

PRABHUPĀDA

SRI RUPA GOSVĀMIN —

DĀNA KELI KAUMUDĪ

FOREWORD

by

Hon'ble

PROF NURUL HASAN

CRITICALLY EDITED

by

S N SHASTRI

Published with the subsidy of
the Ministry of Education & Social Welfare,
Government of India, New Delhi

**BHARATI RESEARCH INSTITUTE,
INDORE**

1976

PUBLISHERS :

BHARATI PUBLICATIONS PVT. LTD.

SRI SUDARSHAN SHĀSTRĪ,

M.COM., LL.B.,

SECRETARY :

For & on behalf of :

BHARATI RESEARCH INSTITUTE,

INDORE.

*** * ***

© ALL RIGHTS RESERVED

[Under the Act XXV of 1867]

*** * ***

FIRST EDITION

500 Copies

*** * ***

1976 A.D.

VIKRAMA SAMVAT 2032

*** * ***

CALL NO :

015 : 2 J 32, 21

L 6

Rs 40/-

Sh. 45/-

₹ 5/-

*** * ***

PRINTERS :

Bharati Printing Press

Smt. DURGĀBAI SHĀSTRĪ,

MANAGING DIRECTOR,

151, Imali Bazar,

INDORE - 452 004 (M.P.) - INDIA

[Telephone No. 32734]

॥ श्रीः ॥

सा घ

दक्षतर-सुरेन्द्रनाथशास्त्रिणा
प्रणीतया मधूलिकया श्यामयया,
विदुषा टी. मीमाचार्यकृताङ्गलानुवादेन
इन्द्रपुरस्य-भारती-अनुसन्धान सस्थानास्थानपण्डितैः
रचितेन हिन्दिरूपान्तरादिना च
सनाथीकृता

भारती रिसर्च इन्स्टिट्यूट,
'भारती भुवन'
इन्दौर (मध्यप्रदेश)
विक्रम संवत् २०३१

BHARATI RESEARCH INSTITUTE INDORE

ŚRĪ RŪPA GOSVĀMIN

DĀNA KELI KAUMUDĪ

Editorial Board

EDITOR-IN-CHIEF

VICE-CHANCELLOR

Surenبرانath Shastri,

M.A., D. PHIL., LL.D., F.R.A.S. [LONDON]

[AUTHOR OF MADHŪLIKĀ]

DR. NIKHILESH SHASTRI,
M.A., M.LITT., PH.D.,
(General Editing)

☆

☆

☆

PROF. T. BHEEMACHARYA,
M.A. (HONS.), VIDVAN
(English Translation)

RESEARCH ASSISTANTS

(Hindi Version)

Āchārya Jaṭāshankar Sant,

M.A., VYAKARANACHARYA;

Pandit Ramā Kanta Shāstri,

VYAKARANA - TIRTH

सत्यमेव जयते

PROFESSOR
S. NURUL HASAN

शिक्षा तथा समाज कल्याण मंत्री

भारत सरकार

MINISTER OF EDUCATION & SOCIAL WELFARE

GOVERNMENT OF INDIA

NEW DELHI

10 August 1975

FOREWORD

Rupa Goswamy is a well-known name in the literary world and particularly among the votaries of the Bhakti cult. He was a product of the great Bhakti movement in Bengal that was started by Shri Chaitanya Dev during the medieval period. Rupa Goswamy gave an intellectual content and academic status to the Radha-Krishna concept of Shri Chaitanya Dev. He wrote several dissertations to establish his views. He also wrote dramas and poems to convey his thoughts to the less scholarly, and thus catered to the needs of both the masses and the intelligentsia.

It is a matter of satisfaction that the Bharati Research Institute at Indore has taken up the assignment of bringing out critical editions of Rupa Goswamy's works. I hope that the assistance given by the Government of India in bringing out these critical editions would enable Rupa Goswamy's contribution in the field of Sanskrit literature to be made available to lovers of Sanskrit.

S. Nurul Hasan

Key to Diacritical Marks & Transliteration

Ā	I	Ū	Ṛ	Ṣ	C	CH
आ	ई	ऊ	ऋ	ॠ	च्	छ्
Ñ	T	TH	D	DH	N	Ṣ
म	ट	ठ	ड	ढ	ण	श
Ṣ		KṢ	JṢ	M	H	
ष		क्ष	ज्ञ	म	ह	

PREFACE

When Bhavabhūti said, "Time is endless and vast is the earth",¹ he meant that "No gem of the purest ray serene" will remain hidden for ever : Some day, some one, at some place will discover it and display it for the appreciation of competent jewellers. One such gem is Rūpa Gosvāmin, a junior contemporary and close disciple of Lord Caitanya who having shone brightly in his own time and subsequently also till the cult of Kṛṣṇa Consciousness (*bhakti cult*), seems to have gone somewhat into oblivion. It appears he never aimed at all India fame like the great poets, Kālidāsa, Bhavabhūti, Magha, Śrīharsa and others.

All the same, Rūpa Gosvāmin was a great poet and playwright of outstanding merit and a canonist of high order possessed of independant thinking who had the boldness to differ from his well-known predecessors and contemporaries like Mammata and Viśvanātha and introduce refreshingly new ideas and concepts into the laws and practice of Sanskrit dramatic art thus conforming the technique of Drama to the genius of the poet and not vice versa. It is precisely this new approach of his to establish the theory of the sweet sentiment (*mādhura-rasa*) and its niceties to a very minute detail which obliged the literary critics to recognise him as an independent school which goes by the name of "The Gaurāṅga school of Sanskrit Poetics". Such halo of glory surrounding his personality inspired the Editorial Board of the Bharati Research Institute, Indore to undertake the publication of his outstanding works with Sanskrit Commentary on the critically edited text with Hindi and English translations, annotations, various notes and indices including all, that goes in the name of a scientific edition. With a view to bringing out such editions of the great poet, the Institute prepared a scheme and submitted it to the Ministry of Education and

1 "उत्पन्नमेतदिति यत्र कोऽपि सपानवर्मा ।

कान्ते यत्र निरवधिर्विपुला च पूर्यते ॥" [प्रस्तावना - भास्वतीभाष्य]

Social Welfare, Government of India, New Delhi for financial assistance which approved the proposol under their scheme of Sanskrit Publications.

Śrī Dāna Keli-Kaumudī is the first of this series, the editing of which was started with a transcript copy of the text found in the India Office Library, London. Another similar copy could be had from the Saraswati Bhavan Library, Varanasi. While the editorial work was going on a copy of its text with a brief commentary of Viśvanātha Chakravartī published from Mandasaur (M. P.) by Pandit Babulal Shukla Shastri could become available for purposes of collation, but this published edition did not facilitate the task on account of numerous misleading errors. However, the text could be ready for publication and much effort became necessary to fix up the correct and more acceptable readings. The new commentary, *Madhulikā* has been added which unfolds not only the suggestive meaning but tries to bring out the poetical niceties and dramatic artifices used by the playwright. Then the translations both in Hindi and in English have been appended to the text which maintain a welcome standard of fidelity to the original.

For their encouragement at every step the Institute is grateful to Dr. R. K. Sharma, Director, Rashtriya Sanskrit Samsthana, Ministry of Education, New Delhi (Now the Vice-chancellor, Śrī Kāmeshwara Singh Sanskrit Viśva Vidyalaya, Darbhanga) and Śrī C. S. Swaminathan of Sanskrit Unit, Ministry of Education, New Delhi. The Editorial Board is particularly grateful to Hon'ble Professor Nurul Hasan, Minister of Education, Government of India for his having kindly conceded to the request for contributing the Foreword to the present publication. Thanks are due to the Bharati Publications (Pvt.) Ltd., Indore for their having done the careful printing of the book.

We feel confident that this humble effort will receive a warm welcome from the discerning readers in whose hands it is hoped that a similar edition of the most important work of Rūpa Gosvamin, *Ujjvala-nīla-maṇi* will be shortly placed.

J. Bhattacharya,

Indore,
Dhana-trayodaśī,
Vik. Samvat 2032.

M. A. (Hans.), Vidvan,
JY. DIRECTOR.

CONTENTS

विषय-क्रम

Page [पृष्ठ]

1. FOREWORD [प्राङ्मुखन]	5
----------------------------	---

[Hon'ble Prof. Nurul Hasan
Minister for Education & Social welfare
Government of India, New Delhi].

माननीय प्राचार्य नरुल हसन,

शिक्षा तथा समाज कल्याणमन्त्री, भारत शासन, नई दिल्ली ।

2. PREFACE [प्रस्तावना]	7-8
---------------------------	-----

[Bhārati Research Institute, Indore]
भारती-अनुसन्धान-संस्थान, इन्दौर ।

3 CONTENTS [विषय-सूची]	9
--------------------------	---

4. DRAMATIS PERSONÆ [पात्रगण]	10-12
---------------------------------	-------

5 INTRODUCTION [भूमिका]	
---------------------------	--

A. A Critical Estimate - समीक्षा [S N SHASTRI]	i-xlviii
---	----------

B The Author : His Life & Works [T. BHEEMACHARYA] रचयिता — जीवन एवं कृतियाँ	xlix-lix
---	----------

6. DĀNA-KELI - KAUMUDĪ — TEXT	1-294
-------------------------------	-------

with original Sanskrit Tīkṣā, *Madhūlīkā*,
Hindi & English translations.

दानकेलि कौमुदी—मधूलिका संस्कृत व्याख्या,
हिन्दी, अंग्रेजी अनुवाद सहित ।

APPENDIX A [परिशिष्ट-क]	295
---------------------------	-----

7. Notes - विवृति	297
-------------------	-----

8 On Metrics - वृत्तवृत्त	316
---------------------------	-----

9. Conspectus Of Metrics Used - वृत्तपरिचय	321
--	-----

APPENDIX B [परिशिष्ट-ख]	
---------------------------	--

10. A Topographical Note - ज्ञान-भूमी	324
---------------------------------------	-----

11. Index to Verses - श्लोकानुक्रमिका ।	327
---	-----

ŚRĪ DĀNA-KELI-KAUMUDĪ

DRAMATIS PERSONÆ

पात्रगण

MALE CHARACTERS : पुरुष-पात्र

<i>Sūtradhāra</i> — सूत्रधार	— Stage-manager — प्रधान नट
<i>Naṭa</i> — नट	— His attendant — उसका वारिपार्थक
<i>Kṛṣṇa</i>	— The cowherd prince — the hero,
कृष्ण	— गेपराजकुमार — नायक
<i>Subala</i>	— A companion to Kṛṣṇa — his staff-bearer.
सुबल	— कृष्ण का सखा — दण्डधारी
<i>Madhumāṅgala</i>	— A friend to Kṛṣṇa — his accountant,
मधुमङ्गल	— कृष्ण का सखा — गणक
<i>Arjuna</i>	— A cowherd — an attendant to Kṛṣṇa.
अर्जुन	— गोपालक — कृष्ण का परिचारक
<i>Ujjvāla</i>	— The guard of the garden, servant to the Lord of the Grove.
उज्ज्वल	— उषवन का आरक्षी — उषानवक्रवर्ती का किङ्कर

WOMEN CHARACTERS : स्त्री-पात्र

<i>Radhā</i>	— A Gopi (cowherdess) — the heroine.
राधा	— गोपी — नायिका
<i>Lalitā</i> — ललिता	—
<i>Viśakhā</i> — विखाया	—
<i>Citrā</i> — चित्रा	— Cowherd-girls, friends to Rādhā.
<i>Campakalā</i>	— गोपिकाएँ — राधा की सहचरियाँ
(abbr. <i>Campā</i>)	—
चम्पकलता { चम्पा }	—
<i>Vṛndā*</i>	— The presiding deity of Vṛndāvana, a senior friend to Rādhā.
वृन्दा*	— वृन्दावन की भविष्यात्री — राधा की बड़े सखी
<i>Nandīmukhī</i>	— A disciple of Revd. Paurṇamāsī.
नान्दीमुखी	— भगवती पौर्णमासी की शिष्या
<i>Paurṇamāsī*</i>	— A female ascetic, the mother to Sandīpani.
पौर्णमासी*	— तापसी — सान्दीपनि मुनि की माता ।

TIME : MORNING HOURS : EARLY SUMMER

SCENE : PRECINCTS OF MT. GOVARDHANA

*Among women characters, these are superior ones (*śiṣya-śiṣyā*) who speak Sanskrit. [शिष्याओं में वचनराज है जो संस्कृत बोलती है ।]

सन्दर्भगत पात्रगण

MALE CHARACTERS पुरुष-पात्र

<i>Bhāguri</i>	— the son-in-law to Sri Garga, a <i>brahmana</i> priest.
भागुरि	— श्री गर्ग के जमावा — ब्राह्मण, पुरोहित
<i>Varudeva</i>	— Father (procreative) to Kṛṣṇa.
वसुदेव	— कृष्ण के जनक
<i>Durvasas</i>	— A saint
दुर्वासा	— एक मुनि
<i>Sandīpani</i>	— Revd. Paurṇamāsī's son, tutor to Kṛṣṇa
सान्दीपनि	— भगवती पौर्णमासी के पुत्र, कृष्ण के गुरु
<i>Śrī Dāman</i>	— A cowherd boy, the childhood friend to Kṛṣṇa
श्रीदामा	— एक गोपालक, कृष्ण के बालसखा
<i>Śankhaśūda</i>	— A Yakṣa
शङ्खचूष	— एक यक्ष
<i>Surendra Gandharva</i>	— A Hāhā, belonging to quasi-celestial race
सुरेन्द्रगन्धर्व	— एक गन्धर्वजातीय हाहा
<i>Bhaṭṭāraka</i>	— The Lord of the Grove (a feigned lord Mahāmanmatha)
भट्टारक	— ठगान चववर्ती (महामन्मथ नामक कल्पित सम्राट्)
<i>Callata</i>	— A notorious ring-leader of thieves.
चल्लात	— चोरो का कुख्यात नेता
<i>Hiraṇyagarbha</i>	— The Lord Creator — Brahmadeva.
हिरण्यगर्भ	— प्रजापति ब्रह्मदेव
<i>Harideva</i>	— alias Lord Nārāyaṇa, residing as such on Mt. Govardhana.
हरिदेव	— भगवान् नारायण—गोवर्धनगिरि पर इस रूप में विराजमान

FEMALE CHARACTERS स्त्री-पात्र

<i>Kundalata</i>	— a friend to Rādhā.
कुन्दलता	— राधा की सखी
<i>Sarasvatī</i>	— Daughter to Brahmadeva, the goddess of Learning.
सरस्वती	— ब्रह्मदेव की पुत्री — विद्या की प्रसिद्धायी देवी

<i>Sāvitṛī</i>	— Wife to Brahmadeva.
सावित्री	— ब्रह्मदेव की पत्नी
<i>Yamunā</i>	— Daughter to the Sun, having the corpus of a river.
यमुना	— नदीरूपा सूर्यपुत्री
<i>Mānasa-gaṅgā</i>	— The presiding deity of the river so named, flowing at the foot of Girirāja.
मानसगङ्गा	— गिरिराज के निकट विद्यमान पुण्यनदी
<i>Ekānāmīā</i> [<i>Durgā</i>]	— The daughter to Vasudeva, sister to Kṛṣṇa.
एकानंशा [दुर्गा]	— वसुदेव की पुत्री, कृष्ण की सहोदर भगिनी
<i>Dhūmornā</i>	— The wife to Yama, the god of Death.
धूमोर्णा	— यमराज की पत्नी
<i>Asiknī*</i>	— The wife of Varuṇa, the lord of Waters.
असिकनी*	— वरुण की पत्नी
<i>Śacī</i>	— The wife to Lord Indra, Indrāṇṣ.
शची	— देवराज इन्द्र की पत्नी
<i>Rddhi</i>	— The wife to Kubera, the lord of Wealth.
रद्धि	— धनपति कुबेर की पत्नी
<i>Śvāhā</i>	— The wife to Agni, the Fire.
स्वाहा	— अग्निदेव की पत्नी
<i>Togamāyā</i>	— The daughter to Devaki, alias Ekānāmīā.
योगमाया	— देवकी की पुत्री — अपरनाम एकानंशा
<i>Sanjñā</i>	— The senior consort of God Sun.
सज्ञा	— सूर्यदेव की प्रथम पत्नी
<i>Chāyā alias Savarnā</i>	— The junior consort of God Sun.
छाया अपरनाम सवर्णा	— सूर्यदेव की द्वितीय पत्नी
<i>Lakṣmī</i>	— The most exalted Goddess of Wealth, the Inseparable spouse to Lord Viṣṇu.
लक्ष्मी	— परमेश्वरी महालक्ष्मी, भगवान् विष्णु की अनपारिवर्ती शक्ति

*Actually referred to as the *Varuṇa-patnī* in the play, not by her name, Asiknī.
[प्रस्तुत उपरूपक में “वरुणी-पत्नी”-पद से सम्बोधित]

INTRODUCTION

A CRITICAL ESTIMATE

Srī Dāna Keli Kaumudī is a short play composed by Prabupāda Srī Rūpa Gosvāmin during the year, one thousand four hundred and seventyone in the era of King Śālvāhana, i.e. 1549 A D, while he was living at Nandīsvara near Vṛndāvana. It is a one-Act play containing ninety nine verses technically belonging to the class of a sub-show called Bhāṇikā¹. It is full of mirth and pleasantry between Śrīkrṣṇa and his friends and Srī Rādhā and other cowherd belles accompanying her. Earlier than this the playwright had composed a full-fledged play in ten Acts called Lalita Mādhava the ruling sentiment in which is love-in separation (*Vipralambha Srngāra*), manifested at its height. The reason that motivated the playwright to compose this short play full of erotic pleasantry is said to be that one of the senior lieutenants of Srī Caitanya, Raghunātha Dāsa Gosvāmin, by name, living at Rādhākūṇḍa once took himself to an intensive reading of Lalita mādhava and in sympathy of the prevailing sentiment of love in-separation between Kṛṣṇa and Rādhā became mentally perturbed, and there was little hope of his regaining normal mental equilibrium. Finding Srī Raghunātha Dāsa in such a precarious plight, Rūpa Gosvāmin composed the present play for his friend's emotional diversion². It is further said that this measure proved effective so much so that at a later date Raghunātha Dāsa Gosvāmin himself when completely cured, composed Mukta-carita and Dāna Keli Gītāmaṇi depicting the pleasantry between Rādhā and Kṛṣṇa on similar lines³.

PRELIMINARIES

The play opens with the conventional Invocation (*Nāṇḍī*) which seeks the blessings for the audience from the sight of Rādhā expressing delight caused by a conglomeration of feelings like a bunch of variegated flowers. The second verse of the Invocation pays tribute to the extra ordinary affection of Rādhā towards Srī Kṛṣṇa. Thus the first verse of the Invocation is benedictory (*śīṣh*), while the second one is adorative (*namaskṛya*). The first verse has *akara* as its initial syllable which denotes Vāsudeva, and the first metrical foot is molossus (*magana*) which has for its

¹ भाषिका शृङ्गारवर्षया मुखनिर्बहणान्विता ।

कैदिकीभारनीवृत्तियुक्तकाङ्क्षेतिमिता ।

उदात्तनायिका मन्त्रपुरात्राजसमन्त्रम् ॥ Śāhityadarpaṇa VI-299

² Kṛṣṇadāsa Bābā Introduction to Ujjvala nīlmaṇi p 36 [Gaurahari Press Mathura]

³ Ibid

presiding deity the Mother Earth and promises success and splendour (*Śrī* — here Rādhā herself) to the hero of the play. Thus the *Nāndī* is auspicious both in respect of the use of the initial syllable (*varṇataḥ*) and also of the metrical foot (*gaṇataḥ*). The Invocation here consists of two verses of four feet each, and as such it is an octopad (*aṣṭa-padā*) Invocation. Then the first Invocatory verse tells of Rādhā's being hauled up on the way which gives a preview of the main incident of the fable (*Kathā-vastu*), and the second verse mentions of Rādhā's deep love for the hero increasing day by day in lustre like the streaks of the waxing Moon. In this way the Invocation is suggestive of the main theme and hence it belongs to the *Patrāvālī* class of Invocations. Then again, since it contains the specific mention of the Moon (V.2), technically it is of the *Nīti* type. In the matter of expression it expresses love of Rādhā through the figure of speech, called apparent contradiction (*virodhā-bhāsa*), and so the Invocation suggests the supra-mundane character of *Prema* subsisting between the hero and the heroine.

After the recital of the Invocatory verses, and when enacted, after blowing of the trumpet¹ according to the stage-practice signifying the commencement of the show, the stage-manager (*Sūtra-dhara*), virtually the Establisher (*Sthāpaka*) appears on the stage all alone, looks around and finds the crowd of good people assembled at the foot of the Nandīśvara mountain undulating with emotions aroused by listening to the Invocatory verses. He adopts the verbal bearing (*Bhārati Vṛtti*) and goes on to compare the devotees thronged there with the ocean losing control over themselves at the rise of their love for the moon-like Kṛṣṇa. Then complimenting the transcendent sweetness of pleasantry in course of the dialogue between Kṛṣṇa and Rādhā full of sportive altercations, he suggests the subject-matter of the play in hand. His attendant actor joins him and merrily panegyrises the dramatic art comparing it with the glory of a flourishing state describing common attributes through double entendre (*śleṣa alaṅkāra*). This suggests the efficiency of actors in the art of presentation (*abhinaya*). He then introduces the name and the nature of the play under enactment and then pays homage to the eternal Lord in V. 7 and to his Guru Sanātana as well through double entendre. All this introduces the element of Laudation (*prarocanā*), which is the first sub-division of the Verbal bearing. Then he cleverly introduces one of the principal characters of the play, Nāndīmukhi while praising the graceful art of dramatic presentation (V. 8). This introduces the element of Interpretation (*ananyandita*), a

1. नान्दी दशमिनादः : Vide - S. N. Shastri : *Law & Practice of Sanskrit Drama* - Vol. I. p. 41 Fn. 3., (Chowkhamba.).

sub-division of *Vīlās*, the second feature of the *Bhārati Vṛtti*, when through the artifice of *Culika*, a voice from behind the curtain the *Sūtradhāra* is congratulated and the word, 'Nāndimukhi' is interpreted in a way different from the one meant by the speaker in V. 8. The *Sūtradhāra* then spots *Vṛndā* and *Subala*, the two characters of the play coming towards him. This brings in another element of *Vīlās* viz Introduction (*udghāṭyaka*). There is no comic element (*prahasanaṅga*) introduced at this stage, hence the third feature of *Bhārati V. 11* is missing in this short play. There ends the Induction—*Āmukha* alias *Prastāvana*, which is the fourth feature of the *Bhārati Vṛtti*. The Induction of this play introduces *Vṛndā* and *Subala* presented by the *Sūtradhāra* in the midst of the earlier scene and therefore it is in the nature of personal presentation (*Prayogatisayā prastāvana*).

THE RES BUSINESS (KATHĀ VASTU)

The Argument After the Induction is over, the playwright introduces the Explanatory scene (*Viśambhaka*) in which he presents the dryad *Vṛndā* and one of the confidants of *Kṛṣṇa*, *Subala* by name. Through them he acquaints the audience with the antecedents which are necessary to pick up the thread of the main action. The Explanatory Scene informs that *Vasudeva* had organised a propitiatory sacrifice for the welfare of *Balarāma* and *Kṛṣṇa* at the banks of the *Govindakunda* in the vicinity of the *Govardhana* mountain. For conducting the sacrificial proceedings *Vasudeva* had appointed *Bhāguri*, the son-in-law to the preceptor *Garga* to officiate as the sacrificer (*yajamana*) in his place. To meet the requirements of the sacrifice the cowherd belles were to supply fresh *ghee* to the priests. On that one particular day *Rādhā* was permitted by her elders to carry the pots of *ghee* along with her friends. This news was carried by *Nāndimukhi* at the instance of the mother of *Sāndīpani*, *Paurṇamāsī* by name, to *Kṛṣṇa* who may also stroll that way with a view to meeting *Rādhā* on the way. *Subala* was delighted at the prospect of his friend *Kṛṣṇa*'s longing to meet *Rādhā* being fulfilled. In course of their dialogue the charms of the personality of *Rādhā* are described at length. Towards the end, *Vṛndā* directs *Subala* to bring *Kṛṣṇa* near the Blue Arbour, while she would remain behind to behold the graceful sports of *Rādhā* and her companions and join all of them at an opportune moment. Thus closes the Explanatory scene which is of a mixed (*miśra*) type inasmuch as it contains the dialogue between a Sanskrit-speaking character and the other speaking *Prākṛta*, that is, between the *Uttama* and the *Madhya* characters (*pātras*). Thus the

Interlude in the play is *Miśra Viṣkambhaka*. This closes the Rāṅgadvāra, the important element of Purva-raṅga.

The Main Plot : Then appears the heroine of the play, Rādhā surrounded by her four friends, Lalitā, Viśākhā, Citrā and Campakalatā. Rādhā is beaming with her golden complexion exquisitely bedecked with jewellery set neatly on every limb of her person *cap-a-pie*. She has over her head a beautiful coil of red silk over which is poised a gold jar filled with fresh ghee. Her companions too likewise carry over their heads the golden jars of ghee – all to be delivered to the priests at the sacrificial booth. They are bound for the Govindakuṇḍa gracefully covering their track in the vicinity of Mt. Govardhana conversing with each other in all merriment. In course of their conversation, Rādhā asks Lalitā what was said by Revered Paurṇamāsī when they had set out from their homes on this excursion. Lalitā replied that she had predicted some rare acquisition and reward for this labour. Rādhā requests Lalitā to ask casually someday Revd. Paurṇamāsī to let her know what great penances were undergone by Nāndī mukhī and others who are blessed with an unusual favour of Kṛṣṇa. Thus in course of their conversation Rādhā betrays her jealousy for her friends as well as even for the reed of Kṛṣṇa's flute which enjoys the flavour of his lips constantly. This evinces Rādhā's affection bedaubed with deep-set love for Kṛṣṇa. Thus talking at ease, Rādhā and her friends miss their track to Govindakuṇḍa; in fact, they had gone the way ascending the plains of the Blue Arbour. Vṛndā joins them at this juncture and reminds them for taking the right course. On their way in the right direction, they all engage in describing the beautiful landscape reminiscent of the various sports of Kṛṣṇa and the music of his flute. Then appears Kṛṣṇa descending from the flanks of Mt. Govardhana attended by his friends Madhumāṅgala, Subhā and others engrossed in conversation with Nāndī mukhī. Rādhā and her friends too have noticed Kṛṣṇa going that way, but wilfully strayed themselves away. Kṛṣṇa had also spotted them. Immediately he asks his attendants to blow the trumpets which will announce the presence of the Chief of the Toll-gate, i. e. Kṛṣṇa himself. When he finds that Rādhā and others had taken no notice of the toll tax station, he sends for them of whom he demanded tax for the butter carried by them and posed that he was the officer of the Lord of Groves, the great Mahāmanmatha. Rādhā and others firstly pose their complete ignorance of the authority of any such Lord of Groves and the levy of toll-tax. Kṛṣṇa as the toll-gate chief cuts across them, flings several jokes and at last asks his accountant Madhu-

maṅgala to calculate the amount of tax which runs in crores and crores. The assesses huggle and bargain and their attacks and counter-attacks full of repartee between both the parties add to piquancy of action. Their conversation is very fascinating displaying amorous pleasantries on both the sides. In course of this engaging dalliance, they spend several hours, and at long last at the moment when the assesses were hauled up in person for evasion of tax, Revd Purnamāsi appears on the scene and mediates between the dispute and manages to set Rādhā and others free to proceed to the sacrificial booth under the promise that she would undertake the delivery of Rādhā to him in the evening, which is the denouement of the play. Thereafter the show comes to an end with the usual valediction (*Bharata-Vākya*), which appeals to Lord Kṛṣṇa to bless this Vṛndāvana all along with his gracious presence and grant the boon of the highest bliss of beatitude to those mortal beings who, with a sense of full devotion and surrender, dwell in the precincts of the Rādhākūṣīja to attain salvation.

Scenes This short play presents three scenes. One, where the play is proposed to be enacted, the open space at the foot of the Mt. Nandisvara, where the multitude of noble men, devotees of Lord Kṛṣṇa have assembled before whom the open theatre performance was undertaken by the Sūtradhāra. This scene prevails right upto the end of the Induction. Then the second scene is presented by the Interlude wherein Vṛndā with Subala is presented going along a footpath within a visible distance from the Mt. Nandisvara leading to the Blue Arbour on the hills of Mt. Govardhana. The third scene covers the main action in the precincts of Mt. Govardhana wherein Rādhā and friends bound for the Govindkunda wrongly take the track towards the Indra's Banner (*Sakra-dhvaja-vedi*). On the other hand Kṛṣṇa and his companions are shown to be getting down the slopes of the Mountain, a few yards below the Blue Arbour. The picture of the IV scene, viz, the Coronation Scene is mentally presented which is in the heart of the Vṛndāvana, latterly known as 'UNMADA RĀDHĀ' where Rādhā was supposed to be coronated as the Queen of the kingdom of Vṛndavana at the hands of the celestial deities.

The Title The playwright has chosen to call this short play as the *Dāna-keli kaumudī*. Here the term, 'DĀNA' apparently means the payment of the toll tax (*kara*), but also denotes the sense of "giving away", which relates to the surrender of the person of Rādhā obviously in lieu of tax. In the matter of this *Dana* there has been tough altercation between the giver and the receiver,

which is full of sport and verbal jugglery. This work of art is as delightful as the moonshine (*kaumudī*) which sheds light upon the pleasant tussle between Rādhā and Kṛṣṇa for the matter of the payment of tax, i. e. self-surrender. Thus the title of the play is fully significant and is in keeping with Bharata's dictum that the name should be such as may give the clue to the contents (*Nāma kuryāt garbhitārtha - prakāśanam*)."

The Time : The time taken by the action is hardly of a few hours. The cowherd belles are supposed to have set from their homes in the early morning (*saṅgava-kāla*) and reached the spot where the toll-gate was supposed to be stationed by the time the day had not advanced. This is further evidenced by the statement of Rādhā who says that she had already despatched her friend Kundalatā for the sacrificial booth before the daybreak. In course of the tussle with the tollgate Chief considerable time, say, of several hours has been spent, and the cowherd belles complained of much time having been lost so much so that the midday was approaching (may be at about 11 a. m.). When Revd. Paurṇamāsī entered on the scene and intervened to secure the release of the cowherd belles it had struck the noon hour. Thus the action has spread over for a period of not more than five to six hours. For staging the play it should not take more than three hours. The season chosen for the action is that of the spring as the line of herons (*balakā*) is shown flying at ease in the sky, and the *Ketaki* had fresh leaves which could be used as a parchment for the King of the Grove to send a message - a faked one - to the tollgate Chief. It was the Full Moon day the ensuing night of which could be the best suitable one for the surrender of Rādhā, as has been directly committed by the match-making Paurṇamāsī (*mādhavyā paurṇamāsī*). It was a delightful day of the month of gay April (*Vaiśākhi Paurṇimā*) when the moon of Kṛṣṇa is all delightful, possessed of full digits.

The Place : Kṛṣṇa, his companions, cowherd belles — all reside in Gokula, not far from where the Mānasa Gaṅgā which serves almost as a girdle to the Mt. Govardhana. The cowherd belles with jars of fresh ghee over their heads have set out through the south-eastern route with their destination at Govindakuṇḍa which is situated on the western side of the Mt. Govardhana. Thus their circular track leaves Mount Govardhana on their righthand side. But in the course of conversation they cross the stony patch of land which is full of ups and downs. On the way they come across many holy spots (*Śailendra-tīrthas*), but they unwittingly move towards further south on their left and stroll along the track

leading to the spot called Indra's Banner leaving behind the Mt. Govardhana. Here Vṛndā joins them and draws their attention towards their mistake, and they leave that track and take a footpath on their right hand side which leads to the Govindakunda. A few yards along this path Vṛndā observes Rādhā much too tired and surmises the cause of fatigue to be the burden of the jar of ghee over her head. Rādhā denies that and complains of the overload of ornaments over her person, whereupon Viśākhā unloads her ornaments. When they proceed they are much near the Brahmakunda, not far off from the temple of Harideva. Then they further ascend the hills where there are beautiful large slabs of stone and Lalitā reminds Rādhā of one such huge slab where once Kṛṣṇa had put figures on the breast of hers with a musk paste (V 24). Hardly a few steps farther they see from a short distance Kṛṣṇa and his retinue coming down the slopes of the hill. They cross astray but they are accosted by the attendants of Kṛṣṇa for avoiding the tolltax. A few yards hence Kṛṣṇa has posed his Toll station in a dense forest with caves nearby. There is a white slab of stone (*pandura hilā*) where these belles are asked to rest a while, put down the load of jars over their heads and settle the issue of the payment of the tax. On the left hand side of Kṛṣṇa facing the belles there is the platform of the Brahmakunda. The surrounding spot is lonely with huge black trees of Tamāla and some thorny trees as well. This is the spot where the central action of Dāna keli takes place, not far from there is the Blue Arbour where they are being personally held up for the evasion of tax. It is here that there stands a huge Tamāla tree with long branches against which Kṛṣṇa asks Campakalatā to recline, and it is underneath this Tamāla tree that Paurṇamāsī settles the dispute and secures the release of the belles to reach the Govinda Kunda, not far away from there. This place, even now called as the Dāna Ghatta (*Dāna Ghāṭi*) is the place of action¹.

Unities From what is stated above it becomes clear that (i) the action of the play is a simple one without any complication of different episodes and cross incidents (ii) the span of time involved in the action is at a stretch, without any lapse, and its extent is of only a few hours, (iii) and the place of action too is well within a walking range. It is simply an early morning Spring Romance full of sustaining interest. Thus there is a complete unity of time, place and action in this play².

1 See Appendix Topographical Note

2 According to the Western dramatic critic much stress is given upon the observance of three Unities of time place and action in a dramatic composition. The Sanskrit dramaturgy has however, not recognised them.

The Source : The episode of Śrīkṛṣṇa and his dalliance with Rādhā is recorded with different details in the Harivaṁśa, the Garga-saṁhitā, the Agni – the Nārada – and the Padma Purāṇas. All the same, a detailed description of the life of Kṛṣṇa is given in the Brahma Vaivarta Purāṇa which has a full section called, Śrīkṛṣṇa-khaṇḍa devoted to this subject. But curiously enough, Śrīmad Bhāgavata, the mainstay of the Vaiṣṇava tradition does not make even a remote reference to Rādhā. In the tenth Skandha, the sports of Kṛṣṇa with cowherd belles in general and the various aspects of their love — both in union and in separation — are presented by the Bhāgavata. Yet it is interesting to find that in none of these sources there is any mention of the Dāna-līlā as such. Śrī Vallabhāchārya has, however, traced an indirect reference to the present episode in the text of Śrīmad Bhāgavata itself where, while narrating the various ways of life of Kṛṣṇa in the Vrajaland it is said that sometimes he would behave like a king, i. e. rule over the region, haul up the passersby, impose tax upon them, chastise the wicked and be kind to the good — “*Karhicit Nṛpa-ceṣṭayā*”¹ Bhāgavata also mentions Subala and Arjuna as Kṛṣṇa's associates,² the two principal characters of this play, but makes no mention of Paurṇamāsī who has played a significant rôle in the development of the action of the play. Bhāgavata also records the episode of the Coronation of Govinda³ and of the sacrifice organised by Vasudeva,⁴ but does not make mention of the Coronation of Śrī Rādhā as the queen of Vṛndāvana. In fact this event is not stated by any other Purāṇa as well, which leads to the anti-climax, giving a pleasant turn to the course of action by putting forth a counter-claim of tax against the self-imposed Lord of Groves.

With this traditional background to the plot much reliance has been placed by the poet on the folklore wherein the incident of the Dāna-līlā was commonly known among the people so much so that the spot where took place this event is still known as the Dāna-Ghāṭī in the region of Vṛndāvana and that this event has contributed a fit subject-matter for the poetical Muse of the contemporary poets like Gosvāmin Raghunātha Dāsa who wrote Dāna-Keli-Cintāmaṇī and a Kanarese poet Madhava Bhaṭṭa who composed in 1571 A.D. a Khaṇḍa-kāvya, called Dāna-Līlā.⁵ Besides the main

1. Bhāgavata Purāṇa X-xviii-15, 2. Ibid X-xxii-31. 3. Ibid X-xxvii-24-28.

4. Ibid X-ixxiv. 5. Published in Kavyamālā Series - Part III No. V.

ॐ. Dāna-Līlā : वक्रोक्तिप्रसूताः स्वभाववचपटा नन्दात्मजं संमिताः
सस्युर्गोकुलयोषितां तत इवः संवृत्य केचित्पुनः ।
पन्थानं प्रतिरुप्य कण्टकिलताकोणेर्द्रुमैः सकुलं
बहोत्तंसवनप्रसूयमुभगा वेष्टकहस्तास्ततः ॥ Verse 14.

See also Verse 17, & त्वां मुन्वामि तदेव मुन्दरि यदा सर्वस्य दद्याः करम् ॥

[Verse 28]

theme of the plot to this extent, all topographical references are realistic, and all the characters are well-known in the Vaiṣṇava tradition, the one specially developed with Śrī Vallabhāchārya, Śrī Gaurāṅga Mahāprabhu, Śrī Nimbārkaachārya and the posterior Śrī Rādhā-Kṛṣṇa cult of devotion. The story of Śaṅkhacūḍa,¹ and of presenting the precious gem snatched from him to Balarāma by Kṛṣṇa², the killing of the Pralamba demon³, Śrī Dāman defeating Kṛṣṇa and riding over him in sport⁴ and the feeding of the cowherds by the wives of the priests⁵ are based on Bhāgavata and the event of receiving in her mouth the chewed betel-leaf from the mouth of Kṛṣṇa is recorded in the Garga-saṁhitā.⁶ The main theme and the minor strings having traditionally provided the essential thread of the plot the creative genius of the poet has interwoven the entire fable of the play, which is an interesting dramatic piece full of humour and sarcasm presenting a very tantalising portrait of the meeting of the two sagacious ardent lovers, the very pique of the erotic sentiment.

THE PLOT : ITS ANALYSIS

The Nature : The episode of love between Kṛṣṇa, the cowherd prince of Gokula and the cowherd belles (gopikās) is quite well-known in the epics. It is equally well-known that Rādhā was the most beloved one of all the belles and their amorous sports have been described at length. Hence the substratum of the plot could be said as well-known (*prakhyāta*), but the incident of the imposition of the tax and its collection is nowhere directly mentioned, nor the episode of the Coronation of Rādhā as the Queen of Vṛndāvana is directly so narrated. The intervention of Revd. Paurṇamāsī in the dispute is an incident of the poet's creation, though these characters are of frequent reference in the Vaiṣṇava tradition and its literature. In fact the playwright has adapted where necessary, the subject-matter so as to suit his sense of poetic justice. Therefore the plot of the play is not wholly *upātta*, i. e. picked as such from the Purāṇas, but belongs to the category of *prati-samkṛta*, (*mīra*) i. e. the one, based on traditional stories but modified by the poet according to his own dramatic requirements¹

1. Ibid X-xxxiv

2. Ibid X-xviii.

3. Ibid X-xviii-24

4. Ibid X-xxiii.

5. Ibid X-xxiv.

6. Garga-saṁhitā Khanda-X-Chap. xlvī-42. , also Brahma Vaivarta -

“दत्तं चर्वितताम्बूलं राधायै प्रभुणा मुदा ।

चखाद भक्त्या सा I” IV-xxviii-69.

7. “प्रख्यातमितिहासादेस्तथार्थ कविकल्पितम् ।

मिश्रञ्च सङ्कारात्ताभ्याम् I” Daśarūpa 1-15, 16,

Sub-Divisions : The principal character in the play is the Cowherd prince, Kṛṣṇa and his counter-part is Rādhā, who intensely love each other. The main object of achievement (*phala*) is the acquisition of Rādhā by Kṛṣṇa, who, therefore, is the *adhikārin*. So that portion of the plot which is concerned with the activities of these two characters is the *Ādhikārika Vṛtta*, that is, the principal action; and the rest of the play is ancillary thereto, i. e. the *Prāsāṅgika Vṛtta*. Of the latter again, there are two phases; one, which is pervading and facilitates the achievement of the object by the principal characters without having any personal interest in the matter. Such portion of the action is called *Patākā*, the episode which comprises of the entire activities of Paurṇamāśī and Nāndimukhī, who play an important rôle in the fulfilment of the purpose of the play. The other portion of the subsidiary action is called *Prakarī*, the incident which covers that portion of the plot that is comprised of the activities of Vṛndā and Lalitā and other companions of Rādhā on the one hand, and of Madhumāṅgala, Arjuna, Subala and Ujjvala on the other hand. Here the foremost part is played by Paurṇamāśī, who directly contributes towards the fruition of the object. The contribution of Paurṇamāśī is by far more significant effectually, and so her appearance only once on the scene only to bless the union of the ardent lovers towards the end of the play does not stand in the way of qualifying her contribution to be classed under the *Patākā*¹

Episode-Indications : (*Patākā-sthānakas*) They are indications fostering the main action. In fact, they are more in the nature of pivots. The first variety of them is the abrupt revelation resulting in the acquisition of the object. Firstly it is found in the statement of Campū followed by the statement of Rādhā in verses 25 and 26, where what is considered to be a cloud or the Moon visible on the top of the Blue Arbour reveals the presence of Kṛṣṇa. Then again in course of the conversation of Kṛṣṇa with Nāndimukhī (page 62) Rādhā's much-coveted presence is revealed to Kṛṣṇa, who says, 'Ah ! this is my beloved, the dove adorning the aviary of my heart', followed by the statement in V. 31 where Rādhā is compared with a lute of seven strings with common adjuncts expressed through double entendre (*śleṣa*), which presents the other variety of *Patākā-sthānakas* based on similarity of attributes, i. e. *Tulya-viśeṣanaka*. Then towards the end of the play the momentous appearance of Paurṇamāśī also introduces the *prathama Patākā-sthānaka*

1. "आकरोदयवर्षणा सा पताकेत्यभिधीयते ।" — *hāvaprakāśa* - VII - 15

also See *Nāṭakacandrīkā* - V. 34 "यस्यप्रधानोपकरणम्" ।

Contra. : "व्यापि प्रासङ्गिकं घृत्तं पताकेत्यभिधीयते" — *Sāhityadarpaṇa* - Chap. VI.

(Pages 272-273). Then the verses 42 and 65, among many others conspicuously present the third variety of *Patāka-sihānaka* where a duplicate sense brought forth by means of a play on words suggests an idea which falls in suit with the subject matter in discourse. Then the fourth *Patāka sihānaka* becomes available in Verse 43 wherein Kṛṣṇa calls Rādhā as the image of Śiva in entirety only lacking in the association of a large snake pendant on his chest (*bhogīndra*) — a statement full of pun, directly related to the subject matter of the play and suggesting the very motive of the action. This form of *Patāka-sihānaka* is often introduced by the poet in this play.

Stages of Action (Kāryāvasthās) Whereas this is a short, one-act play, all the five stages of action cannot be fully developed. According to the dramatic requirements, the first and the last stage, namely of Commencement (*ārambha*) and fruition (*phalagama*) need their introduction in full amplitude. The other stages too, become traceable in one-Act plays but they remain not so conspicuous as the first and the last ones do. Accordingly in the play under review, the first stage of *Ārambha* becomes visible the moment Rādhā reveals her jealousy against all other rivals — animate and inanimate — who enjoy a close association with Kṛṣṇa manifesting thereby her longing for him. The longing of the lady-love having been brought out first in accordance with the dictum of Bharata,¹ the play then presents the longing of Kṛṣṇa for Rādhā. Blessing the yearning couple with fulfilment, Revd Paurṇamāsi, the match maker sends Nāndimukhi to inform Kṛṣṇa of Rādhā's visit to the sacrificial booth and to ask him to be near the Blue Arbour and meet her on her way.² Kṛṣṇa abides by the suggestion which marks the stage of effort (*Yatna*) which prevails at length. At this stage, the efforts of the associates of Kṛṣṇa as well as of Rādhā with special care of Vṛndā and Nāndimukhi mark the assistance of the leaders of the Episode (*Patākā*) and the Incident (*Prakāśi*), which tend to remove the seeming obstacles in the way of the fulfilment. At long last when Rādhā's companions somehow agree to pay the tax and make the offer of a ring and then of a necklace³ the stage of Hope of Success (*Prāptyaśa*) becomes apparent followed by the visit of Paurṇamāsi on the scene and her conversation both with Rādhā and Kṛṣṇa ensures success⁴ which determines the stage of Surety of Success (*Niyatāpti*) leading to Fulfilment (*Phalagama*). Thus it becomes clear that though the stages of Commencement and of Fulfilment

1 भादो वाच्यं द्विधा रागः ।"

2 Vide P 30 line 3

3 P 60 line 7 P 264 line 3

4 Ref वृण्व - तन्नेन ममाधुना प्रलाशवीजस्याकुरावस्था विस्तृता । P 267 top

are prominently presented, yet the discerning readers could easily mark the flow of action in the prescribed stages.

Elements of Plot (*Artha-prakṛti*) : Corresponding to the stages of action marked above, the Germ (*bīja*), the first element of plot becomes visible as gaining ground in the anxious inquiry of Rādhā to know from Lalitā as to what was said by Revd. Paurṇamāsī at the time of their departure from their hamlets¹ followed by her request to Lalitā to ask sometime conveniently of Paurṇamāsī what penances were undergone by the reed of Kṛṣṇa's flute² and even the bees who are so closely associated with their object of love.³ The germ is seen sprouted when Rādhā openly declares that it is better to be deaf than not listening to the voice of Kṛṣṇa and to be blind if her eyes are unable to catch a glimpse of him.⁴ Thus the germ, so sprouted, goes on developing; and there is no digression to check its growth except the bleak portion of the plot involving the fanciful calculation of the amount of tax and recalling some past stories involving the events of Surendragandharva, Śrīdāman, and the narration of Rādhā's Coronation.⁵ Whenever such brief interventions have occurred, the element of Drop (*bindu*) has prevailed to rejuvenate the main theme. As stated above, the Episode and the Incident (i.e. *Patākā* and *Prakarī*) have stood, wherever necessary, to foster the development of action, till the final element of consummation (*kārya*) brings the plot to its Conclusion.

Junctures (*Sandhis*) : From the above analysis, it becomes evident that the first and the last stages of action (*ārambha* and *phalāgama*) are as prominently presented as are the corresponding elements of the Germ and the Consummation (*bīja* and *kārya*); and they coambulate so as to form the Junctures of Opening (*Mukha-sandhi*) and of Consummation (*Nirvāṇa Sandhi*).

Opening (*Mukha-Sandhi*) : Technically speaking, the first Juncture starts with the appearance of the germ just after the Interlude is over; and it ranges right upto the point the leader of the Episode, Revd. Paurṇamāsī appears on the scene. This long range of *Mukha-Sandhi* is, no doubt, interspersed with the elements of the intermediary junctures here and there; which, though not fully developed, do present their features to mark other stages of action, namely, of Effort, Hope and Surety of success. The *Mukha-sandhi* consists of twelve sub-divisions (*aṅgas*) which present the development of action. All of them are present in the play under review, and some of them are also repeated, which is permitted by the dramatic canons. They could be spotted as below :—

1. P. 35, line 4.

2. Vv. 15-17.

3. P. 49.

4. Verse 20.

5. P. 112, line 4; P. 190 & V. 71; P. 201 et seq.

Sub-divisions (*Sandhyāṅgas*) • The first one is Suggestion (*Upakṣēpa*) which presents the very germ of action in the longing expressed by the heroine in her statement, "Could it be that the Prince of Braja would, all of a sudden, hold us up on our way ...?"¹ Soon after, the second feature, viz Enlargement (*Parikara*) appears in the amplification of the germ by means of the heroine's statement again, where she says that penances should be performed to gain that merit which could qualify one to get the constant association with Kṛṣṇa.² The element of Establishment (*Parinyāsa*), which displays the development of the germ, is visible again in the statement of Rādhā where she calls herself "Unlucky me . I find it difficult to bring his face before my mind's eye even by concentration"³ The element of Allurement (*Vilobhana*) is quite obvious in the statement of Rādhā describing the hero's extraordinary sweetness⁴ and Kṛṣṇa's description of the exquisite charms of the heroine.⁵ The element of Resolve (*Yukti*) is repeatedly visible here firstly, in checking the heroine and her companions on the way by the attendants of the hero,⁶ detaining them under the pretext of the levy of tax⁷ and subsequently in the advice tendered by the hero in not being obstinate in the matter of clearance of dues of the Lord of Groves.⁸ Attainment of pleasure (*Prāpti*) is vivid in the joy expressed by the hero, "Oh, here I find my Rādhā, a lute with seven strings"⁹, and then finding her with her eyes almost closed in joy and standing as motionless as a puppet.¹⁰ Settling (*Samadhāna*) or the reappearance of the Germ is amply borne out in the statement of heroine, "who is this, the delight of eyes, rising in front of us like the Moon?", and Vrnda recognising that as the hero himself, and the heroine's description of the hero's beauty even a drop of which cannot be sipped by her eye, and similar other statements.¹¹ Then there is the Conflict of feelings (*Vidhāna*) where pleasure and pain are found blended in the expression of unnerving perturbation at the sight of the object of love and then getting together.¹² The element of Surprise (*Paribhāṣanā*) is brought in, when the cowherd belles are amazed to hear of someone as the Great lord of Groves and imposition of tax en route Mt Govardhana and on the other hand, the attendants of

1 Vide 'अपि नामातर्कितमात्रं न वेद्मन्न्दन ।' p 35

2 Vide 'तद्गुणानि दुर्लभा मवेद् ।' p 38

3 Vide 'प्रकृतिमादकेन प्रेक्षणमपि दुर्लभम् ।' p 42

4 a P III Verse III b Verses 33 & 35 5 'अमृषा घटस्य व्याघोटनाव ।' p 72

6 'किमप्यल्पमनुमन्य यथासुखं यान्तु ।' p 60

7 'पथ्य रात्रे शृणु हठमु मा कृषास्तस्य शुल्के ।' Verse 84 d

8 a Verse 31, b Verse 36 9 Vv 26 7, 28

10 Vv 30, 31 & the speech of Lalitā — p 194

the hero are taken aback when the description of the Coronation of Śrī Rādhā was given to them.¹ Disclosure (*Udbheda*) is available repeatedly when the hero avers his intentions regarding the acquisition of the heroine.² Division (*Bheda*) or Blooming of the germ is expressly brought forth in the statement of the hero where release (*mokṣa*) follows fulfilment of desire (*kāma*),³ preceded by Nāndīmukhī's advice to the heroine to lift the garment a bit,⁴ and then in Lalitā's offer of the necklace taken out from the neck of the heroine to the hero to serve as a precursor to her own visit to the love-tryst.⁵ Lastly the feature of Resumption (*Karṇa*) is often introduced to demonstrate that the characters have commenced their operation (*Prakṛta-ārambha*), which is firstly visible in the hero's effort to despatch Subala to bring the belles to the toll-tax station;⁶ creating a dispute of the levy of tax (*dāna*), the hero's attempt to draw nearer to the person of the heroine with a proposal to perform some great service (*uru-sevā*) unto her,⁷ then in his request to permit him to weigh the hidden golden pitchers,⁸ and then again in repeating his request to consider of honouring the Lord of Groves by doing the needful,⁹ and Nāndīmukhī proceeding to offer herself as the mediator.¹⁰ These are some of the salient spots where these twelve sub-divisions of the Protasis (*Mukha-sandhi*) could be located, and elsewhere too, they become visible, which weave the plot with an abiding interest and serve various courses of sentimental relish.

Interim Junctures : The germ having been thus established during the first Juncture, subsequent stages of action, namely of Effort, Hope and Surety of success, which are not capable of being fully developed in a one-Act play, become visible here spread throughout the play till the appearance of Paurṇamāsī¹ whereafter the action takes a turn towards consummation. To wit, some salient features could be demonstrated : So far as the Juncture of Progression (*Pratimukha Sandhi*) goes, the element of Craving (*Vilāsa*) is found in the hero's speech to Lalitā asking her to seat herself and her friends cosily on the Whiteslab and complete the ceremony,² which is followed by the element of Pursuit (*Parīsarpa*) again in the hero's speech asking Madhumaṅgala to have the lucky day commence with the collecting of the toll-tax³. Then the element of Uneasiness (*Vidhūta* or *tūṣṇa*) is found in the statement of Rādhā (Verse 34).

1. Pp. 83 - 84 & Coronation Scene P. 208 *et. seq.*

2. P. 271, V. 53, V. 66 & Verse 94. 3. a-p. 230; b-P. 159; c-p. 269.

4. a-p. 72; b-p. 138; c-p. 183; d-p. 270; e-p. 271.

5. P. 272, which marks the commencement of the last Juncture.

6. P. 79, Ll. 1-2.

7. P. 101, l. 4-5.

and then again in her speech on page 175. The play is full of Pleasantry (*Narma*)¹ and Amusement (*Narma-dyuti*)² which are full of pique and humour, sarcasm and repartees, mostly employing the artifice of the double entendre. The element of Response (*Pragmana*)³, Appeasement (*Paryupāsana*)⁴, of Bolt (*Vajra*)⁵ and of Gallantry (*Puspa*)⁶ and of Strategy (*Upanyāsa*)⁷ nicely decorate the action of the play.

Next is the stage of the Hope of success (*prāptyāśā*) which determines the third Juncture, namely, Catastasis (*Garbha Sandhi*). Of it the first sub-division is the one of Mis-statement (*Abhūtāharaṇa*) which is displayed in the hero's posing as the supreme authority over the entire jurisdiction of the main toll-station⁸, and then again in the verse 44. Verse 46 marks the second sub-division, viz., Indication (*Mārga*), which reveals the real purpose.⁹ Propitiation (*Saṅgraha*) in the sense of conciliation (*sāma*) is visible in the hero's statement, "Accept the voluntary embrace with me",¹⁰ and again in the sense of a present (*dāna*) is available in his statement, "well, then, this illustrious citizen (in me) will certainly make up the balance of sixteen lacs".¹¹ The entire scene of the calculation of the amount of tax is full of outwitting (*Adhibala*) and at places contains exchange of hot words (*Toṣaka*). The element of *Rūpa* 1. c. Argument is found in the speech of Subala questioning the propriety of offering one Vrnda for five Vrndas.¹² The element of Dismay (*Udvega* — or *Sambhrama*) is found in the conversation between the hero and the heroine in Verse 68 and onwards. The element of Over-statement (*Udāharana*) occurs more than once, say, firstly in Verse 67, and then in the fine statement of the hero, "Rādhā is surely suitable because even if she is inverted she makes a stream of sweet honey".¹³ All these features set up the action closely; and the assistance of associates of both the hero and the heroine carefully nurtures the germ and ckes out every prospect of success.

1. Verse 41 - Lalitā's speech, P 167, L 4 Rādhā's remark, also Verse 90

2. Verse 51 - Rādhā's speech.

3. Verse 42 - Rādhā's reply; P. 112 Lalitā's remark, P 186-187 - Conversation - Kṛṣṇa - Subala - Lalitā

4. P 134, Ll - Rādhā's offer, P 159 - Nāndamukha's speech
P 161 - Viśākhā's offer

5. Pp 102-103.

6. Vv 46, 47 - Kṛṣṇa's tactful proposal

7. Pp 149-151, Verse 58 - order from the Lord of the Grove,

8. Pp 82-83, P. 104.

9. Verse 46

10. Verse 55.

11. P. 147 Ll, 4-6

1. Verse 62.

13. P 171, Ll 3 4

Now, a little more of persistence will bring the action to the ground sill of Success. This will mark the stage of the Certainty of success (*niyatāpti*) presenting the fourth Juncture called Epitasis (*Vimārśa Sandhi*). The first feature of this Juncture is Censure (*Apavāda*) or accusation which is visible in the remark of Rādhā, "pshaw, such is the behaviour of the highborn ones."¹ The element of Rebuke (*Samphēṭa*) is found in the address of the hero to Nāndīmukhī pointing "how the clever officers of the toll-station are being deceived by these belles."² The element of Reference (*Prasaṅga*) is come across in the remark of Rādhā recalling the instructions of Revd. Paurṇamāśī.³ The element of Disrespect (*Chalana*) is obvious in the rough statement of Vṛndā calling the association of the toll-gate keepers surpassing even the gang of gamblers.⁴ Even this remark and once again the Lalitā's remark, "this community of cowherd belles is not like that of cowherds whose only resort is the club of force"⁵ are quiet y put up with by the hero and his associates in the interest of securing their object introduce the element of Forbearance (*Chādana*). The element of Opposition (*Virodhana*) is obvious in Rādhā's accusation of Lalitā who is supposed to have brought her thither.⁶ A self-panegyric statement (*Viclanam*) is contained in the assertion of the hero, "Why should I, with the prowess of my arms, go and complain to the King of Groves only for your sake"⁷, which is followed by the feature of Placating (*Śakti*) in the coaxing address of the hero to Rādhā, "You shine like the heavenly wish-yielding tree" and so on.⁸ In Rādhā's asking Vṛndā to calculate the forest tax to be collected from the cowherds,⁹ and Kṛṣṇa's advice to Rādhā asking her to pay heed to what is salutary and be not obstinate in the matter of the clearance of the toll-tax" bring in the element of Assertion (*Vyavasāya*) which leads to the concrete steps towards achievement (*Ādānam*) in the attempt of the hero to draw near the person of the heroine.¹⁰ At this stage, Lalitā also feels better advised in summing up while she says to herself, "Well I should now like to assume the rôle of a bathing place to facilitate this yearning couple to have a dip in the stream of the nectar of their passion"¹¹, and all the action thenceforward ensures success serving as a nexus to the last Juncture of Consummation commencing with the appearance of Paurṇamāśī who rounds up the action with Fulfilment (*phalāgama*).

1. P. 140-top.
2. P. 153, Ll. 2-4.
3. P. 148-top; also Verse 91.
4. P. 166, Ll. 7-9.
5. P. 248, Ll. 2-4.
6. Verse 91.
7. P. 183, Lalitā's speech; also V. 69.
8. Verse 70.
9. P. 219 - Ll. 6-7; Rādhā's order also Verse 84.
10. Verse 6, then V. 66; also p. 241, Ll. 3 et. seq.
11. Vied "दीपिमात्स्ये"p. 245 - top.

Apodosis (Nirvāhana-sandhi) It is the consummation which covers that portion of the play, wherein the germ ■ fully developed and ripens to the stage of fruition. This stage of action is properly knit in this play and contains all the fourteen sub-divisions, which are perceptible at the following spots

The very statement of Purnamāsī telling the hero that "the one in whom his desires are concentrated is too invaluable to be had for any number of gold coins" makes a direct reference to the acquisition of his dearest object of love and thereby introduces the element of Junction (*Sandhi*)¹ It is followed by the heroine's statement, "Luckily we have seen the other shore of our misery since your holiness has arrived at the most critical moment", which brings in the second element, viz. Vigilance (*Vibodha*)² The conversation between Lalitā and Nāndimukhi and Purnamāsī's decision to offer in appeasement "one, the most-fitted for solacing the offended peacock feathered" intimates that the fruition is well near at hand and suggests the element of Hint (*Grāhāna*) together with *Paribhāṣana* ³ The sub-division, Narration (*Nirṇaya*) ■ quite clearly presented in the speech of the heroine who recalls her personal experience 'in the black serpent roaming freely in the declivity of the Mt Govardhana' ⁴ Graciousness (*Prasāda*) is visible in the consoling statement addressed to Rādhā, "Dear child, donot weep, all this will end well with you" ⁵ In the hero's statement, "that I have been paid all my dues" presents the element of Consolation (*Kṛti*)⁶ followed shortly by his statement "Thank God, my beloved Rādhā has been equated with tax by her holiness," which introduces the element of Bliss (*Ānanda*) "It is here only that my words rest" ⁷ is an expression of relief (*duḥkha nṛyana*) by the hero, which marks the feature called Deliverance (*Samaya*)^{8a} which is brought again when the belles are set free to go to the sacrificial booth ⁸ The award of prize by Purnamāsī, "the very acquisition of the Wishgem facilitates the acquisition of the gem of the beloved and her acknowledgment that "I, Purnamāsī too, devoted to Mādhava, am indeed rendered sweet by Kṛṣṇacandra in association with

1 "यत्र निवदस्योऽस्ति अनयामव जानीहि ।" P 273, line 1

2 "दिष्ट्या विद्वन्नाम्बुरागे पारममामिदृष्टम् ।" P 274 line 1

3 Pp. 275-276 4 Verse 97

5 "बन्धे । मा रादन कृपा भविष्यति ।" P 281 Ll 1

6 Vide Kṛṣṇa's speech "तत् स्वाकृत्यशून्यमेवात्मानमवधारयामि ।" P 281 Ll 3-4

7 "दिष्ट्या यदनीष्टा द्युन्नीकृता भगवत्या राधिका ।" P 282 line 3

8. a "मन्त्रिणमप्यदेव विशाति &c Kṛṣṇa's speech P 283 also Rādhā's on Pp. 273 4

b 'तदनुमयस्व P 287 Ll 1 2.

Rādhā," has very aptly introduced the element of Satisfaction (*Bhāṣaṇa*).¹ The proposal of Vṛndā, "May your holiness see him full along with Viśākhā's friend" purporting to hand over Rādhā there and then is so much unexpected that it introduces interestingly the element of Surprise (*Upagūhana*),² followed by the feature of Anticipation (*Pūrva-bhāva*), tending to bring about the fulfilment of the dramatic cause in Paurṇamāsī standing as a surety for offering that very evening the much cherished tax (*dāna*) to the hero.³ The penultimate sub-division of this Juncture is Termination (*Kāvya-samhāra*) in the hero's offer, "Revered lady ! please quickly order, what else should I do for you."⁴ Then in the closing address of Paurṇamāsī begging a boon of Kṛṣṇa, there is the last feature of Benediction (*Prāśasti*) purporting to pray for the general weal.⁵

Common Features (*Sandhyantarās*) : These are particular characteristics of drama in general, which do not belong to any particular juncture or the stage of action, nor to any particular emotion. They are such elements as pervade the entire range of the plot and generally conduce to the proper weaving of the dramatic action. They are enumerated to be twenty-one by Bharata,⁶ and though the present play is a one-Act show, most of these interlinks can be easily spotted. To wit, Conciliation (*Sāma*), Offer (*Dāna*), Ready wit (*Pratyutpanna-mati*), Prowess (*Ojas*), Determination (*Dhṛṭi*), Indignation (*Krodha*), Consternation (*Bhaya*), Conclusion (*Hetuvādhāraṇa*), Parchment (*Lekha*) are spread over here quite vividly.

Dramatic Embellishments (*Nāṭya-lakṣaṇas*) : These are such features that signify the glory of the dramatic execution; they do not form the body of the play (*nāṭya-śāstra*), but remain as graceful characteristics of drama in respect of presentation of matter as well as the manner of presentation. They are said to be thirty-six and a close study of the play in hand would reveal the presence of good many of them in this short play. Of them, Ornament (*Bhūṣaṇa*), Compression (*Akṣara-saṅghāta*), Beauty of expression (*Śobhā*), Illustration (*Udāharaṇa*), Example (*Dṛṣṭānta*), Inset of words (*Padocchaya*), which are mostly the excellences of diction, are found here. Narration (*Nirukti*) is

1. Vide Paurṇamāsī's speech - P. 285.

2. Vṛndā's speech P. 286, line 1

3. Vide Paurṇamāsī's speech - Pp. 286-287.

4. "सिद्धमाशुष्य मित्ने मूषः प्रियं कर्त्तामि ।" - P. 283 - line 2

5. Verses 93 & 99

6. Nāṭya - Śāstra - Chap. XIX - 104-107.

available in the narration of the episode of Rādhā's coronation in detail and some other past events Inference (*Prāpti*), Description of qualities (*Guna-kīrtana*), an expression of inner desire (*Manoratha*), Gratefulness (*Priyokti*) and Admonition (*Apadusta*) in the reproof of Paurṇamāsī in verse 95, and quite a number of others are traceable in this play

Dramatic Excellences (*Natya-alankaras*) In addition to the above-mentioned graces there is no dearth of other dramatic excellences in this play where Benediction (*Āśīṣ*) in the words of Paurṇamāsī comforting Rādhā in her nervousness¹, Encouragement (*Protsahana*), Boastfulness (*Abhimana*), Complaisance (*Anuvṛtti*), Importunity (*Taṭkā*), Intolerance (*Aksamā*), Conceit (*Garva*), Shelter (*Āśraya*)² and the like are easily noticeable, strewn here and there throughout the play

Special Features of Bhāṇika The very definition of Bhāṇika records seven³ features as its essential constituents The play under review has, of course all of them, which can be located at the following spots

- (i) *Upanyasa* makes a casual introduction of the dramatic motif, which is found in Vyṇḍā's statement in Verse 19 which is expressly brought forth in the assertion of Rādhā (P 48 top),
- (ii) *Vinyāsa* is an insertion of some statement of despair (Vv 17,20)
- (iii) *Vibodha* is the loss of some illusion or clarification of mistake which is found here firstly in the speech of Nāṇḍimukhi (P 44) that points out Rādhā and her friends have mistaken the track, and then more effectively in the removal of the illusion taking the cloud for Kṛṣṇa (Vv 25 27),
- (iv) *Sādhvaṣa* is a deliberate mis statement of facts which occurs in this play it places more than once e g firstly, in the speech of Viśākhā which tells We are forbidden by Revd Paurṇamāsī to bow to any one other than a *brāhmaṇa*

1 P 281 top 2 P 257 l 4 5 P 258 top

3 अत्राहसप्तकम् —

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधो साध्वस तथा ।

समपणो निवृत्तिश्च सहार इति सप्तमः ।

उपन्यासो प्रसङ्गान् भवेत्कार्यस्य वीक्षणम् ।

निवृत्तिश्चास्य निवृत्तिविन्यास इति स स्मृतः ।

आन्तिनामो विबोधो स्वामिध्यायान्तु साध्वसम् ।

सोपास्यमानवचो वाप्यौदवदो समपणम् ॥

निर्द्वन्द्वस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।

सहार इति च प्रादुर्भावस्य समापनम् ॥' [Śāṅkara Darpaṇa 11]

(P. 74); secondly, Kṛṣṇa's pretensions, "how many fawn-eyed belles, on this mountain have I not initiated into the Jain order ? (Verse 44), then again, his statement, "this sovereign, who is relentless in pecuniary matters, is incapable of being gratified by women",¹ then the statement of Arjuna declaring that Kṛṣṇa too has taken a vow (Pp. 74-75), and so on ;

(v) *Samarpaṇa* is a speech full of sarcasm and wilful taunt proceeding from feelings of wrath, which is found here in abundant measure. Refer Campakalatā's statement on P. 113, Rādhā's request to Vṛndā on P. 115; Lalitā's remark on Pp. 124 & 187; Rādhā's admonition on P. 138, Subala's statement on P. 189 and the like ;

(vi) *Nivṛtti* consists in citing some incident or illustration in support of a statement made, and that too is frequently presented here, e.g. reference to Surendragandharva's discomfiture, P. 113; reference to the episode of Gandhaphal-haraṇa P. 110, Śrī Dāman winning against Kṛṣṇa, Verse 71 and others ; and

(vii) *Samhāra*, which presents a point of culmination, is visible in Nāndimukhi's statement on P. 270 and the pursuant conversation right upto P. 278.

B. Another important characteristic of a Bhāṇa is the presence of the *Lāsyāṅgas* which are ten in number. In view of the nature of the theme of the present play which is an out-door excursion, it has not provided enough scope for the introduction of these features. Nevertheless, here there are specimens of *Uttamottamaka*² consisting of statements full of taunts from a lady affected by jealousy. This feature is quite apparent in the statements of Rādhā³ expressing her jealousy with Kṛṣṇa's flute, always enjoying the nectar of his lips;⁴ then with the female bees who are in constant company of their loving partners,⁵ and again with the Vanamālā⁶ and more evidently with Subala with whom Kṛṣṇa is in close embrace.⁷ Another feature available in this play is that of *Ukta-pratyukta*, full of coquetry and dalliance of love accompanied with statements full of sarcasm and satire.⁸ Such specimens have become more interesting in this play on account of the frequent use of the artifice of play on words (*Śleṣa* or *Bhāṣā-sama*) in such dialogues between Rādhā and Kṛṣṇa.

1 P. 133 top 2. Dāśarūpakā - III - 51.

3 a - Verse 15, also P. 38. b - Verse 19 & P. 40. c - P. 267. d - Verse 3d.

4. "केरप्रसादजनिने साधिशेष-पदाधनम् । वाक्यं लक्ष्म्यन्तुलम्" ...॥ भाववशात् P. 216

HERO (NETĀ) & OTHER CHARACTERS

A The principal character in this play is the cowherd prince, Kṛṣṇa. Since he enjoys the fruit of the action, he is the *Adhikārin*, the hero of the play. Though essentially he is a divine being free from the shackles of mortality, still for all dramatic purposes he behaves like a human being with extraordinary powers and prowess, and as such he is technically a quasi-divine (*divyādīnya*) character. According to Rūpa Gosvāmin he is a divine (*divya*) (N C-7), faithful (*anukūla*) character (U N M -P 31). His name, Kṛṣṇa itself suggests that he has the supreme quality of sweetness and wonderful capacity of attraction. The Brahma vaivarta Purāṇa¹ has given different exegeses of his name, which interpret his natural qualities. He is a hero of high order, an *Uttama prakṛti Nāyaka*. He has elegance (*Audārya*), beauty (*Sobha*), dalliance (*Vilāsa*), pertinacity (*Dārdhya*) and blithe bearing which go to show that he is a gallant (*dhīra*) hero full of pleasantry, which presents him as one, of the Gay (*Lalita*) type. Since the marital status of the heroine, Rādhā is a controversial point in the Vaiṣṇava tradition, it is not quite certain to which sub class he belongs. Nevertheless, so far as the present play is concerned, he is fully devoted to Rādhā, and as such he could be conveniently placed in the category of the devoted (*anukūla*) type of the hero.² But in view of his polygamic interest, he could be very well deemed a *dakṣiṇa* type of hero as well.

His Personality Kṛṣṇa, the hero has a charming personality with a bonnie build of body. He has a lion's waist, a hog's stout chest, long arms and the eyes teeming like the eyes of a tiger. He has the strength of an elephant (*puṇḍra-kūḥjara*)³. He has all the auspicious marks on his body. his footprints imprint the marks of a flag, a thunderbolt, a goad and a lotus.⁴ He is a person stepping into adolescence with charming eyes, smiling face, and sweet voice. He is a sturdy fighter (*mahāsamyugīna* P 180), and is compared to an elephant, highly intoxicated (*gamāhīra-vedī stambarama* P. 172). He is very affable with engaging manners and is always cheerful and clever in cutting jokes. All the same, he is very much self-conscious⁵ and assertive and at times he is so much possessed of himself that he goes beyond limits in calling his beloved belles worth a cowrie (*kāṁśī-pāda mulya* - P 273) or even purchased for a price (*Śulka-kṛtī* - P 230). He is full of drive and has enough fortitude to bear the brunt, nevertheless he is eminently regardful of the dignity of friendship (*maṭri gaurava* - P 197). Temperamentally, he is well balanced and has all the qualities and virtues befitting a hero of the first order.

1 Śrī Kṛṣṇa - khaṇḍa - Chap II vv 55-62 2 Vṛndā's remark - Verse 18

Verse 37

4 Verse 13

5 Vide Pp 177 183, 189, 237

Her Personality : She is a person of extraordinary beauty, surpassing the beauty of Vrndā, the beauty of the Moon and of thousands of honey-filled lotuses.¹ She is as soft and delicate as butter,² and her voice is as sweet as that of a cuckoo. She has just stepped into adolescence³ and has a beautiful amplitude of breasts.⁴ She has long, flowing hair lustrous like shining sapphires, lips red like rubies, teeth like ripe pomegranate seeds⁵ From head to foot her body is symmetrical and without blemish needing no ornaments⁶ Temperamentally, she is mirthful and given to youthful pleasantry. Her side-long looks are exceptionally fascinating⁷ She is very affectionate towards her friends; her remarks are witty and humorous. By nature, she is said to be timid as a woman,⁸ yet she is stiff and has enough of stamina to bear the oddities. She is fearless and self-assertive.⁹ She is sweet and persuasive and tactful as well. Thus she has all the qualities of a high-class character and that is why she is the eternal beloved of Kṛṣṇa (Nitya-priyā).¹⁰ Technically, she is youthful (*mugdha*) heroine, displaying coyness in love and gentleness even in anger. She is eager and is distressed on account of her lack of association with her lover (*utkanthitā*), yet she behaves with enough of fortitude and restraint (*Dhīrā*). She is possessed of all the personal embellishments (*Āhāra-hāra-hela*), and all the seven natural embellishments¹¹ together with inborn charms (*avatara alankāra*) like sportiveness (*Līlā*), dalliance (*vilāsa*), pretension (*kāṭhamīlā*), affected indifference (*bibhoka*), arrogance (*mada*), uneasiness (*tapana*), inquisitiveness (*śuśrūṣā*) and the like.¹² As such she is an *Uttama-prakṛti nāyika parakīyā, mugdhā, utkanthitā, dhīrā, maninī, abhīsarikā*, often speaking in Sanskrit as well

Her Associates . As the *Tutheivari*, she has a host of friends, but on the stage she appears with only four of them, namely, Lalitā, Viśākhā, Citrā and Campakalatā, later on joined by her two senior friends, Vrndā and Nāndīmukhī, who are all interested in the union of their friend Rādhā with her lover Kṛṣṇa and serve as her helpers in the achievement of her object. Their individual nature and their contribution could be sketched as follows

LALITĀ She is the closest and dearest friend to the heroine. She is beautiful and enjoys affection of the hero and his confidence in full, yet she is not jealous of the heroine. On the contrary, she

1 Vv 11 & 12, 18. 2 V 21 3 V 33 4 V 35 & P. 151 Line 4

5. V 49 6. V 22. 7 V 30 8. P 279

9 V 106, 115, 142, 181, 196, 226, 246 10 Ujjvala-nīla maṇi - P 70, Line 5

11 "शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रणमता ।

अदार्प्य धैर्यमित्येते सप्त भावा जयज्जना ॥" - *Daśarūpaka* II-31.

12 For details - *Ibid* II - 32-33

acts in behoof of the heroine, and takes interest in the altercation with the hero to sustain interest in the action of the play. For quite a long duration of time she takes side with the heroine and boldly faces the hero, snubs him and asserts with self-respect the position of the cowherd belles.¹ She goes on tantalising the hero, argues vehemently and does not hesitate to scold him as well. She is shrewd and fearless, and always self-conscious² yet humorous and indulging in merriment. After a good deal of merry-making, she changes her attitude and makes up her mind to serve as a bathing ghat (*sirṭha*)³ to facilitate the yearning couple to take a dip in the lake of their passion. On the whole, she plays the most important part in furtherance of the dramatic action.

VIŚAKHĀ : Next in importance is Viśakhā who is as much a close friend to Rādhā as Lalitā. Viśakhā also is included by Rūpa Gosvāmin among the *Parama-śreṣṭha Sakhi* of Rādhā.⁴ In the play she is equally helpful to Rādhā and takes sides with her. She has all the qualities of a charming belle : she is bold, humorous and very much practical (Pp. 74, 86). She wants to sum up and square quickly the problem of the payment of tax and offers tactful suggestions where necessary.⁵ She is quite fearless and even goes to scold Madhumaṅgala and Lalitā.⁶ She is so intimate with Rādhā that the latter identifies herself with her.⁷

CITRĀ & CAMPAKALATĀ : They are also the close confidantes of Rādhā. Their rôle in furtherance of the dramatic action is nominal, though they participate in arguing with Kṛṣṇa and his companions in the wrangle. They enjoy the confidence of the hero who has gone to the length of saying that Citrā is already his,⁸ and her offer in lieu of tax is as good as offering his own ear-ring to him. Campakalatā, however, is strong enough when Kṛṣṇa makes advances towards her; she cleverly escapes by shunting him towards Lalitā, remarking, "better defile Lalitā again, for it is well said - the one who is lying does not fall down".⁹ Campakalatā snubs Madhumaṅgala when he goes beyond limits and tries to degrade the status of the cowherd belles.¹⁰ On the whole, these two friends contribute towards the development of action through their jokes, argumentation and particularly in recalling the episode of Rādhā's coronation, which transfers the incidence of the payment of tax from the belles to Kṛṣṇa.

1. Ref. Pp. 175, 183, 187, 190, 194, 198, 220, 233, 236, 248.

2. Ref. Pp. 237, 252.

3. "कृतिं मुच्युः सैतापविनसितम्, वसुधोऽयमीहायुतसूखावगाहने कीर्दमात्पदे ।" P. 245 top.

4. U. N. M. - P. 98, V. 55. 5. Pp. 163, 199. 6. P. 269, 249.

7. P. 257, Line 4. 8. P. 272, Line 3. 9. P. 254, Line 4.

10. P. 201 top.

VAṆDIMUKHĪ She is a senior friend. She has acted as a messenger of full confidence (*Āpta-dūtī*) to inform Kṛṣṇa, at the instance of Paurnamāśī, the fact that Rādhā with her full train of lady friends would, on that day, go to the sacrificial booth at the banks of the Govinda Kunda to sell fresh butter¹ so that Kṛṣṇa could also be in that vicinity to meet her. She enjoys the confidence of the hero as well inasmuch as he feels inclined to complain to her about the inappropriateness of the offer in lieu of tax.² She too helps him in maintaining his overlordship over the floral exuberance quoting Vindhya-vāsini to Yaśmunā.³ Then she offers to mediate between the dispute regarding the assessment of tax and encourages at last Rādhā to get herself ready for visiting the love tryst (*abhisāre sajjā bhava* — P. 263). She is the most accredited agent working on behalf of Revd. Paurnamāśī in getting the hero and the heroine together. She has all the qualities of keeping conscience of her friends, making effort in their best interests, tactfully using her good offices wherever necessary and fulfilling the cause dear to her friends.

VRNDĀ She is a superior character, and hence she speaks in Sanskrit. She is said to be the presiding deity of the place after whom the area bears the name of Vrndaavana. She is extremely beautiful so much so that by virtue of natural gifts she is said to have surpassed even the Goddess Mahālakṣmī herself.⁴ She also acts as the most dependable agent (*Āpta-dūtī*) and sends Subala to bring Kṛṣṇa in the neighbourhood of the Blue Arbour and facilitates the meeting between the yearning couple.⁵ All along she claims to remain in suit with Rādhā (*Vrnda-paṇḍitvārtm anu-vartate* P. 165). She, as it were, spins the long yarn of arguments between the hero and the heroine, develops the dramatic action adding flavour to the mirthful situation, cuts jokes, makes fun of the association of the toll-gate keepers (P. 166), and boldly declares the government of Rādhā over the entire forest.⁶ Kṛṣṇa however identifies her with the goddess enjoyed intensely and for long by Viṣṇu and as such declines his preference for her (p. 167), and she enjoys the fun. Her contribution in the fulfilment of action is by far the most significant.

Thus the part played by Vrnda, Lalitā, Viśākhā and other two companions forms that portion of the plot which is known as the Incident (*prakaraṇa*) and they are virtually the leaders of the Incident.

1. P. 21 top.

2. P. 164 line 4.

3. P. 216 line 9.

4. P. 163 top.

5. P. 30 line 3.

6. P. 214 Verse P.

SENTIMENTS & EMOTIONS (*RASA-BHĀVA*)

Emotions : The play opens with a pair of benedictory verses, both manifesting the sense of devotion unto Rādhā as the supreme goddess which brings out *deva-vijayinī ratih* subsisting between the adorer and the adored. Then again, the *guru-vijayinī ratih* is displayed in Verse 7, where the playwright in the manner of the Sūtradhārā suggests his sense of adoration towards his guru, Sanātana through double entendre. Similar feeling of adorative *ratih* is suggested between the cowherd belles and the sages engaged in performing the sacrifice from whom the cherished reward is expected by Rādhā and her friends. Of the same type of *Rati* as an emotion is brought out in the speech of Vṛndā who asks her friends to bow to the holy stations situated on the Mt. Govardhana.¹ Then again the feeling of reverence (*pūjya-vijayinī ratih*) is found subsisting between Kṛṣṇa and his companions on the one hand and Rādhā and her friends on the other, towards the worthy ascetic, Paurṇamāsī. These are all specimens of the manifestation of *Rati* as only an emotion (*bhāva*) including friendly affection (*sakhya-ratih*) prevailing among Rādhā and her friends, and Kṛṣṇa and his associates.

VĀTSALYA *Premā* or affection is an abiding emotion subsisting between persons related *inter se* as a parent and the child. Such a feeling is manifested in case of Paurṇamāsī who has deep interest in the well-being of Rādhā and an equal affection towards Kṛṣṇa. The yearning of one for the other : of Rādhā for Kṛṣṇa and of Kṛṣṇa for Rādhā is the promoting factor (*uddīpana*) for arousing *Premā* of Paurṇamāsī which results in her efforts to arrange for their getting together and mediating in between them to the extent that Paurṇamāsī stands as a surety for procuring Rādhā for Kṛṣṇa. These are the ensuants (*anubhāva*) of *Premā* supported by such transients (*sahcāri-bhāvas*) as anxiety (*caṭā*), content (*dhṛti*), joy (*harsa*), eagerness, determination (*matī*) and even wrath (*amāsa*) for the wrongful behaviour of Rādhā. All these factors go to develop the Affectionate sentiment (*Vaṭsalya-rasa*).

BHAYĀNKA : A feeling of terror is manifested in the heart of the heroine when she gets frightened by the excesses of Kṛṣṇa. It begins with uneasiness starting from the feeling expressed by Rādhā that they had fallen in the grip of a rude toll-gate keeper.² Shouting for help and clinging to Viśākhā is the after-effect.³ Then again, the weeping solicitations of Rādhā and falling at the feet of

1 "प्राञ्जलमञ्जलिं विधत्ते शैलेन्द्रतीर्थेभ्यः ।" — P 52

2 "धृष्ट धट्टीपालवट्टने पतिताऽसि ।" — P 103, Line 3

3. "सति निशाम्ये । पथेयावता परिश्रमताम् ।" — P 126, Line 4

Paurṇamāṣī¹ betrays the feeling of fright and hesitation. Agitation (*Āvega*), acrimony (*ugraṭā*), indignation (*roṣa*) fear, (*sādhwasa*) are some of the ensuants. Change of voice (*svara-bheda*), pallor (*vaivarnya*) are the natural consequences (*sāttoika-bhāvas*). The playwright has given indication to such situations through the stage-direction — *sa-sādhwasaṁ*, i. e. fearfully. A mild expression of fear in the form of loss of fortitude is found in case of the hero also who feels hit hard by the missiles of the side-glances of the heroine.²

HASTA : Humorousness develops into the comic sentiment. Kṛṣṇa and the cowherd belles are the props (*ālambanas*) of this sentiment. At places, even the associates of the hero become the object of ridicule whose absurdities promote laughter. The unbridled speech, funny arguments, fantastic calculations, cutting, jokes and fooling are the sources of this sentiment.³ Mostly such expressions are objective in this play, which according to Bharata develop the *Parasitḥa Hāsa-rasa*. Smile (*smita*) and laugh (*hasita*) and loud laugh (*upa-hasita*) are the expressions of this feeling. It is only once, namely, in the statement of Rādhā (*jambū-lagūḍa* etc-P. 135) that there is a specimen of *ntihasita* when all burst into peals of laughter.

All these feelings and sentiments mentioned above are wholly subsidiaries (*aṅga*); and they, in essence, only promote the ruling sentiment (*aṅgi-rasa*).

Ruling Sentiment : The prevailing emotion (*sthāyī-bhāva*) which pervades the entire action of the play is that of amor (*rati*) of which Rādhā and Kṛṣṇa are the two determinants (*ālambana*). It is firstly manifested by the appreciation of one for the other developing into a longing for the company of one another. (p. 35). The unparralled beauty of the heroine, her adolescent age (*vayah-sandhi* ~ Verse 33), the charms of the hero, the melody of his flute (V. 32), meeting in the groves, the vernal season (P. 285), the encouraging advances of one towards the other serve as the excitants (*uddīpana*). Among the auxiliary feelings (*sahāri bhāvas*) the ardent passion (*utkaṇṭhā*) for getting to-gether with a natural consequence of becoming despondent (*nirveda*) in the event of delays in fulfilment, and jealousy (*vyṛi*) against those who are in a more favourable situation by being in closer contact with the object of love like Nāndīśmukhi and other belles, Subālā, the flute and also the long wreath. Constant remembrance (p. 55), eagerness (p. 35), incapacity to forbear separation (Pp. 66, 68), faked

1. "मा सप्त.....; आस्यत्येव शिरेः &c." — P. 279 - Verse 97.

2. Verse 30, 61.

3. P. 75, 124, 139, 151, 170 (इति वयं समीक्षन्ति) 228, 230, 244 &c.

indifference and stupor¹ and feeling of distance even in proximity (*prema-vairāgya*)² on the part of the heroine, and the loss of fortitude, the appreciation of the beauty of the heroine, the offer of the betel-leaves, persuasive behaviour towards her, making attempts to come in closer physical contact and indulgence in sweet, humorous conversation (*paraspara-gosṭhi* — p 42) are the ensuant factors (*anubhavas*) of the amor of balanced (*samañjasa*), reciprocal type. Tremour, pallor and horripilation are the natural, consequential effects (*sāttavika-bhavas*). All these factors put together exhibit the enduring emotion of love (*sthāyi-rasa*) between Rādhā and Kṛṣṇa, which is deep-rooted (*praudha-premā*)³ and is of the flagrant (*jaḍita*) type.⁴ This develops into a fast attachment (*sneha*)⁵ which is as sticky as honey. Hence this attachment between Rādhā & Kṛṣṇa is of melligenous (*madhu sama*)⁶ type, creating a feeling of total affinity and producing an infatuating effect. Since it is full of pleasantry, this attachment is of the gay (*Lahita*) type.⁷ Such an attachment displays exuberance of deep affection (*pranaya*), the sheen of which is unfading. It bears a sprightly hue of fast redness like that of madder, and hence this attachment between the hero and the heroine here is ever fresh, fast and radiant is the *māhṛjytha-rāga*.⁸ Such a consistent and verburous attachment develops into the transcendent emotion of love which is unfathomable. It is the *Mahā bhavā*, rejoicing, (*mōdana*) and intoxicating (*mōdana*),⁹ which when developed and portrayed in a poetical composition manifests the erotic sentiment (*Śṛṅgāra-rasa*). It is essentially a love-in-longing (*pūrva-rāga*) and awaits accomplishment till Purnamāṣi makes over Rādhā to Kṛṣṇa. Thus though the yearning couple enjoy the visual contact, and indulge in revelries it is still the wooing love or love in-courtship. It maintains a standard of decorum and is therefore balanced (*samañjasa*), and since it is responsive it is *Sādharaṇa*. The ruling sentiment in this play, therefore, is the *ayogya upralambha śṛṅgāra*, which pervades the action right upto the stage of consummation. It is the most brilliant and blissful manifestation of the sweet sentiment (*madhura rasa*) of the supra-mundane character.

1 'वाञ्छालिकापमैमवाप' — Verse 30.

2 'प्रियस्य सन्निकर्षेऽपि प्रमेत्कर्षसमावृतः ।

वा विक्षेपयित्वा तिलत्रयेन वैचित्र्यमुच्यते ॥" — U \ M. P 548 V 134.

3 U \ M. Pp. 595 Line 37 546 D. K. K. Pp. 42-44

4 "प्रौढप्रेमा स यत्र स्वादिक्षेपस्वासाद्विष्णुता" — U N M, P 420 V 60 also P 422, V 66

5 'ज्वलितास्तु रसिप्रेम्णेदीप्ता' — U \ M, P 505

6 'न हृदिदशनादिषु' — U N M P 425

7 "मनीयत्वानिद्रापमारु प्रिये स्नेहो भवेन्मनु" — Ibid P 431

8 "भ्रमार्वाङ्मनःपारिषो य कासा वर्धते सदा" — Ibid P 457

9 U \ M P 474 V 161 P 494, V 202 D. K. K. Verse 93.

DRAMATIC CONVENTIONS

The playwright has very carefully composed this short play in conformity with all the dramatic conventions enunciated by Bharata.¹ So far as the structure is concerned, the play opens with the conventional Nāndī followed by a brief Induction. Then there is an Interlude which gives the background of the play and links the action under enactment. All the characters, their manners, and modes of expression are in keeping with the prescribed form. Regarding the sentimental manifestation the playwright has taken good care to display the affection of the heroine first and then of the hero; for, though, in fact the man is affected first, still as the softer sex is a harder nut to crack, for dramatic purposes, as the canonists hold, the affection on the distaff-side becomes more interesting if given priority of manifestation over the spear-side.² Even in the use of the language and etiquette, names and addresses and other details every nicety is skillfully observed.³

DRAMATIC ARTIFICES

Bearing of Characters (Vṛtti) : The demeanour of the principal characters and their associates, which varies with circumstances and is largely influenced by the rise and fall of particular feelings, determine the Vṛtti in the play. They are of four kinds out of which two, namely the verbal (Bhārati) and the gay (Kāitiki) are said to prevail in a Bhāṇikā.⁴ Rūpa Gosvāmin has very tastefully presented both of them in the present play.

Verbal Bearing (Bhārati Vṛtti) : Out of them Bhārati is verbal and is concerned mainly with declamation and mode of speech; and as such it has four sub-divisions : Laudation (prarocanā), Avenue (Vṛthi), Comic humour (prahasana) and the Induction (Āmukha). Out of them the first one is presented in the statement of the Sūtradhāra (V. 6) who, after the Invocation, adopts the Bhārati Vṛtti and introduces the play. He concludes with Induction (āmukha) which presents through Cūlikā the element of Interpretation (avaspandita), a sub-division of Avenue (Vṛthi). Thus the prarocanā in this play is of gallant (udatta) type, and Āmukha is of the Prayogāṭīṣaya type.⁵ The entire conversation between the Sūtradhāra and his attendant is in the Bhārati Vṛtti. So also the Interlude (explanatory Viṣkambhaka) containing the dialogue between Vīndā and Subala is presented in the

1. Vide S. N. Shastri : 'Laws & Practice of Sanskrit Drama - Vol. I-Chap. VI.

2. "सादो वाचः सियो दामः ।" 3. See below P. 34.

4. For defn. See Introduction p. i. Supra.

5. According to Nāṭaka-Chandrikā, as Viśvanātha Chakravartī observes it is of Kathodghāṭa type.

Bhārati Vṛtti Then the narration of the incident of Gandhaphali-harana by Subala (P 110) and of the discomfiture of Surendra Gandharva by Lalitā (P. 112) and of the episode of Rādhā's Coronation by Nāndimukhi (Pp. 203) is conducted in the Bhārati Vṛtti

So far as the features of *Avenue (Vilāsi)* as a sub-division of the verbal bearing is concerned, it may be noticed that Outwying (*adhibala*) is found in the conversation of Visākhā and Subala (P 74) wherein Arjuna seeks to establish his point, Compliment (*prapañca*) is found in the episode of the offer of betels to the belles (Pp. 88-89), Deception (*Ghala*) in the remark of Lalitā (P 90) which is seemingly sweet and complimentary, but in fact quite pinching, Continuance (*avalagita*) is there in the dialogue between Rādhā and Kṛṣṇa (Pp 106-7) where the statement of Rādhā (V 42) is differently interpreted by Kṛṣṇa (V 43) so as to suit his inner purpose, and Repartee (*Vāk-keli*) is spread over throughout the play, which is the essence of the charm pervading the action

Features of the fourth sub division of the Bhārati Vṛtti, namely, *Prahasana*¹ are also spread over the plot of the play To wit, the feature of Slip down (*avalagita*) is there in the demand of some gratification for showing grace in the calculation of tax by the tollgate officer, Maachun aṅgala, *Vyavahāra* or jocular dialogue is there in the satirical remark of Lalitā in Verse 90 and of Rādhā in Verse 51, and Falsehood (*Anṛta*) is quite apparent in the statment of Arjuna declaring that his friend, Kṛṣṇa was also observing likewise a *Vrata* (P 75) and then in the hero showing his exploit of admitting nany a belle to the Jaina order (V 44) and so on

*The Gay Bearing (Kaisikī Vṛtti)*² This is most conspicuous in the play under review Both the principal characters, the hero and the heroine, have presented themselves largely in this manner firstly, they have decked themselves in a charming manner (*ślakṣṇa nepathya*) and have behaved themselves in a sportive spirit throughout Excepting the small range of action occupied by the Bhārati and the other Vṛttis, the entire dramatic action is pervaded by the Gay bearing of which all the four forms are distinctly available here There are copious instances of Pleasantry (*Narma*) which consists in jokes full of pure humour, and erotic mirth tending to attract the beloved one The coaxing speeches of the hero present the Bloom of pleasantry (*Narma sphurja*), his approach to the heroine with a certain amount of reserve presents Covert

1 For its ten Sub-divisions See Rasārṇava Sudhākara Chap III

2 'वाक्पक्ष-लेख्यविशेष विना लीसङ्गता युष्कल नृसंगता ।

कामोपभोगप्रभवेवरा सा कैविकी चारविनासयुक्ता ॥ साहित्यदर्पण — परि १ ॥

pleasantry (*Narma-garbha*), and at places more than one there is an Overture of pleasantry (*Narma-sphinjā*) where there is an obvious manifestation of amorous advances and direct invitation through play on words desiring the heroine to respond to the hero's love for her.

Majestic Bearing (*Sattvati Vṛtti*) : Though the principal modes of bearing in a Bhāṇikā are the two mentioned above, still *Sattvati*, which is permitted to prevail to a scant extent by Bharata along with *Śṛṅgāra*, finds its place in the present play. It has four subdivisions out of them the first one, namely Discourse (*Saṁlāpaka*) consisting of serious expressions and threats, is found in Kṛṣṇa's remark addressing Viśakhā, "how can people like you see who while seeing they do not see (P. 81)" and subsequent conversation between the toll-gate Officers and the cowherd belles including Vṛndā's remark, "Prince, not even a *cowrie* can be had here, for this Lalitā is very ruthless (V. 45)" and Rādhā's statement asking Vṛndā to spare his friend, the woodland-monger from such a treatment by us as would expose him to ridicule (P. 115), and later, Kṛṣṇa's statement "How can I overlook the heat of arrogance of these women (V. 64) and his saying to Rādhā, "I will put you in the cage (V. 52) and Madhumāṅgala threatening Viśakhā (P. 170). In fact, the entire dialogue concerning the imposition and calculation of tax is a specimen of this feature of the *Sattvati Vṛtti*. Then it comes actually to a Challenge (*Utthāpaka*), the second feature of the majestic bearing when the other party is asked to show his full might (P. 129-131); Kṛṣṇa's statement in verse 64, Rādhā's warning, "Even a piece of sandal-wood, when subjected to too much of friction, produces fire" (P. 179), and lastly, Lalitā saying, "Let us see what he will do to us (P. 240)" and so on. Then there is a mild attempt of Disintegration (*Saṅghātiya*) when Kṛṣṇa scolds Vṛndā for her defection from his side and joining the opposite camp (P. 114). At long last when the hero and his party feel that their attempts of persuasion and threat have failed they change their mode of action and be prepared for the negotiations put forth by Nāndīmukhi and ultimately managed by Paurṇamāsī. The bearing from conciliation to threat and from threat to conciliation has often been alternated in this play. This turn of attitude presents the fourth feature of the *Sattvati Vṛtti*, namely *Parivartaka*.

The play does not provide any room for the Vehement bearing (*Ārabhaṣi Vṛtti*). The word " *ārabhaṣi* " is, however, used by Lalitā (P. 71) to convey obstinacy and vehemence as one of the characteristics of Kṛṣṇa, but no specimen of the same in speech or action is available here.

PRAVARTTI

Pravrtti deals with the local manners, modes of address : costumes of different characters who participate in the dramatic representation. Bharata¹ lays much stress on the proper observance of Pravrtti which lends realistic appearance to the dramatic acts. In fact, it is the subject of decorative aspect of representation (*ākhyā abhaya*)² In the present play, full attention is given to the playwright in this matter as well. Some of the salient features of Pravrtti are noticed here —

Provincial etiquette It is customary that the playwright himself if competent, plays the part of the Sūtradhāra and appears on the stage in such manner as becomes the demeanour of the character to be introduced by him later on. Accordingly, Śrī Rūpa who is hailed here as the master artist, well versed in the art of dance and in music appears in a cheerful mood fully possessed of feelings of *Madhura* sentiment. His attendant is presented in a joyful mood and in the casual manner.

Since the hero is essentially a divine character and traditionally having his body like that of Rāma, of cerulean colour, he is described as one possessing beauty of a cloud (*dyuti ambudak* - V 25), but his face is as delightful as the Moon (*vidhuraṃyam* V 26). His gait is shown to be like that of a young elephant (V 34). He has stout arms and his waist is like that of a lion and a broad chest. He wears a lion-cloth of golden colour with ear rings in his ears (P 164) and a long garland of flowers touching his ankles (*Vana mala* V 93). He carries with him a lovely flute (V 32), which is his special characteristic, and keeping with his vocation of a cowherd he has a rod of *Jambu* wood (V 51) and a horn to blow (*Taṣṭi & Viṣāṅka* - Verse 4). Thus he is properly presented as a cowherd prince having a necklace with a pendant gem bright enough to reflect the person standing before him (V 83). So far as his associates are concerned, they are likewise wearing the dress befitting cowherds, ornamenting the body with decorations provided by the jungle leaves and flowers (*puspa pa lavair nepathya karina* - p 199). Madhumāṅgala, who is a *brāhmaṇa* (said to be the son of Sāṇḍipani) and acts elsewhere as a Jester is shown here also to be always inclined towards eating and demanding something to eat (P 268). Among the women characters, Rādhā the heroine is presented as an exquisite beauty just stepping into fresh youth (*āśorikā* P 155). She is of the fairest complexion with reddish hue, flirting eyes, long hair, etc.

1 See Nāṭya śāstra Chap. XIII, also Rāṭṭanavāḥ Sudhākara I 794.

2 See Nāṭya Śāstra Chap. XXI.

lips and lotus-like eyes sparkling with collyrium (V. 35). She is richly dressed, wearing a *Sārī* and a bodice (*kañculikā* - P. 111). Like a cowherd girl moving about for selling fresh butter, she is said to have put over her head a coil of red silk over which is poised the golden jar containing fresh ghee (Verse 10). She is wearing ear-rings in her ears (*śruti-pāli-bhūṣitā* V. 31), a necklace of 27 gems (*nakṣatra-mālā*), a pearl necklace (*mauktikāvalī*) with a pendant and anklets in her feet (*tulā-koṭi* - P. 25), (*niṣka* V. 36) and rings in her fingers (*mudrikā* - P. 261). She is heavily loaded with too many ornaments. She is depicted with a graceful gait and smiling face, freely enjoying the company of her friends of like age, like deportment and decked almost as richly as herself and having equally charming lineaments of nature.¹ Since they all belong to the western part of the present Uttara Pradesh, namely Śūrasena, they are all of the *Gaura-varṇa*; and their civilisation is in accordance with the *Pañcali Pravṛtti*.²

Names & Modes of Address : The dramaturgists have made out certain conventions regarding the names of the drama and the dramatic characters. Firstly, the title of the play should be suggestive of the dramatic action, and of this play the title conforms to this convention. Then the names of the principal characters are all classical; and in keeping with the sweet sentiment prevailing in the play : they are attractive and etymologically significant. They suit their caste and the vocation.

The playwright has properly followed the conventions in regard to the mode of addressing each other in conversation. The Sūtradhāra is to be addressed by his attendant as "*Bhāva* !", and this convention is followed here (P. 15). The ascetics are to be addressed with reverence and should likewise be referred to in respectful terms, "*ātra-bhavaḥ* & *tatra-bhavaḥ*". Accordingly Revd. Purnamā-t is addressed as the "*Bhagavat*" even by the hero and the heroine (P. 279, 281, 287). The belles rightly address Madhumangala, a brāhmaṇa as (*Ārya* - P. 200), while they accost each other by their names preceded by "*sakhi* or *hala*", the terms of endearment. Since the action deals with love-in-courtship the hero and the heroine address each other by names except once when Kṛṣṇa calls Rādhā as (*Bhāmini* - P. 138) and once as *Kāmini* - (P. 140), but has studiously avoided to call her "*darling*" (*prīye*). Likewise the belles address the hero respectfully as the Prince of Braja and so on. The hero also addresses his comrades in friendly terms, "*sakhe, vayasya*" and so on.

In this matter, the rules of etiquette have been duly observed.

1. "नादीव तातम्बवतीषु ।" (P.124, line 6)

2. See Bharata's *Nāṭya-śāstra* - Chap. XIII, Vv. 43-45.

Language : Language is another item which is taken into consideration under the heading of *Pravṛti*. The *Nāṭya-śāstra* recognises four varieties of language for use in dramatic compositions. Of them *Jāti-bhāṣā* is the popular tongue, which is of many kinds, having difference in base and terminations, regional vocabulary, and colloquial usage. The text spoken in the *Jāti-bhāṣā* is mainly of two varieties, viz. the Sanskrit and the Prakṛita. The play in hand is composed in the *Jāti-bhāṣā* and has made use of both the forms according to the class of the speaker. Of them, Sanskrit is spoken uniformly here by the hero, Vr̥ndā and Paurṇamāsī, as noted above, and occasionally adopted by the heroine and her friends. Since Sanskrit is a refined idiom governed by rigid grammatical rules, it is not affected by provincial differences. All the same, it being a language of divinities, some difference in the usage and mode of speech even among them is observed by the connoisseurs. Among the divinities the Vidyādhara and the Gandharvas are noted for their taste in fine arts and linguistic delicacies. Accordingly Sanskrit idiom too presents two main varieties noted after the fashion of the Vidyādhara and the Gandharvas. The Vidyādhara form is noted for the beauty of brief but frequent alliteration, elegance, long compounds and tactful expression¹, which is abundantly found here in the language spoken by Vr̥ndā and Paurṇamāsī. Kṛṣṇa mostly and the cowherd belles whenever they adopt Sanskrit as medium of their forceful expression, use the dialect of the Gandharvas which is noted for graceful choice of words, short compounds, simple puns and perspicuity of expression². So far as the inferior characters in the play are concerned, they all rightly use the Prakṛita language — Śauraseni dialect with a variation of the Ābhīti sub-dialect (*Vidhāṣā*). As far as recitation (*pāṭhya*) is concerned, the hero and the other male characters speak forcefully, laying due stress on accents and words properly emphasised, but the manner of utterance of the female characters is mostly rhythmic and when they are in gay bearing even their prose becomes metro-lyrical (*ṛtita-gandhī*) and the poems are sonorous maintaining the tune of the metre of the verse and its melody.

Diction : In the matter of verbal expression, the choice of words and construction, Śrī Rūpa has excelled many of his distinguished

1 *Śrīnāṭyaśāstra* cchāṣṇa āṅgaṇa pūṇaṇa

Drachīṣṭaṇa amasena vidhīṣṭaṇa āṅgaṇa Kaviśikṣā 11-30

2 *Ābhīti* āṅgaṇa āṅgaṇa āṅgaṇa āṅgaṇa āṅgaṇa

predecessors. He has a rare felicity of expression and sweetness of sound which makes his work of art engaging and pleasant. He is fond of using proverbs¹, popular idioms² and occasionally even

1 These proverbial sayings are mostly borrowed *ad verbatim* from the Purāṇas & the epics. They are, for example :

- (1) ऋजुवृत्तिः किल कुटिले वैगुण्यायैव कल्पते त्वरितम् । — P. 96 - V. 40.
- (2) नहि वसन्तलक्ष्म्या अवतारे संवृत्ते कलकण्ठीनामनुपलम्भः सम्भाव्यते । P. 99 - line 3.
- (3) जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् । P. 100-Line 3 (Mahābhārata)
- (4) उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः । P. 153 - line 1.
- (5) अलाभादज्ञानास्यागस्तुरङ्गमक्षय्यकम् । P. 167 - line 4
- (6) मौनं सम्मतिलक्षणम् । P. 169 - line 8.
- (7) अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते । P. 179 - line 3.
- (8) तदलं पिष्टपेयेण । P. 196 - line 8.
- (9) नैर्यारि पूर्वापरस्ते ... P. 225 - Verse 85 (Dharma-śāstra)
- (10) सज्जनानां सवर्षणा गतिः । P. 229 - line 2.
- (11) विक्रीते करिणि विमकुले विवादः । P. 233 - line 4 (Rāmāyaṇa)
- (12) न दुःखं पञ्चभिः सह । P. 253 - line 7.
- (13) न शयानः पतत्य वः । P. 254-4 (Bhāgavata - Skandha X - 21-17d)
- (14) विदूषयति निर्लज्जः स्वयं दुष्टं परानपि । P. 259-line 4.
- (15) साधीयसि प्रसङ्गे कृता हि प्रार्थना निश्चितमेव फलगर्भिणी भवेत् । P. 288 - line 4—&c.

2. Idiomatic expressions : To illustrate —

- (1) द्राक्षामक्षणमदक्षस्य लोतुपकी रथूनः । P. 124 - line 4.
- (2) दीपशिखयाऽग्नेः पूजनमारप्स्ये । P. 161 - line 3
- (3) पूर्णनात्मनः पक्षमुल्लासय । P. 165 - line 5.
- (4) ... अग्निप्रायेण क्रोडीकृतानि वित्तानि । P. 173 - line 6.
- (5) घनघट्टकरेण शीघ्रमाघ्रातासि । P. 182 - top.
- (6) महासाहसिकानां दुरन्धरो भण्यते । P. 194 - line 7.
- (7) निश्चलं खड्गारूढासि । P. 222 - line 8
- (8) हठचेष्टायां पृष्ठदायी । P. 238 - line 2.
- (9) अभीष्टामृतपूरस्यावगाहने तीर्थमारप्स्ये । P. 285 - line 2.
- (10) नारोपय सम्ये साम्यस्य चक्षुः । P. 257 - top.
- (11) पञ्चमुत्तं भुक्त्वा कुरङ्गिकां शरणं गच्छसि । P. 258 - line 3.
- (12) ... दुष्मन्मुखमवेक्ष्यैषा मणिमुद्रिकोपनीता । P. 260 - line 3.
- (13) कायस्रोऽपि कायस्यः क्रियताम् । P. 268 - line 4.
- (14) अभीष्टशुक्लेन सपर्यां पर्यालोच्यताम् । P. 270 - line 2.
- (15) दस्तोपकण्ठवर्तिनी चित्रा । P. 272 - line 3.
- (16) नहि प्रन्वृष्टं.....घटने । P. 284 - line 3.
- (17) कटिनोरुपपन्नशारोदशोमितां प्रियसतीं प्रेक्षिष्ये । P. 255 - line 7 - [A euphemism]

colloquial expressions,¹ which make his dialogues lively and realistic. He has very well avoided admittance to the slang expressions in his diction, but at places he indulges in the use of deist expressions like '*succuritam, chillatu, phāṭkuru*' and the like, which goes only to show his mastery over the local language.

Since this work of Śrī Rūpa belongs to the *uṣa-rūpaka* class, the composition is both in prose and poetry. The prose composition is of four varieties, namely *Muktaka*, *Gūrnaka*, *Utkalika* and *Vṛtta-gandhi* (lit.) smacking of versicle rhythm.² The playwright has used all the four forms in the construction of Sanskrit as well as Prakṛita passages. *Muktaka* is that form of prose composition which is free from the load of compounds, *Gūrnaka* is that which gives a pleasant reading having short compounds, *Utkalika* is a grand composition with a grace of balanced compounds, *Vṛtta-gandhi* is rhythmical, containing a part of some metre. To illustrate, a few striking examples of each one of them are noticed hereinbelow.

Muktaka may be seen in Nāndimukhī's speech: "नागरेन्द्र ! महावनिन्या प्रवर्जिताया परिजनो मारुतो जनो निर्धारितमज्ञात्वा न खलु विज्ञापयति । तथापि यदि मम वचने सन्निधानोऽस्ति तदा स्वयमेव आगत्य प्रत्यक्ष पश्य । (P 159, lines 2-4), then in Lalitā's speech, 'विज्ञासे । सुष्ठु मुञ्चासि यत् हृषाव-स्मिन्नर्थे गुर्व्या भारमन सख्या वृन्दाया अर्पणं कर्तुमिच्छसि । (P 162 top), then Purnamāṅgī's saying, 'सृष्टे । राघामनुसूयमादेन मधुरीकृतय माधवीया वीर्जमासी ।' (P 285 top) and the like.³

Composition in the *Gūrnaka* form has found equal favour with the playwright. Such pieces are sweet and very well balanced. Just to illustrate, the prose passage on P. 10 "तत्रापि विश्वविरक्षणं सा

1 Colloquial expressions. To wit —

- (1) °चक्रवर्त्तिनं गत्वा कूकुरं । P 183 line 7
- (2) हस्ते स्फुटकपर्दिकानिक्षेपः । P 262 line 3
- (3) भागधेयं तपस्विन्या मात्तिकावल्या । P 265 line 5
- (4) काकणोपादमूल्यानां भवरोषिकानाम् । P 273 line 3
- (5) गण्डकुण्डलिकानि सम्मान्याग्रहे । P 225 line 6
- (6) राधा या विपराताऽपि भारा सम्पद्यते । P 171 line 3
- (7) घनं घोरं दास्याम । P 234 l. 2
- (8) विष्णु वीक्षयन्ता । P 257 l. p
- (9) अग्निं सन्ननदिनि सम्प्रापयसे । P 128 line 2 etc
- (10) क्षिप्यतामद्रिमूषणि । P 261 line 2 and many more.

2 Vide *Sahitya-darpana* Chapter VI Sec 309

3 Other specimens are found in the speech of Subala P 22 cf Vṛndā P 29 top of Rādhā & Lalitā P 32-37 again on P 40 Rādhā's speech on P 47 Lalitā P 49 prose on P 106 111 143 144, 148 (Nāndimukhī) Rādhā P 157 P 168 bottom Madhumangalā on P 170 Rādhā P 179 Madhumangalā on P 220 Vatikha on P 223 Lalitā on P 224 Pp 224 top 227 275 top 288 and like.

निर्भरमतिमोहिनी केलिचर्या ।” on P. 18, Vṛndā's speech on P. 21; on Pp. 24-25 and even of Subala on P. 27 “अहो चञ्चलाभिः...वृन्दादेवी present charming specimens of the playwright's diction. Many others of this sort could be traced by the reader without much effort.”

Then the *Utkalikā* form of prose presents the grandeur of the playwright's diction, and could be noticed, for example, in the *Sūtradhāra* saying, “..... मदीय-नान्दी चन्द्रिका-सन्दीपित-भावबन्धुरा नन्दीभरगिरिरूपत्यंकायां घूर्णते महामण्डली (p. 6),” भोक्ताण्डवचर्यापाण्डित्यपाङ्कत !मङ्गलमाचरयम्- (P. 13); then the Attendant (*Naṭa*) inviting his master's attention” गान्धारग्रामगुरोस्तत्र गान्धर्वविद्याप्रबन्धेन.. असौ क्षमते । (P. 15), then the dialogue between *Lalitā* and *Kṛṣṇa* on Pp. 83 to 85; then *Subala* informing his friend,” प्रियवयस्य ! निजवाहिनी-निर्घोष-वज्रिणीकृतविज्झण्डले विजयन्ते उद्यानचक्रवर्तिसिंहाः (p. 148 bottom), and the beautiful narration of the episode of *Rādhā's* coronation by *Nāndī* (Pp. 207-213) and many other passages².

The metrical or the *Vṛtta-gandhī* form of prose composition is a ticklish form and cannot be ordinarily managed. It flows, as it were, into a musical cadence due to the spontaneous outpour of feelings smoothly flowing in the heart of the poet. Since the present playwright is deeply saturated with the flow of deep devotional stream of the sweet sentiment subsisting between himself and the determinant pair of *Rādhā-Mādhava*, the metrical prose has almost crept in, in his composition without, as it seems, any conscious effort on his part. In fact, they are the most pleasing bits that lend a grace to his diction and contribute concinnity to his style. Really, such passages are too many; and only a few of them are given below for the sake of appreciation :

1. ताम्बूलामृतमास्वाद्य - (a quarter of पथ्यावक्त्र) - P. 891-line 5.
2. इयामा स्वयमेव सदा पलायते (तज्जौ जरी of जगती class)- P. 130- top.
3. सखी चतुरशीतिलक्ष्मिका (जसजा लगी of त्रिष्टुप् class)- P. 147-line 4.
4. ...°लवारम्भे रम्भे ° (a piece of a क्षिप्रिणी quarter)- P. 189-line 6.
5. आहूताः पञ्चदश्यः (a piece of स्रग्धरा quarter) - P. 203-line 8.
6. उद्गाटयन्ती भणितुं प्रवृत्ता (a quarter of इन्द्रवज्रा) - P. 207-line 11.
7. विक्रमिणां चक्रवर्ती (a quarter of वितान) - P. 234-line 3.
8. मन्दं मन्दं पादं सन्द-°... (a piece of विद्युन्माला) - P. 233-line 4.
9. नमस्तुभ्य महाचण्डि... (a quarter of पथ्यावक्त्र) - P. 244- top.
10. अयि सूर्यघते कविश्रुते (a quarter of पंक्ति class) - P. 246-line 9.
11. अलमनया हठरङ्गक्षया (a quarter of माळती - तज्जौ जरी)- P. 278-line 4.
12. आन्दोलितपाणिपल्लवोऽहम् (= quarter of तत्तल) - P. 257- top.
13. वेदगंधी-चन्द्रिका-चन्द्र (a quarter of पद्य) - P. 257-line 2.

1. Reference to the passages on Pp. 31, 42, 74, 78 to 85, 151, 155, 161, 194-5 253, 284 will demonstrate further examples of *Cārṇaka* composition.

2. Attention is invited to pages 103 *Kṛṣṇa's* speech; 110 (*Subala*); 112-14 (*Lalitā*), 142; (*Rādhā*), 148 - bottom; 207; 210-12, 249 and so on.

- 14 प्रसाधनाय साधयन्तु (a quarter of प्रयाणी) - P 268- top.
 15 सुधासिन्धौ साध्वी° (a quarter of शिशिरिणी) - P 288 line 9
 and many others

At places the playwright has become overwhelmed with emotions and his prose rises above the mere metrical cadence, and his lines become lyrical, for example 'प्रियमखिकण्ठे निक्षिपन्त्या' P 212 bottom or 'हान सल्लु हारिणि हृदिकण्ठेऽर्पित' (P 113 line 6), पलायन्ते चपलायतलोचना (P 98 line 2) टिल्लु एषा ते दुर्लीला ° (P. 233 line 2) &c

Such a variety of prose composition is visible even in case of the Prakrit passages. To wit, the specimens of the *Muktaka* are found in the speeches of Subala on Pp 22 30, of Rādhā on Pp 32, 37, 47, of Lalitā on 49 and others, of *Curnaka* in the speech of Subala on P. 27, of Rādhā on Pp 42, 48, 51, 170, of Campā on P 52, of *Ukalikā* in the statement of Rādhā on Pp 37-38, of Lalitā on Pp 112, 192, 194 and the like. Of the *Vṛtta gāndhī* form there are several specimens which are really fine. To quote a few, the following may be noticed

- i) रहस वलिदा पुरदो वलिदा (a quarter of Totaka - P 184, line 3)
- ii) निषिद्ध विभवमसहयेन (a quarter of Svāgatā-P 223, line 6)
- iii) दोभोल रक्सिद्ध काय (a quarter of Pathyāvakra-P 242, line 2)
- iv) कुलक्षणान कुलक्षणभाण (a quarter of Upendra vajrā-P 249, line 4)
- v) हन्त हन्त परकलस सिद्धान (a quarter of Arđita-pada*-P 251, line 5)
- vi) धर्म कर्मपदभाण भग्दान कुरु मोक्षेण (a hemistich of Gāthā P 229, 4)

At places the prose lines have the melody of a lyric as in "बहुजनमघटे जमुणाघटे" (P 97, line 3) or in -° लक्ष्मि सर जण्ये वेसिद मय" (P 98 line 6) and the like

In the matter of the choice of words too, the playwright has an excellent sense of discretion. The balance of words, their alliterative sound, accord with the feeling to be manifested and simplicity of expression with humour are the characteristics of his diction. Moreover, he has a variety of expression at his command - he avoids repetition of words unless specially required and while doing so he does not hesitate to use words less in vogue as *Indindira* for a bee or *sācanta* for a sarcastic smile or *sparsa* all in the sense of giving. He has in his store very amusing expressions for abusing as well, like *Prīṭha mānsada*, *Rata kundaka*, *Cora-cakracer* in, *Sārikā sahasra sevā rata* *Ghaṭṭa ghaṭṭa ghaṭṭana* and *śadma nardin* in the sense of a coward (lit home-spun) and the like, which go to show his taste and cultural standard. He has a good stock of words rarely used like *Pañca śakha*, *Māṭa sph* 11 *Gambhīra vetti stambaramah*, *Rasavati paurogava*, *Ādyūnah*, *Khandā kundalikā*, *Vyucāhārt*, *Kūṭiyanti*, *Hinda*, *Tul* 1 *koṭi*, *Karparā*, *Gandha phall* and many more of the sort

* It is defined as 'ते जर्जो यमना इहार्जिनायम्' — *Āgvalābha* - P 100

Besides, he freely makes the use of representative words which are not prevalent in common parlance but in the technical language of the Vedāṅgas like astronomy and prosody (*jyotiṣa* & *chandas*), for example, on Page 156 the use of the term, "*Vṛnda*" for one hundred crores (*abja*), "*Kalā*" for sixty-four, "*Tattva*" for twenty-five, "*Paśupati*" for eleven and "*Pañkti*" for ten in the phrase, '*Pañkti-kumbhān*' is quite apt in the mouth of the accountant, Madhumaṅgala while speaking of the arithmetical calculations.

Grammatically too, the playwright has observed all the niceties like the use of the present tense (*laṭ*) form in the sense of future to denote immediate proximity, the use of the preterite (*liṭ*) in "*Śobhanī babbhūva*" to denote future, the use of Imperative first person in "*āliṅganam karavāṇi*" in the sense of request, the historic preterite, "*arebhīre*" in the narrative sense even when the incident was personally witnessed by the speaker.

So far as the sense is concerned his diction is embellished by the proper use of Irony in the speech of Lalitā on P. 174, and also in Verse 90 (p. 235), of the oblique Indication (*viparīta-lakṣaṇā*) in passages like "*Puṇya-śloka*" etc. (p. 242), *Dhanyā* ... (p. 246) in just the opposite sense. The artifice of Concealed praise (*Vijāta-stuti*) for conveying censure is also employed by the poet in the most fitting manner which, in fact, is recognised by the critics as one of the figures of speech.

In the composition of Dāna-keli-kaumudī not only the prose diction is fascinating but the poems too display the masterly genius of the playwright. With equal felicity he uses the Jāti metres as well as the Vṛtta metres. Of the former class there are as many as six varieties in the Āryā metre, each having its own significance and two Gitis, and Upagitis also in equal number. Among the Vṛtta metres sixteen patterns of the regular (*sama-vṛtta*) class and three patterns of the semi-regular (*ardha-sama*) class and none of the irregular class (*viśama*) are used in this play. It may be noticed particularly that a single instance of the use of a sesquisyllabic metre (of *Uṣṇik* class) Kumāra Lalitā by name occurs here which contains the rare beauty of Pan and Envelopment (*Śleṣa* & *Mudrā*).*

Figures of Speech: As mentioned above the diction of the play is profusely decorated, like the heroine, with embellishments called Figures of speech (*alaṅkāra*); and the beauty is that the author is jolly well conscious of it.¹ In the first place it may be noted that every dialogue, every verse, every sentence, nay, every word is alliterative. All forms of alliteration, except the *Latānuprāsa*,

* For full details see below - Appendix - Note "On Metrics"

¹ Refer RĀBHĀ's statement on P. 50.

could be gleaned anywhere at will, which seemed to have crept in in the most natural way. Without solicitation even the repetition of the guttural hard consonant in "*Kamala kalape kakali kalakalasya lomalata*"¹ - (Rādhā speaking on P. 46) or in "*Coṭa cakrapartinas caras-caranti*" - (P. 85, line 6) or "*Droksa bhaksanam adaksasya*" - (P. 124 v) cannot but create an appeal to the reader of discernment. The instances where the construction is chiming (full of *Yamala*) are quite copious as in (*Sāmpratam asampratam, kīrtida kīrtida*) and so on². Among the figures of sense, Paronomasia or play on words plays the most important part in conveying duplicate meaning which is the very essence of humour and pleasantry in this play. Even *double entendre* on words common to different languages (— *bhāsa sama śleṣa*) is found here as in Verse 18 of the play, and elsewhere. Apart from the popular figures of speech like simile, metaphor, fancy, contrast (e.g. *alaksya vikrama'pī* P. 228) there are beautiful specimens of *Atisayokti* (Pp. 83, 99, 184), of *Samāyokti* (Pp. 254, 268), of *Vakrokti*, *Mudrā*, *Paṅkara*, *Nidar-sana*, *Drṣṭānta* which embellish the body and the soul of this play.

Flora et fauna In the satchel of a playwright's artifices the flora and fauna also provide interesting material. They can be made use of even for the promotion of the dramatic action. Kālidāsa has the ruckar and the drone in the *Sākuntala* and a number of plants and trees and birds in the *Vikramorvasiyam* or *Bhavabhūti* has the lion in his *Mālati mādhava*. Secondly, they serve as standards of comparison, identification, contrast and fill the colour box of the poet for the make up of the dramatic action. In the former sense, it is the reed and its flute and the horn that help in fostering the ruling sentiment. In the latter sense, it is the serpent — a synonym of which like *Bhujanga* or the *bhagin* has been of greatest use to the playwright here to frame his popular *double entendre*. Next is the lion — then the deer and then the bee. Among the plants, the *Tamāla* and the *Kadamba* help the background equipment for the action, the lotus is the popular standard of comparison along with *Kunda* and the *Cempaka* flowers which help the poet. They are all, that are found in the region to which the action of the play belongs, hence their reference is in full conformity with the *Pāñcālī* *Pravṛtti* prevailing in the play. Of the natural resources the *Mānasa-gaṅgā* and the river *Yamunā* among the streams, Mt. *Govardhana* and the Moon have made their contribution. Since the heroine and the hero and their companions are all possessed of divinity, the element of the supernatural lies everywhere in the undercurrent as a lump of salt diluted in water.

1. More examples are found on Pp. 76, 111, 157, 191 &c.

2. See details in the *Sanskrit Tika* Ma II III 14.

MERITS & DEMERITS (*GUṆA - DOṢA*)

According to the older school of Sanskrit poetics, there are ten merits of structure (*śabda-guṇas*) and ten of sense (*artha-guṇas*). Of them except Ś'esa as the *śabda-guṇa*, which is found once only in V. 16, all others in this play are available. So far as the merits of sense are concerned all the ten are found in the play and most of them like tenderness, clarity, sweetness and grace are spread over the entire body of the play. The new school of poetics, however, has reduced the number to three only, namely, perspicuity (*prasāda*), sweetness (*mādhurya*) and grandeur (*ojas*), which do not so much depend upon the structure but mostly abide by bearing (*vṛtti*) of the speaker. Accordingly, perspicuity and sweetness are the two main poetic merits ranging over the play for the reason that the *Kaiśi*'s is the principal *Vṛtti* prevailing in the play. Where, however, there are occasions for the use of the vehement bearing (*ūrabhaṭi*), specimens of the merit of grandeur (*ojas*) become visible (c. g. Pp. 37-38).

Faults : All the same, technically there are some aberrations here and there, which draw the attention of a careful reader. There are a few places where rules of Pāṇini do not seem to have been observed, and as such the fault of solecism (*cyuta-saṃskṛata*) is found in using the verb in plural with its subject in the singular (*manāḥ udāsate* Verse 14), the use of preterite with Indeclinable *Purā* in *purā cakārtha* (Verse 38), again the use of preterite in describing the incident personally witnessed (Verse 79), the use of fem. suffix *ṭp* for *ṇp* in the word *Nandanā* meaning = daughter in Verse 82, and a questionable Sandhi in "So hyaṃ" on P. 264. Then the fault of breach of order (*bhagna-prakramatā*) is there in lack of uniformity in the use of *bhacat* and *tvam* for the addressee in one and the same breath (P. 78); then there is a specimen of non-existence (*asambhava*) in *Rasāla-latā* (Verse 39). Then, relating to the faults in traffic of sense, far-fetchedness (*nihitārthatā*) strikes in saying "*Kumbha-sambhava-priya-gi-Indra*" for denoting the Mt. Vindhya (P. 127), "*pundarika-yoneḥ kundena*" (P. 53-v) for the spot called Brahma-kunda, "*Pañca-lākṣā-pallava*" for a finger (P. 232), then the fault of impregnancy (*apustārthatā*) in the whole verse 51 (P. 135), then Incomprehensibility (*kliṣṭārthatā*) in "*Punnāga-priyā ..pañcamī*", then the fault of non-specification (*acireṣā*) in verse 27, and lastly there is backwardisation in transforming the *deśi* word "*kūdaṣ*" into "*kūṭayanti*" in the sense of "pouring out or dropping down" on P. 122.

Then metrically, the fault of breach in the rule of pause (*yati-bhāṅga*) is visible in the third quarter of the verse 32, and the occurrence of a supernumerary syllable in verse 32 presents *hata-*

vrttātā According to the rules of emotional manifestation, no sentiment or emotion (*rasa bhāva*) should be directly expressed through *abhidhā* which, if done, brings in the fault of Direct denotation (*svokti dosa*) found here in mentioning “*kīlakīncita*” in Verse 1, “*alan avahatithena*” on P 134, “*susṭhu kuṭṭamitena*” on P. 144. Then in the entire range of the composition the scene of the calculation of the amount of tax with all its clumsy arithmetic and oft-repeated demand for exacting the tax is stretched to an unpleasing extent permitting the fault of bleakness (*nīrasa* = *akunda prathana*), which detracts the flow of flavour. Lastly, from the point of view of dramaturgical rules of Bharata, the fault of un-notified entry of a character (*asūcīta-pātra pravesak*) is found in the appearance of Pāurnamāsi on P 201, and there are places of omission of stage direction as well (P 131 top).¹

These are all technical lapses, and in fact, merge into the piquancy of sentimental relish, which is all pervading and extremely fascinating.

STYLE (*KĪTĪ*)

RITI The determination of the style of composition abides by the nature of the poetical merits (*gunas*) and the bearing of the characters. Since perspicuity and sweetness are the pervading merits of the composition and the gay bearing (*kāśikā*) is the predominant *Vrtti*, the play with an occasional variation, the style of the present composition is mainly *Vaidarbhi* associated with *Pāñcālī* with an occasional variation of mild *Guḍī* where there is the *ārabhaṇī Vrtti* of the characters (P 38). There is also the use of the *Laṭī* style (Pp 17, 103 etc.) and of the *Madhyama Pāñcālī* as recognised by Bhojadeva on P 109 and in verses 47, 83 and others. According to the school of Mammata who does not believe in the *Ritis*, but mentions their equivalents in the name of *Vṛttis*, the prevailing *Vṛttis* in this play are chiefly the *Upanagarikā* and the *Rōmāṇī* with a rare variation of the *Pāru*.

SECONDARY PURPOSE

The primary object of all poetry is to delight. It is all full of mirth (*hlāḍakamayi*) but along with delight, poetry is the mirror of society and has a didactic purpose behind it (*vyavahāra-rida & upadeśa yuge*). From what has been stated in the review given so far, it is evident that the first object of the creative poetry has been fully achieved in the present play and now the analysis shows that side by side it presents a good view of the then social conditions and leaves enough to learn and follow.

1. See the Sanskrit Tika *Madhūhikā* for detailed reference.

penalties for the tax evaders. They had metallic currency in gold (*hema tankā* P. 121) and in copper (*tamrik* P. 87) as well. The lowest medium of exchange was a cowrie (*kalāṇī* P. 273 or *lapardika*) then a pie (*pidika* P. 260) and then *ḥirjāpāna* and so on. They knew the tables of measure and weights from *tanā* to *Mahābhara*. They knew the numerals from unity to much above crores (*abja* and *parārdho*). They were well up in arithmetic and they had clerks (*kāyasthas* PP. 156-220) and accountants in different grades. They had enough knowledge of law and known the principle of the latter subrogating the former¹. A wrongdoer could go to the authorities to lodge a complaint (*phitkara*) to redress his grievance. Money lending was prevalent and the system of pledge (*upā nidhi* P. 264) and standing surety (*pratibhuh* P. 286) was quite in vogue. There prevailed slavery and the system of bonded labour (Ref. *sulka kriti sulka dāsi* P. 276) and the slaves could be purchased in market overt (*vipanyanta* P. 233) for a price. The village life was infested with gangs of thieves, robbers and thugs. Of them there was one Cillata (P. 187) a notorious leader of the gang of dacoits. The Octroi officers would give soporific pills (*thugga yajitka* P. 88) to the youths and loot them. Then the administration was not free from corruption²; the clerks would openly demand some gratification and if their palm was greased any levy or tax could be reduced. They had a small force (*lohini* P. 145) at their disposal. Cattle breeding, sale of milk and its products, snake charming (*ahitund ka* V. 89) cooking (*rasavast paurogava*) and jugglery and hypnotism through stones, incantations and drugs were some of the professions. They were very fond of music playing on guitar (P. 63) and dance (P. 6). The women used sandal paste, saffron and musk for personal decoration (P. 55). Dice (V. 52) and athletics (riding over a c. defeated by the winner P. 191) were some of their sports.

On the whole the society was happy and prosperous enjoying the fullness of life with gaiety and merriment and pleasures of youth without pangs of penury or want.

Its Philosophy. Here the hero is the Lord and the heroine is the devotee possessed of unflinching affection which develops into the highest form of devotion. For it is said that devotion (*bhakti*) is of three kinds, one leading to the other. They are सा मक्ति साधने भाव प्रेमा चेति त्रिवेदिताः। The first one stands for different means for establishing close contact with the object of devotion. Its adoption enables a devotee to develop further into the deep application

1 निरुधारि पूषणदेवत्यावविग्धै वरो विविबलवाम् । V. 25 P. 225

2 S. Pp. 157, 168, 225, 268.

3 *Bhakti rasamrta* s. nrb. 12

called *Bhāva*, another name for the *Sādhyā-bhakti*, which, if closely pursued, evolves itself into intense forms till it reaches the stage of the supreme intimacy (*mahā-bhāva*). Here the devotee has no object other than pleasing his object of devotion. This is called affectionate devotion (*premā*), otherwise known as the superior or the *Uttamā bhakti*. Here the devotee has no other desire than to yield satisfaction to the Lord. Here the devotee does not bother about philosophical concepts or the prescribed rituals as in the case of the *Vaidhī Sādhana-bhakti*¹ This supreme devotion is the result of the *Rāgānugā (bhāva) bhakti* which leads the aspirant to reach God. In this form of devotion, the attachment has to be in the nature of love of a paramour for his beloved, not legally his own (*parakīyā*) who has completely dedicated herself to Him.

Thus the Vaiṣṇavas who advocate this *Parakīyā* ideal take it in the sense that God should be loved with as much intensity and fervour as a *Parakīyā* beloved loves her lover. But this ideal is advocated only for spiritual culture and certainly not for sensuality. This is exactly the object of the playwright in presenting, as the heroine of this play, Rādhā, a formally married woman (*Parakīyā*) who loved the hero, Kṛṣṇa, uncensured² sacrificing everything else for the object of her love. The very second verse of this play hailing the love of Rādhā for Kṛṣṇa as one lacking in dignified deportment (*gaurava-caryayā vikiṇaḥ*), suggests that the hero of the play is the paramour (*upā-patī*) and the heroine is a *parakīyā*.³

This is the highest form of *Premā-bhakti* which is said primarily to be of five kinds having love (*rati*) gradually developing from application (*nīṣṭhā*), interest (*ruci*), attachment (*āśakti*) and deep love (*rāga*). The first form is an exclusive devotion to one object without perturbation and hence it is called the *Śānta-rati* as found in Śukadeva and Janaka. The other one is in the form of service unto God, having his interest only in his Master, this is called the *dāya-rati* as in Udhava. Then close attachment develops (*āśakti*), leading to intimate friendship (*sakhya-rati*), the best examples of which are Madhumaṅḡala, Subala, Arjuna and other cowherd youths. It has yet another form, namely the parental attitude towards the Lord (*Itihāsa-rati*) of which the

examples are Nanda, Yasodā, Devakī, Vasudeva¹ and Paurṇamāsī. The last one, namely the deep love assumes the form of the sweet sentiment (*mādhurī-rasī*) of which the cowherd-bellies of Brajāland are considered to be the best examples.

Thus the play presents the philosophy of the Gaurāṅga-school of Vaiṣṇavism and gives a full picture of the Rāganuga mode of divine love which if achieved, would grant deliverance from the pangs of the worldly existence (*śvetaraśmitā*) and would lead to the highest bliss (*para-nirvāṇa*). In essence, it teaches that one who aspires for liberation should love that Great Lover with the intensity of female affection which in its sublimated form is the most brilliant sentiment, called the *Ujjvala-rasa* having for its substratum the sweetest form of devotion : = *Madhura-bhakti*. It unfolds the crucial aspects of Śrī Rādhā-Kṛṣṇa-cult and preaches devotion unto Lord Kṛṣṇa after Rādhā as the highest religion where the devotee may forget himself and feel one with God as is nicely summed up in

राधाया भवतश्च चित्तजनुनी स्वेदर्शिलाप्य त्रमा

द्युञ्जतिनिकुञ्जकक्षरपते निर्भूतभेदभ्रमम् ।

चित्राय स्वयमम्बर जयदिह ब्रह्माण्डहर्म्योदरे

भूराभिर्नगरागर्हिगुलभरै शृङ्गारकाय कृती ॥ *Ujjvala-nīla-manī* P 46

or in the valedictory verse in this play

‘राधाकञ्जतटीकुण्डलसतिस्त्वत्तान्यकर्माजन

सवामेव समक्षमत्र युवयोरे कर्तुमुत्तरकण्ठते ।

वृन्दारण्यसमृद्धिदोहदण्डक्रीडाकटाक्षयुते ।

तर्पयस्वहरस्य माधव । फली तूर्णं विधयस्त्वया ॥

Dāna-keli-kaumudī V 99

FRUITION (PĀKA)

Make up The final consummation of a play lies in the complete saturation of interest which leads to the very depth of the dramatic purpose in relation to the dramatic action. It is the touchstone to assess the value of the play as a whole and marks the standard of acquittal as a dramaturge and it determines the density of action and its purpose (*artha-gumbhīrya*) which the canonists call the *Pāka* or the make-up of the play.

S 1 *Dāna-keli-kaumudī* taken as a whole maintains a sustained interest and is mellow in fruition. Its deliciousness tastes luscious both externally and internally like a ripe grape. It is sweet from the beginning to the end and leaves an enduring taste even after

its relish which attains the high standard of poet's achievement set up by Paṇḍitarāja Jagannātha in saying "*Daḷad-drākṣā-niryad-rasa-hara-sadrkṣā bhaṇitayaḥ*".¹ Therefore, the *Pāka* of this play enjoyed by the critics is mainly the *Mṛdūkā* (*Drākṣā*) *Pāka*.² There are, however, slight variations in taste, for example, there is a specimen of *Nārikela-pāka*³ tasting like a coconut with stiff skull outside, but delicious within in Verse 52 on P. 137. Just preceding thereto there is a specimen of the taste like that of a very ripe mango fruit (*Picumanda-pāka*)⁴ in Verse 51 in the satirical remark of the heroine. The statement of Paurṇamāsī in Verse 96 is a clumsy construction leaving the taste like that of a berry fruit — jejune like a jujube, presenting a specimen of the *Badara-pāka*.⁵ Such a variation in taste adds to the piquancy like a sauce to the sweet dish, and enables a reader to relish the flavour like the one in a well dressed draught of mango fool (*pānaka-rasa-nyāya*).

Thus it can be very well appreciated by the readers of poetic susceptibility that Śrī Rūpa Gosvāmin has achieved the hall-mark of success in the composition of this short play fulfilling all the purposes of Poetry,⁶ and has rightly earned the place of pride in the galaxy of the distinguished poets and play-wrights of the world.

In sum, all that can be said in appraisalment of this play is —

Mṛdu-lalita-padādhyā Dāna-keli-prasaṅgā
Avicala-roti-sāndrā Kṛṣṇa-Rūdhā-caritrā |
Madhura-rasa-dhunyam pakva-māṣḍūka-pākā
Jayati Kṛtīr-opūrvā Rūpa-pāda-pranītā ||

Indeed, a handsome offspring of the Euterpe of the celebrated poet, Śrī Rūpa Gosvāmin !

1 Bhāmini-vilāsa - II-27

2 "*Pelur-antar-sphurad-rasaḥ*" - Rājasekhara - Kāvya-Mīmāṃsā - P. 20 bottom.

3 "*Antar-gūdhra-rasodayaḥ*" - Ibid P. 31-3.

4 Kāvya-Mīmāṃsā - P. 20 (G. O. S. Edition)

5 "*Kāvyam yāśas'ṛthakṛte rāzakhāsa-vide śvetara-kṣatate |*

Sedvich jera-mṛtateye Kāntā-śemmitatayopadeśa-yuṣe" || - *Alamkara*

B

THE AUTHOR : HIS LIFE & WORKS

The author of *Śrī Dāna-Keli-kaumudī* is Rūpa Gosvāmin, whose ancestors, according to the *Caitanya-candrāvalī*, were the residents of Karnāṭaka.¹ Śrī Jīva Gosvāmin, the nephew of the author has recorded a geneological table of his family at the end of his book *Laghu-toṣiṇī*. Accordingly, one Sarvajña, by name, was born in the royal family of Karnāṭaka that belonged to the Bhāradvāja Gotra of the Brāhmaṇa caste. A son was born to him, named Aniruddha. Aniruddha had two sons, Rūpeśvara and Harihara. Banished from Karnāṭaka by his brother Harihara, Rūpeśvara moved towards the east and settled in the kingdom of Śikheśvara. There he begot a son, Padmanābha, who, when grown up, migrated to Bengal and settled at Naihāṭī (*Nava-haṭṭa*) situated at the banks of the Gangā. In course of time Padmanābha became a minister to Danuja-mardana Raja Gaṇeśa who is said to have defeated Śamasuddin II in 1405 A.D. Padmanābha had five sons and eight daughters. Among his sons, the youngest was Mukunda Deva, who had a son, Kumāra Deva. In course of time, Kumār Deva left Naihāṭī and settled at Fateyabad where he married Revatī Devī, the daughter of one Harinārāyaṇa Viśārada of Maghaipur. Revatī Devī gave birth to three sons, Amara, Santosa and Anūpa who subsequently came to be known as Sanātana, Rūpa and Vallabha respectively,² the last being the father of Jīva Gosvāmin. All of them turned out to be the great devotees of Lord Kṛṣṇa and were hailed as the gems of the Vaiṣṇava community. All the three, Sanātana, Rūpa and Vallabha in their early boyhood learnt Sanskrit from Śrī Sarvānanda Siddhānta Vācaspati, a well-known logician of Navahatta. Since Bengal was then under the Muslim rule, Persian language was much used in the administrative correspondence in those days. As a timely expediency, they learnt the Persian language as well as the Arabic from one, Saiyed Fakhruddin, a Revenue Officer of Saptagrāma. Intelligent as they were, all of them soon became proficient in all the three languages, Sanskrit, Arabic and Persian.

In those days Alā-ud-dīn Hussain Shah of Arab descent was the Nawab of Gaur (Bengal) whose regnum period is recorded by the historians³ from 1493 to 1518 A.D. Mālādhara Vasu was one

1. Prabhudatta Brahmachārī *Caitanya Caritāvalī* - Khanda IV, ¶ 38

2. According to Bhakti Hṛdaya Bha Mahārāj they were the sons of Mukunda Deva : Vide his Introduction to *Bhakti Rasāmṛta-sindhu* Vol I

3. Dr Bhattachāya - Independent Sultans of Bengal

of his ministers, who had received the title of Guṇarāja Khan from the Shah for his having translated the Bhāgavata into Bengali. This Mālādhara Vasu managed to introduce Sanātana and Rūpa to the court of the Nawab, who employed them in service. Hussain Shah became very much pleased with the efficiency of their work and soon promoted them to the rank of ministers¹ – Sanātana as Śākara-malika (prime minister) and Rūpa as Dabira Khas (confidential Home Minister).² These two brothers built a palatial building at Rāmakeli, about ten miles away towards the south-west of Mālādeha, the then capital of Gaur under the sway of Hussain Shah.³

There they lived in all pomp and luxury and enjoyed for several years the royal patronage till they finally retired from the office in 1516 A. D.⁴

Those were the days (1485-1533 A.D.) when Śrī Caitanya's fame was in the ascendent. One day, on his way to Vṇḍāvana, Caitanya with a number of his followers camped at Rāmakeli where he was received by thousands of men and women with great joy. It was somewhere in 1514 A.D. that Śākar Malika and Dabir Khas met Śrī Caitanya secretly and were greatly influenced by him. Thereafter Dabirkhas (Rūpa) collected all his wealth and went to Fateyabad with his attendants. There he distributed half of his wealth among the poor and the Brāhmaṇas, set apart a part of the other half for his family, and deposited a sum of rupees ten thousand with a tradesman so that it could be of use to Sanātana in case of need. Thereafter Rūpa never returned to Gaur and set out with his younger brother, Anūpa alias Vallabha in quest of Śrī Caitanya. He reached Prayāg (Allahabad) and found Śrī Caitanya at Daśāśvamedha Ghāt surrounded by a number of devotees, who were dancing with him in wild joy. Śrī Caitanya was very happy to meet these two brothers and made kind enquiries about Sanātana. On being told that Sanātana was put into prison by the Nawab for his having refused to serve him any longer, Śrī Caitanya assured Rūpa that he would be soon set free, and advised the two brothers to stay with him for some time.

It was during this ten-day stay with Śrī Caitanya that Rūpa received instructions from him in spiritual matters and learnt many

1. Dr. Kalikrīṣṇa Datta : Advanced History of India Vol. II Pp. 346-347.
2. Dr. S. N. Dasgupta has taken these two to be the names of Sanātana and Rūpa adopted when they were converted to Islam - History of Indian Philosophy, Vol. IV, P. 394.
3. Kṛṣṇadāsa Bābā's Edition of Ujjvala-nīla-mapi - Intrdn. P. IX.
4. Dr. S. Das quoted in the Introduction to Bhakti-rasāmṛta-sindhu Vol. I (Vṇḍāvana Edition).

things, especially about the intrinsic nature and the esoteric values of *Bhakti*, i. e. devotion to God. In course of his teachings Śrī Caitanya explained to him in all details the various stages and forms of *Bhakti* right from *Sādhana Bhakti* to *Madhura Bhakti*.¹ Having thus initiated him in the school of *Bhakti*, Caitanya gave leave to Rūpa to part with him and asked him to go to Vṛndāvana and visit all the holy places near about it. It was then understood that Rūpa would meet him again at Puri some day at a distant future. Next day Caitanya left for Vārāṇasī, where he could hail Sanātana who could get free from the jail by the good offices of the jailor and was since then in search of Śrī Caitanya. During his stay at Vārāṇasī, Sanātana received instructions from Śrī Caitanya in the essence of all philosophy, namely the principle of unflinching devotion unto God. Under the directions of the Master he too left for Vṛndāvana where he lived till his end. Thus both Rūpa and Sanātana² spent their later life in Vṛndāvana and near about, carrying on the work entrusted to them by Śrī Caitanya, namely of publicising the tales of Lord Kṛṣṇa's sports and preaching the essence of devotion.³

As was pre-arranged Rūpa joined Śrī Caitanya at Jagannātha Puri and once went along with him to participate in the Car-festival (*ratha-yātrā*). While praying before the Lord, Śrī Caitanya recited a well-known verse⁴ where a loving young damsel in union with her lover (to whom she was by now wedded) longed to be in the groves at the bank of the river Revā where they had first met and enjoyed the pleasures of love Rūpa standing behind questioned to himself why Śrī Caitanya recalled that verse while he was standing in front of Lord Jagannātha seated in the chariot. In a moment Rūpa could dive deep into the feelings of his Master and immediately inscribed on the palm-leaf the inner significance of the verse then pervading the mind of Śrī Caitanya. Rūpa interpreted the verse recalling the incident of Śrī Rādhā, after long

1 For details Vide Rūpa's *Bhakti-rasāmṛta-sindhu* & *Uḡvala-nīla-maṇi*

2 Though Sanātana was the elder brother of Rūpa, the practice of mentioning their names in the reverse order, i. e. Rūpa & Sanātana is due to the fact that Rūpa met and received spiritual initiation from Caitanya earlier, and is, therefore, considered to be senior in the Vaiṣṇava tradition

3. Caitanya Candrodaya records .

कालेन वृन्दावनकेलिवार्त्तां सुप्तेति तां स्थापयितुं निश्चिष्य ।

कृपाश्रुतेनामिषिषेच देवस्तत्रैव रुषञ्च समावतनञ्च ॥ (Act IX. V. 48)

4. य- कौमारहर- स एव हि नरस्या एव चैत्रक्षणा-

स्ते चोन्मीलितमालतीमुरग्रय- प्रौढा कदम्बानिला-

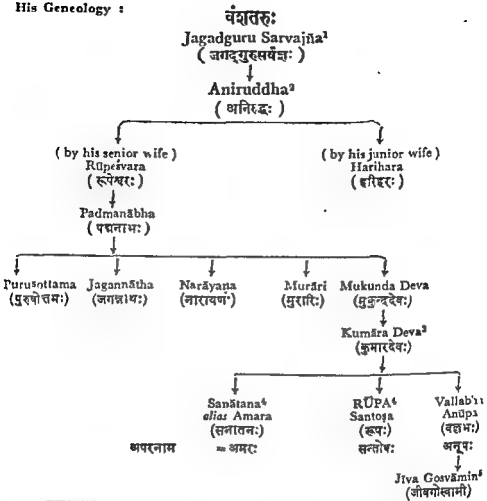
सा चैवासि तथापि तत्र क्षुरतन्वाषारलीलाविधौ

रेवारोषति चेतसोत्स्वले चेतः समुत्कण्ठते ॥

separation, meeting Śrī Kṛṣṇa seated in a chariot at Kurukṣetra addressing to herself in relation to her beloved, "Thou are the same Kṛṣṇa and I too the self-same Rādhā and the ecstasy of our meeting is very much the same, yet my heart leaps to the groves and the cluster of the Kadamba trees at the bank of the Yamunā". Subjectively, it also signified that though Śrī Caitanya himself, the devout subject of *Prema-Bhakti* was then in the presence of Lord Jagannātha (Kṛṣṇa) his heart was yearning for the sports of Kṛṣṇa in Vṛndāvana where he dwells in the sweetest of his forms. There Caitanya had become saturated with the feelings of Kṛṣṇa's dearest beloved (Rādhā), and when he read the interpretation of Rūpa he called him most affectionately and in the presence of a number of his devotees appreciated that Rūpa was one who could read the inner feelings of his mind. This inspired Rūpa to write in all prolixity to show what really *Bhakti Rasa* meant. On his return from Puri, Rūpa went to Vṛndāvana where he stayed for a month and composed *Vidagdha-mādhava*. Ultimately he settled in Nandī-grāma (Nandagaon), a village to the north of Vṛndāvana and composed a number of works, which are the best specimens of art and philosophy, giving a new turn to the stream of Sanskrit literature during the medieval ages, better known as "Śrī Gaurāṅga School of Sanskrit Poetics and literature. He rose to great eminence as the exponent of the Bhakti school and one of the prominent lieutenants of Śrī Caitanya. In the Gauḍīya Vaiṣṇava tradition he is respectfully addressed as Prabhupāda Śrī Rūpa Goswāmin who closed his mundane existence and left this world in 1564 A.D. exactly 27 days after the demise of his elder brother Sanātana Goswāmin.

His Works : Rūpa Goswāmin is a prolific writer, and over twenty-five works — big and small — are attributed to his authorship. He has written canonical works (*lakṣaṇa granthas*) defining the elements of devotional poetry and evolving principles of criticism as well as denotative works (*lakṣya granthas*), which provide specimens of art and presentation of feelings developing ultimately into the sweet sentiment called *Madhura-rasa*, which is a highly sublimated form of the erotic sentiment. Yet there is a third category of devotional songs and stray poems. To the first category of his works, the principal ones are *Bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ*, *Ujjvala-nīla-maṇiḥ*, *Nāṭaka-candrikā*, and *Birudāvalī-lakṣaṇa*. To the second category of his works *Vidagdha-mādhava*, *Lalita-mādhava* are his full-fledged dramas, and *Dāna-keli-kaumudī* is his short play, all largely providing illustrations to the various aspects of the manifestation of the *Madhura-rasa*, its props and determinants, its excitants and various emanants. *Govinda-birudāvalī* is a fine literary piece composed in a manner conforming to the connotation

His Geneology :

1. A Yajurvedi Brāhmaṇa of Bhāradvāja Gotra, born in the royal family of Kārṇāṭaka.
2. The king of Kārṇāṭaka, born 1416 A.D. (- Mm. Kedaranātha - N.S. Edn)
3. Married Śrī Revatī Devī, daughter of Harinārāyaṇa Viśārada of Maghaipur.
4. Ministers to Hussain Shah (1493 to 1518 A.D.) respectively named by Shah as Śākara Malika and Dabir Khas. Both are said to have expired in 1564 A.D.
5. He is said to be born in 1523 A. D. and lived upto 1618 A. D.

Mm. Kedaranatha & Vāsudeva Shāstri Panasikar in their Introduction to the Ujjvala-nīla-maṇi (N. S. Edn 1932 A.D.) record that Rūpa Gosvāmin flourished, (perhaps born) in 1533 A.D., while his nephew, the son of his younger brother, Jīva Gosvāmin was born in 1523 A. D. according to the tradition of Vaiṣṇava-digdarśinī and in 1513 A. D. according to another tradition. This statement is obviously incongruous. The exact year of the birth of Sanātana and Rūpa awaits further confirmation.

According to the surmise of Prof. Babulal Shukla Shastri in his Introduction to Lalita-Mādhava (Chowkhamba Edition 1969) Rūpa Gosvāmin's date of birth is Circa 1476 A.D. and he lived upto 1533 A.D., and his literary career ranged between 1495 A.D. and 1529 A.D., which is based upon wrong interpretation of the colophon of Dāna-keli-Kaumudī the composition of which was complete in 1549 A.D. and not in 1495 A.D. as understood by Prof. Babulal Shukla Shastri.

PRABHUPĀDA
UNDER THE GREENWOOD TREE
[हरितवस्तले प्रभुपाद]

जयति स भक्तो राधामाधवयोर्नाम्ना रूपः प्रभुपादः ।
गोखामिकुलमृगाङ्कः प्रतिष्ठापको हि मधुररसागमस्य ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीराधामाधवौ विजयेतेतराम् ॥

दानकेलिकौमुदी

अन्तः स्मेरतयोज्ज्वला जलकणव्याकीर्णपद्माङ्कुरा
किञ्चित्पाटलिताञ्चला रसिकतोत्सिका पुरः कुञ्चती ॥
रुद्धायाः पथि माधवेन मधुरव्याभुषितारोचरा
राधायाः किलकिञ्चितस्तचकिनी दृष्टिः श्रियं वः क्रियात् ॥१॥

॥ श्री ॥

मधूलिका टीका

मुदं दिशतु मध्वरिमधुप एष कोऽप्यद्भुतो
मधौ मधुरकेलिरुन्मधुरभावभाजां मधु ।
कलिन्दतनयातटीरचितरासलीलाञ्छितो
मधूकमदमादितो ललितयल्लवीवह्निभः ॥*

श्रीलस्य व्रजयुवराजस्यानवशापदानपीयूषपूषपीथी तनभवान् भगवदा-
राधनानुरूपप्रतिभासिरूप बहिरूपो रूपगोत्रामिमहाभागोऽस्मिन्वरूपक युक्तरूप सरस-
कवितामधुमायत्सदृश्यदृश्यपुण्डरीक दानकेलिकौमुदीनामान प्रबन्ध रिरचयिषु सकलमङ्गल
दिशन्ती नान्दीमवतारयति —

माधवेन हरिणा पथि करादानस्थानकस्य पुरतः मार्गे रुद्धाया राधाया दृष्टिर्ब युष्माकं
सामाजिकाना पाठकानां वा श्रिय सम्पद क्रियात् आतनोद् । क्रियादित्यादिषु लिङ् ।

[हिन्दी अनुवाद]

मन ही मन मन्दहास के कारण उज्ज्वल, आनन्दशुक्ल से परिपूरित परकाप्र
वाली, नेत्र-कोण को कुछ अरुणिम कर देनेवाली, सहृदयता से ओतप्रोत, सामने से

DĀNA KELI-KAUMUDĪ

1. May the eye of Rādhā waylaid by (her Divine Lover) Kṛṣṇa betraying her amorous affectation, (yet) sparkling with a

* टीकाद्वतो मङ्गलाचरणम् ।

अकाण्डे एव स्तम्भितायाः नवनीतविक्रेत्र्याः राधायाः मनसो विहृतिं दर्शयन् कविवरस्तदीयां दृष्टिं विशिनष्टि कीदृशी सा दृष्टिरिति — सा किल प्रियेण माघवेन रुद्रेति हेतोः चेतसो दीप्तत्वात् अन्तःस्मेरतया आभ्यन्तरमन्दहासवशात् उज्ज्वला स्नेहेन देशीयमाना, जलकणैः प्रमोदास्रविन्दुभिः अधस्तात् अपतद्भिरत एव तत्रैव प्रसृतैः व्याक्रीर्णानि पक्षमाङ्गुराणि यस्यास्तादृशी दृष्टिः, अपि च किञ्चित् ईपत् पाटलितं श्वेतरक्तं अञ्जलमप्र-भागः यस्याः सा, रसिकतया भावुकतया उत्तिष्ठा क्लिप्ता, पुरोऽप्रभागे कुञ्चिता ईपन्मुकुलिता, मधुरभावोन्मेषेण व्याभुग्नया लोलतां नीतया तारया कनीनिकया उत्तरा रम्यतरा, विविधभावानां सङ्करीकरणं नाम किलकिञ्चितम् तस्य स्तम्भको गुच्छकः तद्वती दृष्टिरवलोकितं प्रियं क्रियादित्यन्वयः ।

अत्र भावानामुच्चावचत्वं यथा — अन्तःस्मेरतयेत्याहादः प्रियावरोधजन्यः, उज्ज्वलं दीप्तिमत्त्वं माधुर्यगमकम्, जलकणेत्यनेन प्रमोदाधुरूपस्य सात्त्विकभावस्योदयः, अध्रूणां व्याक्रीर्णत्वस्यापनादसन्ततिरूपत्वं तेन च क्लिन्ननयनस्य सुषमाशालित्वं, स्वभावतः सितत्वात् सहसोपजनितावरोधकृतरोषेणारुणिमवस्त्वं, रसिकता सहृदयता भाव-ग्रहणपटुता तद्वशान् आप्लावितत्वममिलापव्यञ्जकम्, पुरः कुञ्चतीत्यनेन प्रपा-भयादीनामवबोधः, मधुरतया व्याभुग्नत्वं वक्तृत्वं कनीनिकाया स्नेहत्वादनुपममाधुर्य-शालित्वं, यथा स्तम्भके विविधरूपाणां कुसुमानामेकत्र विन्यासस्तथैवात्रालोकितस्यापि विविध-भावोपस्थितिसम्पन्नत्वमिति भावव्यक्तिः पद्यस्याभिख्यां पुष्पाति । अत्र भावशबलतालद्वारः भावध्वनेराशिषि गुणीभूतत्वात् ।

पयोऽस्मिन् माधुर्यं गुणः, पाञ्चाली रीतिः । इदं प्रस्तूयमानाया अष्टपदाया नान्या आर्यं पद्यम् “मो भूमिः प्रियमातनोति—” इति नाट्यविदाम्मतमनुसृत्य गणतो लिपितश्च शुद्धम् । प्रकान्तस्य रूपकस्य कथावस्तुनः राधामाघयोः दानादानकेलिप्रसङ्गस्य परिचायकं सदाशीर्वचोरूपम् ।

वृत्तमत्र शार्दूलविक्रीडितम् — “सूर्याश्वैर्म-स-ज-सू-त-ताः सगुरवः शार्दूल-विक्रीडितम्” — इति लक्षणात् ॥१॥

आकुञ्चित (कटाक्ष-पात की मुद्रा में स्थित), मार्ग में श्रीकृष्ण के द्वारा बल-पूर्वक रोकी जाने से उद्धत मधुरिम भाव के कारण मोहक कनीनिका से शोभित, तथा रत्यारमक विविध भावों से गुम्फित, श्रीराधाजी की दृष्टि आप (प्रेक्षक एवं पाठकों) का कल्याण करे ॥१॥

smile within, with its pointed eyelash made disorderly with unshed tears (of joy), reddish at the corner, charged with emotional fervour, sportingly squinted and bewitching with a sweet oblique look (at her lover) settle all prosperity on you (audience).

विभुरपि कलयन् सदातिवृद्धिं
 गुरुपि गौरवचर्यया विहीनः ।
 मुदुरुपचितवक्रिमापि शुद्धो
 जयति मुराद्विपि राधिकानुरागः ॥२॥

मान्दीशेषतया द्वितीये पद्ये श्रीराधिकाया भगवति श्रीकृष्णचन्द्रे अनुरागमुपलोकते
 विभु(घु)रपीति —

गुरु तच्चात्मानं दैत्य द्वेष्टीति मुराद्विद् [किप्] तस्मिन् मुराद्विपि { विषय सतमा }
 भगवति कृष्णचन्द्रे राधिकाया राधेत प्रीणातीति राधा, सा एव राधिका सतत
 प्रीणन-प्राणन परायणा, तस्या अनुराग अनुस्यूतो राग प्रणयप्रकर्षं जयति सर्वास्त्वयैव
 वर्तते । अनुरागो नाम रतिविषये वस्तुनि सप्रकाशमनुभूयमानेऽपि, सततमप्येतमानु-
 भूतत्वभावनाजन्यप्रमोदातिरेकममर्षकं प्रणयस्य प्रकर्षजन्यपारुष्योऽनुगतमासज्यमान-
 क्षिप्तो भावविशेषः । प्रकृते कीदृशः स इति जिज्ञासायामाभासितं विरोधि-
 धर्माधितैक्ष्णिमिद्विशेषणैर्विशिनष्टि—

विभु चिदात्मकत्वात्सर्वत्र सर्वभावेन व्यापक सन्नपि सदा प्रतिक्षणमभित
 सर्वस्मिन् परिसरे व्यतिकरे च वृद्धिमुपचय कलयन् सम्पादयन् इति प्रथमो विरोधः,
 यतः सर्वतोऽभिव्याप्तः प्रतिक्षणं पुनरभिवृद्धिं नार्हते, परस्त्वत्र भगवतो विभुत्वमलीकितम्
 अतो लोकवर्तीत्यभिभवेन प्रतिनिमेषं वर्धिष्णुता चानुरागस्य सचाघदीतीति
 विरोधपरिहारः । “विधुरपीति”—पाठेऽपि साधायान् भावोन्मेष — तद्यथा, विभु
 विशेषेण धुनोति हृदयं स्फूर्तिविशेषेण स्पन्देनावर्जयतीति विधुधन्दापरपर्याय आह्लादकः,
 स च केवल धवलपक्ष एवाभिवृद्धिं भजते पुनर्बहुले च क्षीयते, किन्त्वसौ विधुरनुरागरूप
 सदैवाभिवृद्धिं भजे प्रगाढत्वात् इति विशेषः, अतो विधुरित्वस्य केवल सतर्पकत्वामृत-
 मयत्वरूपायै तात्पर्यादत्र विरोधपरिहारः शब्दशक्तैरर्थविशेषे नियमनान् ।

अपि चासौ अनुराग गुरु मानाधिक्यभावं सन्नपि गौरवस्य या चर्या
 आचरणं तया रहितं विहीनः । न गुरु स गुरुत्वाभाववान् भवितुं कथमर्हतेति विरोधः,

व्यापक होते हुए भी सदा वर्धमान, गुरु होते हुए भी गौरव (गुरु भाव) से
 उन्मुक्त, बारम्बार लोकन्यवहार के अननुरूप, अतः वर्त्मन होते हुए भी परम शुद्ध,
 श्री राधा का मुरारि के प्रति अनुराग विजयी होने ॥२॥

2 Victorious (supreme) be the love of Rādhā for Kṛṣṇa the
 foe of Mura, which (love) perfect everywise yet constantly
 increasing, though sublime lacks in dignified deportment and though
 often unconventional is essentially pure

1 विधुरपि — इति पाठान्तरम् ।

॥ सदाभिवृद्धिम्— ।

परन्त्वयमनुरागः गुरुः गभीरः प्रणयमारभरितः, गौरवञ्चात्र लोकव्यवहारानुरूपतया प्रतिष्ठितत्वं तदनुकृताचरणरूपं तेन विहीनोऽलौकिकत्वाद्, एवं सर्वदा प्रातिकृत्या-
भावप्रतियोगित्वादपारमाधुर्यधुर्यत्वादनुरागस्य तथात्वं प्रतिपद्यते इति प्रकान्तविरोधपरिहारः ।

अपि च सुहृर्भूयो भूयः प्रतिव्यवहारं प्रसङ्गे प्रसङ्गे उपचितः वक्तिमा कौटिल्यरूपो विच्छित्तिविशेषो यत्र तादृशः सन्नपि शुद्धः, प्रणये वक्ष्यमपि नायक्योः प्रमोदाय कटपतेतरामिति हेतोः वक्तिमानुगतोऽपि विमलः । कपटपटीयान् शुद्धो न भवेदिति सामान्यव्यवहारविरोधोऽत्र वक्तिम्णा प्रणयलीलान्तर्गतकुटिलत्वप्रसूतेन सौन्दर्येण महिमशाली, सत्त्वोद्रेकसम्पन्नत्वात् शुभ्रो विशुद्ध इति परिह्रियते ।

एवं विशुद्धधर्माश्रितोऽपि सर्वथा सामञ्जस्यमनुगतः कृष्णविषयको राधिका-
गतोऽनुरागः जयति सामान्यदाम्पत्यव्यतिरेकी विलक्षणमधुरिममाहितः सर्वोत्कृष्ट एव,
यतः साधारणजनेषु मिथोऽनुरागः ज्ञोपुंसोः तादृशी रतिं पुष्पाति या शृङ्गाररसमभिव्यनक्ति,
तद्यतिरिक्तो वर्ण्यमानानुरागः स्थायिनं तादृशं रतिभावं पुष्पाति यो मधुररसं
विभावयतीति सर्वोत्कृष्टिबीजम् । तादृशं विलक्षणानुरागमप्रति प्रह्वीभूतः कविवरः
नमस्कारात्मकम्मङ्गलमातनोतीति भावः ।

अत्र तादृशलौकिकानुरागमप्रति कविगतो रत्याख्यो भावः प्रणतिरूपो व्यज्यते,
जयतेः “सर्वोत्कर्षेण वर्तते तम्प्रत्यस्मि प्रणतः” इति तात्पर्यग्रहणात् [सम्मटः] ।
अत्र विशेषणश्रितयेऽपि विरोधाभासो नाम अलङ्कारः । वृत्त्यनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः ।
माधुर्यं प्रसादश्च गुणौ । उपनागरिका वृत्तिः, वैदर्भी मार्गः, मृद्वीकापाकः । वृत्तञ्चात्र
औपच्छन्दसिकं वर्ण्यविषयस्यानुरागस्य परस्परमुपच्छन्दफलकत्वात्सर्वथाऽनुगुणम् ।
इदमेव पुष्पिताप्रापरनामकम् । तल्लक्षणम् — “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु न जी
जरगाश्च पुष्पितामा” — इति ॥ २ ॥

नान्द्यन्त इति — नान्द्याः अन्ते परिसमाप्ती सूत्रधारः प्रविशति रत्नमञ्च-
मिति शेषः । रूपकारम्मे विप्रोपशान्तये क्रियमाणा आशीर्वचनसंयुक्ता देवद्विजवृषादीनां
स्तुतिर्नान्दी । नन्दयति आनन्दयति स्तुत्या देवादीन् आशिषा च सभ्यानिति
इदन्तनन्दधातोः “पचायच्” [पा. सू. ३-१-११४] तेन नन्द इति रूपम्
(पञ् वा) ततः प्रज्ञादित्वाद्गणप्रत्ययः स्वाधे नन्द एव नान्द इति, पश्चात् द्वितीयो
पीप् तेन नान्दी लोपानन्दिनीत्यर्थः । तल्लक्षणं नाटकचन्द्रिकायां रूपगोत्वामिमिरकम् —

“प्रस्तावनायास्तु मुने नान्दी कर्वा शुभावहा ।

आशान्तेमस्त्रियावस्तुनिर्देशान्यनमान्विता ॥” इति

[नान्दी के बाद]

सूत्रधारः — अलमतिविस्तरेण । ((समन्तादवलोक्य)) इन्त ! कथ

इय नान्दी पूर्वैरङ्गस्य अभिनेयरूपकविशेषस्यारम्भे क्रियमाणस्य सजादि-
क्रियाकलापस्य भरतोक्तनवदशाङ्गकस्यान्यतममङ्गम् — यस्य प्रयोजनं विप्रशमनं,
सङ्गीतादिना च सभ्यानामभिनयावलोकने प्ररोचनम् — यथाह भरतः —

“यद्यप्यङ्गानि भूयैसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवस्य कर्तव्या नान्दी विप्रप्रशान्तये ॥
सूत्रधार पठेदेना मध्यम स्वरमाश्रित । नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैर्द्युतामिति ॥”

नान्दीपदानां गणनानियमोऽपि प्रतिपादितो नाट्यविद्वि “श्लोकपादपदं
केचित् सुप्तिङन्तमधारे । परेऽवान्तरवाक्यञ्च षडमाहुर्विचारदा ” — इति ।

अन तावत् पद्यद्वयोपनिबद्धा नादी — प्रथमे “अन्त स्मेरेति” पद्ये ‘श्रिय व क्रियादिति’
वचनेनाशीर्वचनम्, द्वितीये तु ‘जयति राधिकानुराग’ — इत्यनं जयतेर्नमस्क्रिया मकत्वात्
देवस्तुति प्रणतिभाव । एवञ्च श्लोकस्य वृत्तस्य पादकैकेन पदघटनादिय नादी अष्टपदा ।
“हृदाया पथि माधवेन” इति वचनाद्बीजस्याभिधेयस्य वस्तुनो निर्देशात् दानकेलीतिनाना-
प्रसङ्गस्य किलविधितस्तवकिनीति वचनादभिव्यज्यमानत्वादिय नान्दी पञ्चावली समारया
“मस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्रयेण समासोत्तया वा नाम्ना पञ्चावली तु
सा” इति नाट्यदर्पणे लक्षणात् । द्वितीयस्मिन् पद्ये श्लेघेण सर्वस्य कथावस्तुनो निर्देशात् ।
तथा च तत्रैव “विधुरपि” इति पाठे चन्द्रमसो नाम्ना निर्देशात् इय नान्दी नीलीरूपा —
यल्लक्षण काव्येन्दुप्रकाशे — “आदान वर्णने वा भवेद्यत्रेदुसूर्यशे । सा नीली स्यात्तदग्या तु
शुद्धेति परिगण्यते ॥” — इति । अपि चेद्य नान्दी मगणेन “उर्वी मन्त्रिगुह श्रिय वित्तनुते”
इति वचनात् श्रीप्रदेन तथा च अकारेण “अकारो वासुदेव स्यादिति” वचनाद्वासुदेव-
स्वरूपेणारब्धा, अत इय गणतोऽभरतश्च माङ्गलिकी । उक्तं हि — “अक्षरे परितुष्टे तु नायको
भूतिमृच्छति” इति । अत सर्वात्मनेव नान्दी नायकस्य भगवत कृष्णचन्द्रस्य दानकेलि-
व्याजाङ्गजननिन्दया राधिकाया अङ्गलामरूपां भूर्ति दिशतीति विशदम् ।

अभिनयप्रसङ्गे नान्दी ढक्कानिनाद नाट्यन्यारम्भसूचको विधीयते प्रेक्षारुहेषु
इत्यपि सत्यनङ्गीकृतं प्रतिपाद्यते । एव आशीर्कमस्क्रिया मकत्वात् सङ्गल मध्यमस्वरूपेण भारतीकृत्या
पठित्वा सामाजिकान् एकत्र भवितुं समाह्वानरूप घण्टानाद विधाय सूत्रधार प्रशान्त
ममिनीयमान वस्तु प्रस्तोतु रङ्गप्रविशतीति वाक्यशेषः । अत एवेदं रङ्गद्वारमपि
प्रस्तुतमित्यवधेयम् भारतीकृत्या समारम्भात् ।

सूत्रधार — अभिनेयोपक्रमं स्थापयितुं स्थापकापरपर्यायः सूत्रधार आह । सूत्र
नाटकीयं कथासूत्रं धारयतीति सूत्रधार “वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं

सूत्रधारः — अधिक विस्तार से क्या लाभ । [चारों ओर देखकर] जहो !

मदीय-नान्दी-चन्द्रिका-सन्दीपित-भावबन्धुरा नन्दीश्वरगिरेरुपत्यकायां घूर्णते
सतां मण्डली !

समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते” इति सङ्गीतसर्वस्वे सूत्रधारलक्षणम् । श्रुतातोः “कर्मण्यण्”
(पा. ३।२।१) इत्यनेनाण् प्रत्ययः । सूत्रधारो हि रूपकव्यवस्थापकः प्रधाननटः उत्तम-
पात्रत्वात्संस्कृतमाश्रयते ।

अलमिति — अतिविस्तरेण सुबहुलेन नान्दीप्रयोगेण अलम् एतावतैव नान्दी-
प्रयोजनस्य साकल्येन निर्वाहात् । अतिविस्तरेणेत्यत्र वारणार्थं तृतीया । विपूर्वकस्तृधातोः
“प्रथने वाव शब्दे” (पा. ३।३।३३) इति घचनात् शब्दप्रथने घञो निषेधात्तद्भावे
“ऋदोरप्” (पा. ३।३।५७) इति सूत्रेण अप्रत्यये विहिते विस्तर इति रूपम्
(अन्वय विस्तारः) ।

[ततः समन्तात् सर्वतोऽवलोक्य रङ्गस्थं विभाव्य] आह — हन्तेति —
समोदाश्रये हन्तेत्यव्ययम् । **कथमिति** विस्मयं बोधयितुं पृच्छामुखेन वस्तुस्थितिमवगमयति ।

मदीयेति — मदीया मत्पठिता या नान्दी सा एव चन्द्रिका कौमुदी तथा
सन्दीपिताः प्रादुर्भाविता ये भावाः मनोवृत्तिविशेषास्तैः विविधैः बन्धुरा निम्नोज्ञता उद्वेलिता
इयं पुरुषिता सतां सामाजिकानां मण्डली समुदायः नन्दीश्वरस्तशामको वृन्दारण्यवर्ती गिरिः
तस्य उपत्यकायामासन्नायां भूमी घूर्णते भावविह्वला सती इतस्ततः विचलितैव विभाति ।

अत्र नान्द्याः चन्द्रिकया तादात्म्यरूपापनेन आह्लादकत्वसाधर्म्यावगाहित्वं
बोध्यते, परम्परया च सतां मण्डले प्रमोदजन्यक्षोभधर्मिणि समुद्रत्वमारोप्यते,
चन्द्रिकोदये समुद्रोद्वेजनं नित्यं एव । अतोऽत्र रूपकमलङ्कारः यद्वाता नान्द्याः
सविशेषरोचकत्वं, सतां समुदाये समुद्रवद्गाम्भीर्यं, बन्धुरत्वात् विविधभाषाश्लेषशक्तिमत्त्वं,
अमितेयस्य वस्तुनो राधिकानुरागस्य मुधासारसान्द्रत्वं च वस्तु व्यज्यते ।

विस्मयान्नातः सूत्रधारः रङ्गस्य स्थितिविशेषमाकलयितुं पुनरितस्ततः अवैक्ष्य
कथं सता मण्डली घूर्णमाना दरीदृश्यत इति सविशेषं स्तोकशेषं ब्रूहयति —

मेरी नान्दी रूपिणी चन्द्रिका (चांदनी) से भावविचल हो नन्दीश्वर पर्यंत के समीपवर्ती
भूभाग में सजनों का समुदाय वैसा हल रहा है ! [फिर देखिए]

How well this circle of good people undulating with emotions
aroused by the moonlight of my (Invocatory) song is happily
rolling about at the foot of the Nandīvara mountain !

(पुनर्वेक्ष्य)

भक्तः कोऽपि तनोस्तनोति पुलकैर्नृत्यविहोत्फुल्लतां
 शुष्यन्कोऽपि चिराद्विवर्णवदनो घत्ते विदीर्णं मनः ।
 गर्जन्धावति कोऽपि विन्दति पतन् कोऽप्येष निप्पन्दता-
 मुद्यत्यच्युतविभ्रमे गतिरभूत्का स्थेयसामप्यसौ ॥३॥

भक्त इति — अन्युतस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य विभ्रमे ललाविलासे उद्यते प्रकान्ते
 सति कोऽपि भक्तस्तदाराधनपरायणो जन नृत्यन् पुलकै रंमोदमै तनो उत्फुल्लतां तनोति
 प्रकटयति, कोऽपि अपर भगवद्विरहमसहमान शुष्यन् सन्तप्यमान चिराद् विवर्ण
 वदन यस्य तादृश सन् विदीर्णम् असन्धितं मन घत्ते बहति, कोऽप्यन्य ह्वयत्रिकेण
 गर्जन् उच्चैर्निनदन् धावति भगवन्साजिष्यमयाप्नु त्वरते, अपर कोऽपि एष पुरे
 हृदयमानो भक्त प्रमोदातिशयेन निप्पन्दता भगवद्बुद्धानवशात् पतन् स्वप्न विन्दति —
 एव स्थेयसा स्थिरतरप्चितवृत्तानामपि जनानामसौ परिलक्ष्यमाणा का गति विलक्षणैव
 दशा अभूदिति विस्मय ।

अत्र पूर्वाक्विभ्रमदशात्तरतम्यन्तु अधिकारिमेदादवगन्तव्यम्, यत् भक्ता
 अपि विविधरूपा नानात्रेणाका भवन्ति । भक्तबाधयस्य प्रेम्णो मुरुयत द्वैविध्यम् — एक
 विभ्रमप्रधान प्रेम यत्र आलम्बन ममैवेति विश्वासस्य दृढत्वम्, अपरमुत्कण्ठाप्रधान
 प्रेम यत्र समप्रतया आलम्बनस्य भक्ताधानतापादनाय तत्समागमाय च उत्कण्ठाया
 प्राधान्यम् इति तोयणीकारा । एवं द्विविधप्रेमाश्रयित्वाङ्गकानामपि द्वैविध्यात्तत्र तत्रानु
 भावानां तदुद्दीपनानां विभावानाञ्च स्वरूपभेदः । तत्र विभ्रमप्रधानानां संयोगस्फूर्ति

(फिर देखकर)

कोई भक्त तो आनन्द की अधिकता से नाचता हुआ शरीर से उत्पन्न होने
 वाले रोमाञ्च से विकास को प्राप्त हो रहा है, तो कोई लम्बी अवधि से विद्युत् होने
 के कारण उदास मुह से विदीर्ण होनेवाले मन को धाम रहा है, कोई हा हा करता हुआ
 दौड़ रहा है, तो कोई भावातिरेक से भूमि पर गिर कर एकदम निश्चिन्त हुआ जा रहा है,
 इस प्रकार भगवान् श्रीकृष्ण की भाव लीला का समारम्भ होते ही, इस सुस्थिर वृत्ति वाले
 भी भक्त समुदाय की सम्पूर्ण मनोवृत्ति कसी अवर्णनीय स्थिति को प्राप्त हो रही है ॥३॥

(Looking again)

3 Some one of the devotees dancing in a thrill of joy waxes
 happy, some one languishing long with a pale face has his mind
 shattered, another runs about roaring, and yet here is another
 who falls fascinated still Ah! to what condition have even these
 otherwise settled people come to in the flurry of mind caused by
 their love for Lord Kṛṣṇa!

(क्षणे विमृश्य)

आम् अभिज्ञातं निदानम् । साधिष्ठप्रेमकदम्बकादम्बराणामाडम्बरोऽयम् ।

यतः —

गभीरोऽप्यश्रान्तो^१ दुरधिगमपारोऽपि नितरा-
महार्या मर्यादां दधदपि हरेरास्पदमपि ।

विशेषात् हर्षे सञ्चारिणि पुलकादिर्भाव-नर्तन-गर्जन-धावनादीनामनुभावनम्, उत्कण्ठा-प्रधाने प्रेम्णि वैवर्ण्यादीनां सार्विकानां भावानां, चिन्ता-चेतोमलानि-कण्ठशोष-जागर्यादीनामनुभावनम्भवति । एवमप्रोभयप्रकारकान् भक्तानधिकृत्य तत्तत्तद्विशेषानुभव-वर्णनां सुसज्यते; तेन च भगवद्विषयके स्थायिनि रतिभावे आलम्बनगतमधुररसाभिव्यक्तिः स्फुटं प्रतिभाति । अतोऽत्र भाविकालङ्कारः । सूत्रधारस्य चेतसि विस्मयाद्यो भावो ध्वन्यते । का गतिरभूदिति विस्मयस्य हेतुत्वेनोपपादितानां प्रथमचरणत्रितयेऽभिहितानां वस्तूनां समुच्चयादत्र हेतुबाहुल्यात्समुच्चयालङ्कारः, प्रतिपदं भावध्वनिश्च, प्रसादो गुणः वैदर्भी रीतिः । यत्तच्च शार्दूलविक्रीडितम् “सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणयोगात् ॥ ३ ॥

आमिति—किञ्चिद्विचार्य सूत्रधारः सत्समुदायस्य वैलक्ष्ये हेतुं स्मृत्वा आह । आम् इति सान्तरे स्मरणे अव्ययपदम् । साधिष्ठस्य अतिशयकोट्यवगाहिनः श्रेष्ठत्वस्या-धानभूतस्य प्रेम्णः कदम्बः स्तोम एव कादम्बराः माद्यन्मदाः तत्तदनुभावविशेष-रूपास्तेषाम् आडम्बरः प्रपञ्चोऽयम् । यतः यथा मत्तः स्वस्मिन् न प्रभवति तथैवेयं भगवत्प्रेमसान्द्राणां मण्डली आत्मन्यप्रभवन्ती परिहृयते इति तदवस्थां वर्णयति सूत्रधारः —

गभीरोऽपीति — सतां सज्जनानां कृष्णभक्तानां स्तोमः समुदायः समप्रे-समस्तैर्भावैरनुभावितं सकले प्रेमणि अनुरागे उदयति आविर्भवति सति स्फारं प्रतिनिवेपं पर्यवर्धमानं [स्फायतेः रक्] विकारं चेतसोऽसंस्थितत्वं स्थगयितुमशक्तं न प्रभवति,

(कुछ क्षण सोचकर)

अहो ! दाम्त्विक कारण समझ में आया ! परम उदात्त प्रेम-भाव से विभोर मनोवृत्ति वाले भक्त-चन्द्र का यह कौतुक कितना आनन्दप्रद है ! क्योंकि —

(Reflecting a moment)

Oh ! I see ; the real cause is known. This is a phenomenon of the God-intoxicated men drunk with the various forms of the most excellent love for God (behaving like men drunk with a variety of liquors distilled from the Kadamba flowers.) For,

सतां स्तोमः प्रेम्ण्युदयति समग्रे स्थगयितुं
विकारं न स्फारं जलनिधिरिवेन्दौ प्रभवति ॥४॥

तस्यातिशयवेगवत्त्वात् । कौशोऽयं सतां समूह इत्याह - गभीर अगाध सन्नपि अश्रान्त अस्थिरो गतिशाली, प्रगढोऽपि सन्नुमिन्न भावोद्रेकसम्पन्न, दुरधिगम पार सीमा यस्य तादृश आश्रमवत्त्वात्, अतिनितरामित्यनेन तस्य इयताया अपरिच्छेद्यत्वमुच्यते । न हार्यां हर्तुं शक्याम् अहार्यामपरिहेयां मर्यादा मानुषोचितसीमान दधत् धारयन्नपि अपार इत्यन्वयः । हरे हरणशीलस्य भगवत कृष्णचन्द्रस्य आम्पदं निधानं भूत्वाऽपि आत्मन अहार्यमर्यादाशालित्व दधदिति विशेषः । एतादृश गाम्भीर्यौदार्यत्वादिगुण-गणसन्दानितोऽपि सता स्तोम इति भगवद्विषयिणि प्रेमणि समुदिते सति चेतसि स्फारं विकारं स्तम्भयितुं नैव प्रभवति - इति भगवत्प्रेम्ण तीव्रत्वमाधानस्य च सङ्ख्यत्यवमि-ष्यज्यते । अनुमेवार्थं द्रष्टयितुं सता समूहस्य जलनिधिना साधर्म्यमुपस्थापयति कवि तथा - यथा जलनिधि सागर अगाध सन्नपि अश्रान्त सर्वदा प्रवहन् महोर्मिल, अत्यन्तमेव दुरधिगमपारोऽपि भवन् नियता मर्यादा परिपालयन्, हरेर्विष्णो शयनीयतया निधानं भूत्वाऽपि समग्रे परिपूर्णमण्डले इन्दौ उदयति सति पौर्णमास्या स्फारं विवर्धमानं विकारं क्षोभं स्थगयितुं नियमयितुं न प्रभवति तथेत्युपमालङ्कार श्लेषानुप्राणित विरोधाभासेन सङ्कीर्णः । उपमालङ्कारेण भगवन्तं कृष्णमुद्दिश्य प्रेमणि चन्द्रधर्मा आह्लाद-कस्वोदीपनत्वादयः, भक्तवृन्दे च जलनिधिधर्मा अतिदिश्यन्ते ।

अत्रोपनागरिकादृश्यनुकूलोऽनुप्रासालङ्कार, रचनाया कान्तिर्नाम, अर्थे च प्रसादो नाम गुण, वैदर्भी रीतिः । मधुरश्च शिखरिणी वृत्तम् - “रसै रद्वैश्चिच्छन्ना यमनसमला ग शिखरिणी” - इति लक्षणात् । अन तृतीये चरणे यतिभक्त, ‘प्रेमणि’ इत्यस्य विरामे एकाक्षरविभागात् ॥४॥

गम्भीर होते हुए भी सर्वदा अस्थिर, अत्यधिक कठिनाई से भी पार करने में सर्वथा दुर्धर, अममिभयनीय सीमा से युक्त, तथा भगवान् नारायण का विश्राम स्थल होते हुए भी जिस प्रकार समुद्र पौर्णिमा के पर्व पर चन्द्र के उदय होने पर नि सीम ज्वार (जल भार) से परिपूर्ण हुए बिना नहीं रह सकता उसी प्रकार सदा भीर गम्भीर एवं अश्रान्त, अपार, सर्वदा लोक व्यवहार की मर्यादा का पालन करने वाला और अन्तर्दामी भगवान् हरि का निवास स्थान होने पर भी वह सज्जन सलुदाय भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र के प्रति प्रेमोद्रेक होते ही आनन्दमग्न हो अपनी उल्लसित मनोभावना को रोकने में असमर्थ हो रहा है ॥४॥

4 The mass of devotees, though always deep, though exceedingly inscrutable, though restrained by an inexorable propriety of conduct, though the abode of God Hari (for God dwells in their hearts), cannot resist deviation from their natural state at the rise of perfect love of God in their hearts, just as the ocean, though always deep, though exceedingly difficult to cross and reach the other shore because of its vast expanse, though held by an inexorable boundary, though a place of rest for God Hari, cannot resist swelling at the rise of the full Moon.

(पुनर्निभात्य)

तत्रापि विश्वविलक्षणा सा निर्भरमतिमोहिनी केलिचर्या ।

(इति मूर्धानमाधुन्वन् सधैर्यम्)

प्रेमोजिता नर्मविवादगोष्ठी गोष्ठेन्द्रसूनोः सह राधयाऽसौ ।

हंसानपि श्रोत्रतटीमवाप्ता शुद्धामृतादप्यमितो रुणाद्धि ॥५॥

पुनरपि सामाजिकान् विभाव्य परिलक्ष्य, पूर्वस्मिन् पद्ये सतां समुदाये गाम्भीर्योदायादिगुणैः सम्पन्नत्वात्प्रशस्येदानीं वर्ण्यस्यामिनेयस्य राधामाधवयोः केलिचर्या-रूपस्य वस्तुनो महिमानं ख्यापयति - तत्रापि - तत्र तस्मिन्सत्समुदाये प्रवर्तमाना सा अनिर्वचनीयगुणशालिनी विश्वस्मिन् विलक्षणा निरुपमाऽसामान्या केलिचर्या प्रकृता बह्वीनां बह्वभयवेन सह नर्मलला निर्भरं तृप्तिविरोधित्वाञ्च हृदिदप्यलम्भावमापादयन्ती यथा स्यात्तथा अतिसरां निरतिशयेन हृदयमावर्जयन्ती वर्तते इति वाक्यशेषः ।

[एवं वदन् सूत्रधारः स्वत्वात्मनोऽपि तादृग्विकारामिभूतत्वमनुभावयति स्वस्य मूर्धानं शिरः आधुन्वन् कम्पयन्, पुनश्च आत्मन्यपि भावोद्रेकेण विभ्रान्ते सति कथं प्रक्रान्तस्यामिनेयस्य धुरं धारयितुं प्रभवेयमित्याशंक्य धैर्यं दृढतामान्वित्य पुनरपि राधामाधवयोर्नर्मणोऽतुलप्रभावित्वं बोधयति ।]

प्रेमोजितेति — गोष्ठं गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति गोस्थानकं, तस्य इन्द्रः अधिपतिः नन्दराजस्तस्य सूनुः पुत्रः श्रीकृष्णचन्द्रस्तस्य राधया सह असौ प्रेम्णा कर्जिता उर्जः

(फिर सौचकर)

और अतिगम्भीर बुद्धिवाले प्राणियों को भी मोहमग्न कर देनेवाली श्रीकृष्ण की केलि-क्रीडा तो समस्त विश्व से विलक्षण ही है ।

(सिर हिलाते हुए घीरतापूर्वक)

श्री राधिका के साथ गोपराज नन्दकुमार की प्रेमभाव पगी, यह विनोद-गोष्ठी श्रवणपुट तक पहुँचते ही राजकुमारों को भी शुद्ध पय से [एवं परमहंस योगियों को भी विनुद प्रक्षानन्द की अनुमृति से] विमुख कर (कृष्ण-लीलारस के आस्वादन में विभोर कर) देती है ॥५॥

(Thinking again)

Even then, most unique is this pleasantry (of Rādhā and Kṛṣṇa) which completely stuns (human) intelligence.

(Shaking his head, and with composure)

5. When the love-nourished, sportive altercations of Rādhā and Kṛṣṇa, the son of the Cowherd-king, reach the ears of the ascetics (swans), it prevents them also, in every way, from enjoying even the pure nectar (= the supreme spiritual bliss) (or milk in case of swans).

(प्रविश्य सानन्दम्)

नटः — अवगणितसन्धिभूमा नाट्यकलेयं बलिष्ठसत्ताङ्गा ।

परमसुवृत्तियुगाढ्या, वरराज्यश्रीरिव स्फुरति ॥६॥

उत्साहः तदतिशयेनान्विता विस्फूर्जिता नमवित्रादगोष्ठी नम प्रणयकेलि, नर्मणा गर्भितो विवाद नमविवाद (मय्यमपदलोपी), तस्य गोष्ठी सलाप भोग्योः कर्णयोस्तटी परिसरमपि भवात्ता गता सती हसान् नरिर्धरविदेकवतो राजहसान् इव हसान् परमहसान् ज्ञानिन. सन्यासिनोऽपि शुद्धात् असम्पृक्तान् मायानवच्छिन्नात् अमृतातु-रीयाद्भणोऽपि तदैकतानृत्या अमित समन्तान् रणद्धि तत आकृत्य कृष्णलीला-गोष्ठीम्प्रति आवर्ज्य ब्रह्माकाराभारितामप्यत करणवृत्तिं तत स्थगयति । यदा परमहसानामवातब्रह्मानन्दसुखानामपि दृश्ये तदा प्रेमरसप्रवणाना पेशलाना भक्ताना तु का कथेति धर्म्यस्य लीलाप्रसङ्गस्य ब्रह्मानन्दातिशायित्वस्य प्रतीयमानत्वादन गम्यो व्यतिरेकालङ्कार । हसान् इव हसानित्यन एतदुत्तमपल्लवव्यायेनाभङ्गश्लेष, शुद्धा-मृतेत्यनपि तथैव श्लेषस्तदनुप्राणितोपमालङ्कृति । अत्र विवादस्तु कुरादानव्याजेन प्रसक्ता प्रणयकहृद्गर्भा गोष्ठी राधामाधवयो सलाप इत्यवगन्तव्यम् ।

अत्र गोष्ठेन्द्रपदे इन्द्रगन्ध आधिपत्यायै भाक्त, तत्सूनुपदेन बलराम व्यतिरेक्य केवल श्रीकृष्णस्याभिधानऽत्यशेषत्व दोष राधासयोगादभिधाया “साहचर्यं विरोधितेति” वचनात् कृष्णचन्द्रे निधमनात्परिहार्य । धोनमवातेरनुत्तवा तनीपदप्रदानन गोष्ठ्या धोनपटल यावत्सन्निवर्णनपेक्षत्वरथापनद्वारा परिसरमानावगाहित्वेऽपि सुधातिशायिरससन्दिग्ध वस्तु व्यज्यते । अत्र गुणरीता पूरवत् । अत्रैववज्रा वृत्तम् — “स्वादिद्रवज्जा यदि ती जगौ न” — इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

अत्रान्तराले नट सुनधारसहाय पारिपार्श्विक रङ्ग प्रविश्य आनन्दोत्साससम्भृते यथा भवेत्तथा प्रस्तुतस्य अभिगयकलाकौशलस्य महिमानमुपवर्णयति —

अवगणितेति — इदं प्रस्तुतमाना नाट्यस्य अभिनयस्य सला कलयति विविधान् भावान् असौ, वर श्रेष्ठ यदाज्य तस्य श्रीलक्ष्मीरिव स्फुरति स्वमहिम्ना विजृम्भत इति प्रधान वाक्यम् । अत्र प्रकृतस्य नाट्यकलाहपस्य वस्तुन उपमेयत्व, राज्यश्रिय

नटः — (प्रवेश कर, आनन्द मग्न हो)

[कवि प्रस्तुत पद्य में द्वयर्थकपदों से नाट्यकला की उत्तम राज्यश्री के वैभव से तुलना करते हैं ।]

Actor : (Enters joyfully)

6. This dramatic art which rejects an abundance of junctures, contains seven powerful subdivisions and is rich with twin excellent Bearings known as Bhārati (eloquent) and Kaisiki (gay) shines

उपमानत्वं तत्र स्फुरते: साधारणधर्मता शेषाणां विशेषणानां श्लेषेणोभयपक्षे समन्वयः । तद्यथा — अवगणितः न्यक्कृतः सन्धीनां भूमा बाहुल्यं यस्यां सा — उपमेयपक्षे नाटकीयाः पञ्च सन्धयः मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-निर्वहणाख्याः तेषां भूमत्वमाधिक्यं यत्र तिरस्कृतं, प्रस्तुते उपरूपके केवलं मुखनिर्वहणयोरेवावकाशात् । उपमानपक्षे राज्यतन्त्रे स्वहितसाधनाय परैः मित्रैर्वा सार्धं मिथः सापेक्षत्वरूपं सन्धानं सन्धिः तद्बाहुल्यं वरे राज्यतन्त्रे निरपेक्षत्वादनादतम् । अपि च बलिष्ठानि दृढानि सप्त अङ्गानि यस्यां सा — उपमेयपक्षे भाषिकायाः सप्त अङ्गानि [नाट्यलक्षणरत्नकोशे] —

“उपन्यासोऽथ दिव्यासः विरोधः साध्वंसं तथा ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहारश्चापि सप्तमम् ॥” इति बीजस्योपक्रमादारभ्य कार्यस्य निर्वहणपर्यन्तं सञ्चयन्ते । उपमाने राज्यश्रियि राज्यतन्त्रस्य सप्त प्रकृतिरूपाण्यङ्गानि “स्वाम्यमात्यमुद्दत्तकोशराष्ट्रदुर्गबलानि” चेति । उभयत्र सप्ताङ्गानां बलिष्ठत्वं समानम् । अपि च परमसुवृत्तियुगाख्या — उपमेयपक्षे परमयोः उत्कृष्टयोः सुवृत्त्योः भारतीकेशिकीरुत्त्योः युगेन द्वयेन आढ्या स्फीता परिपुष्टेति भावः । प्रस्तुते उपरूपके वृत्तिचतुष्टये केवलं द्वयोरेव प्रयोगात् । राज्यश्रीपक्षे पदच्छेदेन मन्वयो यथा — परमया सुवृत्त्या शोभनेन ग्याध्येन व्यवहारेण युक्ता इति परम-सुवृत्तियुक् (क्षिप्त्यत्ययः) अत एव आढ्या धनधान्यसमृद्धिमतीति तात्पर्यम् । एवं-विधगुणप्रकर्षशालिनीयम् अस्माकं नाट्यकला वरराज्यश्रीरिव दिभातीति कलाया उत्कर्षख्यापने कत्रैराकृतम् ।

अत्रेदमवधेयं यदादौ सतां मण्डलीं तद्गुणानुवादेः प्रशस्य सामाजिकानां सदृश्यत्वं व्यापितं, तदनन्तरं वर्णस्य राधामाधवकेलिक्रियाप्रसङ्गस्य दिव्यलक्षणत्वख्यापनद्वारा रसिपरस्रकत्वं विशापितं, ततः नाट्यकलायाः प्राशस्त्यख्यापनेन अभिनये आहार्याङ्गिक-सात्त्विकाद्यङ्गमण्डिते कलाक्रीडाते आत्मनो दक्षत्वं प्रख्याप्य सर्वतः सामाजिकानां नाट्यं प्रति उन्मुत्तीकरणादन्य प्रपद्ये प्ररोचनाख्यं भारतीवृत्तेरङ्गमुपन्यस्तं भवति — “उन्मुत्तीकरणं प्रदोमातः प्ररोचनेति” लक्षणात् । अत्र त्रिविधमपि प्ररोचनानिमित्तं कविवरेण भक्तिविशेषेणो-द्दिष्टं, तदेवामिधया रमावत्यां श्रीहर्षेण — “श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपदप्येषा गुणप्राहिणी, शोके हार्ति च वत्सराजवर्तितं नाट्ये च दक्षा वयम्” इत्यभाणि । तदपेक्षयात्र

जिम प्रकार एक समृद्ध राज्य, इतर राज्यों से सन्धि की अपेक्षा न रखते हुए, स्वामी-मन्त्रों सुदृढ़-कोन प्रभृति राज्य के मत्ताङ्ग से बलिष्ठ हो अत्यन्त सदाचार पूर्ण व्यवहार के कारण समृद्धि से भरपूर राज्यश्री से शोभमान होता है उमी प्रकार कवि की प्रस्तुत नाट्य-कला भी, नाट्यनाट्योक्त पञ्च-सन्धि के त्रिन्याम की पर्याप्त न कर, उपन्यास-विरोध-माध्यस आदि मार्तो ही भाषिकाङ्गों से सुसज्जित तथा भारती तथा केशिकी वृत्तियों से समृद्ध हो, लोक-रञ्जक हो रही है ॥ १ ॥

brilliantly like the glory of a flourishing state which ignores treaties, maintains the seven powerful constituents of the state and a well-developed diplomacy, and is rich in resources.

सूत्रधारः — भोस्ताण्डवचर्यापाण्डित्यपारङ्गत ! सम्यग्भिक्षातं यदेव नियोगेन मुहृदामुपरूपकमिदं दानकेलिकौमुदीं नाम भाणिकामभिनेतुमुद्यतोऽस्मि । तदत्र निजाभीष्टदैवतानुस्मरणमङ्गलमाचरेयम् । (हलङ्कलिं कृत्वा^१)

प्ररोचनाङ्गविन्यासः आसुरं विच्छित्तविशेषेण पुष्पातीति सचेतसः प्रमाणम् । पथेऽस्मिन् श्लेषानुप्राणिता पूर्णोपमा काव्यलिङ्गश्च । मध्यमपाद्यात्ये रीतिः बन्धस्येपरौढत्वात्, पेदालेन ओजसा गुणेनोपस्कृतत्वाच्च । अत्र आर्याजातिः ॥६॥

ततः सूत्रधारो नटं सम्बोधयति भोस्ताण्डवेति — भोः इति सम्बोधनेऽव्ययम् । ताण्डवस्य नृत्यकलाया या चर्या आचारकल्पः तस्यां पाण्डित्ये नैपुण्ये पारङ्गत, विशिष्टः तत्सम्पुद्बो हे —^०पारङ्गत । पारङ्गतेतिविशेषेणेन पाण्डित्येऽवृत्तपारवारोपः परम्परितः । नृत्यं द्वैधा — तत्र ताण्डवस्तु हरेणोद्भाषितं पुरषोपपाद्यं नृत्यमुद्धतम्, गिरिजोद्भाषितं ललितं स्त्रीजनसाध्यं लस्यम् । सम्यक् यायातय्येन अभिक्षातं विदितं त्वया यदेव अहं मुहृदो नियोगेन आदेशेन उपरूपकाणां मिदाः मेदाः प्रफार-विशेषास्तासां मध्ये (अत्र निर्धारणे पद्ये) दानस्य करदानव्याजेन देहापणनिमित्ता केलि नर्मलला तां कौमुदीं प्रकाशयन्तीं प्रेक्षकाणामाह्लादयित्रीं दानकेलिकौमुदीं नाम भाणिकां रूपकस्य भाणायकस्य लघ्वीयसीं कृतिं भाणिकां नाम अभिनेतुं सामाजिकानां पुरतः आहार्यादभिनयार्हाः हरिकर्माकर्तुम् उद्यतः सन्नदोऽहमीति । तत् तेन हेतुना अत्र प्रकान्ते कर्मणि निजस्य आत्मनः अभीष्टस्य आराध्यस्य दैवतस्य अनुस्मरणं नामगुणकीर्तनरूपं मङ्गलं श्रेयकल्पम् आचरेयमित्यत्र विध्यर्थे लिङ् अवश्यमनुष्ठेयत्वात् । मङ्गलमिदं नाट्यारम्भसूचिकाया नान्या व्यतिरिक्तं कविकृतम् — प्रस्तूयमानमङ्गलाचरणं सूत्रधारकृतमभिनेयसाफल्यफलकम् । तत्र आत्मनोऽभीष्टदैवतां प्रति प्रह्वीभावं गमयितुं तदनुभावरूपम् अञ्जलिवन्धं करसयोरुपर्य विधायामिप्रेतं

सूत्रधार — अहो ! उद्धत नृत्यकला में निष्णात सौम्य ! तुम मेरा अभिप्राय ठीक समझे ; मैं अपनी मित्रों की प्रेरणा से, उपरूपको के अन्तर्गत 'दान-केलि-कौमुदी' नामक भाणिका का अभिनय करने के लिये उद्यत हुआ हूँ । अतः इस प्रसङ्ग पर मैं अपने इष्ट देव का स्मरण द्वारा मङ्गलाचरण करता हूँ ॥ (अञ्जलि नाँकर)

Stage Manager : Well ! You — the well-versed in the art of (horrific) dance — have rightly understood that under the behest of my friends, I am set on enacting a wee-monologue, a type of sub-shows called, Dāna-keli-kaumudī I should, therefore, invoke the blessings by paying homage to my favourite deity.

(folding his hands)

नामाकृष्टरसज्ञः शीलेनोदीपयन् सदानन्दम् ।

निजरूपोत्सवदायी सनातनात्मा प्रशुर्जयति ॥७॥

मङ्गलमाचरति —

नामाकृष्टेति — सना सदा भवः इति सनातनः — सदायै सना इति अव्ययम् तस्मान् "सायंचिरं" इति सूत्रेण (पा. ४।३।२३) ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च, शाश्वत इत्यर्थः । निरन्तरः आत्मा स्वरूपं यस्य स सनातनात्मा, प्रभुः प्रभवतीति सर्वान्तर्यामी बुद्धिस्थ-प्रकारावच्छिन्नो भगवान् श्रीकृष्णो जयति सर्वोत्कर्षेण भ्राजते तं प्रति आनतोऽस्मीति भावः । यः श्रीकृष्णः नामैव आकृष्टा रसज्ञाः भक्तिमाधुर्यरसमाहिणः भक्ता गोप्यो वा अथवा रसज्ञा जिह्वा येन तादृशः अस्ति भक्तानां सदा जिह्वाप्रवाप्तिरिवान् "जिह्वे कीर्तय केशवम्" इति भक्तवचनात् । अपि च यः शीलेन खनिसर्गेण चरितेन च सदा नन्दम् स्वपितरं, सत्तामानन्दं वा, सदा आनन्दं समेषु जनेषु वा उदीपयन् प्रोत्सासयन्, निजस्य आत्मनो हृषेण आकृतिविशेषेण उत्सवं महान्तं प्रहर्षं ददाति दर्शनमात्रेण तादृशः । प्रथमविशेषणेन कीर्तनस्य, द्वितीयेनानुध्यानस्य, तृतीयेन दर्शनस्य भगवतः सदा प्रमोदसन्ततिप्रदत्वं दयान्यते । अत्र सनातनस्वरूपः प्रभुरात्मन्वनं तद्विषयिणी वक्तृगता स्थायिनी रतिः प्रह्रीभावानुभाविता ध्वन्यते ।

भङ्गयन्तरेण कविवरेण्यो रूपगोस्वामी कार्यारम्भे निगगुरुं सनातनाद्ययमपि प्रणमति । बाणभा इव चैतन्यसम्प्रदायपुरन्दरा गोस्वामिनः पूजार्थं प्रभुपदेन सम्बोद्धयन्ते इति

[प्रस्तुत पद्य द्वारा कवि इष्ट देवता भगवान् श्रीकृष्ण को एवं गम्यरूप से अपने अग्रज श्रीसनातन गोस्वामी को प्रणाम करते हैं ।]

ये सनातन स्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण, जो अपने नामोच्चारण मात्र से रसिक भक्त वृन्दों को तथा गोपिकाओं को अपनी ओर आकृष्ट कर लेते हैं, [अथवा उनकी जिह्वा को अपने मङ्गलमय नाम कीर्तन में लहरीन कर देते हैं,] जो अपने शील से गोपराज नन्द को सदा आनन्दित करते रहते हैं [अथवा अपने स्वभाव से दिव्य आनन्द को सदा अमिथितन करते रहते हैं], एवं जो अपने अलौकिक स्वरूप से सुस्थिर सौख्य या सज्जनों के प्रमोद को प्रदान करते हैं, विजयी हैं ।

7. Victorious is the eternal Lord (Śrīkṛṣṇa) who by his very name attracts the host of devotees (or their tongues to repeat his name); who, by virtue of his amiable conduct, always rejoices his father, Nanda (or by his good qualities thrills the meritorious persons or fills them with ecstasy) and is a source of joy (to all) through his personality. [Through double entendre the poet makes obeisance to his Guru as well: I bow to the most excellent Sanātana Prabhu (Govāmin) whose very name attracts near him the throng of devotees who have taste for devotion and who always rejoices the good people by his very nature and makes his own person in me, by name, Rūpa (Govāmin) always festive].

नटः — भान ! पश्य ! पश्य !

गान्धारग्रामगुरोस्तव गान्धर्वविद्याप्रबन्धेन कुरङ्गधर्ममुपलम्बिता
रसज्ञरत्नमण्डली नात्मानमपि अनुसन्धातुमसौ क्षमते ।

भक्तिमागं प्रशस्तम् । अतः प्रभु पूज्यपाद 'सनातन' इति नाम्ना लोकव्यवहारे "अतति सातत्येन यावज्जीवं गच्छतीति सनातन इति नाम्नाऽभिधीयमान, नामसु भगवन्नामसकीर्तने आकृष्टा सत्प्रा रसज्ञा जिह्वा तादृशोऽयवा यस्य नामग्रहणमात्रेण रसज्ञा भगवत्प्रेमा-स्वादिन स्य यत्सन्निधावाकृष्टा भवन्ति तादृश तत्साहचर्येण भक्तिपरिणामिता खलु भक्तानां सिद्धयतीति हेतोः । पुनश्च स्वीयेन सत्त्वेन करवाणगुणशालिना चरितेन व्यवहारेण च सदा सता वा आनन्दमुदीपयन् जनयन्, निजस्तदायमेव रूपमनुजत्वात् शिष्य-त्वाच्च तादृश रूपमेव रूपस्तत्त्वामा रूपगोस्वामी प्रस्तुतरचनाकार तस्मै उत्सव महान्त प्रमोद ददात्यसौ निजरूपोत्सवदायी तादृश — अनेन रूपगोस्वामिना प्रभो सनातन-गुरोरात्मनिर्विशेषत्व स्वस्य विज्ञाप्यते प्रचुरतरश्रेष्ठभाजनत्वान् ।

अन रसज्ञ सदानन्द-रूप सनातनेति पदानामनेकार्थत्वम् सनातनप्रभु श्रीकृष्ण इव सनातनगोस्वामिप्रभुपाद इति औपम्यमूलोपमालङ्कार शब्दशक्तयुक्तो ध्वनिरेव । सनातनेतिप्रभुविशेषणत्वेनोपात्तात्पदात् स्वगुरोर्नामनिर्देशात् रूपपदाच्चात्मनाम्नोऽपि सूचनात् पयोऽस्मिन् मुद्रालङ्कार "सूच्याथसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै" — इति चन्द्रालोकलक्षणात् । अन माधुर्यं गुण, आवन्ती रीति । छन्दश्च आर्याजाति ॥ ७ ॥

भावेति — नाटकीयसमुदाचारोऽयमेतत्सूत्रधार पारिपार्श्वकेन नटेन भावेति सम्बोद्धव्य । बहुमानसूचकमिदं सम्बोधनम् "सूत्रधार वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वक" इति वचनात् । पश्य पश्येति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । सङ्गीतविद्याया ज्ञयो ग्रामा षड्जर्घभादय

[ये सनातन नाम से प्रथित गोस्वामी (ज्येष्ठबन्धु), जो अपनी जिह्वा को भगवन्नाम के जप से तल्लीन किये हुए हैं, (अथवा जिनका यह दिव्यनाम भक्तों को अपनी ओर उन्मुख किये हुए है), जो अपने स्वभाव से सर्वदा आनन्द की अभिवृद्धि करते हैं तथा अपने ही स्वरूप कनिष्ठबन्धु सुश्रीरूप (गोस्वामी) को मङ्गलमय सुख प्रदान करते रहते हैं, सदा त्रिजयी हो] ॥ ७ ॥

नट — स्वामिन् ! देखो ! देखो !

गान्धार ग्राम में निष्णात । आपकी गानविद्या के निदर्शन से प्रवर रसज्ञों की यह मण्डली हरिण जैसी सुगंध हो अपने आपको भी भूल गई है (स्वयं का ध्यान रखने में भी असमर्थ हो रही है) ।

Actor : Sir, Look ! by this specimen of the art of singing of yours — the master of the Gāndhārva tune, this assemblage of connoisseurs, being committed to the temperament of the deer, are unable to remain conscious of themselves.

सूत्रधारः — प्रकटितललितालंकृतगान्धर्वेयं महाविद्या ।

नान्दीमुखी न हि कथं रसिकेन्द्रानन्दिनी भविता ॥८॥

तेषु गान्धारस्तृतीयो ग्रामः — “नामेः समुद्गतो वायुर्गन्धश्रोत्रे च चालयन् । स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ।” इति सङ्गीतदामोदरे । “द्वे गान्धारनिषादयो-” रिति वचनाद्गान्धारग्रामे द्वे ध्रुवी भवतः । गन्धमृच्छतीति गान्धारः । ध्रुवारब्धानु-रणनात्मकानां स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते । एतादृशस्य “नानाविधाविष्कृत-सामञ्जस्यः सहस्रवर्त्मा चर्पलैर्दुर्ध्वयः” इति ख्यातस्य गान्धारग्रामस्य गुरोः निष्णातस्माचार्यस्य तत्र गान्धर्वविद्या गानविद्या तस्याः प्रबन्धेन सङ्गीतेन कुरङ्गो हरिणस्तस्य धर्मे निसर्गो गीतिमुग्धस्वम् उपलम्बिता [उप + लभ् + णिच् + क्त + ङीप्] प्रापिता वैवश्येन तादृशगतिमवापिता रसज्ञानं सहस्रदयानां मण्डली गोष्ठीयम् आत्मानमपि अनुसन्धातुं लक्षितुं न क्षमते प्रभवति रसभावमुग्धा सती स्वमपि विस्मरन्ती विषयतां गता रसैकतानत्वादिति कलाप्रकर्षः । सूत्रधारामिनन्दनपरमिदं नटस्य वचः प्ररोचनाङ्गत्वेनामुल्लसुपस्करोति ।

ततो गान्धर्वविद्यायाः महिमानं द्रढयितुं सूत्रधारः सोपपत्तिकमाह —

प्रकटितेति — इयं प्रस्तुयमाना प्रकटितं रफुटीकृतं ललिता नाम सङ्गीतालकृतं यस्मिन् तादृशं गान्धर्व- (प्रज्ञादित्वाद्) — गानं यया सा । इदं च ललितालंकृतम् — ललिता नाम सङ्गीतालङ्कारः । असौ वसन्तरागस्य रागिणी.... “ललिता चायं हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः” इति सङ्गीतदर्पणे । सा च द्विविधा — प्रथमा ‘रि-प-वज्यां ललितेति’ लक्षणात्, द्वितीया च “धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता भवेदिति” — वचनात् । अपि चेयं महाविद्या महती विद्या गानकला यस्यां तादृशी, नान्दी आनन्ददायि गेयं सुखे यस्याः सा नान्दीमुखी मधुरसङ्गीतिः कथं हि नाम रसिकेन्द्राणां सहस्रधुरीणानाम् आनन्दिनी प्रहर्षिणी न भविता अपि स्ववदनं भवितेति तात्पर्यम् ।

गानविद्याप्रशंसाप्रसङ्गेन स्वरचितामधुनामिनीयमानां भाणिकामपि स्तौति — प्रकटितानि ललितानि मनोहारीणि अलंकृतानि नाट्यालङ्काराणि गान्धर्वाः गेयपदानि च

सूत्रधार — [प्रस्तुत पद्य में सूत्रधार नाट्यकला की अनुरञ्जन क्षमता सिद्ध करते हुए नान्दीमुखी तथा प्रस्तुत भाणिका की भी वैसी ही क्षमता को व्यञ्जना से इंगित करते हैं ।]

ललिता नामक सङ्गीतालङ्कारों से युक्त गान्धर्वविद्या को प्रकट करनेवाली, मङ्गलगायन से प्रारम्भ होनेवाली, मोहिनीनाचि से सम्पन्न महाविद्यास्वरूपिणी नाट्यकला पर्या कर रमेशों में प्रमुख सहस्रों को प्रमुदित करने वाली न होगी !

Stage-Manager : 8. Oh well ! why should this great art of mimetics dressed with songs in the graceful (*Lalita*) tune commencing with an auspicious ditty, fail to please the foremost among the men of taste ! i. e., it is bound to please them.

यस्यां सा, अथवा प्रकृतिता भरतोक्तदिशा नायिसाचतुष्टयान्यतमा ललिताप्या तथा अलंकृता मुशोभिना गान्धर्वा. गानविशानिपुणा रत्ना यस्यां सा, दानलीलाप्रसङ्गस्य मोहनमन्त्ररूपत्वात् तद्वर्णिनी इयं भाणिका महातन्त्ररूपा, नान्दी मङ्गलगानं मुखे प्रारम्भे यस्या. सा नान्दीमुखी सती कथं रसिकेन्द्राणाम् आनन्दिनी इदं प्रदा न भविता, नूनं भवितेति तारपर्यम् । भवितेति भूषातोर्लुट् आशंसायाम् नस्वगतने ।

अपि चास्य भाणिनाया मुख्यं वस्तु मुख्यानि पात्राणि चोद्दिश्य प्राह सूत्रधारः यद् इयं नान्दीमुखी नाम राधिकाया प्रियसखी गान्धर्विका महाविशा नर्मप्रसङ्गकुशला दतिकर्मणि निपुणा, ललितया तदाप्यया गोपिकया अलंकृता देवभूषाविन्यासेन प्रसाधिता गान्धर्वा गान्धर्वाङ्गनेय रूपवती राधिका प्रकृतिता दृष्टिपथं नीता यया सा रसिकेन्द्रस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य आनन्दिनी मोदप्रदा कथं न भवितेत्यर्थः । ललिता-श्यामला-शैव्या-पद्मा भद्रेति श्रीराधायाः प्रमुखसख्य इति भक्तिरसामृतसिन्धौ 'अखिलरसामृतेति' पद्यस्य टीकायां जीवगोक्षामिनः । अधया प्रकृतितं धृतिपथं नीतं ललितया राधिकाया अलं कृतिपर्यन्तं कृतं गान्धर्वं गानं यया तादृशी नान्दीमुखी । रत्निता एव राधिकेस्त्र पद्मपुराणे पातालखण्डे रासलीलाप्रसङ्गे नारदं प्रति स्वयं श्रीकृष्णस्य "या दुर्गा सैव ललिता, ललिता सैव राधिका । एतासामन्तर नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद" इति वचनस्य प्रामाण्यम् । गान्धर्वेति राधिकानामेति आनन्दचन्द्रिकायां चक्रवर्तिनः ।

अत्र नैकाध्यायिणी सर्वत्र शब्दशतपुरयो भवति, ललिता-नान्दीमुखी-गान्धर्वेति पात्राणां नामकीर्तनान्मुद्रालङ्कारः । अर्धापतिश्च । प्राचा मतेऽन श्लेषो नामार्धगुणः । लाठी रीतिः । आर्याजातिः ॥ ८ ॥

अथवा

[मनोहारी नाट्यालंकारों से विभूषित, विविध गेयपदों को प्रस्तुत करने वाली, नान्दी से प्रारम्भ होने वाली कृष्णलीला के वर्णन के कारण महती तन्त्रविद्यास्वरूपिणी यह भाणिका सहृदयों में प्रमुख कलाकौविदों के लिए आनन्ददायिनी क्यों न होगी (अपितु अवश्य होगी) ॥८॥

अथवा

[ललिता नामक सखी के द्वारा अलंकारों से सुसज्जित गान्धर्विका श्री राधिकाजी को सम्मुख लाने वाली तथा नर्मस्यापार में परम निष्णात नान्दीमुखी गोपिका [आज] रसिकों में शिरोमणि कृष्णचन्द्र को बशोकर आनन्द देनेवाली न होगी? (अवश्य होगी) ॥८॥

[Again, Why should not this piece under enactment, become pleasing to the house full of persons possessed of poetic sensibility, which is rich with fascinating figures of speech and beautiful songs, ■ a book on the secrets of enchantment and opens with songs of benediction]

(Then again it suggests - why should not this Nāndimukhī, the great artist who presents Rādhikā (Gāndharvā) decorated by her friend Lalitā, please Śrī Kṛṣṇa, the topmost of connoisseurs !)

(नेपथ्ये)

साधु भोः ! कुशीलवाचार्य ! तथ्यं कथयसि ! यदद्य नान्दीमुखी गान्धर्विकामावेद्य रसिकवृन्दमौलेर्ब्रजेन्द्रनन्दनस्य चिरमानन्दाय भवित्री ।

सूत्रधारः — कथं वनदेवीयं वृन्दा सुबलेन सार्धमित एवाभिवर्तते । तदत्र नाट्ये नटान्नियोक्तुमितः प्रयावः ।

नेपथ्य इति — वक्ष्यमाणेयमुक्तिर्जवनिकान्तरात् नटानां वेषप्रहणस्थलात् सम्बोधनपूर्वकमुच्यते । साधु प्रशंसापरं वचनम् । भोः कुशीलवानां भरतानामभिनेतृणाम् आचार्य प्रमुख । तथ्यं सत्यं वचः कथयसि — (सत्यार्थकात् तथयतेः यत्प्रत्ययान्तं तथ्येतिपदम् अथवा तथा + यत्) यद् अद्य नान्दीमुखी गान्धर्विकाया गायिकायाः भावे भूमिकायां गायिकाहूपेण वर्तमाना रसिकवृन्दस्य मौलिरियं सहृदयमूर्धन्यस्य ब्रजेन्द्रस्य नन्दगोपस्य नन्दनस्य श्रीकृष्णस्य चिरमानन्दाय भवित्री प्रमोदं सम्पादयित्री । आनन्दायेति सम्पद्यमानेऽर्थे चतुर्थी । अत्रावस्थान्दितं नाम वीध्यङ्गम् । इयं नेपथ्योक्तिः चूलिकानाम्ना अर्थोपक्षेपकेणामिधेयं यस्तु विज्ञापयति — “अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकासर्थस्य सूचनम्” — इति लक्षणात् ।

सूत्रधारः कथमिति वितर्कं । इयं वनदेवी वृन्दारण्याधिप्राप्ती वृन्दा सुबलेन तन्नामकेन गोपबालेन सार्धम् इत एव अस्मिन् एव उद्देशे अभिवर्तते परिक्रामति । तदन अत एवास्मिन् नाट्येऽभिनये नटान् पात्राणि नियोक्तुं व्यापारयितुम् इतः प्रयावः गच्छावः । अयेति — (सप्तम्यर्थे प्रल्) नाट्यस्य विशेषणम् ।

इत्युक्तवा निश्चान्तौ रङ्गभूमितोऽपकान्तौ नटः सूत्रधारश्च । इति प्रस्तावना स्थापनापरपर्याया आमुखं नाम भारतीयतेरङ्गम् । तद्वक्ष्णं तु—
“नटो विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव च । सूत्रधारेण सहिताः सङ्घर्षं यत्र कुर्यते ॥
चित्रवाङ्मयः स्वकार्वाङ्मयः प्रस्तुताक्षेपिमिमियः । आमुखं तनु विशेष्यं नाम्ना प्रस्तावनापि सा” ॥ इति यत्र सूत्रधारेण प्रस्तुतो विषयः समाक्षिप्यते सा प्रस्तावना । इयञ्च प्रस्तावना एकस्मिन्

[नेपथ्य मे]

यहुत ठीक, हे नटाचार्य ! तुम ठीक ही कह रहे हो । सचमुच, आज नान्दीमुखी गान्धर्विका श्री राधिका को प्रस्तुत कर रसिकमण्डली में प्रमुख ब्रजेन्द्रनन्दन श्रीकृष्ण के लिए पिरकाल तक प्रमोद का निमित्त बनेगी ।

सूत्रधार — भगो ! वनदेवी वृन्दा सुबल को साथ ले, इसी ओर आ रही

(Behind the curtain)

Well, Oh the chief of Actors ! right you are. Surely, today Nandimukhi playing the rôle of a songstress (or in the matter of presenting Radhika) shall be the source of an enduring merriment to the prince of Brajaland.

Stage-Manager :

How is it, the Dryad Vindā accompanied

(इति निरुक्तौ)

प्रस्तावना

प्रयोगे नटसूयधारसवादे नादीमुखीप्रकरणरूपस्य प्रयोगांतरस्य प्रवेशात् तद्द्वारा सूयधारेण
 वृन्दा-मुबल्यो पाययो प्रवेशात्प्रयोगातिशयरूपा - यदुक्तं हि "यदि प्रयोग एकस्मिन्
 प्रयोगोऽन्य प्रयुज्यते । तेन पायप्रवेशः स्यात्प्रयोगातिशयरूपः" इति दर्पणे ।
 चक्रवर्तिनस्तु इमा प्रस्तावना कथोद्घातरूपामानन्ति, "सूनिवाक्यं तदर्थं वा स्वेतिग्रहसम
 यदा । स्वीकृत्य प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातं स कर्तव्यं ॥" इति नालकचन्द्रिकात् लक्षणध्याप्रयत्ने-
 तदत्र चिन्तयमेव यत् प्रस्तावनान्ते प्रविशत्पात्रं यदा "साधु भो - कुशील्वावायति"
 पठती मुञ्चत सम्बोधयति" - अत्र "साधु भो " इति नैव सूनिवाक्यं न वा तदर्थं,
 तस्य नेपथ्यान्तं स्थया स्वयं वृन्दयैव पात्रान्तरेण वा पठितत्वात्, नाप्यन स्वतिवृत्तसमत्वं
 मनागपि । साक्षात्सूयधारवचो गृहीत्वा स्वप्रवासवदत्ते यौगंधरायणप्रवेशोऽथवा वेया
 स्वस्था भवन्तु" इति सूनिवच आदाय भीमसेनप्रवेशे जाघटीति - अत्र तु चूलिक्यो
 पक्षितं वचो गृहीत्वा तदेव पुनरावर्तयन्ती वृन्दा प्रविशति, यस्या प्रवेशे प्रयोगांतररूपेण
 सूयधार "साधु भो " इत्यस्य पुन पाठात्पूरमेवावगमयति, यथा हि त्वक्मोदशाय चूलिको
 पक्षितं यच्च 'आर्या परित्रायन्वमिति पुनरादशाना अप्सरस प्रविशन्ति । पात्रप्रवेश
 सूनिवाक्यादन्यद्वाक्येन, नामोक्तेस्तत्पूर्वकञ्च विहितोऽन, अतः प्रस्तावनेन कथोद्घातलक्षण-
 विसर्वादिनी प्रयोगातिशयरूपेति विभाव्यम् ।

॥ इति प्रस्तावना ॥

हैं ! अतः अभिनय प्रस्तुत करने के लिए पात्रों को प्रयोजित करने के लिए अब वहाँ से
 चलते हैं । [दोनों रंगमञ्च से चले जाते हैं ।]

॥ प्रस्तावना समाप्त ॥

by Subala is coming this way Hence let us go to put the actors
 on their way

[Exit]

INDUCTION ENDS

[ततः प्रविशति सुबलेन समं सङ्गययन्ती वृन्दा]

वृन्दा — (साधु भोः कुशीलवाचार्येति पठित्वा)

सुबल ! कथमेतयाऽपि मङ्गलवार्तया त्वमुत्फुल्लमुखो नाभिलक्ष्यसे ?

सुबलः — वृन्दे ! इमस्स प्रसङ्गस्स विसेस-विण्णान-सुण्णदाए मुद्धो विअ जातोहि, ता फुडं^१ कहिजऊ ।

[वृन्दे ! अस्य प्रसङ्गस्य विशेषविज्ञानशून्यमुग्ध इव जातोऽस्मि । तस्मात् स्फुटं कथ्यताम् ।]

ततः प्रविशतीति — सुबलेन सहचरेण समं सह सङ्गययन्ती मिथः आलपन्ती वृन्दा नाम वनदेवी रङ्गं प्रविशति, — साधु भोः कुशीलवाचार्येति नैपथ्यतः ध्रुता वाचमादाय आह च हे सुबल ! कथं केन हेतुना एतया प्रस्तुतया अपि मङ्गलस्य वार्तया राधामाधवयोः भविनृसमागमोदन्तेन (ध्रुतेनापि) त्वम् उत्फुल्लमुखो विकसितवदनो न अभिलक्ष्यसे दृश्यसे इति प्रश्नः ।

अत्र मङ्गलवार्ताध्वने हेतौ सत्यपि स्फुटप्रहर्षरूपफलाभावे विशेषोक्तिः “कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” इति चन्द्रालोकलक्षणात् । समं सङ्गययन्तीत्यत्र सम्पूर्वककथयतेः सहालापरूपार्थकत्वे सममित्यस्य, अधिकत्वादधिकपदता दोषः । उत्फुल्लस्य विकासार्थं शक्तत्वात् विकासस्य चेतःस्फीतेरनुभावत्वादशानुत्फुल्लेति पाठः साधीयान् भवेदित्यवधेयम् ।

सुबलः वृन्द इति — अस्य प्रसङ्गस्य विषयस्य विशेषविज्ञानशून्यतया कोऽयमिति किमर्थकोऽयमिति विशेषस्वरूपस्य यद् विज्ञानं परिचयः अवगमो वा तेन शून्योऽहमिति हेतुना मुग्ध इव अज्ञाततत्त्व इव जड इव जातोऽस्मि, तस्मात् स्फुटं विशदं यथा स्यात्तथा कथ्यताम् प्रसङ्गः परिचाय्यताम् ।

[सुबल के साथ बातचीत करती हुई वृन्दा का प्रवेश]

वृन्दा : [बहुत ठीक, हे नटाचार्य.....इन शब्दों को डहराती हुई] सुबल ! इस माङ्गलिक वार्ता को सुन कर भी तुम प्रसन्नवदन नहीं दीख रहे हो ?

सुबल : वृन्दा ! इस विषय की विशेष जानकारी न होने से मैं कुछ मुग्ध जैसा (अनजान सा) हो रहा हूँ । अतः इस प्रसङ्ग के विषय में मुझे कुछ स्पष्ट कहो ।

[Enters Vr̥ndā talking with Subala]

VR̥NDĀ : (repeating the words ‘Well-done ! venerable singer’.....)
Subala, how is it that you do not seem to rejoice even at this auspicious news ?

SUBALA : For want of full information on the subject I have become a mull as it were ; please, therefore, tell me clearly all about it.

वृन्दा — अथ राधा सखीभिर्मण्डितसनीडा गोविन्दकुण्डरोधसि
मरमण्डपे गुरुणामभ्यनुज्ञया ह्यङ्गवीजं विक्रेतुम् अभित्रमिष्यति ।
तदावेदयितुं नान्दीमुखी सान्दीपनेर्मातुरुपदेशेन मुकुन्दमुपलब्धा ।

सुबल — (सानन्दम्) वृन्दे ! एषा निहिलमाहुरीरसी राहिआ
कथं एतत् लहु अग्नि अत्थे गुरुअणेहि अणुण्णादा ? [वृन्दे ! एषा निहिल
माधुरीरसी राधिका कथमत्र लघुतरे अर्थे गुरुनैरनुज्ञाता ?]

वृन्दा अयेति — अथ अस्मिन्नेव दिवसे राधा सखीभिर्मण्डित सनीडा
सामीप्यं यस्यां सा सहचरीसमेता गोविन्दकुण्डस्य तदाद्यस्य वृन्दावने
वर्तमानस्य सरसं रोधति तटे मरमण्डपे यज्ञशालायां गुरुणां गुरुजनकर्तृकया अनुज्ञया
ह्यङ्गवीजं हो होहोऽस्येत्यादृशं नवनीत विक्रेतुं ऋत्विग्भ्यः मूल्येन दातुम् अग्निं समन्तात्
कमिष्यति सघोरिष्यति । अत्र कल्पे गत्यर्थं सत्वात् अग्निपूर्वकाच्चापि गतिबुद्धिप्रत्यक्षानेति
सूत्रेण मरमण्डपेतिपदे द्वितीयाग्रहणं प्राप्तम् । तत्र सप्तम्यन्तप्रयोगः मरमण्डपस्य
गन्तव्यतयाऽग्नीधिसिततमत्वाभावे गमयति, नवनीतविक्रयव्याजेन तत्परिसरे सञ्चरणमानस्ये-
वेति सतत्त्वाद् माधवसाहचर्यापत्त्यायेति मण्डपोत्तरं धूयमाणविप्रत्ययगतवक्रताऽवधेया ।
तत् वृत्तान्तमावेदयितुं विज्ञापयितुं नान्दीमुखी नाम गान्धर्विका सान्दीपनिर्नाम
वृन्दारम्भवास्तव्यो मुनिस्तस्य मातुरुपदेशेन प्रेरणया मुकुन्दमुपलब्धा समीपं यातेत्यर्थः ।

सुबल सानन्दं प्रहृष्टः सन् आह वृन्द इति — अग्नि वृन्दे । एषा निहिला
समया या माधुरी चेतोदाविगुणसम्पत्तिं तत्र वरीयसी प्रशस्ततरा राधिका लघौ
नवनीतविक्रयेऽस्पीयमि पन्थुनि वा अथ कार्ये गुरुजने वरिष्ठे अनुज्ञाता अनुमतेति
वित्तयावहो विषयः, आपाततः अनौचित्यप्रसङ्गे ।

वृन्दा नखशिखान्तं सुन्दरं आभूषणं से मण्डितं सहेलियों को आसपास लेकर
आग धी राधिका अपने गुरुजनों की अनुज्ञा से गोविन्दकुण्ड के तट पर
रचित यज्ञमण्डप के चारों ओर नवनीत विक्रय के लिए परिभ्रमण करेगी ।
इस विषय की सूचना देने के लिए महर्षि सान्दीपिनी की माता के कहने
से नान्दीमुखी मुकुन्द के पास गई है ।

सुबल : (प्रसन्नतापूर्वकं) वृन्दा ! साङ्गोपाङ्गं रमणीयता में कहीं भेष्ट राधिका को
इस साधारण से कार्य के लिए क्योंकि गुरुजनों द्वारा अनुमति दी गई ?

VRNDĀ Today Rādhā with her full train of lady friends will,
with the permission of her elders, go round the
sacrificial booth at the banks of the Govinda Kunda
for selling fresh butter (to the priests) To inform
this Nāndīmukhi has gone to contact Mukunda under
the instructions of Sandīpini's mother

SUBALA (with joy) Vṛndā ! how is it that this most excellent
Rādhā, all sweetness incarnate, is permitted by the
elders to go on such a small errand ?

वृन्दा — यदहनि हवनीयं हारि हैयङ्गवीनं
 स्वयमिदमुपहार्यं गोदुहामङ्गनाभिः ।
 उपहरणकरीणामप्यभीष्टार्थसिद्धिः
 मुनिभिरभिहिताऽस्य प्रक्रियेयं मखस्य ॥९॥

सुबलः — एरिसो सो कस्त महन्तस्त महो । [ईदृशोऽसौ कस्य महतो मखः] ।

तत्र वृन्दा समाधत्ते यदहनीति — यदहनि यस्मिन् दिवसे हवनीयं होमार्थं हारि प्रत्यप्रत्वाग्मनोहारि हैयङ्गवीनं नवनीतं स्वयमेव गोदुहा गोपानामङ्गनाभिः उपहार्यं यज्ञशालायामानेतव्यम् तस्मिन्नहनि उपहरणकरीणां नवनीतानेष्ट्रीणामङ्गनानामपि अभीष्टस्य स्वमनोरथस्य सिद्धिरवाप्तिः नूनं स्यादिति अस्य प्रकान्तस्य मखस्य इयं पूर्वोक्ता प्रक्रिया कल्पः मुनिभिः अभिहिता प्रयिता । मनोरथावाप्तिफलकोऽयं महामखः अतस्तत्र नवनीतोपहरणं नामार्थः लघुर्नास्ति इति भावः ।

अत्र हकार-नकार-रेफाणां वृत्त्यनुकूलमसकृदावर्तनात् रम्यो वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः । प्रसादो गुणः, ध्वनि रीतिः, ध्रुतिसुखो बन्धः । वृत्तश्च मालिनी — “न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति” लक्षणात् ॥९॥

सुबलः ईदृश इति — ईदृशः सविशेषफलप्रदः असौ कस्य महतः गौरवशालिनो विशिष्टशिष्टस्य (कर्तारि पट्टी) मखः । केन महता जनेनोपकान्तोऽयं यज्ञः यज्ञेतादृशाः समवेता मुनयः सकलार्थावाप्तिफलं दिशन्तीति साकृता पृच्छा ।

वृन्दा : जिस दिन गोपाङ्गनाभों द्वारा (हविष्य के लिए) यह अत्यन्त हृद्य नवनीत स्वयं लाकर (यज्ञशाला में) उपस्थित किया जाना है उस दिन नवनीत खाने वाली अङ्गनाभों को भी अपने अभीष्ट मनोरथ की प्राप्ति होगी — महर्षियों ने इस यज्ञ का यही भव्य विधान निर्दिष्ट किया है ॥९॥

सुबल : तो ऐसे महायज्ञ का किस महापुरुष ने शुभारम्भ किया है ?

VRNDĀ : 9. The day on which this savoury, fresh butter is to be personally offered (at the sacrifice) by the cowherd women, the wish of even those who carry it there will be fulfilled. Such is the order (promise) of this sacrifice declared by the sages.

SUBALA : Which is that great man who performs such a sacrifice ?

वृन्दा — सुगृहीतनामधेयस्य आनकदुन्दुभेः ।

सुवल — मधुरा मुक्तिं क्वं वनमग्रे तृणा आरम्भदो जण्णो ?
[मधुरा स्वस्या कथं वनमध्ये तेनारब्धो यज्ञ ?]

वृन्दा — जीवति वसहतके कथं मथुराया तस्य यज्ञसिद्धिः,
अतस्तेनात्र भागुरिर्नाम गर्गस्य जामाता स्वप्रतिनिधिर्यथायि ।

सुवल — पुड आहिआरिओ एसो जण्णो । [स्फुटमभिचारिक एव यज्ञ] ।

वृन्दा सुगृहीतेति — सुगृहीतं नामधेयं यस्य तारास्य पुण्यशोकस्य आनक-
दुन्दुभे आठ्ठणजनकस्य वसुदेवस्य, तदुपक्रातोऽयमित्यथ (अत्रापि कर्तारं यथा) ।

सुवल मधुरमिति — वसुदेवस्य वास्तव्य मधुरं मधुरेति नगरं तत्
त्यक्त्वा कथं वनमध्ये वृन्दारण्येऽस्मिन् तेन यज्ञ आरम्भ प्रक्रान्त इति हेतुविशेष
जिज्ञासा ।

वृन्दा जीवतीति — कसो नामोपसेनस्य तनयः राज्ये प्रतिविद्ययादि-
कर्मजात दुष्टतमो मथुराधिपति स एव हतक नीच, तस्मिन् जीवति सति मथुराया
यज्ञस्य निर्विघ्नतया सिद्धि साकल्येनानुष्ठानं कथं सम्भाव्यते इति शेषः । अतः तेन
तनयभक्त्या वसुदेवेन अत्र वृन्दावने भागुरिर्नाम गर्गस्य नन्दोपाध्यायस्य जामाता दुहितृपति
स्वप्रतिनिधिः स्वस्थाने यज्ञमानरूपेण न्युपायीति निर्वृत्तकदाते मुक्तिं ह्यम् कर्मणि ।
अन-^०गुरिर्गर्गः — निधिर्यथेति सकृदावर्तनद्वर्णानां छेकानुयासालङ्कारो विदग्धप्रियः ।

सुवल स्फुटमिति — एव गोपनायतवानुष्ठीयमानत्वं मन्त्रस्य दृष्ट्वा तर्कयते यदेव यज्ञ
स्फुट स्पष्टरूपेण अभिचारिक अभिचारः शत्रुनाशस्तमुद्दिश्य वृत्त (ठन् प्रत्यय) इति भाति ।

वृन्दा यह माननीय श्री वसुदेवजी का यज्ञानुष्ठान है ।

सुवाल मथुरा नगरी को छोड़ उन्होंने इस वन में किस प्रयोजन से यज्ञारम्भ किया ?

वृन्दा दुष्ट कंस व जीवित रहते, मथुरा में उनकी यज्ञसिद्धि कैसे हो सकती है ।
अत एव उन्होंने उपाध्याय गर्ग के जामाता भागुरि को (यज्ञमान के स्थान
पर) अपना प्रतिनिधि बनाया है ।

सुवाल प्रतीत होता है यह यज्ञ अभिचारिक (शत्रुनाश के लिए) है ।

VRNDĀ The man blessed with the famous name, Vasudeva

SUBALA Why did he start the sacrifice in a forest leaving the
city of Mathurā ?

VRNDĀ So long as the vile Kamsa is alive how can he
accomplish his sacrifice at Mathurā ? That is why he has
appointed Bhāguri, the son in law of Garga, to represent
him (as Yajamana) to perform the sacrifice here

SUBALA Evidently, the sacrifice is malefic

वृन्दा — नहि नहि किन्तु शान्तिकोऽयम्, यत्र सुतादप्यधिकस्य मित्रसूनोः कृष्णस्य स्वपुत्रस्य च रामस्य निखिलानिष्टशान्तिः फलम् ।

सुबलः — (क्षणं विभाव्य सकौतुकम्) पिअवअस्सस्स सुइरं हिअ-अट्ठिदा सा गरिद्धा केलिघट्टाहिआरिदानुखस्स राहिआपहुदीहिन्तो दाणग्गहविलासस्स लालसा अज्जचेअ सिद्धा । [प्रियवयसस्य सुचिरं हृदयस्थिता सा गरिष्ठा केलिघट्टाधिकारितानुरूपस्य राधिकाप्रभृतिभ्यो दानग्रहविलासस्य लालसा अथैव सिद्धा ।]

वृन्दा सुबलोक्तिं प्रतिषेधति — नहि नहीति बोध्यायां द्विरुक्तिः । अयं यज्ञः शान्तिकः शान्तिं दुरितोत्थमं लक्ष्योक्त्य क्रियमाणः यत्र यस्मिन् कर्मणि सुतादप्यधिकस्य पुत्रापेक्षयाऽपि प्रियसः मित्रसूनोरुपकारित्वात्पुद्गदो नन्दगोपस्य सूनोः कृष्णस्य स्वपुत्रस्य रामस्य बलदेवस्य च निखिलानाम् अनिष्टानां शान्तिः फलमस्तीति शेषः ।

सुबलः क्षणं विभाव्य वस्तुस्थितिमाकलय्य सकौतुकं प्रसादगर्भैस्तुक्येनाह प्रियवयस्येति — प्रियो यो वयस्यः श्रीकृष्णचन्द्रस्तस्य सुचिरं मुदीर्घकालेन हृदयस्थिता अभिलष्यमाणा, केलिघट्टः क्रीडास्थानकं तस्याधिकारितायाः स्वाम्यस्यानुरूपः यः राधिकाप्रभृतिभ्यः प्रजसुन्दरीभ्यः दानग्रहविलासः करादानमधुरप्रसङ्गः तस्य लालसा बलवती उत्कण्ठा अथैव कालातिपातमन्तरा सिद्धा इति प्रमोदविषयः । बहोः कालात् कृष्णहृत्तस्य मनोरथस्य राधिकादानग्रहणरूपस्याथैव सिद्धिरिति सम्यग्बुद्धः ।

वृन्दा : नहीं नहीं ; यह तो शान्तिक कर्म है । अपने पुत्र से कहीं अधिक प्रिय अपने मित्र नन्दगोप के पुत्र कृष्ण तथा अपने पुत्र बलराम का अनिष्ट निवारण ही इस अनुष्ठान का प्रयोजन है ।

सुबल : (क्षण भर सोचकर — बड़े कौतुक के साथ) तो फिर मेरे प्रिय मित्र श्रीकृष्ण के हृदय में चिर काल से गुरुतर रूप में विद्यमान लीलाघाट के अधिकारी के नाते श्रीराधा आदि गोप-धनिताओं से कर ग्रहण (चुंगी-बधुली) की खालसा आज ही पूर्ण होगी !

VRNDA : No, no. this is propitiatory. The benefit arising from the performance of this sacrifice is the removal of all probable calamities from the lives of his son, Balarāma and his friend's son, Kṛṣṇa, who is dearer to him than his own son.

SUBALA : (reflecting a moment — with curiosity) then, our dear friend's long cherished ardent desire, as toll-gate officer, to enjoy the sport of collecting taxes from persons like Rādhā and others is fulfilled today itself !

घृन्दा — सुबल ! 'भवद्विधानामपि निधानायते सा दानलीला ।

तदेहि मानसगङ्गातीरमवतराव । (इत्युभौ तथा कुरुत)

सुबल — वृन्दे, वनान्तराले अकराला मरालाण धुनिधोरणी धुनीदाहिणे सुणिजइ । (वृन्दे ! वनान्तराले अकराला मरालाना ध्वनिधोरणी धुनीदक्षिणे धूयते ।)

घृन्दा — नाय मरालाना ध्वनि. किन्तु पशुपालमाला-तुलाकोटीनाम् ।

घृन्दाऽप्यमिनदती प्राह सुबलेति — भवद्विधानां युष्मादृशां कृष्णमुद्वेगमपि कृते सा दानलीला पुनःप्रवृत्त्याजेनोपात्ता केति निधान सर्वस्वमिवाचरतीति निधानायते (आचारार्थं क्यच्) । युष्माकमपि तत्र विषये तावदेवोत्साहः, अत एहि आगच्छ मानसगङ्गातीरमवतराव उपकण्ठ गच्छाव (लोट्) । अत्र क्यङ्गतोपमा ।

[इति उक्त्वा उभौ वृन्दासुबलौ तथा कुरुत गङ्गातीरम्प्रति प्रस्थितौ ।]

सुबल वृन्द इति — वनान्तराले अस्मिन् वनमध्ये अकराला सरला मनोहारिणी मरालानां हसानां ध्वनिधोरणी निनादस्याविच्छिन्ना सरणि, धुनी नदी अत्र मानसगङ्गा तस्या दक्षिणे पार्श्वभागे धूयते इति । अत्र रम्यो वृत्त्यनुप्रासः । नदासामान्यवाचकेन धुनीपदेनान् बुद्धिप्यत्वात् मानसगङ्गाऽवगन्तव्या, अन्यथा अविशेषाख्यदोषः प्रसज्येत ।

वृन्दा — नायमिति । अयं धूयमाणो ध्वनिर्निनाद मरालानां न, अपि तु पशुपाला गोपा तथा मातृना पोदशवपदेशीयानां कयकानां तुलाकोटीनां नूपुराणामप्ये

घृन्दा सुबल ! तुम जैसे सखाओं के लिए भी तो यह दान लीला निधि के समान महत्व रखती है । तो आओ, हम मानसगङ्गा के तीर जा पहुँचें ।

(दोनों का प्रस्थान)

सुबल घृन्दा ! इस वन प्रदेश के बीच नदी के दक्षिण भाग की ओर हंसों की मधुर ध्वनि लगातार सुनाई दे रही है ।

घृन्दा यह हमों का कल निनाद नहीं है — यह तो गोप बालाओं के नूपुरों की ध्वनि है ।

VRNDĀ For persons like you also that sport (*dāna līla*) will serve as a treasure So come, let us go to the bank of the Manasa Gaṅgā (*So they do*)

SUBALA Vṛndā ' sweet sounds of herons are being heard in an uninterrupted series from the interior of the forest on the southern side of the river

VRNDĀ This is not the sound of the herons, but that of the anklets of the cowherd girls

(पुनर्निरूप्य सानन्दम्)

शोणे मण्डितमूर्ध्नि कुण्डलतया क्लृप्ते दुकूलोत्तमे
 न्यस्तां स्वर्णघटीं वहन्त्यचटुलां हैयङ्गवीनोज्ज्वलाम् ।
 दूरे पश्य तथाविधामिरमितः स्मेरा सखीभिर्वृता
 राधा मानसजाह्नवीतटभ्रुवं स्वैरं परिक्रामति ॥१०॥

रवः । “तुलाकोटिर्नूपुरे शोणे दुकूलोत्तमे” इति कोपः । तत्र विशेषं परिज्ञातुं पुनः निरूप्य विभाव्य मनोऽनुकूलप्रसङ्गवशात् सानन्दमाह —

शोण इति — मण्डितमूर्ध्नि विविधामिः मणिभूषामिः सुतरां प्रसाधिते शिरसि कुण्डलतया वर्तुलाकारेण शोणे लोहिते दुकूलोत्तमे बन्धे क्लृप्ते वेष्टिते सति तत्र न्यस्तां स्थापितां हैयङ्गवीनेन नव-नवनीतेन उज्ज्वलां शुभ्राम् अचटुलां स्थिरां स्वर्णेन घटितां घटीं वहन्तीं धारयन्तीं, तथाविधामिः तेनैव प्रकारेण शिरसि दुकूलघटितायां कुण्डल्यां नवनीतपूर्णं घटीं निधाय चलन्तीमिः सखीमिः अमितः सर्वतः वृता परिसृता स्मेरा ईषद्वहास्ययुता राधा मानसजाह्नव्याः मानसगङ्गायाः तटभ्रुवं परिसरवर्त्तिनं प्रदेशं स्वैरं स्वच्छन्दभावेन परिक्रामति इति दूरे दीर्घमितः स्थानं पश्य ।

वस्तुविक्रेयः शिरसि वल्लनिर्मितं वर्तुलाकारं उपधानं निवेद्य तदुपरि विक्रेतव्यद्रव्यपात्रं निधाय प्राहकान् परितः प्रचलन्तीति स्वाभाविकीं स्थितिं वर्णयता क्विना तच्चित्रं शब्दैर्विशदमुपस्थापयता भाविकालङ्कारेण यथावद्वस्तुवर्णनं विहितम् । अत्र, सर्वत्र सानुप्रासो बन्धः, प्रसादो गुणः, अतपटुत्तिवद्द्वैदर्भी रीतिः, वृत्तञ्च शार्दूलविक्रीडितम् ॥१०॥

[पुनः ध्यान से देखते हुए प्रसन्नतापूर्वक]

सुयल : तनिक दूर देखो । श्री राधिकाजी अपने अलंकृत मस्तक पर लाल रेशमी वस्त्र की कुण्डली बनाकर उस पर नवनीत से भरी हुई सोने की मटकी को सुस्थिर रूप से वहन करती हुई, अपनी जैसी सखियों से चारों ओर घिरी हुई, मानसगङ्गा की प्रान्तभूमि पर मुसकराती हुई स्वच्छन्द सञ्चार कर रही है ॥१०॥

(listening again, with joy)

10. Mark, at a distance.

Carrying a small, gold pot, brilliant with fresh butter, kept firmly on her decorated head decked with a coil of beautiful red silk, Rādhā, smiling, surrounded by her friends likewise equipped, is going, quite at ease, towards the bank of the Mānasa Gaṅgā.

सुबलः — अम्महे, चंचलाहिं सहअरीहिं पुणो पुणो उद्दीविदाए राहिआए आहंडल-कोअंड-लदाए विअ जलदमंडली मंडिज्जइ णिअ-माहुरिएण घुन्दाडई । (अहो ! चञ्चलामि सहचरीमि पुन पुनरुद्दीपितया राधिकया भाषण्डल कोदण्डलतया इव जलदमण्डली मण्डयते निजमाधुर्येण वृन्दाटवी ।)

वृन्दा — सुबल ! राधामाधुर्यस्य गिरामप्यप्रगामित्वादुद्देशेऽपि साह-

सुबल अम्महे इति । अम्महे अहो इति सहर्षविस्मये । चञ्चलामि नर्मलोत्तमि । सहचरीमि पुन पुनरपि चारम्बारम् उद्दीपितया नर्महासादिषु प्रोत्साहितया राधिकया भाषण्डलस्य इन्द्रस्य कोदण्ड धनु एव लता तथा तद्वद्विविधरङ्गरञ्जितया इव जलदमण्डली मेघ-पक्ति इव निजेन माधुर्येण लावण्येन वृन्दाटवी मण्डयते विभूयते । यथा इन्द्रधनुषा सहभूता मेघपक्ति शोभते तथैवेव वृन्दाटवी रक्तध्वतादिविविधरङ्गैः प्रसाधितया राधिकया शोभते इति पूर्णोपमा । नीलाम्बुयमुनापरिसृता तमालादिनीलानोरुह-रुन्दैरावृता वृन्दाटवी श्यामत्वेन मेघपक्तिसाधर्म्यमाधत्ते । — कोदण्डलतेति रूपक राधाङ्गयष्टेस्त-वीत्वस्थापनायोपात्तम् ।

विचिनरङ्गमेदै परिपृतावृत्तित्व राधाया पूर्वस्मिन् पद्ये वर्णित, तत्रापुर्वत्च यथा — स्वयं गौरवरवर्णिनी पीताभा, तत्र नीलत्व श्यामकेशपाशत्वादुत्तमाङ्गे, तत्र शोणदुक्कलस्य कुण्डली, तदुपरि त्वर्णचट्टी तस्याञ्च शुभ्र ह्रैयङ्गवीनं, इतरत्र विविधैः मरुतपद्मरागेऽनीलमुचाभरणैः विच्छुरितरागवत्ता राधिकावपुपस्तेन तस्येन्द्रधनुषैरङ्गरङ्ग विभूषितत्वमुपपद्यत एव । एव विचित्रस्य मनोमोहकस्य स्वरूपम्यात्र सच्चित्रवर्णन-श्रमत्काराधायक कामपि काव्यमुपमा परिपुष्पातीति सहृदयैर्विभाव्यमेव ॥

वृन्दा — सुबलेति — हे सुबल ! राधाया माधुर्यस्य रामणीयकस्य गिरां वाचामपि अप्रगामित्वात् परिधेरे गमनशीलत्वात् अनिवेचनीयतया वाचामगोचरत्वात्

सुबल अरे ! मदमाती चाल से झूमती हुई सखियों के द्वारा बारबार प्रोत्साहित की जानेवाली राधा अपनी मधुरिमा से इस वृन्दावन को इन्द्रधनुष से शोभमान मेघमाला के समान सुशोभित कर रही है ।

वृन्दा सुबल ! वाणी की परिधि से कहीं आगे बढ़ी हुई राधा की मधुरिमा का नामत कीर्तन भी मैं एक दुस्साहस ही समझती हूँ । [मुख को

SUBALA : Ah ! With its own native charm the forest of Vrnda, with Rādhā in its precincts — Rādhā, again and again excited by her agile friends — looks decorated as an assembly of clouds with the rainbow in their midst constantly glittering with flashes of lightning

VRNDĀ Subala !

The beauty of Rādhā is so exquisite that it is even

सिक्कमेवावधारयामीति । (मुखमानम्य सापत्रपम्)

अनालोच्य व्रीडां यमिह बहु मेने बहुतृणं

त्यजन्नीर्षापन्नां मधुरिपुरभीष्टामपि रमाम् ।

जनः सोऽयं यस्याः श्रयति न हि दास्येऽप्यवसरं

समर्थस्तां राधां भवति भुवि कः श्लाघितुमपि ॥११॥

उद्देशेऽपि तत्कीर्तनेऽपि (विषयसप्तमी) साहसिक्यं दुस्साहसपूर्णं कर्म एवेत्यवधारयामि निधिनोमि ।

मुखमानम्याधःकृत्वा सापत्रपं त्रपां स्त्रीयहीनतां विभाव्य लज्जां नाटयन्ती आह —
अनालोच्येति । यं मद्रूपं जनं इह लोके व्रीडामनालोच्य जनाः किं मेऽस्यन्ते इति त्रपां विहाय मधुरिपुः श्रीकृष्णचन्द्रः अभीष्टां प्रेयसीमपि ईर्षापन्नां सापत्रप्यभावान्मानामिभूतां रमां लक्ष्मीमपि बहुतृणं तृणवत्तुच्छं यथा भवेत्तथा त्यजन् बहु मेने बहुमानपूर्वकम् अमेत सः अयं तादृशः कृष्णप्रियोऽयं महक्ष्णो जनः यस्या राधाया दास्येऽपि अवसरम् अवकाशं न हि श्रयति अर्हते तां राधां भुवि कः श्लाघितुं प्रशस्यत्वेन वर्णयितुं समर्थः ईशः स्यात् न कोऽपीत्यर्थः । अतिक्रान्तरमाप्तुपमाऽहं, सापि राधारामणीयकस्य पुरतः तदास्येऽप्यधिकारितां नैव दधातीत्येतादृशस्य राधाहपस्य सङ्कीर्तने को नाम जनः प्रभुरिति सर्वधाऽद्वितीयत्वस्यापनादप्राप्तमालङ्कारध्वनिः । धान्य उदात्तालङ्कारः “लोकातिशय-सम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते” इति दर्पणलक्षणात् । तृणमिवेति बहुतृणं तृणशब्दादिवाधे बहुच् पूर्वनिपातश्च । रमाया अप्याधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारश्च । दमयन्तीवर्णने “तदास्यदास्येऽप्यधिकारितां ययौ न शारदः पार्वणशर्चरीश्वराः” इति श्रीहर्षोऽप्याह । ईप्सार्थकम् ईर्षापदमपि ।

पद्येऽस्मिन् समासवृत्तिशून्यत्वाद् अयं वैमत्याच्च प्रसादो गुणः, मनोहरा वैदर्भी रीतिः ।
अत्र शिखरिणी वृत्तम् ॥११॥

अवनत कर लज्जित सी] लोक लज्जा की परवाह न करते हुए मधुरिपु भगवान् श्रीकृष्ण ने ईर्ष्या से भरी हुई अपनी परम प्रेयसी रमा को तृणवत् त्यागकर जिस मुझ जैसे जन को अत्यधिक सम्मान प्रदान किया वह मैं राधा के सौन्दर्यविशेष के कारण उसकी दासता के लिए भी अवकाश नहीं पा रही हूँ । ऐसी स्थिति में इस मूल पर राधा की रमणीयता की प्रशंसा करने में भला कौन समर्थ हो सकता है !

beyond the range of expression in words. I, therefore, deem it a temerity even to mention it (let alone describe it by way of illustration).
(bashfully with face down-cast) —

11. Who on earth is competent to extol Rādhā, when a person like me, whom Kṛṣṇa, the foe of the demon Madhu highly esteems, setting aside public opinion and abandoning like a blade of grass, even his most cherish e consort, the jealous Lakṣmī, is not afforded scope e n for serving her ?

भवतु । तथापि स्वगिरं वासयितुं तत्सौरभं किञ्चिदुदञ्चयामीति ।
(सुबलमवलोक्य)

राधाया मुखमण्डलेन बलिना चन्द्रस्य पद्मस्य च^१
व्याक्षिप्ता सुपमेति केयमवुधैः श्लाघा विनिर्मायते ।
यदूरेऽप्यनुभूय भूयसि सुधाशुद्धापि चन्द्रावली
पद्माली च विसृज्य शीर्यति निजां सौन्दर्यदर्पश्रियम् ॥१२॥

भवतु — साहसिवचनेन, तथापि स्वस्या गिरं वाचं वासयितुं राधासौन्दर्य-
सौगन्धेन परिष्कृतं तत्सौरभं रिचिद् यावद्वाचा शक्यं तावत्स्वल्पमेव उदञ्चयामि
उदञ्चयामि उद्गिरामित्यर्थः ॥

मुखमवलोक्य प्रीटावनतमात्मनो वदनमुखमम्ब सुबल सम्बोध्य वृन्दा सखिस्य
धैर्यमाह - राधाया इति । राधाया बलिना चन्द्रस्य पद्मस्य च सुपमा परमा शोभा व्याक्षिप्ता विरूप्याक्षिता समादत्ता इति
वर्णलाकारेण चन्द्रस्य पद्मस्य च सुपमा परमा शोभा व्याक्षिप्ता विरूप्याक्षिता समादत्ता इति
अवुधै अविवेकिभि वा इव श्लाघा विनिर्मायते कियते ? चन्द्रारविन्दयो शोभामादाम्
राधामुलम् पटितम् इति विवेकशून्यमेवाभिहितम्, यतो भूयसि बहुतरे दूरे अपि-
किमुत नैकव्याप्तं यत् राधामुलम् अनुभूय साक्षात्कृत्य सुधया पीयूषेण शुद्धा भोजयन्ता
अपि चन्द्रावली चन्द्रविम्बम् अथवा बहूनां चन्द्राणाम् पङ्क्तिः अपि, तथा च पद्माना

भवतु । तथापि अपनी वाणी को सुवासित करने की कामना से राधा के
सौन्दर्य-सौरभ को कुछ उदेलनी हूँ ॥ ११ ॥

[सुबल की ओर देखती हुई]

सौन्दर्य में प्रबल राधा के मुखमण्डल ने चन्द्रमा एवं कमल की
सुपमा को उद्धृत कर ली है - कैसी यह प्रशंसा अवृक्ष
होगी द्वारा की जाती है ! - वस्तुतः जिस राधा वदन को दूर से भी

Nevertheless to perfume my own speech I shall try
to reveal a bit of its fragrance (= the charm of her
beauty) in my own words

12 What appreciation of Rādhā is that when the fools
declare that the beauty of the Moon and the lotus
was drawn upon by the shapely face of Rādhā ! In

सुबलः — एसो वि से कत्तिओ^१ वकरिसो ? [एषोऽपि बसः
कियानुत्कर्षः ?]

वृन्दा — सुबल ! गोवर्द्धनमूर्धनि श्यामलमण्डपिकायाः पृष्ठतः शिखण्ड-

श्रेणिरपि निजस्य सौन्दर्यस्य यः दर्पः गर्वः तस्य श्रियं शोभां विमृज्य परित्यज्य शीर्यति
विदीर्णा मुकुलिता वा हतप्रभा भवति ।

अत्र चन्द्राणाम् आलिः इति कल्पनायाम् यदि चन्द्राः अनेके भवेयुः तदापि
राधावदनमुपमायाः सामर्थ्यं नैव कर्तुम् प्रभवेयुः इति यथार्थातिशयोक्तिः अलङ्कारः ।
शीर्यत्यनेन पद्मचन्द्रयोः अधरत्वानुभवात् त्रपा व्यज्यते । प्रसिद्धोपमानयोः न्यूनतापादनात्
अत्र व्यतिरेकालङ्कारश्च व्याक्षिप्ता अपहस्तितेति अर्थग्रहणेऽपि । एवमेव कालिदासोऽपि
पार्वतीमुखवर्णने, "चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते" इत्याह । भङ्गयन्तरेण चन्द्रावली-पद्मालीति
यूयेश्वरीमुख्ययोः परामर्शः तेन च मुद्रालङ्कारश्च । प्रतियोगिनीनाम् अन्यासाम् यूयेश्वरीणाम्
राधायाः सौन्दर्येण पराजितत्वम् बोध्यते, तेन राधायाश्च परमोत्कर्षव्यापनात्
उदात्तालङ्कारः । सर्वत्र अनुप्रासः छेकः, अनुभूय भूय इत्यत्र यमकालङ्कारः, प्राचाम्मते
वृत्त्यनुप्रास एव । माधुर्यम् गुणः, वैदर्भीरीतिः । शार्दूलविकीर्णितम् वृत्तम् ॥१२॥

सुबल एषइति — एष एतावानपि वैभवः अस्य राधामुखमण्डलस्य कियान्
उत्कर्षः वरिष्ठभावः ।

वृन्दा सुयलेति — गोवर्द्धनस्य गिरेः मूर्धनि सानौ श्यामलमण्डपिकाया
नीलतरुपटितायाः अथवा श्यामला राधाप्रियमखी तन्नाम्ना चरिटायाः मण्डपिकायाः

प्रत्यक्ष कर लेने पर अमृत से शुभ्र चन्द्रावली (अनेक चन्द्रमाओं की पंक्ति)
तथा पद्माली (अनेक कमलों की कतार) भी अपने सौन्दर्य गर्व की शोभा
से विहीन हो मुरझा जाती है (हतप्रभ हो जाती है) [सचण रहे —
चन्द्रावली एवं पद्मा राधिका की प्रतियोगिनी सखियाँ हैं — उनकी ओर भी
इस उक्ति में संशुद्ध है ।]

सुबल : यह भी उसके कितने भारी उत्कर्ष का द्योतक है ।

वृन्दा : सुबल ! गोवर्धन गिरि के शिखर पर नीलमण्डप के पीछे मयूरपिच्छपाती

fact, seeing the face of Rādhā, even from a considerable distance, thousands of nectar-like brilliant moons and thousands of honey-filled lotuses cast aside their pride of beauty and pale into insignificance.

SUBALA : Ah ! How sublime its beauty looks even by this description — inadequate as it is !

VRNDĀ : Subala, the one with his head decked with a peacock's

मौलिस्त्वयोपनीयताम्, मया तु मनोहरमासा विहारकौशलमनलोकयन्त्या
शनैरागन्तव्यम् ।

[रति मुखेन सह निष्क्रान्ता]

॥ विष्कम्भकः ॥

रूपमण्डपस्य पृष्ठतः पश्चात्तने भागे शिखण्डः मयूरपिच्छ मौलौ चूडायामस्य स
शिखण्डमौलिः कृष्णचन्द्रस्त्वया उपनीयताम्, मया तु आसां गोपीनां विहारकौशलं
लीलाचातुरीनवगेय्यत्या प्रेक्षमाणया शनैः किञ्चित् किञ्चिद्विरम्य आगन्तव्यम् ।

[इति एवमुक्त्वा वृन्दा मुखेन सह निष्क्रान्ता रङ्गतोऽपक्रान्ता ।]

एव वृत्तं वसुदेवयज्ञवृत्तान्तं तत्र नवनातविक्रयार्थं व्रजमुन्दरीणां मलमण्डपं निकषा
उपस्थितिः, यथाधिकारितया कृष्णेन साभ्यः विक्रयमरादानव्याजेन नर्मप्रसङ्ग इति विज्ञाप्य
वर्तिष्यमाणस्य च ससखीराधायाः सञ्चारस्य वस्तुनः उपक्रमः विधाय कथाप्रसङ्गस्य
योजनादयं विष्कम्भकं नामार्थपिक्षेपकम् । तद्वक्ष्ये यथा -

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सङ्घितार्थस्तु विष्कम्भ आदावहस्य दर्शितः ॥” इति ।

अत्र वनदेवीत्वात्सस्कृतमाश्रयन्ती वृन्दा उत्तमपात्र, सुबलध मध्यमपात्र, तयो
सैन्धवपटितत्वादयं विष्कम्भो मिश्रहयः । एव मिश्रविष्कम्भकद्वारा भूतमविभक्त्याप्रसङ्ग
संयोज्याधिकारिकं वस्तु इतः परं प्रस्तौति ।

इति विष्कम्भकः ।

श्रीकृष्ण को तुम लिवा लाओ । मैं इन सहेलियों के मनोहर विहार कौतुक
को देखती हुई धीरे धीरे आ रही हूँ ।

[जो कहती हुई सुबल के साथ मंच से चली जाती है]

विष्कम्भक समाप्त ।

1a) (= Śrīkr̥ṣṇa) may be led by you to the back of
the Blue Arbour on the top of the Govardhana
mountain as for me, I shall reach there in my own
way observing the charming feats of the sport of these
belles

(Exit Vr̥ndā with Subala)

INTERLUDE ENDS

[ततः प्रविशति सखीचतुष्टयेनासज्यमाना राधा]

राधा — अम्महे ! वणलेहाए लोअणलोहणिज्जदा ! [अहो ! वन-
लेखाया लोचनलोभनीयता !] (इति संस्कृतमाश्रित्य) ललिते, पश्य पश्य ।

पदततिभिरलङ्कृतोज्ज्वलेयं

ध्वजकुलिशाङ्कुशपङ्कजाङ्किताभिः ।

ततः प्रविशतीति — वृन्दसुखल्योः रक्ततो निर्गमानन्तरं दयान्तरं सखी-
चतुष्टयेन चतस्रिर्ललितादिभिः सखीभिः आसज्यमाना परिवृता राधा प्रधानपात्रे
रूपकस्य नायिका प्रविशतीति ।

आह च राधा अहो इति — वनस्य वृन्दारण्यस्य अथवा वनानां वृक्षसमूहानां
या लेखा राज्ञिः तस्याः लोचनलोभनीयता प्रेक्षकनयनाभिरामता विस्मयावहा इति
अहोपदार्थः ।

कीदृशमभिरामणीयकं वनराजेरिति ललिता प्रियसखीं सम्बोधयन्ती संस्कृत-
निरमाश्रयन्ती विस्मयहर्षोत्पुल्लत्वात् पश्य-पश्येति वीप्सया बोद्धव्यजनस्य तत्र
ध्यानमाकर्षन्ती राधा वनशोभां वीक्ष्य स्वानुभूतिं व्यावर्णयति पदततिभिरिति-
इयं वनानां तद्वृन्दानाम् आलिः ध्रेणी ध्वजः पताका कुलिशः वज्रं अङ्गुशः पङ्कजः कमल
एभिः चक्रवर्तिलक्षणैरङ्किताः चिह्निताः सादृशीभिः पदततिभिः धरणचिह्नैरेभिः

[चार सखियों के साथ राधा का प्रवेश]

राधा — अहो ! आँखों को कितनी लुभानेवाली यह वनराजि है !
(संसृत का आश्रय लेकर)

अरी ललिता ! देखो, देखो —

(सामुद्रिक लक्षणों में चक्रवर्ती पद के सूचक) ध्वज, यज्ञ, अङ्गुश तथा कमल
के चिह्नों से अङ्कित (धीकृष्ण के) पद-विन्यास से सुशोभित, परम
उज्ज्वल तथा धरण-जराओं से मर्दित कलिकाओं से आसीर्ण यह वनमूर्ति
मेरी अन्तरात्मा को अनिर्वचनीय आनन्द से विभोर कर रही है और
साय ही (भौतुनय से) कम्पित भी कर रही है ।

[Enters Rādhā with her four friends]

RĀDHĀ : Ah ! what a feast to the eyes this grove of trees !
Lalitā, mark.

13. This woodland, lovely with a series of footprints
imprinting a flag, a thunderbolt, a goad and a lotus,
and with buds trampled over by toes and left lying

नखरलुठितकुञ्जला वनाली

किमपि धिनोति धुनोति चान्तरम्मे ॥१३॥

ललिता — (सित्वा) विसाहे, पेकए, पेकए [विशाखे, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।]

(सस्कृतेन)

सदा सुधान्धुरवेणुमाधुरी-विस्मारिताशेषशरीरकर्मणाम् ।

अकृता उज्ज्वला मुष्पथा च, नखरैश्चरणानुरै लुठितानि मर्दितानि कुञ्जलानि कुमुदकलिका यस्या सा मे मम अन्तरं हृदय किमपि अवर्णनीयतया विलक्षणेन भावेन धिनोति तर्पयति च धुनोति भावोद्रेकेण कम्पयति विचालयति वा । अत्र भावशबलता । अन द्वितीयतृतीयचरणयोर्हृत्पुत्रास, अन्यत्र धृत्यनुप्रासश्च । वृत्तञ्च पुष्पिताम्रा ॥१३॥

ललिता स्मित्वा स्मेरमुखी सती विशाखां तन्नामधेयां सखीं सम्बोद्धप आह प्रेक्ष-
स्वेति । प्रेक्षणीय किमिति सस्कृतमाश्रित्य [मध्यमपात्रत्वात् प्राकृत विहाय सस्कृतेन कथनं
विशेषो विदुषीत्वात्] सदेति — यत्र यस्मिन् कानने सदा सुधया अमृतेन बन्धुरा
सत्तुल्यत्वाद्भ्रम्या [बन्धुरबन्धुरी रम्ये नम्रे — इति विश्व] या वेणुमाधुरी वरसा
हारी खर* तथा विस्मारितानि अशेषाणि शरीरस्य कर्माणि खादनपानादीनि येषां
तिरथा तिर्यग्योनिगताना रसभावशून्यानामपि तदा किमुत ज्ञानवता सचेतसा मनाति
समाधे वेणुनिनादध्वने एकाग्रताया (पञ्चमी ध्रुवमपाये) न कदापि क्वचित् क्षणमान-
मपि न उदासते विरमन्ति । तिर्यञ्चोऽपि यत्र मुग्धास्तत्र युष्मादृशा रसप्रवणाना का
कथेति वेणुमाधुर्या उत्कर्षं तद्वादकस्य कृष्णचन्द्रस्य पर मनोमोहकत्वं कथ्यम्यते ।
सुधाबन्धुरेति वेणुमाधुरीविशेषणम् । नतोन्नतत्व बन्धुरस्य सामान्योऽर्थः । तत्र

[वनाली रूप मेरी सखी ध्वजवज्रादि चिह्नों से सुशोभित श्रीकृष्ण के
प्रसाद चिह्नों से प्रमुदित, उज्ज्वल वेष से विभूषित तथा (श्रीकृष्ण के)
नख चिह्नों से अंकित कुचकलिकाओं से मण्डित मेरे मन को अत्यधिक
आनन्दित कर रही है — साथ ही ऐसा सौभाग्य मुझे कब प्राप्त होगा —
इस प्रकार की उत्कण्ठा के कारण मेरे मन में कम्प भी उत्पन्न कर
रही है ।] ॥ १३ ॥

ललिता (मुसकराती हुई) सखि विशाखा ! देख, देख देख (सस्कृत के माध्यम से)
इस वन में अपने समस्त शारीरिक क्रिया-कलाप से विरत पशु-पक्षियों के

about tickles my heart in an inexplicable way and
also makes me wistful

LALITĀ (smiling) Visākhā, behold yonder

14 In this forest where even the lower animals (like deer,
cows and calves) and birds, always frozen into

चिरं तिरश्चामपि यत्र कानने <क्वचित्समाधेर्न मनांस्युदासते> ॥१४॥

वेणुरवाणां तारमन्द्रस्वरविशेषान्नतोन्नतत्वं ततश्च श्रोतृजनानामपि भावोद्रेके नतोन्नतत्वं विस्मारणे हेतुः ।

अत्र उत्पूर्वकस्यास्वातोरदादित्वात् उदासते इति एकवचनान्तं रूपमुदासते इति बहुवचने एव साधुः; अत्र कर्तृपदं मन एकवचनान्तं बहुवचनान्तेन क्रियापदेनान्वेतुं नार्हते अतः स्फुट एव च्युतसंस्कारता दोषस्तन्निवारणाय “क्वचित्समाधेर्न मनांस्युदासते” इत्यं पाठः उरीकरणीय एव । अथवा ‘मनः कदाप्युदासते’ इति पाठे वेणुमाधुरीकल्पनोद्दीप्त-भावामिभूतत्वं स्वयं कवेः विस्मारणे धातुपाठानुशासनस्य छन्दोविचितेश्च हेतुरिति सुधीर्मिमेन्तव्यम् । तेन नित्योऽपि च्युतसंस्कारतादोषः वक्तृविशेषस्य गुणाय कल्पताम् नाम । उदास्यते इति क्वचित्कः पाठो हीनतर एव ।

अथवा धातुपाठे भ्वादिगणपरिगणितः उभयपदिको गत्यर्थकः असधातुः [धातुसंख्या ९५०] तस्य उदात्पूर्वकस्य लटि प्रथमपुरुषकवचनान्तं कर्तरि आ समन्तात् उद्गच्छतीत्यर्थे उदासते इति रूपं भवितुमर्हते । तथा गृहीते सति मनः समाधेः वेणुमाधुरीविपर्ययाप्रभावात् न कदापि उद्गच्छति समन्तात् न कुत्रचिदुद्गीय प्रयातं भवतीति तात्पर्यं गृहीत्वा मनः समाधेयम् ॥

सुधाबन्धुरेत्युपमालङ्कारः, प्रथमे पादे ‘धुर-धुरी’त्यत्र छेकानुप्रासः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिश्च । पद्येऽस्मिन् द्वितीयचरणं विहाय अन्ये त्रयः पादा वंशस्थपूतैन घटिताः “जती तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् — द्वितीयपादस्तु इन्द्रवंशाया एव “स्यादिन्द्रवंशा यदि तौ ततो जरौ” इति लक्षणयोगात् । अतः वंशस्थेन्द्रवंश-यौमेलनादत्र करम्बजातिः, सा चात्र, प्रथमं वंशस्थपादमनु द्वितीय इन्द्रवंशपादो वंशस्थ-पादद्वयानुगतः [वं इ वं वं-रूपः], अतः रताख्यानकी नाम प्रतिपाद्यविषयानुगुणा-तथा— “यत्रेन्द्रवंशाचरणो युनक्ति चेद्वंशस्थपादेन सहेत्यनेकधा ।

करम्बजातिर्भवतीह सा क्वचित् कुलालचक्रं क्व च वंशमालिका ॥”^१

— इति जयक्रीतिः ।

केदारमते उपजातिर्नाम वृत्तम् “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी” — इति नियमान् ॥१४॥

मन को भी अमृत की मधुरिमा से परिपूर्ण (स्वरों के आरोहावरोह के कारण नतोन्नत) वंशी की ध्वनि चिरकाल तक सह्यमानता के भाव से विलग नहीं होने दे रही है ॥ १४ ॥

physical inactivity by the undulating nectar-like melody of the flute, are never able to withdraw from their concentrated attention towards it (flute).

1. “मनः समाधेर्न कदाप्युदासते” इति पाठः, “कदाप्युदासते” इत्यपि पाठभेदः उभावपि चिन्त्यायेव । अतः समीचीनः पाठोऽत्र समाहितः ।
2. For further details see ‘A Manual of Classical Sanskrit Prosody’- by S. N. Sastri (II Edn. pp. 33-34).

राधा — (स्वगतम्) अवि णाम अतिकदं आअटुअ हेअंगवीणोव-
हारिणीणं अत्राणं मगं अज्ज रुञ्झिस्सदि वइंदणन्दणो । [अपि नामातर्कितमागत्य
हैयङ्गवीनोपहारिणीनामस्याकं मार्गमद्य रोत्स्यति व्रजेन्द्रनन्दन !] (प्रशङ्कम्)
इत्या ललिते, एण्ह पत्थाण-ओसरे ईसिसि विहसिअ किं भणिदं भअयदीए ?
[सखि ललिते ! इदानीं प्रस्थानावसरे ईपद्विहस्य किं भणितं भगवत्या ?]

राधा स्वगतमिति - स्वगतमात्मगतं परैरथाव्यमिति । रूपेणु हृदयप्रधानेषु
किञ्चिद्वस्तु ध्व्यं यथा नेपथ्याकिं, किञ्चिदपरै पात्रैरथाव्य स्वगतोक्तिरूपं, किञ्चिन्नियत-
थाव्य अनान्तिकमपवारितरूपं, दृश्यथाव्यशेषमन्यस्तुत्य वस्तु पञ्चमिरयोपक्षेपरपन्यतमेव
भवतीति नाट्यतन्त्रे वस्तुव्यवस्था ।

अपि नामेति - अपि विनैकं, नाम सम्भाषणायाम् रिमिद सम्भवम्भवेदिति
तारपर्यम् । अतर्कित पूर्वमनल्पित यथा स्यात्तथा सहसैव आगस्यतस्मिन्
परिसरे हैयङ्गवीनापहारिणीनां नवनीतविकेरीणाम् अस्माकं बह्वीना मार्गमन्तराले
एवाद्य व्रजेन्द्रनन्दन श्रीकृष्ण रोत्स्यति अवरुद्ध करिष्यति - रोत्स्यतीति रध्धातोर्दृष्टि
रूपम् ।

अन नायिकायाश्चेतसि व्रजेन्द्रनन्दन नायकमधिकृत्य सयोगविषयकमीहमुक्त्य
व्यक्तम्भवति, तेनाय पूर्वरागस्य अमिलपो नाम प्रथमा दशा । “आदौ वाच्यं ह्रियो
राग” इति भरतोक्तदिशा नायिकाया औत्कण्ड्यमादौ प्रदर्शितम् । तेन च रत्यालयस्य
स्थापिनो भावस्य बीजमपि प्रक्षिप्तं भवति यदर्थप्रकृते प्रथमसङ्गम् । इति स्वचेतसि
मन्नयित्वा प्रकाश सर्वभ्राव्यमाह नायिका इदानीमिति - अधुनैव प्रस्थानावसरे
नवनीतविक्रयाय मल्लमण्डपं प्रति प्रस्थानवेलायाम् ईपत्किञ्चिद्विहस्य स्मित्वा भगवत्या
पौर्णमास्या किं भणितमिति जिज्ञासा कार्यावस्थासु प्रथमारम्भनाम्नी अवाधा ।
तेन बीजस्य स्वगतोक्तौ प्रक्षिप्तस्य प्रथमया कार्यावस्थया योजनाद् मुखसन्धि प्रारभ्यते
यस्य प्रथम सन्ध्यङ्गमुपक्षेपनामकमनोक्तं भवति ।

राधा (स्वगत) आज कहीं व्रजराजकुमार अचनाक आगे आकर यज्ञघाट में
नवनीत लेकर सन्धार करती हुई हम सखियों के मार्ग को रोक तो न लेंगे ?
(समस्त) अरी ललित ! जब हम घर से प्रस्थान करने लगी थीं उस समय
भगवती पौर्णमासी ने कुछ मुसकरा कर क्या कहा था ?

RĀDHĀ : (to herself) Could it be that the Prince of Braja
would all of a sudden hold us up on our way while
carrying fresh butter ? (aloud) Dear Lalitā, what was
that the revered lady (Purnamāsī) spoke with a
gentle laugh at the time of our starting today ?

ललिता — एवं भणितं 'अज्ज तुम्हाणं को वि अपुञ्चो उवस्थिदो दीसई लाहो' ति । [एवं भणितम् - 'अद्य युष्माकं कोऽप्यपूर्वं उपस्थितो दृश्यते लाभः' इति ।]

राधा — ललिदे ! कहाप्संगे पुच्छअदु सा महातावसी सव्वण्णा तत्तहोदी पोण्णमासी । [ललिते ! कथाप्रसङ्गे पृच्छयतां महातापसी सर्वज्ञा तत्रभवती पौर्णमासी ।]

ललिता — किं ता पुच्छिदव्वं ? (किन्तु पृष्टव्यम् ?)

राधा — पुव्वभवे णन्दीमुखीप्पहुदीहिं कीदिसं महाव्वदं किदंति ? (पूर्वभवे नान्दीमुखीप्रभृतिभिः कीदृशं महाव्रतं कृतमिति ?)

ललिता प्रत्युत्तरेण विज्ञापयति अद्येति - युष्माकं नवनीतोपहारिणीनां कोऽपि अपूर्वंः पूर्वाभूतविलक्षणो लाभः उपरिधतः प्राप्तो दृश्यते - इति सम्भावना भगवत्या प्रकटीकृता । अत्र सदाशंसाप्रकटनेनाशीर्नाम नाट्यालङ्कारः ।

राधा - ललितेति ! प्रियसखि ललिते ! कथाप्रसङ्गे स्वच्छन्दाभासे सा महातापसी तपोविभवसम्पन्ना अत एव सर्वज्ञा अतीतैष्यद्वस्तुविज्ञानिनी तत्रभवती मान्या पौर्णमासी पृच्छयताम् ।

ललिता किमिति - पृच्छाविषयस्यानुक्तत्वात् पृष्टव्यङ्गितदिति जिज्ञासते ।

तत्राह राधा पूर्वभव इति - पूर्वभवे पूर्वस्मिन् जन्मनि नान्दीमुखीप्रभृतिभिः गोपीभिः कीदृशं किरलैक्षणं महाव्रतमनुष्ठितं कृतमिति = कीदृशी विल तपस्या तामिः चरितेति पृष्टव्यम् ।

ललिता : यह कहा था कि आज तुम सभी को कुछ असूतपूर्व लाभ होगा ।

राधा : ललिता ! प्रसङ्गानुसार तुम महातपस्विनी, सर्वज्ञा परम पूजनीया भगवती पौर्णमासी से पूछना ... !

ललिता : पूछना क्या है ?

राधा : पूर्व जन्म में नान्दीमुखी आदि गोपिकाओं ने कौनसा महाव्रत किया था ।

LALITĀ : She said, "you will see an unprecedented gain coming your way today."

RĀDHĀ : Lalitā, would you, by the way, inquire of Reverend Purnamāsī, the great all-knowing ascetic.?

LALITĀ : What's it to inquire of her ?

RĀDHĀ : What great austerity was practised by persons like Nāndīmukhi in their previous life ?

ललिता — एदाण महाव्रतकारिदा कथं तच्चिदा ? (एतासा महाव्रत कारिता कथं तर्किता ?)

राधा — हृद्धी हृद्धी 'अमुद्धे' तुम पि एव्व पुच्छसि । जं तस्स मद-दोलिअ मअरकुडल किरण-पराअ कदली मुन्दरस्स मुहारनिदस्स अचरिअं सिविणे वि दूरादो तुल्लादिसीण दुल्लहगन्धलअ महामाधुरीमअर पेत्त-इन्दिअरेहिं ताओ सअवहा अणिआरिद पिअन्ति । ता भणामि परमाहिट्ठा-पुणलभमुम्मुरजालिदाण तुल्लाण पि तत्थमहाव्वदे दिक्खमा सहाच्चेअ^१

ललिता तत्राह एतास्मामिति - एतासा नान्दीमुखीप्रमुखाना महाव्रतकारिता कठोरतपश्चर्या कथं केन कारणेन त्वया तर्किताऽनुमिता इति प्रश्नः ।

प्रथममुं निशम्य ललिताया अयोधतां न्यक्नुवंती राधाऽऽह हा धिक् इति - अमुग्धे अविज्ञाततत्त्वा सरलेव व्यवहरन्ता मुग्धा सा न भवतीति अमुग्धे विदग्धे । त्वमेतावती प्रौढा सत्यपि एवं बोधशून्येष पृच्छसि । यत तस्य मन्दमान्दोक्ते दोषावमाने मकराकारे कुण्डले तयो मणिभास्वरत्वात् स्फुरता निरणानां परागसदृशाना कदली तथा मुन्दरस्यामि रामस्य मुखमेवारवि-द तस्य आश्चर्यं विस्मयावहमलौकिकं युष्मादृशाना पामराणां कृते स्वप्न-ऽपि दूरत दुर्लभो यो गन्धस्य सौरभस्य एव अज्ञो यस्य तादृशं महामाधुरीमकरन्दं नयने-दिन्दिरै लोचनभ्रमरै दिव्यमाधुरीमहितं मकरन्दं कुसुमरसं ता नादीमुखीप्रसृतं सखेदा अनिवारितं खैरं पिबन्ति । तद्व्रणामि अत एव वस्त्रि परमस्य अभीष्टस्य तादृशमकरन्दा-स्वादस्यानुपलम्भोऽनवाति तस्मात् मुमुर् इदित्थत्तापस्तेन ज्वालितानां दग्धमानाना

ललिता इन सभी ने कोई महाव्रत किया होगा ऐसा क्यों कर सोचती हो ?

राधा — अहो धिक् । तू इतनी समझदार होकर भी ऐसा पूछती है । देख — धीमे धीमे झूलते हुए मकराकृति कुण्डलों से शोभमान श्रीकृष्ण के मधुर मकरन्द का - जिसके सौरभ की अंशुत प्राप्ति भी तुम जैसी सज्जनियों को स्वप्न में भी दूर से दुर्लभ है - वे नान्दीमुखी आदि सखीपुण्ड्र अपने

LALITĀ What makes you think that these women practised severe austerities (in their previous life) ?

RĀDHĀ What a pity ! even you, my clever friend ! ask like this ! For, they always drink freely through the bees of their eyes the extremely sweet juice of Śrīkrṣṇa's face resplendent with pollen like rays of his gently swinging shark shaped ear rings - a miracle, the slightest scent of which

१ 'अई मु' (= अयि मुग्धे) इति पाठान्तरम् । २ 'सव्वहा जेह' इति पाठभेदः ।

जुत्ता । जथा ताण णंदीमुहीप्पहुदीणं पअवी भाविणि भवे वि ण दुल्लहा भवे ।
 [हा धिक् ! अमुग्धे, त्वमप्येवं पृच्छसि यत्तस्य मन्दान्दोलित-मकर-कुण्डल-किरण-
 पराग-कन्दली-सुन्दरस्य मुखारविन्दस्य आश्चर्यं स्वप्नेऽपि दूरतः युष्मादृशानां दुर्लभगन्धर्व-
 महामाधुरीमकरन्दं नेत्रेन्द्विन्दुरैः^१ ताः सर्वदाऽनिवारितं पिबन्ति । तद्गणामि,
 परमाभीष्टानुपलभ्यमानं सुखं सुखालितानां युष्माकमपि तत्र महाव्रते दीक्षा सर्वथैव युक्ता
 यथा तासां नान्दीमुखीप्रभृतीनां पदवी भाविनि भवेऽपि न दुर्लभा भवेत् ।]

युष्माकमपि तत्र तादृशे महाव्रते दीक्षाऽनुष्ठानेसङ्कल्पः सर्वथा एव युक्ता समीचीना
 यथा येन तासां नान्दीमुखीप्रभृतीनां पदवी स्थानं भाविनि आगामिनि भवे जन्मनि
 दुर्लभा असुलभा न भवेत् । इदं जन्म मुधा नीयते, अत्र तावत्कापि तपस्या एवं-
 विधाऽऽचरणीया यथा परस्मिन् जन्मनि तादृशसौभाग्यं विन्देमहीति भावः ।

अत्र नान्दीमुख्यादयो धन्या, न वयमिति स्थायिनो रत्याख्यभावस्य सञ्चारो ज्ञेयः,
 ताः प्रति ईर्ष्यामिनिविष्टोऽमर्षश्च विप्रलम्भं पुष्णीतः । अत्र कन्दलीसु दरसेत्यश्रोपमा,
 मुखारविन्दस्य माधुरीमकरन्देत्यत्र नेत्रेन्द्विन्दुरैरित्यत्र च रूपकम्, नेत्रे-दीवरैरिति पाठे
 नेत्रयोरिन्द्वीवरत्वारोपे रूपितेऽपि पिबतेः करणत्वेनान्वयानुपयोगित्वाद्विषये विषयिणः
 परिणमनात्परिणामाल रः, यल्लक्षणम् — विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि, परिणामो
 भवेत्” इति ।

अत्र दीर्घसमासघटितस्य सानुप्रासस्य बन्धस्य उत्कलिकाग्ररूपता । गौडी रीतिः
 ओजो गुणः ।

नयनरूपी मधुकरों द्वारा नित्य विना किसी बाधा के पान करती रहती हैं ।
 अत एव कहती हैं कि जिस अत्यन्त अभीष्ट मनोरथ की अप्राप्ति के कारण
 तुम मन ही मन अन्तर्ज्वाला से सन्तप्त होती रहती हो उसे प्राप्त करने के
 लिए तुम्हें नान्दीमुखी आदि गोपिकाओं द्वारा सम्पादित महाव्रत की दीक्षा
 ग्रहण करनी ही चाहिये ताकि भावी जन्म में तो भी तुम्हें वह पदवी
 दुर्लभ न हो ।

is not available to persons like you from a distance even in a dream ! So I say for you people also who are corroded with deprivation of your cherished end, it is meet to undergo the ordeal of an austere penance so that it should not be difficult for you to get a position like that of Nāndīmukhi and others at least in the next birth.

विशाखा — राहि ! गंदीमुखीप्पट्टुदिणो गोपकणागणादो वि किंवा अविसेसेण । सव गोउल्लासिजणादो वि कावि एक्का महाभाइणी किदमहाव्रतलक्ष्या लक्खीअदि । [राधे ! नान्दीमुखीप्रभृतितो गोपकन्या गणतोऽपि किं वा अविशेषेण । सर्वगोकुलवासिजनतोऽपि काऽपि एका महाभागिनी कृतमहाव्रतलक्ष्या लक्ष्यते ।]

राधा — (सोत्कण्ठम्) विसाहे ! का कसु एसा पुण्णदीण सिहामणी ?
[विशाखे ! का खल्वेसा पुण्यवतीनां शिखामणि ?]

अनान्तराले समन्नेव विशाखा राधा सम्बोधयति राधिका इति —
नान्दीमुखीप्रभृतितं न केवढ ताभ्य एय अपि तु गोपकन्यानां गणत समुदायादपि किं वा अविशेषेण साधारण्येन, [वस्तुतस्तु] सबभ्य गोकुले वसद्भ्य जनेभ्य इति सर्वगोकुलवासिजनत अपि काऽपि काचन एका महाभागिनी सद्भाग्यविशेष-
शालिनी वा (पूर्वस्मिन् जन्मनि) कृतमहाव्रतलक्ष्या कृतस्य कस्यचन महाव्रतस्य तपतोऽनुष्ठानस्य लक्ष्य निदर्शनरूपेण वर्तमाना लक्ष्यते दृश्यते ।

सविशेष विशाखावचं श्रुत्वा सोत्कण्ठ का सा तादृशीति ज्ञातुमुत्का सती राधिका पृच्छति का खल्विति — खलु इति प्रश्ने, का नाम एसा भवत्या उद्दिष्टा पुण्यवतीनां मुकुतशालिनीनां शिखामणिं चूडाया मणिरेव श्रेष्ठा वर्तते । अनोपमालङ्कारः ।

विशाखा — राधा ! नान्दीमुखी आदि गोपबालाओं में अथवा अन्य किसी में भी ऐसी कोई विशेषता नहीं है । हा, समग्र गोकुलवासियों में एक ही भाग्यशालिनी दिखाई देती है जिसने कदाचित् किसी महाव्रत का अनुष्ठान किया हो ।

राधा — (बड़ी उत्सुकता से) पुण्यात्माओं में ऐसी सर्वश्रेष्ठ वह कौन है ?

VISĀKHA Dear Rādhā ! there seems to be some one , — luckier than Nāndīmukhī and others — luckier than the entire community of cowherds, or the luckiest of all the residents of Gokula who has practised the severest penance with this end in view.

RĀDHĀ Viśākhā ! which could be such, the foremost among the fortunate ?

ललिता — (खगतम्) तुअत्तो का ईदिसी अण्णा दुदिया ।

[त्वत्तः केदृश्यन्या द्वितीया ।]

राधा — सहि ! विण्णादं विण्णादं । सच्चं कधेसि । [सखि !

विज्ञातं विज्ञातम् । सत्त्वं कथयसि ।]

श्लाघ्यते कलितकेलिकाकलीव्याकुलीकृत-समस्तगोकुला ।

श्रीद्वरेरधरशीधुमाधुरीमादिता मुरलिरिव नेतरा ॥१५॥

ललिता स्वगतमात्मनि चिन्तयति त्वत्त इति — त्वत्तः युष्मच्छब्दात्पञ्च-
म्यन्तमस्तिः भवती विहायेत्यर्थः । का ईदृशी भाग्यवती अन्या द्वितीया
त्वदपरा भवेदिति शेषः ।

विशाखाया उक्तिमन्यया योजयित्वा वाक्चतुरा राधिका विशाखामनुमोदमाना
वक्ति सखीति —

सखि ! विज्ञातं विज्ञातमिति प्रहर्षे वीप्सा । सत्त्वं कथयसि — कुत इत्याह
श्लाघ्यत इति — कलिता कृता या केलिकाकली कीडाप्रसङ्गे अभ्यक्तमनोहरस्वरा
वाक् काकली तया व्याकुलीकृतम् अव्याकुलं स्वस्थमपि व्याकुलं यथा स्वात्तया कृतम्
(चिबप्रत्ययः) समस्तमखिलं गोकुलं लक्षणया तन्निवासि-नर-नारी-पशु-पक्षिणः यया सा,
अपि च श्रीद्वरेः शोभाशालिनः कृष्णचन्द्रस्याधरात् स्यन्दी शीधुः आसवः तस्य माधुरीमादिता
सारस्येन मत्ता मुरलिः वंशी एव श्लाघ्यते प्रशम्यते त्वया, नेतरा वंशी विहाय नास्ति
काचिदपरा या त्वं श्लाघसे इत्यर्थः । अत्र राधिकामुद्दिश्य कथितस्य विशाखावचसः
वंशीरूपिण्यन्यस्मिन्नर्थे नियोजनाद् अवस्यन्दितां नाम वीध्यज्ञमुक्तं भवति, यद्भारतीवृत्ते-
रक्तम् । अत्र पुप्रसन्नो वृत्त्यनुप्रासात्तद्वारः । वृत्तञ्च रथोद्धता — “राक्षराविह रथोद्धता
लघौ” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

ललिता — (मन ही मन) अरी ! तुझे छोड़ और कौन दूसरी ऐसी भाग्यशालिनी
हो सकती है !

राधा — हला ! समझ गई, समझ गई । तू सच कह रही है [संकृत के माध्यम से]
मनोमोहिनी लीलाओं के सुमधुर प्रसङ्ग पर ध्वनेन्द्रिय को तृप्त कर देने
वाले स्वर से समस्त गोकुल को व्याकुल कर देनेवाली, श्रीकृष्ण के
अधरासव से मदोन्मत्त बाँसुरी ही एक ऐसी सौभाग्यशालिनी कही
जा सकती है — और तो कोई नहीं ॥ १५ ॥

LALITĀ : (aside) Who else, other than you, could be such an
one !

RĀDHĀ : 15. Friend ! I follow, what you say is true. It is only the
flute and none else, that is extolled by you — the flute,
which, intoxicated with the sweet nectar of Śrī Kṛṣṇa's
lips, has stirred the depths of the entire Gokula with
its sweet sounds of sport (the flute being played upon
by Śrī Kṛṣṇa in course of his sports).

ललिता — (सस्मितम्)

सचं मुरली-कूइद-तरलीकिद-धीरमाणसा गौरी ।

उत्तमवंसुप्पण्णा साराहीणा महासरसमधुरा ॥१६॥

[सत्यम् मुरलीकूजिततरलीकृतधीरमानसा गौरी ।

उत्तमवंसोत्पन्ना साराहीना महासरसमधुरा ॥१६॥]

एतस्मिन्व्यतिकरे नमकुशला ललिता सस्मिता वचोभग्या राधिकोक्तिं तथयति सत्यमिति — सत्यमवितथमेतत् यदिय गौरी अरुणा मुरली वंशी कूजितेन मधुर वनेन तरलीकृत चञ्चलतां नीत धीराणाम् अपि मानस यया सा, अपिच उत्तमात् वशात्तरो-रुत्पन्ना सारेण अहीना सम्पन्ना त्वन्वि शृङ्गा इवा चेति साराहीना महासरसमधुरा अतीव सरसा विविधानां रसानां सतस्वरविभेदैर्द्व्यञ्जिका अत एव मधुरा आत्मे इति श्लेषः । प्राकृतचरणाया “साराहीणामहासरसमधुरा” इति पदोच्चयः “सा राही णाम हासरस मधुरा” इति विच्छिद्य पाठान्वये “सा राधा नाम हासरसेन परिहास विनोदेन मधुरा रम्या गौरी कनकपीतवर्णा मुरलीकूजितेन तरलीकृत लोलाभाया धीरे इव मानस चेतो यस्या सा उत्तमे वशे इव उत्पन्ना अमिजाता सा एव श्लाघाविषयः” इति तात्पर्यं गम्यते, अतोऽत्र भाषाश्लेषालङ्कारः समहङ्गः । अत्र प्रवान्तघटनावैचित्र्यमर्थमुपस्करोति ।

प्राकृतपद्यमिदमुद्रायाछन्दसा नियद्ध पूर्वार्धात्तरार्धयोर्निशान्मात्राणि समानतया घटितत्वात् । अस्य संस्कृतह्रस्वान्तरमपि आर्यापूर्वार्धतुल्यत्वादुत्तरार्धस्यापीति हेतोरेय गीतिर्नाम जाति — “आर्याया मुखदलबल द्वितीयञ्च यत्र सा गीतिः” — इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

ललिता — (मन्दहास करती हुई)

अपने कूजन से घीर चित्त प्राणियों को भी अधीर कर देने वाली, पीत वर्ण की, छेष्ट बाँस से बनी हुई, अन्त सारवती, सरस होने के कारण परम मधुर वह बाँसुरी सच्चमुच भाग्यशालिनी है ।

[श्लिष्ट पदों के कारण “सा राही नाम हासरस मधुरा” इस प्रकार पदच्छेद करने से दूसरा अर्थ —

वशी की मधुर ध्वनि से विचलित मनोवृत्ति वाली, सुवर्ण की मौँति पीत आभा वाली, उत्तम कुल में उत्पन्न, सदा हास्य रस में मग्न रहने वाली राधा निश्चित ही सौभाग्यशालिनी है ।] ॥ १६ ॥

LALITĀ 16 (smiling) True, (Fortunate is) this tawny flute, made of the finest reed, essentially sound and smooth to touch and capable of producing various sentiments in the sweetest possible manner Its warbling is so sweet that it shakes the hearts of even the self-possessed souls

OR

(fortunate is) this gold-complexioned smooth-skinned, humorous Rādhā, born of the noblest family, whose mind, however composed, is moved by the sweet warblings of [Śrī Kṛṣṇa's] flute

राधा — हला ! कीस हससि । मन्दभाइणा वि इमिणा जणेण
अप्पणो पणइजणाणं प्पसादादो तं मुहमंडलं दो-तिण्णवारं विदिट्ठं अत्थि ।
तहवि पइदिमादएण तिमा तस्स 'माधुरीमधुणा हिअअं उम्महिअ तथा सर्वं
विह्वरावीअदि जधा प्पणिहाणेण पेक्खणं वि दुल्लहं । [सखि ! कस्मादससि ।
मन्दभागिनाऽप्यनेन जनेन आत्मनः प्रणयिजनानां प्रसादात् तन्मुखमण्डलं द्वित्रिवारमपि
दृष्टमस्ति । तथापि प्रकृतिमादकेन तस्य तेन 'माधुरीमधुना हृदयमुन्मथ्य तथा सर्वं
विस्मार्यते यथा प्रणिधानेन प्रेक्षणमपि दुर्लभम् ।] (इत्यौत्सुक्यमभिनीय संस्कृतेन)

ललिताया नमोक्तिं निशम्य राधिका साक्षेपमाह सखि कस्मादिति — प्राकृते
हला इति सखिसम्बोधनम् । कस्मात्कारणात्त्वमेवं हससि ममोपहासं करोषि । (वस्तुस्थिति-
मवधारय) मन्दभागिना स्तोत्रसौभाग्यशालिना अमुना मद्रूपेण जनेन आत्मनः
प्रणयिजनानां प्रियाणामभिभावकानां प्रसादात् कृपया तन्मुखमण्डलं प्रियस्य वदनारविन्दं
द्वित्रिवारं द्विवारं त्रिवारं वा दृष्टमस्ति प्रत्यक्षीकृतम् । अत्र मन्दभागित्वादात्मनः,
प्रियत्वात्कृष्णस्य च प्रथमपुरषवाचिना पदेन परामर्शः उक्तिगाम्भीर्यं गमयति ।
तथापि दृष्टचरत्वे सत्यपि प्रकृतिं मादयतीति प्रकृतिमादकं तेन चित्तोन्माधिना तस्य
प्रियस्य तेन विलक्षणेन माधुरीमधुना अक्षुद्रास्वादवता क्षीरेण हृदयं ममान्तरमुन्मथ्य
प्रसन्न विह्वलतां नीत्वा तथा सर्वं विस्मार्यते यत्प्रणिधानेन ध्यानद्वारा मानससचिवर्षेण
वा तस्य प्रेक्षणं साक्षात्करणमपि दुर्लभम् । तदीयमाधुर्यस्यानिर्वाच्यकर्षकत्वेन चकिते
चेतसि मानससंयोगेऽपि दुर्घट एवेति निर्वेदः सञ्चारी गम्यते; प्रियस्य च गुणाख्यानाद्
विलोभनं नाम सुखसन्ध्यङ्गमुक्तम्भवति "गुणाख्यानं विलोभनम्" — इति भरतौक्तैः ।
माधुरीमधुनेत्यत्र रूपकालङ्कारः ।

राधा : हला ! क्यों उपहास कर रही हो ! मुझ मन्दभागिनी ने तो अपने
सखीजनों के अनुग्रह से दो-तीन बार उनके (श्रीकृष्ण के) मुखमण्डल
के दर्शन किये हैं, तथापि सहज ही उन्मादित कर देने वाले उनके मुख
की सुषमा मोहित हृदय को विह्वल कर इस तरह सुध-बुध भुला देती
है कि एकाग्र ध्यान करने पर भी उनका दर्शन भी दुर्लभ ही
रहता है ।

RĀDHĀ : Friend, why do you laugh ? Ah unlucky me ! I too,
with the favour of my loving friends, have seen his
comely face twice or thrice, but (whenever) I see
him my heart is so much perturbed by his naturally
intoxicating sweet face that I clean forget everything
and find it difficult afterwards to bring his face before
my mind's eye even by concentration.

तपस्यामः क्षामोदरि ! वरयितुं वेणुषु जनु-

वरेण्यं मन्येयाः सखि ! तदपिलानां सुजनुषाम् ।

तपस्तोमेनोर्ध्वदिपमुररीकृत्य मुरली

मुरारातेर्निम्बाधरमधुरिमाणं रसयति ॥१७॥

एव तद्दर्शनविषयवस्तुत्यक्तमभिनीय नाटयित्वा वक्ष्यमाणस्य वैशिष्ट्यावबोधनाय सत्कृत समारम्भ पुनः राधिका मुरलीसमस्तपुण्यार्जनाय तपश्चरणमेव सार्धाय इति सङ्कल्प प्रययती आह तपस्याम इति — क्षामम् कृष्णमुदर यस्या सा क्षामोदरी तत्सम्बुद्धौ हे क्षामोदरि ललिते । वेणुषु वक्षरक्षेषु जनु जन्म वरयितुं प्राप्नु तपस्याम कटोर-
वतमाचरिष्याम । तन हेतुमाह — हे सखि । तद्वेणुजनु अखिलानां सुजनुषा सौभाग्यवतां जन्मना वरेण्य श्रेष्ठ मन्येया गणय । सर्वयोनिषु वक्षतरो जन्म वरिष्ठ मतव्यम् । तनोपपत्ति प्रतिपादयति यत् जन्म इव मुरली तपसा त्मेन राक्षिना उत्तरे उररीकृत्य स्त्रीकृत्य लब्ध्वा मुराराते. मग्नत कृष्णचन्द्रस्य निम्बवदारत्तस्य अधरस्य मधुरिमाणं (इमनिचूषयम्) माधुर्यं रसयति आस्वादयति । वेणुषु जन्मावाप्य वत कृष्णाधर-
माधुरीस्वादनसौभाग्यमनया वक्ष्योपलब्ध्वा यन्मानुषे अनुषि दुरवापमत वशीतवता एव वरीयसीति मन्येया, तज्जन्मगतिरपि तपोविशेषसञ्चयमन्तरा नैव मुसाध्येति वयमिदानीं तपस्याम इति पूर्वपूर्ववाक्यरव उत्तरोत्तरवाक्यप्रति हेतुवद्भन कारणमालालङ्कार, "पर परं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यादिति" दर्पणवचनात् । तत्र कृष्णाधरमाधुरीलाभवत्यं मुरल्यै असूयन्ती नायिका तद्विषयकीमात्मनो लालसा प्रकटयति, तेन पूर्वरागावस्थायामयोगजा औत्सुक्यासूयाखेदा सञ्चारिणो भावा व्यज्यते । पूर्वार्थ वृत्त्यनुशास उत्तरार्थ छेद । प्रसादो गुण, वैदर्भी रीति, शिखरिणी वृत्तम् ॥ १७ ॥

[सौ औत्सुक्य का अभिनय करती हुई सखि मे]

हे कृष्णोदरि सखि ! हम सभी को आपामी जन्म में बॉल की जाति में जन्म पाने के लिए तपस्या करने का सङ्कल्प करना चाहिये, समस्त भाग्यशाली जन्मों में से वेणुकुल में जन्म को ही सर्वोत्तम समझना चाहिये, क्योंकि देखो — किसी भव्यधिक तपोराशि के प्रभाव से ही यह बॉसुरी मुरारि क निम्बाधर की मधुरिमा का प्रचुर रसास्वादन कर रही है ॥ १७ ॥

(expressing her ardent desire to see him)

- 17 Let us my slender-waist friend', perform a penance to get a birth among the reeds in our next life Know for certain, friend' that ■ birth among the reeds ■ the best of all the good births For, it is only by virtue of this birth obtained through austere penances performed, this flute has gained a position to relish and enjoy the sweetness of Sri Kṛṣṇa's lips

(प्रविश्य)

वृन्दा — ललिते ! कथं कथामिनिवेशेन संरब्धहृदयाः शक्रध्वजवेदि-
पदवीमधिरोहन्तमप्यात्मानं न जानीथ यूयम् ।

सर्वाः — (परावृत्य) सहि वृन्दे ! सच्चवं कथेसि ज गोअड्ढणो
पुट्टदो संवुत्तो ता ढाहिणे गोइंद कुंडवट्टिणीं अणुवट्टह्म । [सखि वृन्दे ! सत्यं
कथयसि यद्गोवर्धनः पृष्ठतः संवृत्तः, तदक्षिणे गोविन्दकुण्डवर्तिनीं अनुवर्तामहे।]
(इति तथा कुर्वन्ति ।)

एतस्मिन् व्यतिकरे रङ्गं प्रविश्य वृन्दा ललिता बोधयति कथमिति — कथासु
परस्परालापेषु यः अमिनिवेशः प्रह्लिता तेन संरब्धं प्रसृतं मानसं यासां तादृशो यूयं
शक्रध्वजवेदिपदवीं इन्द्रध्वजेतिनाम्ना ख्याताया वेदिकाया उन्नतभुजः पदवीं
सरणिमधिरोहन्तं गच्छन्तमपि आत्मानं स्वं न जानीथ । गन्तव्यस्य गोविन्दकुण्डस्य मार्गं
विस्मृत्य तद्विचक्षितं नयन्तं मार्गमुपसर्पमाणा यूयमिति न ज्ञातं भवतीभिः । अहो
सल्लापे गभीरासक्तिः । इत्यत्र विरोधो नाम भाष्यज्ञमुपस्थाप्यते ।

एवं प्रबोधिताः सर्वाः सख्यस्तस्मादपयः परावृत्त्याहुः सखि वृन्दे ! सत्यमाह
भवती यद् गोवर्धनो नाम गिरिस्तु अस्माकं पृष्ठतः संवृत्तः पृष्ठवर्ती जातः, तद् अतः दक्षिणे
इत दक्षिणतः सरन्तीं गोविन्दकुण्डस्य वर्तिनीं पद्यामनुवर्तामहे अनुगच्छेम इत्युक्त्या त-
न्मार्गमनुसरन्ति । “सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तिन्येकपदीति च” — इत्यमरः ।

[वृन्दा का प्रवेश]

वृन्दा : अरी ललिता ! चर्चा के प्रभाव में मग्न होकर तुम सब ही इन्द्रध्वज नामक
स्थान की ओर आगे बढ़ी जा रही हो — मुझे यह भी पता नहीं है ।

सख्यः : [लौटती हुई] सखि वृन्दा ! तुम सच कह रही हो — गोवर्धन तो पीछे ही
रह गया — तो थलो अब यहाँ से दक्षिण की ओर गोविन्दकुण्ड ले जाने
वाली पगदण्डी को पकड़ लें ।

[यों कहकर सब बैसा ही करती हैं]

VRNDĀ : (entering) Lalitā ! how wonderful ! so absorbed you
are in your conversation that you do not know you are
ascending the way leading to the mound of Indradhvaaja.

ALL : (turning back) Friend Vr̥ndā ! correct you are. Gone
back is the Govardhana mount. Let us now turn to
south and follow the track that leads to Govinda
Kunḍa.

[So they do]

वृन्दा — (अपवार्यं) चम्पकलते । पश्य पश्य —

ध्रुवं निखिलमाधवप्रणयिनीकदम्बादलं

विकृष्य विविधं विधिर्मधुरिमाणमत्यद्भुतम् ।

प्रभोः परमतुष्टये निरमिमीत राधां मुदा

यदत्र रमते हरिः परिहृतान्यनारीस्पृहः ॥१८॥

अपवार्यं अन्याभि सखीभिरभूयमाण यथास्यात्तथा चम्पकलता सम्बोधयन्ती, राधाया सुपमा वर्णयन्ती वृन्दाऽऽह ध्रुवमिति — विधि प्रजापति निखिलासां माधवस्य श्रीकृष्णस्य प्रणयिनीनां प्रेयसीनां कदम्बात् समूहात् अत्यद्भुत सविशेषपरमणीय परमविलक्षण विविध मधुरिमाणं चेतोद्रावि सौन्दर्यं विकृष्य समादाय प्रभो भगवत् परमतुष्टये महते सतोपाय राधा निरमिमीत सृष्टवान् इति ध्रुव सम्भावनायाम् “शङ्के मय्ये ध्रुवम्”—इति दर्पणोक्ते । तत्र हेतुमाह - यत् यत् हरि परिहृता अन्याभ्यो नारीभ्य स्पृहा इच्छा यस्य तादृश सन् अत्र राधायां मुदा परमोत्साहेन रमते समासजयते इति ।

अत्रान्यगोपिकाभ्य तत्तत्प्रकारक लावण्यमुपादाय राधा विधिना निर्मितेति ध्रुवम्पदवाच्य उत्प्रेक्षालङ्कार । तेन अन्यासां सौन्दर्यस्य रिच्यमानतया राधायां सौन्दर्यसृष्टि हरिचेत समासक्तिरूपात्तिङ्गादिभाव्यतेऽतोऽनानुमानालङ्कार, उभयो सोपक्षत्वात्सङ्करालङ्कारश्च । अत्र राधाया लावण्यप्रवर्णवर्णनात् गुणोत्कीर्तन नाम नाट्यालङ्कार । अनुप्रासबहुलो बन्ध, प्रसादगुणमण्डितो वैदर्भीरित्या गुम्फित, पृथ्वीवृत्तेनोपनिबद्ध । पृथ्वीवृत्तस्य लक्षणन्तु—“जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु” इति ॥१८॥

वृन्दा • (एक ओर मुह कर) भरी चम्पकलता देख —

सचमुच विधाता ने श्रीकृष्ण की समस्त प्रेयसियों की विविध भौलौकिक मधुरिमा को असंख्य सावधानी से एकत्र कर पूर्ण मनोयोग से श्रीकृष्ण की प्रसन्नता के हेतु राधा के कलेवर का निर्माण किया है — यही कारण है श्रीकृष्ण अन्य सकल सुन्दरियों से विमुख हो, राधा के प्रति आसक्त रहते हैं ॥ १८ ॥

VRNDĀ

(ande) Dear Champakalatā ! Look —

18 Indeed, the Creator Brahmā drew a rich diversity of the marvellous sweetness from the train of all the beloveds of Śrī Kṛṣṇa and happily created Rādhā for the greatest satisfaction of the Lord, so much so that, since then, Śrī Kṛṣṇa has no longer any taste for any one else, but rejoices only in her (Rādhā)

राधा — (दक्षिणतः प्रेक्ष्य) अम्महे ! मानसगंगाए सप्फुले कमलकलापे
रोलंवाणं काकलि-कलअलस्स कोमलदा । [अहो मानसगङ्गाया उत्फुले कमलकलापे
रोलम्बानां काकलि-कलकलस्य कोमलता !]

वृन्दा — (साकृतम्)

सरोजानां पुञ्जे मदकलममुं पश्यत पुरः

परागैरापिङ्गैः स्फुरदधरकायं मधुकरम् ।

चम्पकलतां प्रति वृन्दावचनमुपेक्ष्यैव राधा आत्मनो दक्षिणस्यां दिशि मधुरं
मधुकरगुञ्जारवं निशम्याह—अहो इति । मानसगङ्गायाः (शेषे पृष्ठी) मानसगङ्गाप्रवाहे
उत्फुले विकचे कमलकलापे पद्मसमूहे रोलम्बानां भ्रमराणां काकली मधुरध्वनिस्तस्याः
कलकलस्य योगपद्येनोपस्थितस्याव्यक्तरम्यस्वनस्य कोमलता पेशलता हृदयहारिणीति भावः ।
इंपत्कलः काकली सूक्ष्मध्वनिः ।

ततो वृन्दा साकृतमभिप्रायविशेषं हृदि निधाय आह सरोजानामिति —
सरोजानां पुञ्जे कमलवृन्दे भेदेन कलं मधुरस्वनं, आ समन्तात् पिङ्गैः पीतवर्णैः
परागै रओमिः लिप्यमानत्वात् स्फुरन् चम्पमानः कायस्य अधरो निम्नो भागो
यस्य सः स्फुरदधरकायः तादृशं अमुं पुरोदयमानं मधुकरं पुरः अग्रे पश्यत यूयमिति शेषः ।
पुनस्तं विशिनष्टि — यः मधुकरः भ्रामं भ्रामं सन्ततं भ्राम्यन् (भ्राम्यतेः
पौनःपुन्यार्थे णमुल्) भ्रमररमणीः मधुकरीः (द्वितीयाबहुवचनान्तं पदम्) सरमसं
सरसा मुहुवैरम्बारे निरन्धानः प्रह्वालुः ध्वानस्य तासां स्वस्य च गुञ्जास्वनेन विधुतः
नर्मणि कम्पितो मूर्ध्ना शिरो यस्य तादृशः सन् विहरति ।

राधा : (दाहिनी ओर देखती हुई) अहो ! मानसगङ्गा के विकसित कमलवन में
भ्रमर-वृन्द की सुमधुर गुञ्जार कितनी आह्लादक है ।

वृन्दा : (कुछ गूढ़ अभिप्राय से) सामने ही, सतत टपकने वाले पराग के संसर्ग
से पीत इस कमलवन में, जिसके शरीर का अधोभाग कम्पित हो रहा
है ऐसे भद्रमाते भीरे को देखो जो बारम्बार परिभ्रमण करता हुआ मधुर
गुञ्जन करने वाली भ्रमरियों की सरस ध्वनि पर अपने स्तिर को कम्पित

RĀDHĀ : (Looking towards south) Oh ! the tenderness of the
gentle humming of the bees among hundreds of full
blown lotuses growing in the Mānasa Gangā !

VRNDĀ : 19. (Significantly) Look at this passionate drone in front
of you, who, with the lower part of his body shining
with the deep yellow pollen (of the lotuses) and with

मुहुर्भ्रमं भ्रमं भ्रमररमणीयः सरभसं
निरुन्धानो ध्यानोद्धतिविधुतमूर्धा विहरति ॥१९॥

राधा — (स्वगतम्) णूणं वुन्दाए किं पि हिअए वदुअ एदं
चाहरिअदि । [नून धृन्दया किमपि हृदये कृत्वा इदं व्याह्रियते ।] (प्रकाशम्)

अत्र भ्रमर्यं आलम्बनम्, मधुकरो नायकः, सरोजवन गुञ्जारवधोदीपनम्, कायस्फुरण सात्त्विकभावः, मुहुर्भ्रमण निरोधः प्रेयसी परीत्येत्यनुभावः, मदः सञ्चारी — एमिरुपकरणे मधुकरमधुकरीणां मियो रत्याप्यो भावः सयोगशृङ्गाररूपनिमातनोति, असौ च तिर्यंगतत्वेन शृङ्गाररसामास बहुनाम्नते (एकावलीकारो विद्याधरपण्डितस्तु रसध्वनिमेव स्वीकरोति) । अपि च सरोजं कामिनीवदनानामयवसायः, अवयवग्रहणे-
नावयविग्रहणाद्वर्त्तनीनां निरूपणम् कृष्णत्वस्य साम्यामधुकरपदेन निर्गीर्य कृष्ण-
चन्द्रस्याव्यवसानं शैविर्घ्यापारविशेषैरनभाविता नैकवर्त्तनीरुद्धयः सरभसः कृष्णस्य सङ्गत-
त्व समासोक्त्या सद्दयद्वयप्रहेलियमयमयंशतयुत्यन्वनिना व्यनक्ति । तेन च पिङ्ग-
त्वात्पीताम्बरस्य कृष्णस्य गोपरमणीनिरोधः विधुतमूर्धं नमणा विहारस्य तामि-
सार्धमिति भाविनो वर्ण्यो अर्थो बविवरेण सूचिता यत भागिकाया पूर्वमुल्लिखितेषु
सप्तस्वज्ञेषु प्रथममुपन्यासो नामाङ्गमत्र सन्बन्धम्, यद्वक्षणं “उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य
कीर्तनम् —” इति अत्र तुल्यविशेषणकतया मधुकरापदेशेन कृष्णचरितस्य सङ्केतात्पताका-
म्भान्कमुपन्यस्त भवति । गुणरीती पूर्ववत् । वृत्तमत्र शिखरिणी ॥ १९ ॥

राधा स्वगतमाह नूनमिति — नून निधयेन वृन्दया किमपि हृदये
स्वमनसि चिन्तयित्वा व्याह्रियते । ततः प्रकाशः सर्वभाष्यमाह सखि वृन्द इति —
ध्याया भाग्यशालिन्य वुमुमकीड्यो भ्रमर्यं या कान्तेन प्रियेण मधुकरेण सम सह

करता हुआ अपने वेग से उन्हें निरुद्ध करता हुआ उनके साथ विहार कर
रहा है । [इस उक्ति में पीताम्बर धारण किये हुए, कमलवृन्द से अभ्य-
वसित कोमल कान्त कामिनीयों के चहुँ ओर सङ्गते, उन्हें निरुद्ध करते
श्रीकृष्ण की लीला का अर्थभगी से (चक्रिमा) निरूपण करना ही
वृन्दा का अभिप्राय है ।] ॥ १९ ॥

राधा (स्वगत) निश्चय ही वृन्दा अपने मनमाने किसी अभिप्राय को
प्रकट कर रही है । [संसृत के भाष्यम से]
(स्पष्ट) सचमुच ये फूलों के कीड़े कहीं धन्य हैं जो अपने कान्त के साथ

his head proudly tossed about in buzzing, is sporting
among the bed of lotuses, constantly whirling round
and round and impetuously blockading the female
bees

RĀDHĀ (aside) Vrnda has certainly something in her own
mind when she speaks like this (aloud) Dear Vrnda,

हला वृन्दे धण्णा कुसुमकीडओ जाओ कन्तेण समं कीलन्ति । मन्दभाङ्गीणं
 उण उम्माणं सूर्योपासिणीणं दूरादो क्खणं वि पेक्खणं दुल्लहं । (प्रकाशम्)
 [सखि वृन्दे ! धन्याः कुसुमकीड्यः याः कान्तेन समं कीडन्ति । मन्दभागिनीनां
 पुनरासां सूर्योपासिकानां दूरात् क्षणमपि प्रेक्षणं दुर्लभम् ।]

भवतु माधव जल्पमशृण्वतोः श्रवणयोरलमश्रवणिर्मम ।

तमविलोकयतोरविलोकनिः सखि ! विलोकनयोश्च किलानयोः ॥२०॥

कीडन्ति रमन्ते । अत्र भ्रमरीणां परामर्शेन कृष्णसहचरीणां गोपिकानामेव बोधः कान्तेन
 च कृष्णस्य । ता नूनं धन्याः कान्तप्रलोभनपटीयस्यो रमण्यः “धन्या योपिप्रलोभिका”-
 इति वचनात् । ताभ्योऽस्यन्ती नायिका इतरासां मन्दभागिनीनां हतभागधेयानां
 पुनस्तु आसां अस्मादशीनां सूर्योपासिकानां सौभाग्यामिवृद्धयर्थं सद्गुरुराभाय च नित्यं
 भगवन्तमादित्यमुपतिष्ठमानानां कान्तस्य दूरात् क्षणमपि प्रेक्षणं दुर्लभम् । अत्र
 दूरादित्यनेन देशसामीप्यं क्षणमपीत्यनेन काललवमपि संयोगार्थं प्रतिक्षिप्तम् । धर्मानुष्ठाना-
 वबोधशून्यास्तिर्यग्जातीयाः स्त्रियोऽतिरक्षीन् कान्तसंयोगं लभन्ते पुनश्च प्रतिबोधवत्यः
 देवताराधनतत्परा मानुष्यः तस्माद्विप्रकृष्टा आकुलीभवन्तीति धिक् देवदुर्विलसित-
 मिल्यात्मानमधिक्षिपन्ती स्त्रीयामुत्कण्ठां धन्याः प्रत्यस्यां प्रादुर्कुरुते ।

आत्मग्लानिं विवृण्वती राधिका पुनराह भवत्विति — हे सखि ! माधवस्य
 जल्पं स्त्रैरालापमशृण्वतोः मम श्रवणयोः कर्णयोरश्रवणिः श्रवणासामर्थ्यं बाधिर्यमेव
 अलं वरीय एव भवतु ; एवमेव ते माधवमविलोकयतोः अनयोः मम विलोकनयोरन्यनयोः
 अविलोकनिः दर्शनक्षमताराहित्यमन्धत्वमेव भवतु किल । माधववचसां श्रवण एव
 श्रोत्रयोस्तद्दर्शन एव नेत्रयोः साफल्यम्, तत्तद्भावे अनयोरिन्द्रिययोर्वैयर्थ्यापत्तिरेवेति

विहार करती हैं । हतभागिनी इन सूर्योपासिकाओं को तो क्षण भर के
 लिए भी दूर से दर्शन दुर्लभ हैं ।

हे सखि ! मेरे ये दोनों कान यदि कृष्ण के मधुर वचनों से वञ्चित
 रहते हों तो कहीं अच्छा हो कि इनमें श्रवण शक्ति ही न रहे, और यदि
 ये मेरे नेत्रद्वय कृष्ण के दर्शन न कर पाँय तो वही अच्छा हो कि इनमें
 दर्शन-शक्ति ही न रहे ॥ २० ॥

blessed are these flower-worms (= female bees) who
 play with their lover. For these unfortunate
 worshippers of the Sun (= for us), on the other hand,
 not even a momentary glimpse of him, howsoever from
 a distance, is available !

20. Oh friend ! If my ears donot catch the voice of Śrī
 Kṛṣṇa, better it is that they lose the power of hearing,
 and if these eyes of mine cannot catch the glimpse of
 him, it is better they lose the vision itself.

चुन्दा — सखि राधे ! रात्रिन्दिन दिव्यलीला दीव्यसि, तथापि कथं निर्विघ्न स्थिरसे ?

ललिता — हय राधे ! कथं मथरा विअ लक्खीअसि ? [सखि राधे ! कथं मन्थरेव लक्ष्यसे ?]

चुन्दा — हैयङ्गवीनमृदुला त्वमतः कथं वा
हैयङ्गवीनकलसीं चलिता वहन्ती ।

सादात्म्यातिशायिनी माधवविपयिणी रतिमुद्रावकती पूर्वरागे अयोगविपलम्भशृङ्गाररसमहता निर्वेदेन सञ्चारिणा भावेनानक्ति । अथ किलेति गद्गार्याम् । पथेऽस्मिन् काष्ठांतीतो निर्वेद भाषिकाया अपरमङ्ग विन्यासाख्यमुपन्यस्यति । पथेऽस्मिन् प्रतीपमलङ्कार । अत्र ममस्पर्शि माधुर्यं, ललित साधुभासो बन्ध, लाठी रीति, द्रुतविलम्बितञ्च रसानुगुण वृत्तम् — “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” — इति लक्षणात् ॥ २० ॥

अस्थाने खल राधिकाया वृताबाखेद इत्यामनती चुन्दा तामाह — सखीति — अयि राधे । रात्रिन्दिनमहर्निश दिव्यलीलाया दिव्या लोकोत्तरा या लीला अथवा दिव्येन माधवेन सार्धं लीलाया दीव्यसि कीडसि, तथापि निर्विघ्न नैराशयेन स्थिरसे आत्मान मुधा लपयसि इति ।

चुन्दा किमपि इदि हरवा जन्मतीति विमाम्य तद्वचसो वितथत्व मन्वाना अनाकर्णितत्वं रूपयन्ती प्रत्युत्तरदानेनाप्यसमाजयती यावद्राधा तत्रोदासते ललिता राधाया गतौ कथिं च प्रेक्षमाणा तद्देहमनुयुक्ते पथमिति — अयि राधे ! कथं सञ्चारे त्वं मन्थरा शिथिलमति इव लक्ष्यसे, किमु श्रान्तेति प्रश्न ।

यावदुत्तरयति राधा तावदन्तराल एव परमसुकुमार्यास्तस्या नवनीतोद्बहनश्रममायास निमित्तं कल्पयती चुन्दा श्रुतिव्याह — हैयङ्गवीनेति — हैयङ्गवीनमिव मृदुला प्रवृत्तिपेलवा त्वमसि, अत एव कोमलङ्गी सस्य कथं वा (इति वितर्क) हैयङ्गवीनेन पूर्णा कलसी पटी

चुन्दा — सखि राधा ! तू जिस ही दिव्यलीला का आनन्द लेखी रहती है, फिर
॥ ॥ की लेकर क्यों ऐसी स्थिर हो रही है ?

ललिता — भरी राधा ! तू इतनी शिथिल क्यों हो रही है ?

चुन्दा — तू स्वयं नवनीत के समान सुकुमार है तो तू नवनीत से भरे कलश को माथे पर रख कैसे चक सकती है । खुदों की कली रखने योग्य तरे

VRNDĀ Friend Rādhā ! you are day and night refulgent with divine sport, what makes you then so despondent and feel dejected ?

LALITĀ Why friend Rādhā ! you look so tired and bent ?

VRNDĀ 21 You are as delicate as fresh butter, how can you carry a pot of fresh butter ! Ah ! your head, fit only for

हा मल्लिकार्पणपदं व्यथते शिरस्ते,

मूर्धन्यमुं मम निधेहि कृपां विधेहि ॥२१॥

राधा — सहि ! कलसीए भारो ण मां मंयरविदि । पेक्ख, भूरि

भूसणाणं च्चेअ जाहि णिआरिदाए वि ललिदाए प्पसहं अप्पिदाइ ।
[सखि ! कलस्याः भारो न मां मन्यरयति । प्रेक्षस्व, भूरिभूषणानामेव यानि निवारितयापि
ललितया प्रसभमर्पितानि ।]

विशाखा — हला राहे ! क्खणं चिट्ठं । उदारेमि मडणभारं ।

[सखि राधे ! क्षणं तिष्ठ, उत्तारयामि मण्डनभारम् ।]

(इति ययार्हमुत्तारयति)

वहन्ती शिरसि निधाय चलिताऽसि । हा इति खेदे । ते शिरः मल्लिकायाः परमसुकुमारस्य
आतीकुसुमस्य अर्पणं विन्यासस्तस्य पदं योग्यमथवा स्थानमपि कृतञ्चेत् व्यथते क्लिश्यति ।
आतीप्रसूनभरमप्यसहमानं तव शिरः, अतः इमां कलसीं मम मूर्धनि शिरसि निधेहि स्थापय,
मयि कृपां विधेहि, मा मात्मानं क्लेशयेति राधामुपयाचते स्नेहपारवश्यात् ।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमा, तृतीयचरणे च व्यतिरेकः । नायिकायाः परमसुकुमार्यं
ख्याप्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । वसन्ततिलका वृत्तम् — “उत्ता वसन्ततिलका तभजा
जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

शृन्वाया ऊहं प्रत्याख्यान्ती राधिका तां मान्धर्वहेतुं विज्ञापयति — कलस्या इति —
कलस्याः भारः न मां मन्यरयति शिथिलगतिमतीं करोति नायास्यतीति भावः । तस्य
भारोद्ग्रहणेनैवामिलयितसिद्धिरिति तत्राकृतम् । यदि नवनीतं न वहेयं शुरकादानव्याजेन
कथं वा मां माधवो निरोत्स्यति यदर्थं नितान्तमातुराऽस्मीति, अतस्तस्य भारो मां
नोद्वेजयति । आयासहेतुस्तावत् प्रेक्षस्वेति — भूरिभूषणानां भारः मां मन्यरयति,
यानि भूषणानि ललितया प्रयत्नाद्वहेन निवार्यमाणया मद्रूपयि आरोपितानि ।

ततो विशाखा राधाया भूषणभारं लघूवर्तुमिच्छन्ती प्राह सखि राध इति —
क्षणं तिष्ठ विरम, ते मण्डनानामलङ्काराणां भारमुत्तारयामि अपनयामि—इत्युक्त्वा तया करोति ।

मिर को इससे व्यथा होती है । अतः मुझ पर कृपा कर — इस पात्र को
मेरे मिर पर रख दे ॥२१॥

राधा —

सखि ! इस कलश का भार मुझे शिथिल नहीं कर रहा है किन्तु
बारबार मना करने पर भी ललिता द्वारा पहिनाए हुए इन आभूषणों
का बोझ मुझे कष्ट दे रहा है ।

विशाखा :

भरी राधा ! ज़रा रुक जा, मैं इन आभूषणों को उतार देती हूँ ।

(ललङ्कार उतारने लगती है)

= jasmine to be placed upon, is pained with the pot of
fresh butter on it. Put it on my head, please, and
oblige me.

RĀDHĀ :

Friend : it is not the weight of the pot that bends me.
What is crushing me is the abundance of ornaments
which, though forbidden, Lalitā put forcibly on me.

VIŚĀKHĀ :

Friend Rādhā, wait a bit, I shall relieve you of the
burden of the ornaments. (She suitably removes them)

वृन्दा — व्रपते विलोक्य पद्मा ललिते राधां विनाऽप्यलङ्कारम् ।

तदलं मणिमयमण्डनमण्डलरचनाप्रयासेन ॥२२॥

राधा — हला वृन्दे ! तस्य जण्णे हेअंगइणोवहारिणीणं हरिणी-
जेत्ताणं सवंगारिहस्स मण्डणउलस्स मुणिज्जादो खलद्धी सुणीअदि ।
[सखि वृन्दे ! सद्य यज्ञे ह्यङ्गवीनोपहारिणीनां हरिणीनेत्राणां सर्वगार्हस्थ्यमण्डन-
कुलस्य मुनिजनत उपलब्धि भूयते ।]

अनान्तरे राधावपुषो निसर्गत. सुपमा श्लाघमाना वृन्दाऽऽह व्रपत इति —
अपि ललिते । राधा विनाप्यलङ्कारं भूषणान्यपरिधानामपि विलोक्य पद्मा नाम
चन्द्रसखी रमा या व्रपते प्रीडिता भवति, मणिमयाना रत्नप्रचुराणा (मणिमयेत्यत्र
प्राचुर्याधे मन्द्) मण्डनाना मण्डलम् समुदाय तस्य रचना विन्यासः तद्वत्त्वेन प्रयासेन
अलम् — माऽस्तु तादृशः प्रयासः वैयर्थ्यापत्तेः, भूषणानाम् इतररमणीना प्रपाकरत्वेन
वर्ष्मणधारतापादकत्वेन प्रियावर्षकत्वेन साफल्यं, तदविकलं विनाऽपि मण्डनानि
राधावपुषा साध्यन्ते इति हेतोः ।

अत्र श्रीराधावपुषि रूपं नाम कायिको गुणः — “अज्ञान्यभूषितान्येव
केनचिद्भूषणादिना । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यते ।” — इति लक्षणात् ।
कालिदासोऽप्याह — “श्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता” — इति । अनोत्तरार्धे
दीर्घसमासेन घटितं पदं निव्रेडतया मण्डनसन्निवेशस्यानुरणनमिव कुर्वदोजस्विता
वदन् सन्द्ध्यसयोगेन बहुशः गौडीरौतिं निदर्शयति । अत्र आर्या जतिः ॥२२॥

राधिका वृन्दा सम्बोद्धप्याह तत्र यच्च इति — तत्र गोविन्दकुण्डोपकण्ठे
रचिते यज्ञे ह्यङ्गवीनोपहारिणीनां नवनीतनेत्रीणां हरिणनेत्राणां रमणीनां सर्वैः

वृन्दा : भरी ललिता ! व्रजसुन्दरी पद्मा राधा के निरलङ्कार शरीर की सुपमा
को देख मन ही मन लजित होती रहती है । अत एव राधा के लिए
मणिमण्डित आभूषणों का धारण करने का प्रयास व्यर्थ ही है ॥२२॥

राधा : भरी वृन्दा ! सुना जाता है कि यज्ञशाला में नवनीत ले जानेवाली
शृगनयनी गोपिकाओं को समस्त गृहस्थोचित मण्डन प्राप्त होने वाले हैं ।

VRNDĀ : 22 *Lalitā* ! *Padmā*, the well known beauty of Braja
(or Goddess Laksmī) blushes when she sees Rādhā even
unadorned. No use exerting on decorating her with
numerous pieces of jewellery

RĀDHĀ , Friend Vrndā ! they say a full decorative set of house-
hold ornaments will be had by each of the fawn-eyed
blondes offering fresh butter at that sacrifice.

वृन्दा — न केवलं मण्डनकुलस्यैवोपलब्धिः किन्तु क्रियारम्भ एव निजामीष्टानामपि । तदेभ्यः प्राञ्जलमञ्जलिः क्रियतां कामदेभ्यः शैलेन्द्रतीर्थेभ्यः । (इति सर्वास्तथाकुर्वन्ति)

चम्पा — सहि चित्ते । अदिचित्ता एसा णिहिल-जीअ-मंडली-कुंडिआ-कुलालस्स पुंडरीअ-जोणिणो कुंडेण मंडिदा गिरिन्द-सिहर-त्थली

साकल्येनेत्येकवचनम् गार्हस्थ्यस्य दाम्पत्यजीवनस्य कृते यानि मण्डनानि सौभाग्यलक्षणाणि तेषां कुलस्य समूहस्य उपलब्धिः भविष्यति श्रूयते । वृन्दायाः पूर्वतरवाक्यसन्दर्भमनुमोदमाना भङ्ग्या मण्डनानामिहोत्तारणमेव वरीयो यतस्तत्र मखे समस्तमण्डनमण्डलस्योपलब्धिर्भाविनीति स्फुटोक्तिः प्रतीयमानतया स्वप्रियोपलब्धिं केतयते वाग्मिनी राधेति विभाव्यम् ॥

वृन्दा ततोऽप्यधिकमाशंसमाना राधामुपदौकते न केवलमिति—नैतावदेव । किञ्च निजानां समेषामभीष्टानां मनोरथानां क्रियारम्भः पूरकव्यापाराणामुपोद्घातः अपि भविता । मण्डनकुलावातितोऽप्यधिको लग्नः अभीष्टक्रियारम्भस्तत्र भावीति सात्पर्यम् । तत् एभ्यः प्राञ्जलं समस्ताङ्गलिप्रसारणपूर्वकं सरलः अञ्जलिः प्रणतिसूचकः करबन्धः कामान् ददति ते कामदास्तेभ्यः शैलेन्द्रस्य गोवर्धनस्य तीर्थेभ्यः उपाध्यायेभ्यः ऋषिभ्यः क्रियताम् ।

नवनीतपूर्णं घटे उद्धमाने शिरसा प्रणामस्याशक्यत्वादञ्जलिबन्धेन आत्मनः प्रह्नीभाव-प्रदर्शनमादिश्यते । अपि च कामदेति तीर्थविशेषणमत्र स्थाने स्थाने इहैव भवतीनामपिरेण

वृन्दा : केवल मण्डन-सामग्री उपलब्ध होने वाली हैं इतना ही नहीं, अपितु उन्हें अपने अपने अभीष्ट मनोरथों की पूर्ति का भारम्भ भी होने वाला है । अतः सकल कामनाओं के पूरक गोवर्धनगिरि के तीर्थों (शुभस्थान एवं ऋषिमण्डल) को हाथ जोड़कर प्रणाम करो ।

(सब सखियाँ वैसा ही करती हैं)

चम्पा : भरी चित्रा ! समस्त जीवजगरूप ब्रह्माण्डभाण्ड के निर्माता कुम्भकाररूप कमलयोनि ब्रह्मदेव के नाम से प्रख्यात कुण्ड से

VRINDĀ : Not only that, but the fulfilment of one's own desires is also assured at the very initial stage of the action, viz. of offering fresh butter. Therefore, fold your palms respectfully in all sincerity to those wish-fulfilling holy places (like Brahma-kunda and others) situated on this lord of mountains, Govardhana.

(all do so)

CAMPĀ : Friend Citrā ! here on the right shines this extremely picturesque mountain-plateau of Govardhana which

डाहिणे रेहदि [सखि चित्रे ! अतिचित्रा एषा निखिल जीवमण्डली कुण्डिका-
कुलालस्य पुण्डरीकयोनेः कुण्डेन मण्डिता गिरीन्द्रशिखरस्थली दक्षिणे राजते ।]

चित्रा — सहि ! इध ज्ञअ भत्ताणं वच्छलो हरिदेवणामा णाराअणो
वसेदि । [सखि ! इत एव भक्तानां वत्सलो हरिदेवनामा नारायणो वसति ।]

कामलीलाविलासो भवितेति सूचनारत्नामिप्रायमत परिकरालङ्कारमुद्गावयति । अञ्जलि-
करणस्य प्रणामरूपस्वातीर्थेभ्यः इति चतुर्थी । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजं शु च ।
अवतारयिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रियु” — इति मेदिनी ।

[इति उक्तप्रकारेण सर्वा गोप्य तथा प्राज्ञतमञ्जलिं कुर्वन्ति ।]

अनान्तरे यस्या गोवर्धनशिखरस्थलीम्प्रति सर्वासा ध्यानमावर्जयन्ती चित्रा नाम
सखी सम्बोधयन्ती प्राह —

सखि चित्र इति — अतिचित्रा सविशेषं विचित्रा नैकरूपा एषा निखिलानां
जीवानां प्राणवृत्ता मण्डली समुदायः स एव कुण्डिका भाण्डं तन्निमित्ती निमित्तकरणस्य
कुलालस्य घटकारस्य, पुण्डरीक विष्णोर्नामिकमलं योनिरूपतिस्थानं यस्य तादृशस्य
ब्रह्मणः कुण्डेन पल्लवेन व्रजकुण्डेति ह्यातेन मण्डिता सुशोभितेयं गिरीन्द्रस्य
गोवर्धनस्य शिखरे वर्तमाना स्थली अकृत्रिमा भूमिः इतः दक्षिणे दक्षिणभागे राजते
इति । अत्र हृषिकेशलङ्कारः ॥

चित्रा तद्विशेषमाह — इत एवेति — इत अस्मिन्नेव स्थले (अत्र सतम्यर्थे
तत्तिल्) भक्तानामिति कर्मणि यष्टी भक्तानुद्दिश्य वत्सलः कारुण्यारिगुणसम्पन्नः प्रीतः,
हरिदेवनाना हरिदेव इत्याख्यया विश्रुत नारायणो भगवान् विष्णुः “नाराणां
निलानामयनमिति नारायणपदम्” वसति ॥

सुशोभित गिरिराज की यह शिखरभूमि तुम्हारे दक्षिण की ओर
विराजमान है ।

चित्रा : यहीं भक्तवत्सल हरिदेव नामक नारायण निवास करते हैं ।

is adorned with Brahmakunda, the pool named after
Brahmā, the lotus-born Creator — the potter who has
made this pot of entire community of living beings

CITRĀ : Friends, it is here where lives Nārāyaṇa, called
Harideva, who is fond of his devotees.

वृन्दा — पश्य पश्य —

सखि बहुलशिरस्त्वे भूमृतौ चेह साम्यं
 दधदपि गिरिरञ्चत्येष शेषाद्विशेषम् ।
 अघरिपुरयमङ्गे मूर्ध्नि यस्योदरे च
 प्रणयति रतिलीलामद्भुतां प्रेयसीमिः ॥२३॥

ततोऽपि विशेषं विज्ञापयन्ती वृन्दाऽऽह—पश्य पश्येति । वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
 वक्ष्यमाणलोकार्थस्य कर्मत्वं पश्य-पश्येति चूर्णकस्यस्य क्रियापदस्येत्यवधेयम् ॥

उन्नतशीर्षस्य फणिपतेः शेषस्य गिरिराजस्य गोवर्धनस्य तारतम्यं प्रकटयति सखि
 बहुलेति — हे सखि चम्पे ! बहुलशिरस्त्वे शिरसां फणानां सानूनाञ्चानेकत्वरूपे उभयोः
 साधर्म्यं विद्यमानेऽपि भूमृतौ पृथ्वीधरणधर्मेऽपि साम्यं दधत् धारयन्नपि गिरिगोवर्धनः शेष-
 नागाद् विशेषमाधिक्यमश्नति प्राप्नोति । तदुपपादयति यथा अयं प्रकृष्टः अघरिपुः अघातुरस्य
 निहन्ता श्रीकृष्णः यस्य गिरेः मूर्ध्नि शिरसि, उदरे मध्यभागे दरीगृहे प्रेयसीमिनैकामिः
 प्रियामी रमणीमिः अद्भुतामानेकविधां रतिलीलां प्रणयति प्रणयप्रवण आरचयति ।
 अत्रायं विशेषस्तु व्यज्यते — अघरिपुः अयमिति विशेषणमहिम्ना पूर्णकलः अंशी भगवान्
 श्रीकृष्णः गिरौ विहरति, तत्र शेषशरीरे श्रीकृष्णस्यांशरूपो विष्णुः केवलं शेते एव; अपि च
 तत्र कुण्डलीकृते शेषशरीरे एकत्रैव विष्णोः स्थितिरीह ॥ गिरौ तन्मूर्ध्नि उदरे कन्दरादौ
 च इत्यनेनोच्चावचेषु रम्यस्थलेषु सर्वत्र विहारः, अपि च तत्र शेषशरीरे एकया एव
 लक्ष्म्या सहोपस्थितिरत्र गिरौ तु प्रयसीमिः भूयसीमिः, पुनश्च तत्र शेषे केवलं
 लक्ष्मीकृतधारणसंवाहनमात्रः सम्पर्कः, इह गिरौ ॥ अद्भुतां मणित-रणित-कणितललितां
 रतिक्रीडां निर्विशते इति नैकप्रकारकं शेषापेक्षया विलासाधिक्यं प्रपञ्चितम् ।

पयोऽरिमन् बहुलशिरस्त्वे भूमृतौ च श्लेषालङ्कारः, शेषपक्षे शिरसि फणाः
 गिरिपक्षे शिखराणि, एवमेव फणासु निहितभारत्वात् शेषस्य भूमृत्त्वं (भुवं विभर्ति

वृन्दा : देखो, देखो ! अनेक फणाओं के मण्डल से सुशोभित शेषनाग एवं
 शठाधिक शिखरों से विभूषित इस गिरिराज में बहुत अधिक समता
 होने पर भी, गिरिराज की विशेषता कहीं अधिक है; कारण,
 [शेषनाग की शय्या पर तो अघातुर के निदन्ता श्रीकृष्ण के अंशभूत
 नारायण केवल महालक्ष्मी के ही साथ विहार करते हैं, किन्तु] गिरिराज
 की कन्दरा कन्दरा में, उसके मध्यभाग में, उसके शिखरों पर (अंशी)

VRNDĀ : 23. Behold, friend, this mountain, though, in the matter
 of having numerous peaks (hoods) it bears resem-
 blance with the thousand-hooded serpent (Śeṣa),
 has a superiority over the latter in that Lord Kṛṣṇa,
 the slayer of the demon Agha, leads the marvellous

रुलिता — (राधाभवेत्य । सस्कृतेन)

निविडरुचिनि गण्डप्रावरण्डे गरिष्ठे

सुरभिणि किर दृष्टिं गौरि ! गोवर्धनस्य ।

सखि ! मृगमदपङ्कैः सुष्ठु यत्रोपविष्ट-

स्त्वदुरसि रसिकेन्द्रः पत्रवल्लीमलेखीत् ॥२४॥

धारयतीति), गिरेस्तु भूपरत्वाद् भूयस्त्व भुव स्थिरीकरणात् (भुवं त्रिभक्तिं पोषयतीति-
भुम् धारणपोषणयोरेति घातुपाठवचनात्) श्लेषाद्विशेषम् विगतशेषत्वमतिशयान्तशेष-
धर्मत्ववैशिष्ट्यमवर्तयतीति भाव - तेनात्र छेकानुप्राससहचारी व्यतिरेकालङ्कारः ।
उत्तराधन तदुपपत्तिरुपापनादन हेत्वलङ्कारः । अपि च भगवतोऽन अधरिपुधर्मण
परामर्शात् श्रीकृष्णस्यैव बोध यस्तु अस्मी, अन्यत्सर्वं तदशभूतम् इति अप्यप्यदेन
सहेतितम् । अत्र विशेषस्याधरिपुपदस्य सामिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरो नामालङ्कारः । अत्र
इहैव वन्दरादिथलीषु विविधा लीला भाविष्य इति सङ्केतस्थलान्यपि सकेतितानि ।
अत्र प्रसादगुणमण्डिता वैदम्भी रीतिः । मालिनो दृष्टम् ॥२३॥

रुलिता राधा पश्यन्ती सस्कृतेन गिरेः प्रीत्यापादकत्वं स्मारयति —
निविडरुचिनीति — अयि गौरि नवयौवने राधे ! गोवर्धनस्य गिरे (पुरो दृश्यमाने)
सुरभिणि प्रसमृद्विकचकुसुमसौगन्धयुक्ता गिरिष्ठे गुरुवने निविडत्वात् रुचिनि सुखावहे
गण्डप्राणः खण्डे महति शिखण्डे दृष्टिं किर इतस्ततः देहि । अयि सखि ! यत्र
शिलोचये उपविष्ट समासीनो रसिकेन्द्रो लीलाकोविदः श्रीकृष्ण त्वदुरसि त्वदीये वक्ष स्थले
मृगमदपङ्कैः कस्तुरिकाविलेपनैः सुष्ठु शोभना पत्रवल्लीं अलेखीत् मण्डनानि भ्रूवत् ।

अत्र पूर्वगतस्य स्मरणान् स्मरणमलङ्कारः उद्गीपनविभावमादिर्भावयति
येनोत्प्लव्य नाम सञ्चारीभावो पुष्टिमुपैति । प्रावखण्डस्य सर्वाण्यपि विशेषणानि
साकृतानि । सुरभिस्ताम्बनोमोहकतया रस्युपस्कारकता, निविडरुग्राभावेन शय्यैव

स्वयं श्रीकृष्ण अपनी अनेक प्रियतमाओं के साथ प्रणयलीला
करते हैं ॥२३॥

रुलिता

(राधा की ओर देखती हुई सख्य में —)

भरी गोरी (राधा) ! गोवर्धन गिरि के अत्यन्त सुगन्धी, परम
सुहावने उस भारी पत्थर की चट्टान की ओर जरा नज़र हो डालो
जहाँ, भरी खट्टेली ! शान्ति से बैठ कर रसिकदरिद्रोमणि श्रीकृष्ण ने
कस्तूरी के रंग से तेरे वक्ष स्थल पर नाना प्रकार के मण्डल मींचे थे ॥२४॥

amorous sport with his beloveds at its (mountain's)
foot, in its valleys and on its top and every where

LALITĀ

(Looking at Rādhā)

24 Fair friend, Cast your eyes on that densely lustrous,
fragrant piece of the huge rock on the Govardhana
mountain, seated on which (rock) (Lord Kṛṣṇa)

चम्पा — (जनान्तिकम् - संस्कृतेन) सखि, समाकर्ण्यताम् —

अयमुपरि परिस्फुरद्-बलाका-ततिरनुसञ्चल-चञ्चला-विलासः ।

अचलशिरसि नीलमण्डपस्य द्विगुणयति द्युतिमम्बुदः खधाम्ना ॥२५॥

समतलता, गरिष्ठत्वात् तत्राधःपातशङ्कानिरासद्वारा विविधै रतिवन्धैरासज्यमानत्वे तद्भारसहिष्णुता गण्डप्रावेत्यनेन आयामवृत्ताऽभिव्यज्यते येनास्य स्थलस्य रतिकीडो-पयोगिता सूच्यते । पुरा यत्र पत्रवल्लीमण्डनान्यकार्यात् कृष्णस्तत्रैव विश्रम्भेण पूर्वपरि-चितत्वात्स्थानस्यास्य पुनरपि सम्भोगस्य सम्भावनमभिव्यज्यते । अत्रैव त्वं पुनरपि निवेशमुखपरम्परामाशु लब्धासे इत्यतः त्रिगुणां स्त्रीयां दृष्टिं पूर्वोपभोगं स्मारं स्मारं किर सर्वत्र निक्षिपेति भावः । पूर्वरागविप्रलम्भपरिपोषकत्वात् पद्यस्यास्य वैशिष्ट्यम् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । वृत्तञ्च मालिनी ॥२४॥

चम्पा — जनान्तिकम् अन्यैरधूयमाणं बोद्धव्यमात्रावगाहि नियतप्राप्य वचनम् । संस्कृतमाश्रित्य समीपस्थां ललितामुद्दिश्याह समाकर्ण्यतामिति । किन्तदित्याह अयमुपरीति — अयं पुरो हृदयमानः उपरि गिरिशिरसि (आदौ) परिस्फुरन्तीनां उदयमानानां बलाकानां ततिः । त्रकजातीया श्वेतवर्णा लघ्वीयसी पक्षिजातिः बलाका याः अम्बुदागमे खे पक्षिबद्धाः सञ्चरन्ति तदनु सञ्चलानामस्थिराणां चञ्चलानां विद्युतां विलासः दीप्तिः, ततः अचलस्य गिरेः शिरसि शिखरे नीलमण्डपस्य श्यामलमण्डपस्य द्युतिं शोभाम् अम्बुदः मेघः खेन धाम्ना नीलतेजसा द्विगुणयति । दृश्यमिदं रमणीयं यथा-खस्य नीलत्वं तत्र सिता बलाकाः ततः विद्युतां पीताभा तत्समवायेऽम्बुदस्य श्यामता तेजस्विनी परिसरस्य शोभां संवर्धयतीति भावः ।

अत्र खभायोक्तिरलङ्कारः । चञ्चलापदेन लोला गोप्याः, अम्बुदेन च कृष्णः अभ्यस्यते । अतोऽत्र साध्यवसानाति- शयोक्तिः प्रतीयमाना चमत्कारिणी । अत्र 'भ्रान्तिनाशो विरोधः स्यात्'— एवं परिभाषितो विरोधो नाम भाषिकायास्तृतीय-महामुपस्थाप्यते । सानुप्रासो बन्धः, गुणरीति पूर्ववत् । वृत्तञ्च पुष्पिताग्रा ॥२५॥

चम्पा — (एकान्त मे — संस्कृत के माध्यम से) सखि ! सुनो । यहाँ इस पर्वत पर फुरफुराती बलाकाओं की कतार और उस पर चमचमाती चञ्चल विजलियों की दमक और वहीं पर नील मेघ श्यामलमण्डप की शोभा को अपनी आभा से दुगुनी कर रहा है ॥२५॥

the foremost among the master artists drew beautiful figures on your bosom with solution of musk.

CAMPĀ : (Speaking aside [to Lalita] Friend ! listen,

25. This cloud above with its innate Lustre, with a row of herons flying about and with flashes of lightning glittering along side doubles the brightness of the Blue Arbour (situated) on the top of this mountain.

राधा — (वृन्दां वीक्ष्य सकम्प सस्कृतेन)

उरीकुर्वन् गौरीं गिरिशिखरभागम्बररुचिं

जगद्देशे युञ्जन् मदनघनघूर्णाघुणघटाम् ।

धृतिध्वान्तं भिन्दन्नमृतनिधिरिन्दीवरदृशां

दृशां बन्धुः कोऽयं विधुरिव पुरस्तादुदयते ॥२६॥

राधा — वृन्दां वीक्ष्य सकम्प भावोप्रेषवशाद्वेपथुमनुभवन्ती सस्कृतगिरि प्राह उरीकुर्वन्निधि — कोऽयं विलसणोऽज्ञातस्वरूप गिरिशिखरभाक् पर्वतोपरि वर्तमानः, अम्बरस्य रुचिं कान्तिं गौरीं शुभ्राम् उरीकुर्वन्, जगद्देशे ब्रह्माण्डभाण्डरूपे वशादण्डे मदनस्य कामस्य घना सन्तता सीता घूर्णा भ्रमि सा एव घुणानां वंशोत्कीर्णन-परार्णां कीटानां घटा समूहस्तां युञ्जन् नियोजयन् जगत् मन्मथविकारजन्यभ्रमिततिना घूर्णविलस्य, परञ्च इन्दीवरदशा कमलाक्षणां सुन्दरीणां धृति धैर्यमेव ध्वातस्तिमिर भिन्दन्, तासान्च दृशा बन्धु नयनप्रिय अमृतनिधि विधुधन्वमा इव पुरस्तादुदयते । इति चन्द्रपक्षे ।

विशेषणानां भिन्नार्थबोधकत्वात् विधुवाच्यचन्द्रपदस्य “वृष्णचन्द्रेति” नाम्न एक-देशम्यपदेशात्समप्रग्रहणन्यायेन पक्षेऽस्मिन् शब्दशक्त्युत्पत्त्यनिवशात् श्रीकृष्णपरकोऽर्थो-ऽप्यवबुध्यते — तथा — गिरिशिखरभाक् गोवर्धनसानुवर्ती, गौरीं पीतवर्णाम् अम्बरस्य परिधानस्य रुचिम् आभासुरीकुर्वन् धारयन्, वगे स्वीयवशीदण्डे जगद्विलिखित मदनस्य मन्मथस्य घना सन्तता निरवकाशा या घूर्णा भ्रमि सा एव घुण सारलोपी कीटविशेष-स्तस्य घटा (पश्यते इति घटा) युञ्जन् प्रापयन् (जनानां) धृति स्थैर्यमनोजविकार-विरोधि अत एव कीर्तिमदुल्लासराहित्यवशाज्जडतापादकत्वाद् ध्वान्त तिमिर भिन्दन्नपानुर्वन् सयमजाज्वापहारपूर्वकं नमविलासमुल्लासयन् अमृतस्व (न मृतमिव भवति यस्मिन् तस्य) चैतन्योद्बोधनस्य निधि कोप, परञ्च इन्दीवरे नीलकमले इव दृशौ नयने शशा तादृशीनां ललनानां दृशा बन्धु उपकारको हितकर कोऽयं पुरस्तात् विधुरिव चन्द्र एव भवेदीदृश उदयते सगुहसतितराम् — श्रीकृष्ण एव भवेदिति सम्भाव्यते ।

राधा — (वृन्दा की ओर देखती हुई, पुलकित हो, सस्कृत में कहती है)

भरी ! गिरि के शिखर पर चढ़ा हुआ, यहाँ सामने आकाश (> वज्र) की कान्ति को शुभ्र (> पीत) बनाता हुआ जगत्समूह (> वेणु) को मन्मथ के सघन घूर्णन रूपी घुन की पफि से योजित करता हुआ, कमलनयनियों के धैर्यरूपी तिमिर को ध्वस्त करता हुआ तथा उनके

RĀDHĀ (Looking at Vrnda, with a thrill)

26 Who is this, the delight of eyes, that is rising in front of us like the Moon, the treasure of nectar, who resorting to the top of the mountain, is brightening the lustre of the sky, and employing the entire gamut of love-into-

वृन्दा — सखि राधे ! समाकर्ण्यताम् ।

समस्तजगतीभुवां मृगदृशामभीष्टाशिपः

समर्थमपि पूरणे किमपि दोलयन् दोर्युगम् ।

असौ कुलजवल्लवीमदनवेदनोन्मादन-

व्रतप्रणयिनोरसा रसिकमौलिरुद्धासते ॥२७॥

अत्र अम्बर-गौरीतिपदगतः श्लेषः, चन्द्रपक्षे कोऽयमित्युपमेयत्वे सति विधुरिवेत्य-
त्रौपम्यादत्र श्लिष्टोपमा; कोऽयमित्यत्र सम्भाविते नायकपक्षे विधुरित्यत्रासौ चन्द्र एव भवेत्
इति सम्भावनायामिवपदप्रयोगे वस्तुतःप्रेक्षालङ्कारः । कोऽयमित्यत्र शुद्धः ससन्देहश्च । जगद्दृश-
घूर्णघुण-धृतिष्वान्तपदेषु समस्तं निरुक्तं रूपकम् । दृशां बन्धुरित्यत्र व्यस्तरूपकम् । दृशां
दृशामित्यत्र यमकम्, द्वितीयचरणान्ते वृत्त्यनुप्रासः प्रथमे पादे च, शेषभागे द्वेकध्रुत्यनुप्रासौ ।
अपि च घूर्णया मदः, धृतिविरहाद् विबोधपूर्वकक्षपलभावः, दृशां बन्धुत्वेन ललनानां चेतसि
औत्सुक्यं, पुरस्तादुदये तु हर्षः — एवं यद्वृत्तामिव्यजमानानां सञ्चारिणां भावानां
शयलता रतेः स्थायिभावस्य परिपोषिकेति दिक् ।

अत्र प्रसादसौकुमार्यकान्तयो गुणा, वैदर्भी रीतिः, रसालेव शिक्षरिणी वृत्तम् ॥२६॥

एवं सन्दिहानां प्रियसखीं राधां निश्चयोक्तया वृन्दा समुद्बोधयति समाकर्ण्यतां श्रूय-
तामित्युपक्रम्य समस्तेति — असौ समस्तानां सर्वासां, जगती पृथ्वी भूरुपतिस्थानं यासां
ताः जगतीभुवस्तासां, मृगस्य दृशाविव दृशौ यासां ताः मृगदृशः हरिणनयनाः स्त्रियस्तासाम्
अभीष्टा अभिप्रेता या आशीः आशंसा तस्या आशिपः अपि पूरणे समग्रपृथ्वीवलमजातानां
कामिनीनां मनोरथानां पूर्तये समर्थं दोर्युगं भुजद्वयं दोलयन् आस्फालयन् रसिकमौलिः
सहृदयाप्रगल्भः श्रीकृष्णचन्द्रः कुलजानाम् अभिजातानां बह्वीनां गोपाङ्गनानां मदनवेदनया
मन्मथपीडया उन्मादनं व्याकुलीकरणमेव व्रतं तस्मिन् प्रणयिना बदादरेण उरसा वक्षः-
स्थलेन उद्धासते देदीप्यते शोभते इत्यर्थः । सकलललनावृन्दस्य मनोरथान् पूरयितुं क्षमं

नयनों को विकसित करता हुआ, सुधानिधि चन्द्रमा जैसा यह कौन
उदित हो रहा है ! ॥२६॥

वृन्दा — भरी राधा ! सुनो —

समस्त भूमण्डल की मृगनयनियों के भी मनोरथ को पूर्ण करने में
समर्थ अपने भुजयुगल को दुलाता हुआ, कुलीन गोपाङ्गनाओं की

-xicating notes¹ in the World-flute is destroying the
darkness of the lotus-eyed belles' firmness of mind.

VRNDĀ : Friend Rādhā ! listen

27. It is Lord Kṛṣṇa, the foremost among the connoisseurs
who, raising a little upwards both of his arms that
are capable of fulfilling the desires of the fawn-eyed
damsels of the whole world, is shining with his

1. i. e. playing the flute so melodiously as to make the entire world mad with love.

राधा — (सविस्मय सङ्कटेन)

प्रपन्नः पन्थानं हरिरसकृदस्मन्नयनयो-

रपूर्वोऽयं पूर्वं कचिदपि न दृष्टो मधुरिमा ।

प्रतीकेऽप्येकस्य स्फुरति मुहुरङ्गस्य सखि या,

श्रियस्तस्याः पातुं लवमपि समर्था न दृगियम् ॥२८॥

निज बाहुयुगलमुद्यम्य किञ्चित् लोलयन् असौ कृष्ण कुलीनानां गोपिकानां मन्मथवेदनायां बद्धोदने गृहीतव्रतेन निजेनोरसा उपलक्षित अन विराजत इत्यारूतम् ।

दोयुगस्य दोलन सकलाशाभूरणसूचकं भवति । अपि च यस्य वक्षो वीक्ष्य समालिङ्ग-
नीत्सुस्य कुलजाभामपि चेत्तति प्रादुर्भवेत्तति सौन्दर्यविशेषगमकम् । प्रणय स्नेहोऽभिर-
चिर्यस्यास्तीति प्रणयी तेन प्रणयिना अथवा प्रणेतु शीलमस्येति प्रणयी तादृशेनेति उरोविशे-
षणम् । किमपि इति विलक्षणत्व गमयति ।

पदेऽस्मिन् विशेषणादम्बरो नायकस्य नातिप्रकर्षं गमयन् अपुष्टार्थतामात्रसाधकं सहृदयद्वयवार्जने श्रमः । अन मृगपदेन मृगीप्रहणमभीष्टम् — सामान्यवाचित्वं पुतिप्रयुक्तस्य पदस्यानाभिप्रेतत्वात् कवेः, मृगपदप्रहणे न कोऽपि विशेषार्थविगमं छन्दोभङ्गनिवारणमात्रं प्रयोजनम् । पाञ्चाली रीतिः । पृथ्वी रूतम् ॥२७॥

अहो कीदृशसुषमाशाली मधुरिमाऽयं हरेरेति विस्मय बहूनी सङ्कटेनाह राधा —
प्रपन्न इति — हरतीति हरिधेतोऽहरोऽयं कृष्ण अस्मन्नयनयो पन्थानं वृत्तिनीम् असङ्कृतं
नैकवारं प्रपन्नं प्राप्तं बहुवारं प्रस्मामिर्गृष्टपूर्वं इत्यर्थः, तथापि तस्य अपूर्वो विलक्षण अयं
मधुरिमा मधुरभावः कचिदपि एकवारमपि न दृष्टः ।

हे सखि वृन्दे ! (वस्तुतस्तु) एकस्यापि हरेरङ्गस्य प्रतीके एकदेशे वा श्री शोभा
स्फुरति दीप्यति (चमचमायते) तस्या श्रियं लव लेशमानमपि पातुं सोत्कृतया विधयीकर्तुम्
इयं मे दृक् समर्था न कुतस्तत्त्वस्तमप्रस्याङ्गविशेषश्च समस्तस्य वपुषो वा ।

मन्मथ पीडा को उन्मादित करने का व्रत लिये रसिकशिरोमणि
श्रीकृष्ण अपने वक्ष स्थल की वांछित से विराममान हैं ॥२७॥

राधा — (विस्मयपूर्वक - सङ्कृत में)

श्रीकृष्ण कई बार हमारी आँखों के सामने उपस्थित हुए हैं, परन्तु
उनकी ऐसी अपूर्व मधुरिमा की छटा तो कभी भी नहीं
देखी। अरी सखि ! उनके किसी भी अंग के एक अक्षर में भी

bosom, cherishing a vow to intoxicate the lovely
cowherd women of noble descent by pangs of love

RĀDHĀ (In amazement)

28 Several times have we seen Hari but never before
was seen such extraordinary sweetness in him Friend !
this eye ■ incapable of drinking in even a drop of the

वृन्दा — यदा यदा पश्यसि माधवं पुरः
 तदा तदैवास्य वदस्वपूर्वताम् ।
 नवः सदा स्यात् किमयं तवाथवा
 रागोन्मदे विस्मरतः किमक्षिणी ॥२९॥

अत्र नायकस्य प्रतिवेले नवनवत्वमेव प्रतिभारति बहुधानुभूतस्य विषयस्यानुभूतत्वभानमेवानुरागस्वरूपम् ।

“सदानुभूतमपि यः कुर्वन् नवं प्रियम् ।

रागो भवन्नवनवः सोऽनुराग इतीर्यते ॥” इति उज्ज्वलनीलमणिः ।

अत्र कान्त्या प्रतिवारमेधमानः असौ माजिष्ठो रागः मधुसमस्नेहप्रसूतः । स्नेहस्य स्वरूपं यथा ‘हृदयं द्राव्यक्षेप स्नेह इत्यभिधीयते । अग्नौदिते भवेज्जातु न तृप्तिर्दर्शनादिषु’ ॥ इति । कविसमये पातुमित्यत्र पाघातोः तत्तदिन्द्रियद्वाराग्राह्यस्य वस्तुनः स्पृहणीयतया विषयीकरणे तात्पर्यमिति वामनभट्टः, अतः नायं लक्षणाविषयः — यथा ‘निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथामिति’ नैषधीयचरिते श्रीहर्षः । “प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः” ।

अत्र प्रसादमाधुन्ये गुणौ, वैदर्भी रीतिः, वृत्तञ्च शिखरिणी ॥२८॥

राधायाः स्निग्धवचनमाक्षिपन्ती वृन्दा तां पृच्छति यदा यदेति — त्वं पुरः समक्षं माधवं श्रीपतिं कृष्णचन्द्रं यदा यदा पश्यसि तदा तदा एव तस्य अपूर्वतामद्भुततां यदसि कथयसि — तत्र किं कारणम्भवेदिति सन्देहदिग्धा पक्षद्वयं स्थापयति — किमयं श्रीकृष्णः सदा नवः एव स्यात् अदृष्टपूर्वः, अथवा तव अक्षिणी नयने रागेण उन्मदे पूर्वसंस्कारशून्ये सती विस्मरतः न दृष्टपूर्वः क्वचिदित्येव भव्याते । अत्र शुद्धः ससन्देहालद्वारः ।

पद्येऽस्मिन् समस्तः पदसमूहोऽसमस्तः, अतः सुगमो बन्धः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । पद्यस्यास्य आद्यात्म्यः पादाः वंशस्थेन पटिताधरमथ चरणः इन्द्रवशयोपनिबद्धः, अतो वंशस्थेन्द्रवंशयोरेवं मेलनादत्र शीलातुरा नाम करम्बजातिः (उपजातिविशेषः) वृत्तम् ॥२९॥

ओ शोभा विद्यमान है, उस शोभा के अंशमात्र को भी निहारने में मेरी यह दृष्टि तो असमर्थ ही जान पड़ती है ॥२८॥

वृन्दा — भरी ! जब जब तू माधव को सामने देखती है तब तब तू सदा उसकी अपूर्वता ही बखानती है । न जाने क्या यह सदा नये नये रहते हैं अथवा अनुराग के मद से मत्त ये तेरे नयन पूर्वरूप को भूल जाते हैं ! ॥२९॥

beauty that is constantly scintillating in any part of his limbs.

VRNDĀ : 29. Every time you see Mādhava before you, you find something new in him. Is it because he is really always new or because your eyes, infatuated with love, become forgetful ?

[नतः प्रविशति मधुमङ्गलपुत्रादिभिर्हपास्यमानो नान्दीमुखीमभिपृच्छन् कृष्णः]

कृष्णः — (सौमुख्यम्)

गोवर्द्धनं गिरिमुपेत्य कटाक्षबाणान्
कर्णस्फुरन्मणिशिलोपरि संशुवाना ।

[ततः एतदन्तराले मधुमङ्गलस्तजामा सखा, अपरः सुबलः, आदिपदेन भर्जुनस्य बोधः, एवं सखिभिः उपास्यमानः अन्वीयमानः कृष्णः नान्दीमुखीमभिपृच्छन् तथा सह सबद्धं प्रविशति । अत्र पृच्छते: पूर्वमसीत्युपसर्गस्य सन्मुखीभूय पृच्छन्निति भविष्य-विशेषोऽस्ति ।]

कृष्णः उत्सुकः सन् वस्तुविशेषस्य जिज्ञासायां व्यस्तबाऽऽह गोवर्द्धनमिति—
गोवर्द्धनं तदारुणं गिरिमुपेत्य कर्णयोः स्फुरन्ती या कुण्डलजटिता मणिशिला तदुपरि कटाक्षाः अपाङ्गवीक्षणानि एव बाणालान् संशुवाना (छुणोनेः कानच्) तेजयन्ती तीक्ष्णतामापादयन्ती का खलु इयं लग्ना भूरेव धनुः तस्या धवनं कम्पनं (धुनोतेत्युद्) तेन सूचिता प्रकटीकृता लङ्घना मदैर्यविलोपनव्यापारः यथा सा, माम् अपि धीरप्रवरमन्येषां धैर्यव्युत्ति-
कर्तुं मार्गं जनमपि सम्भ्रमेण व्याकुलीकरणेन व्यप्रीकरोति ध्वम्प्रं सुसमाहितमपि व्यप्रे-
यया स्यात्तथा विह्वलं करोतीति । अहह इति आश्चर्यं । विस्मयावहोऽयं विषयो यद्वा विरल-
जनसम्प्राप्ते पर्वते धर्तमाना वाचित् कर्णोपान्तवर्तित्वात् तद्गतकुण्डलचित्तमणिशिलायां
सघर्षणद्वारा निजान् कटाक्षबाणान् तेजयन्ती भ्रुवुटिस्पर्शमात्रेण मणीयं धैर्यं व्यापकगती
'कोऽयं धैर्यलोपी प्रसक्त' इति विचिकित्साजनिताकुलीभावेन मारुतमपि जनें विह्वलयतीति ।

शिलोपरि बाणाः सङ्घर्षणेन तीक्ष्णतां नीयन्ते इति साधारणः प्रयोगः । अत्र कटाक्षा
एव बाणाः कर्णन्यस्तकुण्डलगतमणिशिलातः सङ्घर्षणं निशिता इति साहजिकी व्यापारः
परपक्षपणतत्परतावबोधकवेनात्रोपेक्ष्यते । कटाक्षबाण-भूधतुरित्पन निरङ्गपक्षम् ।

[इत्ने मे ही मधुमङ्गल, सुबल आदि सखाओं से सेवित,
नान्दीमुखी से सम्मुख हो चर्चा करते हुए श्रीकृष्ण का प्रवेश]

कृष्ण — (बकी उत्तुकता के साथ)

अहह ! बड़े आश्चर्य की बात है ! यह कौन है जो गिरिराम गोवर्द्धन
पर आकर अपने कटाक्षरूपी बाणों को कर्णमूषण से विद्यमान मणि
की सिलपट्टी पर रगड़ कर तेज़ करती हुई अपनी भ्रुकुटी के हिलाने

[Attended by Madhumangala, Subala & others
Enter Kṛṣṇa talking with Nāndīमुखी]

KRSNA (Inquisitively)

30. Who could she be, the one, having arrived at the Govardhana mountain, is edging the arrows of her sidelong looks on the hone of the sparkling gem of her ear-ornament and robbing me of my courage just

का भ्रूधनुर्धवनसूचितलुञ्चनेयं

व्यग्रीकरोत्यहह मामपि सम्भ्रमेण ॥३०॥

(पुनर्निहप्य) हन्त ! कथं सैव मदीयद्विद्विड्कालङ्कारपारावतीयं प्रिया ।

(इति नान्दीमुखीममिनन्दन् । सानन्दम्)

नयनान्तभागस्य मुहुर्मुहुः कुण्डलपर्यन्तं यातायातेन राधायाः कृष्णोवलोकनविषयिणी स्पृहा सविषयिणी मधुरा रतिं पुष्पाति । भ्रूधनुःकम्पमात्रेणैव व्यग्रीभावप्रसङ्गे, शरैर्विध्यमाने सति कीदृशी मे स्थितिर्भविष्यति कम्पनैव सम्भ्रमकारिणी ततः कृष्णगतराधाविषयिणी गाढा रतिर्व्यज्यते । अयं रतिपोषकः अभियोगक्रमः भावभिव्यक्तिरूपः—“अभियोगो भवेद्भाव-
व्यक्तिः स्नेह परेण चेति” लक्षणात् [उज्ज्वलनीलमणौ] ।

नान्दीमुखीमभिपृच्छतः कृष्णस्य प्रवेशदर्शनात् कृष्णवचनोत्तरं तस्या एव वचन-
विन्यासादयं ‘का माम् व्यग्रीकरोतीति’ प्रश्नो नान्दीमुखीं प्रत्येव घटते; प्रश्नोऽयं ‘मधुमङ्गलं
प्रति’ इति जीवगोस्वामिपादानामभिप्रायः प्रकरणानुकारी उह एव ।

अत्र रूपकोट्येक्षार्थालङ्कारौ, ऐकानुप्रासः शब्दालङ्कारः भावध्वनिश्च । तृतीयचरणे
प्रहारोद्यतत्वबोधनाय बन्धस्य समासघटितगाढत्वमर्थानुबन्धी हृदयमावर्जयति । सामान्यतो
वैदर्भी रीतिः, प्रसादो गुणः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३०॥

पुनः निहप्य सूक्ष्मं विलोभ्येति नायकस्य धैर्यं गमयति । हन्तेति-हन्तेति सविस्मय-
प्रहर्षे । कथमिति इष्टस्य सहसोपलम्भादतर्कितानन्दावाप्तिरूपो हर्षाख्यो भावोऽभिव्यज्यते ।
सा एव बुद्धिस्था मदीयं हृदयमेव विद्वद्भुः कपोतपालिका तस्य अलङ्कारभूता शोभाभायिका
पारावती करोती तद्गुणोऽयं प्रिया राधा आस्ते । अत्र परम्परितरूपकमन्त्रद्वारः ।

मात्र से मेरे धैर्य को छटने की सूचना देती हुई मुझे भी सम्भ्रान्त
कर विद्वन् कर रही है ? ॥३०॥

(अर्ध अर्ध ध्यानपूर्वक देखकर) यह तो वही मेरे हृदयरूपी
कपोतपालिका को विमूषित करनेवाली कपोती मेरी प्रियतमा
ही है ।

(जो नान्दीमुखी का अभिनन्दन करते हुए आनन्द विमोह हो) .

with a twitch of the bow of her eye-brow and distracts
even me with excitement ?

(looking closely again)

Ah ! this is my beloved, the dove, adorning the
aviary of my heart.

(applauding Nandibhukhi, with joy)

तारश्रिया मूर्च्छिततल्गुरागा विस्तारयन्ती श्रुतिपालिभूपाम् ।

कलान्विता हन्त मयोपलब्धा स्वराधिकेयं परिवादिनीव ॥३१॥

हतीति — इति एव निश्चित्य नान्दीमुखीमभिनन्दन् स्वर्धयन् सानन्दमाह कृष्ण तारश्रियेति — अत्र 'स्वराधिरा परिवादिनीव मयोपलब्धा' — इति प्रधानवाक्यम् । धियाया राधिकाया परिवादिना सप्ततन्त्रीवीणया सह साम्यमुपस्थापयति, तत्र श्लेषेण विशिनष्टि-राधिकापक्षे-तारश्रिया नयनकनीनिकाया शोभया अथवा तारो मौक्तिकहारस्तस्य शोभया मूर्च्छित (मूर्च्छ गतौ) प्रापित वानु मनोहरो राग अभिन्नाप वर्णा वा यस्या सा । उपमानपक्षे — तार उकारध्वनि, तस्य श्रिया सम्पत्त्या मूर्च्छित वर्धित एकविंशति-मूर्च्छना प्रापिता वीणेति तात्पर्यम् । पुनश्च ध्रुतिद्वयस्य वर्णयुगलस्य पालिरप्रभाग तावत् भूपां शोभां विस्तारयन्तीति उपमेयपक्षे, — संगीतशास्त्रे प्रयितानां द्वाविंशतिध्रुतीनां स्वरा-वयव ध्वनीनां भूपां शोभां प्रस्तारयन्तीत्यर्थ उपमानपक्षे । कलामिचतु षष्टिभि मृदयबा-धादिमिरन्विता सम्पन्ना इति उपमेयपक्षे, कलेन मधुरेण (स्वरेण ध्रुत्यारब्धानुरणनात्मकेन) अन्विता अनुगतेऽप्युपमानपक्षे, अपि च स्वस्य स्वत्वविपरीभूता इय राधिकेति स्वराधिका, पक्षे स्वरै अधिका तुसम्पन्नेति विच्छिद्य वीणाविशेषणम् ।

सारथ्येन भावार्थस्तु तारस्य शोभया स्वलितरम्यरागवती, ध्रुतिसमूहस्य रमणीयतां प्रसारयन्ती कलध्वनिना योजिता स्वरप्रचुरा सप्ततन्त्री वीणैव स्त्रीया मुक्ताहारम्य शोभया लोलकनीनिकाया धिया व्यक्तीकृतस्ववर्णा प्रकटीकृतरम्यामुरागा कणलताग्र दाक्षयनयो शोभा विस्तारयन्ती नैककलाभि सुसम्पन्ना राधिका मयोपलब्धेति हन्त परमप्रमोदस्य विषय ।

तन्नशास्त्रे तारवाग्द उत्वामिधायक । सङ्गीतशास्त्रे ध्रुतिलक्षणम् —

“प्रथमश्रवणाच्छब्दं ध्रुवते ह्रस्वमात्रक ।

सा ध्रुति सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥” इति ।

तत्रैव ध्रुतिभ्य स्यु स्वरा सप्त — “ध्रुत्यनन्तरभावी च सिग्धोऽनुरणनात्मक ।

स्वनो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते ॥ इति ।

अहो ! तार की शोभा से मनोहर राग को छेड़नेवाली, स्वरावयव ध्रुतयो की रमणीयता को बढ़ानेवाली, मधुर ध्वनियो से युक्त, अनेक स्वरों को निकालने वाली सप्ततन्त्री वीणा जती अपनी राधा को मने प्रासकर लिया है जो अपनी नयन कनीनिका की शोभा से

- 31 I found my Rādhā who with her sweet passion intensified by the lustre of her eyelong looks and who, extending the beauty of her ear ornaments, is all adept in diverse arts, as it were, a lute of seven strings full of tones which, having sweet melody

नान्दीमुखी — गोडलानन्द, तुझ पास चिठ्ठतीं मा जाव इमाओ ण पेक्खन्ति, खणं ताव यच्छण्णा होमि । (गोकुलानन्द ! युष्मत्पाश्वं तिष्ठन्तीं मां यावदिमाः न प्रेक्षन्ते, क्षणं तावत्प्रच्छन्ना भवामि [इति तथा श्रिता]

मूर्च्छनालक्षणन्तु — “क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छा” ॥ इति । रागास्तु गानप्रकारविशेषा विभिन्नश्रुतिस्वरमूर्च्छनाक्रमविकल्परूपाः ।

योऽयं ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।

रज्जको जन चित्तानां स रागः कथ्यते शुधैः ॥

औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्विध पाडवः ।

सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागस्त्रिधा मतः ॥

इति संगीतदर्पणे मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । पालिः कर्णलताप्रे च — इति मेदिनी । सा (बीणा) तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी (सितार इति भाषायाम्) — इत्यमरः ।

अथ श्लिष्टोपमालङ्कारः, पाञ्चाली रीतिः, माधुर्यं गुणः, पूर्वार्धं पद्यस्येन्द्रवज्रया परार्धेष्टोपेन्द्रवज्रया घटितं तन्मेलनादुपजातिः प्रेमा नाम वृत्तम् सर्वथा भावानुरूपम् । वागवल्लभमतेनास्योपजातिमेदस्य “रामा” — इति नामधेयम् ॥३१॥

श्रीकृष्णस्य पार्श्ववर्तिनीं नान्दीमुखीं मां विलोक्य मल्लमण्डपपरिसरे अद्य समायास्यन्तीं मामिथमेव मुकुन्दं निवेश तस्मिहानीतवतीति मा तावत्सखी राधा चिन्तयत्वेवमुद्दिश्यात्मानं गोपायितुकामा नान्दीमुखी श्रीकृष्णमाह — गोकुलानन्देति — हे समस्तस्य गोकुलस्य व्रजस्य आनन्द आह्लादक ! युष्मत्पार्श्वं भवदन्तिकं तिष्ठन्तीं वर्तमानां मां यावदिमाः राधा तत्सहचर्यश्च न प्रेक्षन्ते तावत् क्षणं यावत्स्वं प्रकटयितुं समुचितमवसरं लभेय तावत्कालपर्यन्तं प्रच्छन्नाऽन्तर्हिता भवामि — इत्युक्त्वा राधाया दृष्टिपथादात्मानं दूरे स्थापयति ।

अपने मनोरम अनुराग को प्रकट कर रही है, कर्ण के अग्रभाग तक कुण्डल की आभा को फैला रही है और अनेक कलाओं से विभूषित है ॥३१॥

नान्दीमुखी — हे गोकुलानन्द ! तुम्हारे पास खड़ी हुईं मुझे कहीं ये देख न लें भत एव क्षण भर में छुपकर खड़ी हो जानी हूँ ।

intensified by a wealth of high-pitched notes expanding the beauty of finer sounds, called Śrutis is full of artistic excellence.

NĀNDIMUKHĪ : Dear Kṛṣṇa, the Delight of Gokula ! I shall conceal myself for a while lest they should see me standing by your side.

कृष्ण — हन्त सखायस्तूर्णमाध्मायता भवद्भिर्महाघट्टाविकारा-
भिन्यञ्जक शृङ्गादिवादित्रम् । मयापि विम्बाधरे वशी निधेया ।

(इति सर्वं तथा कुवन्ति)

वृन्दा — (खगतम्) कथमेता केलिमुखलीरयाकर्पणेन विधूर्णितमूर्धान-
स्तरुमुधुधारयन्ति ।

अनन्तराऽवसरप्राप्त समादिशति सहचरान् कृष्ण — इन्तेति — हन्तेति
वक्त्रि समुत्पन्न सूचयति । भो सखाय ! तूर्णं त्वरितं भवद्भिः वयमेवामुष्य महाघट्टस्य
मुक्तादानचत्वरस्याधिकारस्य इत्येतांशाऽधिकारस्य अञ्जक द्योतकं शृङ्गादिवादित्रम् आध्मायतां
सारस्वरेण निनायताम् । अहमपि विम्बाधरे वशीं वादयितुं धरामि — इति । मामान्यतः
विम्बं पक्वतुन्नीफलमिव अधर इति विम्बाधर इत्युपमितसमासः, ओष्ठसारस्वत्, मृदुत्व,
रस्यत्वञ्च उपापयति । आत्मनो मुखेन खगान्तरय श्लाघ्यतया परामर्शः “मम चरणकमल,
मम नयनारविन्दमिति वत् अनतिद्वयं प्रतिभाति शिष्टव्यवहारानुगतस्वरूपानीश्वर्यात् ।
अतः विम्बानि तदध्यवसतानि कामिनीवदनानि अधरयति असी अधर, अथवा विम्बफल-
वदाधरति असी विम्बाधर “सद्यः प्रज्ञाहरा तुषी इति वचनात् तत्फलस्य सेवनं प्रज्ञाहर
सत् तादृगीपम्बवति अधराष्ट्रे वशी मया निधेया, येन तत्प्रसूतरेण धोतृन्दस्य सद्यः
शिरोधूर्णनं सम्भाष्यतति विलोपाभिप्रायस्यञ्जकतया साध्यात्मान् भवितुमर्हति विम्बाधरेति प्रयोगः ।

वशीनिनादध्रवणमानैव गोपाङ्गनानां विवशतां वीक्ष्यात्मगतमाह वृन्दा कथमेता
इति — कथमित्यादिचयः । एतां राधाप्रमुखा गोपिका केलिमुख्या लील्या वादितव्या
रवस्य कञ्चिनादस्य आकर्पणेन विधूर्णितमूर्धानं मुहुर्मुहुः स्थावलम्बाय तहन् धारयन्ति
आध्रयतं भूमावपातादात्मानं रक्षयितुं पार्श्वस्थद्रुमं भूयो भूय आलम्बन्ते । अनेन धातूणां
कर्णरसिकत्वं मुखस्त्वनस्य लोकोत्तरमोहकत्वं व्यज्यत ।

[कैसा ही करती है]

कृष्ण — भरे मित्रो ! वही चौकी के अधिकार को घोषित करने वाले शृंग
(च्युगल) आदि वाद्यों को शीघ्र बजाओ, मैं भी अपने अधराष्ट्र
पर वशी रखता हूँ ।

[सब ऐसा ही करत है]

वृन्दा — (मन ही मन) अहो ! कृष्ण की लीला मुखली की ध्वनि क आकर्षण
से अपन सिर को झुलाती हुई ये सब बार बार वृक्ष का सहारा
ले रही है ।

(Thus she stands)

KRSNA Friends ! up with blowing horn and other instruments
heralding our toll gate authority I shall also put
my flute to my lips

(all do so)

VRNDĀ (to herself) How indeed these cowherd women,
with their heads reeling under the spell of Krsna's
playful flute are reclining against the trees again
and again

(इति समन्तादवलोकयन्ती)

वेणोरेष कलस्वनस्तरुलता-व्याजृम्भणे दोहदं,

सन्ध्यागर्जभवः^१ पिकद्विजकुह्रुस्वाध्यायपारायणे ।

आभीरेन्दुमुखीस्मरानलशिरोत्सेके सलीलानिलो,

राधाधैर्यधराधरेन्द्रदमने दम्भोलिरुन्मीलति ॥३२॥

[अन्येषां जनानां परिसरवर्तिनां जीवानां वा का गतिरिति परीक्षितुं समन्तात् अवलोकयन्ती] यथादृष्टं विशदयति वृन्दा वेणोरेष इति—

वेणोः एषः कलः मधुरश्चासौ स्वनः निनादः तरुणां लतानाञ्च अथवा तरुवर्तिनां लतानां व्याजृम्भणे कुसुमविकासे दोहदं सन्तर्पकम्, अपि च पिकाः कोकिला एव द्विजाः विप्राः तेषां कुह्रुः एव स्वाध्यायस्य वेदराशेः पारायणं पाठः तस्मिन् कर्मणि सन्ध्याकालीनो गर्जभवः (गर्जतेः भावे घञि गर्जः, गर्जे भवः — “समुद्राभ्राद्वः” — पा. ४-४-११८ इति घः ।) मेघनिर्घोषः । मेघगर्जने स्वाध्यायस्यानध्यायः इति स्मृतिवचनात् मुरलीस्वरारम्भे पिकानां कुह्रुस्वाध्यायस्य विराम एव, पिकानामपि स्थीय-स्वर-माधुरी-श्लाघाभिसन्धेः श्रुत्यन्तात् मुरली-रवाकर्णनजन्योन्मादवशात्कुह्रुविस्मरणाच्चेति भावः । अपि च आभीरकुलजानाम् इन्दुवत् मुखं यासां ता इन्दुमुख्यः सुन्दर्यस्तासां स्मरानलो मदनाग्निः तस्य शिरं ज्वाला शिखा तस्य उत्सेके प्रवर्धने सलीलः मन्दं मन्दं वहन् अनिलः पवन एव मदनोद्दीपनः अथवा गोपसुन्दरीणां स्मरानलेन शिरास्तु रक्तवाहिनीषु घमनीषु उत्सेके उद्वेजने मन्दानिलरूपः असौ वेणुस्वन इति; पुनश्च राधायास्तु धैर्यं संयमः स एव धराधरेन्द्रः महागिरिस्तस्य दमने दलने दम्भोलिः अशनिपात एव एतादृशः मुरलीरवः उन्मीलति आविर्भवति प्रसरतीति भावः ।

केपुचित्तरुणां कुसुमोद्गमाय कविसमये कानिचन दोहदानि निर्दिष्टानि “पादाघाता-दशोकः” — इत्यादीनि । तेषु नव्योऽयं भव्यः प्रकारोऽत्र कविना समुद्भावितो मुरलीरवरूपः । अमुष्य वंशीनादस्यालीकित्वाद्दोहदत्वं सम्भाव्यते — सामान्यतः केवलं सचेतसामेव “रम्याणि धीक्ष्य मधुरींश्च निशम्य शब्दान्” चेतोविकृतिर्मनोविज्ञानकोविदैरङ्गीकृता,

[चारों ओर देखती हुई]

यसी का यह मधुर स्वर वृक्षों पर लिपटी हुई लताओं को विकसित करने वाला दोहद ही हो रहा है, कोयल पक्षी (जाह्नग) के निनाद (वेदपाठ) को समाप्त करने वाली सन्ध्याकालीन गर्जना ही है, आभीर सुन्दरियों के मदनानल की ज्वाला को भड़काने वाला लहराता हुआ पवन ही है तथा राधा के धैर्यरूपी पर्वत को दलित करने वाला वज्र ही है ॥३२॥

(looking on all sides)

32. This sweet sound of the flute unfolds itself, as it were a budding agent for the plants and creepers, a roar of an evening cloud drowning the full-throated warbling of the *Kōel* (> Vedic recitation of the *Brāhmaṇas*), a playful breeze fanning the amorous flames in the hearts of the moon-faced cow-herd women and a thunderbolt to shatter the mountain of Śrī Rādhā's reserve.

1. “गर्जभरः” — इति पाठान्तरम् ।

कृष्णः — (राधायामपाङ्ग निक्षिप्य, सानन्दम्)

वक्त्राम्भोजमुदात्तनर्मवचसा सख्यं विनिर्मित्सते

मैत्रीं भङ्गुरवीक्षितेन नयनद्वन्द्व क्रमादीप्सति ।

लीलामन्दगतेन पादयुगमप्यारिप्सते सङ्गमं

राधायाः स्मरबान्धवेन वयसा देहेऽद्य सन्धित्सति ॥३३॥

तत्र स्थावराणां द्रव्याणामपि वशीस्वनरूपेण दोहदनं समुत्साहोऽत्र विशेषः । एवमेव पिकादि-
तिर्थचामपि चेतोमादकत्वं कुहूचिस्मरणेनानुभावितमित्यपि विशेषः । पिबद्विजेत्यत्र द्विजा-
पक्षिण एव द्विजा विषा इति श्लिष्टं रूपकम् । एकस्यैव कल्पवनस्य विविधविषयतापन्नत्वं
सोहृद स्तनित-पषण-दम्भोलिभिस्तादात्म्यस्थापनादत्र मालरूपकमुत्प्रेक्षालङ्कारता भजते ।
सर्वेन श्रुति वृत्त्यनुप्राप्तमण्डितो बन्धः ।

अत्रेदमवश्यं यत् मुख्यवादानार्थक व्यापृम्भणं चेतनधर्मो तरलतासु तद्धर्मित्वापादने
चेतनरवारोपक हर्षविषादादिधर्मितागमकम् । यद्यपि स्वाध्यायानध्याये मेघगर्जितस्य हेतुत्वम्
जाघटीति, तथापि मुरलीकलस्वने गर्जभववारोपणमुपेतत्वादिधर्मसहचारित्वादनूपपन्न-
मेघमेव । दम्भोलिना धराधरेन्द्रस्य दमनं तथा नोपपद्यते ययोपपन्नं दलनं शक्यं करणं वा,
अपि च दम्भोलिना मालनव्यापारकर्तृत्वमसमीचीनं, मीलनो मीलनस्य नयनकन्दोटे वृत्तुमचये
चोपपन्नता, दम्भोलिरुज्जृम्भते, उद्यम्बेत्यादिक्रियापदानां संयोगो युज्यते, यत्र व्यस्तेऽपि
रूपके विषमिण एव प्राधान्यात्क्रियान्वयित्वमङ्गीक्रियते सद्बन्धं, एतास्वनुपपत्तिषु सतीषु
कल्पनामञ्जुलमपीदं पद्यं धीरुषष्ठद्वयस्य सिकतासम्पृत्तत्वमिव विरस्यते । सत्यपि कोमले
वर्णोपचये बहुलवृत्तित्वात् पाञ्चाला राति, शार्दूलविक्रीडितस्य दृष्टम् ॥३३॥

स्वप्रेयसी राधा प्रति कटाक्षविशेष विधाय तस्या उपभोगक्षमं नयनारुण्य धीक्ष्व
हर्षेण परिप्लुतं श्रीकृष्णचन्द्रस्तम्भा वय सन्धिं स्थाने वर्णयति चन्द्राम्भोजेति-राधाया
देहं अद्य अधुना स्मरस्य बान्धवेन सखिना वयसा शौबनेन सन्धित्सति संधानु सदभावं

कृष्ण —

(राधा की ओर कटाक्ष निक्षेप करते हुए आनन्दित हो)

आनन्दन के मित्र यौवन के द्वारा देह से संयोग करने की इच्छा
करते ही उसका मुखकमल माधुपादि गुणों से उदात्त-रसित
वचनधर्म के साथ मैत्री करने की उत्सुक हो रहा है धीरे धीरे
उसके नयनयुगल चपल चित्रवन के साथ मैत्री चाहने लगे हैं और
चरणयुगल भी नयनराली मन्दमन्द चाल को अपनाने लगे हैं ॥३३॥

KRṢṢNA

(looking obliquely at Rādhā, with joy)

- 33 Now that the person of Rādhā desires to court
alliance with the age of Cupid (youth) her lotus-
like mouth wants to form friendship with dignified
pleasantry, her eyes long to have an intimate
association with fleeting glances and her feet also
yearn to commerce with an easy slow gait

राधा — (प्रयगादाकारगुप्तिममिनयन्ती साचिकन्धरमपवार्य । संस्कृतेन)

कुचलययुवतीनां लेहयन्नक्षिमृङ्गैः

कुचलयदल-लक्ष्मी-भङ्गिमाः स्वाङ्गभासः ।

इच्छति सति (सम्+धा+सन्) तस्याः वक्त्रमाननम् अम्भोजं कमलमिव सुन्दरम् (उपमानो-त्तरपदकर्मधारयः) उदात्तेन शोभनेन नर्ममयेन वचसा स्मितादिसदृशता विनोदपूर्णं वचसा सख्यं सहयोगं विनिर्मातुम् इच्छतीति विनिर्मितसते (वि+निर्+मा+सन्)-इदानीं शैशवोचितं प्रहसितजल्पितं विहाय सस्मितमधुरालापेन सख्यं करोतीति भावः । एवमेव नयनद्वन्द्वं क्रमात् शनैः शनैः भङ्गुरेण चपलेन वटाक्षपातादिना रक्षितेन द्रिष्टोदितेन मैत्री ईप्सुति कामयते । चकितापाङ्गविलोकिताग्युपादत्ते - इत्यर्थः । पुनश्च पादयुगमपि (वार्योचितमुत्प्ल-वनादिकं परित्यज्य) लीला विलासः तत्प्रचुरेण मन्देन गतेन सङ्गमं आरब्धुमिच्छतीति आरिप्सते (आ+रम्+सन्) तस्याः गतिरिदानीं घीरा सलीला चेति भावः । नवयौवनोद्गमं सहजानि शोभाविलासमाधुर्यादीनि योपिदलङ्घरणानि तद्वपुषि सम्प्रति विलसन्तीति तत्पर्यम् तस्याः सविशेषमाकर्षकत्वमुपभोगयोग्यतां व्यनक्ति, ततश्च रूपस्योद्दीपनतया नायकस्य रति-भावः परिपोष्यते ।

पदेऽस्मिन् वक्त्राम्भोजेभ्यश्च लुतोपमा, स्वभावोक्तिश्चालङ्कारौ । सर्वत्रोपात्तकममनु-रुद्धं सन्नन्तानां क्रियापदानां प्रयोगात्समता नामार्थगुणः, सुकुमारतार्थव्यक्ती शब्दगुणौ, सख्यादिधर्मोपादनस्य चेतनाश्रितत्वाद्वा भाक्तः प्रयोगो वैचित्र्यस्योपस्कारकः । तृतीयचरणे 'पादयुगमप्या' - इत्यत्र यत्तेरेकवर्णवैच्छिन्नत्वाद् यतिमङ्गदोषः "पादयुगलञ्चारिप्सते" इति पाठेन सुसमाधेयः । अस्मिन्नहनीत्यर्थेऽभिहितस्याद्यपदस्य प्रक्रान्तकालरूपार्थप्रहणे प्रयोगः "अद्यत्वे" - इत्यर्थप्रहणेनोपेक्ष्यः । वैदर्भी रीतिः । वृत्तञ्च शार्दूलविक्रीडितम् ॥३३॥

प्रयत्नात् कृतकत्वेन आकारस्य गुप्तिं गोपनं सहसा प्रियं नायकं पुरस्तादुपस्थितं विलोक्य बेपधुपुलकादीनां साचिकानां भावानामुन्मेषवशात्सहजस्य स्वरूपविपरिणामस्य प्रसङ्गं गोपनममिनयन्ती नाटयन्ती राधा साचिकन्धरं तिर्यग्प्रीवं यथा स्यात्तथा भूत्वा अप-वार्यान्यासां परावृत्य रहस्यं संस्कृतमाश्रित्य वक्ति कुचलयेति-कुः पृथिवी तस्या वलयं मण्डलं भूतलं तत्रस्थानां युवतीनां युवतीः (कर्मणि षष्ठी लेहयन्नित्यस्य कर्मत्वेनावयः) कुचलयदलस्य

राधा — (प्रयत्नपूर्वक अपने मनोविकार को छुपाती, गर्दन तिरछी करती, एक ओर मुँह कर संस्कृत में कहती है) —

भूचल्य की सुन्दरियों को उनके मनरूपी भ्रमरों द्वारा कमलपत्र की शोभा को धारण करने वाले अपने शरीर की कान्ति का आस्वादन

RĀDHĀ : (Gesticulating dissimulation with effort & speaking aside with her neck turned away)

34. Allowing the belles of the whole Earth to enjoy with the bees of their eyes the sheen of his body which

मदकलकलभेन्द्रोल्लङ्घिलीलातरङ्गः

कवलयति धूर्तिं मे क्षमाधरारण्यधूर्तः ॥३४॥

कृष्णः — (शृङ्गादधरोहण नाटयन् राधामुखमवलोक्य सानन्दम्)

मीलोत्पलपत्रस्य लक्ष्मी शोभा इव भङ्गिमा मनोज्ञता यासा ता स्वाङ्गभास आत्मनः स्वरूपस्य कान्तिरस्मौन् अस्मीणि नेनाणि एव शृङ्गा भ्रमरास्तै नयनमधुपहपै करणै हेहयन् (लिहपते णिचि शङ्कत कर्तारि रूपम्) आस्वादयन् भूतलवर्तिसमस्तयुवतिमण्डल तदीयनेत्र-भ्रमरैर्द्वारीकृत्य निजस्वरूपकान्तिं पाययन् असौ मदेन कल रमणीय कलभेन्द्र करिशावक-धर तस्य लीलातरङ्गान् उरलङ्घयन् अतिकाम्यन् लीलातरङ्ग-शोभाविलास यस्य स = गजशावकापेक्षयाऽधिकेन विलासेन उपलक्षित क्षमाधरस्य पर्वतस्य अरण्ये वनभूम्या वर्तमान-धूर्तैश्चतुरा ध्रीकृष्ण मे मम धूर्तिं सयम कवलयति निगलति अवसाययतीत्यर्थः ।

पद्येऽस्मिन् लिङ्गात्ते भाक्त प्रयोग अनायासेनास्वाद्यता नयतीत्यर्थविशेषप्रतिबोधक, अत एव 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति'—नियमात्प्राप्ता द्वितीयामप्येव युवतीनां कर्मणि षष्ठी । लिङ्गात्ते प्रयोजककर्ता धूर्ता, अक्षिशृङ्गा करण, स्वाङ्गभास विषयतया कर्म, विषयितया युवतय द्वितीयं कर्म । कृष्णस्य शरीरशोभा युवतय नयनैः स्वदन्ते, कृष्णश्च ता आस्वादयतीति सरलार्थः । अक्षिशृङ्गेल्यत्र रूपकम्, युवल्लयदल्लक्ष्मीभङ्गिमेत्यत्र समासगा लुप्तोपमा कर्तारि धूर्ते गजत्वारोप व्यञ्जयन्ती कवलयते प्रयोगस्य महिम्ना तद्विषयीभूतायां धूर्तौ कदलीखण्डेन तादात्म्य परम्परयाऽऽरोपयतीति रूपकम् परम्परितम् । युवल्लवेत्यत्र पादाद्ययमकं, कलकलभेल्लयन पदाद्ययमकं, सर्वेन वृत्त्यनुप्रासः, प्रसादमाधुर्यं गुणौ, वैदर्भी रीतिः, मालिनी च वृत्तम् ॥३४॥

गोवर्धनस्य शृङ्गात् शिखरात् अवरोहण नाटयन् राधाया मुखमवलोक्य सानन्दम् प्रियोत्पलमज्जितेन हर्षेण प्रसन्न सन् कृष्ण तस्या प्रसाधनविशेषं वर्णयन्नाह

कराता हुमा, अदोभ्यस्त गजशावक की लीला को भी कहीं मात करनेवाली अपनी लीला की लहरों से गिरिराज की वनस्थली में विहार करने वाला यह धूर्त मेरे धैर्य को निगला जा रहा है ॥३४॥

कृष्ण —

(गिरिशिखर से उतरते हुए राधा के मुख को देखते हुए प्रसन्नतापूर्वक) —

resembles the beauty of the petals of the blue lilies, the rogue of this woodland, surpassing even a highly intoxicated elephant cub with his sportive undulations, unnerves me

KṚṢṆA

(Acting as though climbing down the mountain top & looking at Rādhā's face, with joy)

स्थूले राधिकया पयोधरयुगे हारः प्रसादीकृतः

ख्याते बालतया कचे च कुटिले मौलिर्वितीर्णोऽनया ।

विन्यस्तं श्रुतिसेविनोरपि मसीमालिन्यमेवानयो-

रित्यक्ष्णोर्द्वयमीर्ष्या' मृगदृशः शङ्के मुमोचार्जवम् ॥३५॥

स्थूल इति — राघया (नवयौवनोद्गमे जाते सति) स्थूले पीनतां प्राप्ते पयोधरयुगे कुचयोः हारः मुक्तासरः प्रसादीकृतः अभिनन्दनाय उपहारीकृतः, एवमेव बालतया ख्याते बालेत्यपरपर्यायेणामिधीयमाने अतः कुटिले कचे केशपाशे मौलिश्चूडामणिः वितीर्णः समारोपितः विन्यस्त इत्यर्थः, अनयोरङ्गयोः नयनापेक्षयाऽवरत्वं गमितं क्रमात् स्थूलेति जडताबोधकेन विशेषणेन कुचयोः, बालकुटिलपदाभ्याञ्च कचम्य । उभयापेक्षया अक्ष्णोः योग्यतरयोः श्रुतिसेवित्वात् कर्णान्तगामित्वात् श्लेषेण वेदाध्ययनशालित्वात्—तथा प्रगुणयोर्नयनयोः मसीमालिन्यं कज्जलकालिमा एव विन्यस्तम् तत्र नयनयोः कज्जलसन्निवेशात् । अनेन गुणव्यतिरेकिणाऽप्रमानसूचकेन व्यवहारेण ईर्ष्यायां परोत्कर्षसहिष्णु-तयैव मृगस्य दृशाविव दृशौ यस्याः सा तस्याः, मृगनयनवत् सौन्दर्यशालिनोः अक्ष्णोः द्वयं नेत्रयुग्मं आर्जवं ऋजुतां सरलवीक्षणप्रकारं मुमोच परितत्याज, आर्जवं परित्यज्य वक्तां वभार इति शङ्के सम्भावयामि ।

कुचयोर्मौक्तिकमाला, केशपाशे चूडामणिः, नयनयोश्च कज्जलाङ्कतयाऽध्रियतेति यौवनोचितप्रसाधनं नाम सामान्यं वस्तु उक्तिगतवैचित्र्येण प्रत्यपादि कविनैति वक्रोक्ति-रलङ्कारः, स्थूलकुटिल-श्रुतिपदेषु द्वयार्थित्वात् श्लेषालङ्कारः, मृगदृशेऽप्युपमा, ईर्ष्यायाऽऽर्जवं

(यौवनारम्भ होने के उपलक्ष्य में) इस राघा ने अपने पीवर पयोधरों को मुक्ता की माला भेंट की, 'बाल' शब्द से कहे जानेवाले परन्तु कुटिल अपने केशपाश को विन्दी अर्पण की, परन्तु कान तक पहुँचनेवाले (> वेदपाठी होने पर भी) अपने नयनयुगल को कज्जल ही अर्पण किया — मानों इसी कारण ईर्ष्या से अभिभूत हो उन्होंने अपनी ऋजुता त्याग दी है ॥३५॥

35. (In honour of her budding youth) a necklace was presented by Rādhā to her buxom breasts (though inert = *sthūla*) and a crest-jewel to her curly hair, known as *Bāla* (though they are childish and crooked = *Bāla & kuṣīla*). But to her eyes though extending upto ears (though devoted to the study of Vedas (= *Śruti-sevins*) was given only black collyrium which made them (eyes) jealous of the other two companions (breasts and hair). That is why, methinks, the eyes of this fawn-eyed Rādhā have shed their straightforwardness (— a fact, responsible for her looking obliquely at me).

ललिता — (अपवार्य) हला राहे ! ओदरदि एसो हठिलदारहडी-
चणिज्जामहासत्थवाहणाहो । ता अप्पेक्खन्दीआ पिअ सरीसभ चलेम्ह ।
[हला राधे ! अवतरत्येष हठिलदारभटीवणिज्जामहासत्थवाहनाथ । तस्मादप्रेक्षमाणा
हव सविसम्भ चलाय ।]

राधा — सहि उहु लहु जादि । ज एसो फुडिदोवल्मंडलीवंधुरा
वसुधराहरतही । [ससि लघु लघु याहि । वदेपा स्फुटितोपडमण्डलीबन्धुरा
वसुधराधरतही] । (इति सदृष्टिक्षेप परिक्रामति)

सुमोचैत्य कारणस्य सम्भावन्या, 'शङ्के' पदेनाभिधीयमाना वाच्या हेतुरप्रेक्षालंघनं ।
दानार्थंकेऽपि प्रसादकृत वित्तीणति क्रियापदयुगले कुचयो कचस्य च सम्प्रदानत्वाभावे
चतुर्थी विहाय आधारेऽधिकरणमानस्य विवक्षयाऽत्र सप्तम्या प्रयोगः । गुणिनि मसीमालिन्,
स्थूले कुचयुगे हन, कुटिले च कचे मणि विचस्त इति गुणवारतम्यानवगाहिनी वृत्ति
राधाया नवयौवनोन्मादजन्येति वस्तु व्यक्तं । धृतिसेविनोत्पीत्यत्र अपिना, मालिन्यमवेत्यत्र
एवकारेण कर्तुरभिनेयिता स्फुटमवधार्यते ।

अत्र प्रसादो गुण, वैदर्भी रीति, वृत्तञ्च शार्दूलविकीर्णितम् ॥३५॥

अनान्तराले गिरिशिरादवतरन्त कृष्णं वीक्ष्य रहसि अन्या अपवार्य
राधामेवोद्दिश्य ललिता भणति हलेति — हला अयि राधे । एष पुरो दृश्यमान
कृष्ण हठिलता आग्रहमहिलता च आरभटी (आरभटस्य भावः) दृष्टता च ताभ्यां
युक्त वणिज्यानां (वणिज्जब्दात् यत् = वणिज्यम्) वैश्यजातीयानां महासाधवाहस्य
समूहस्य नाथ नेता अवतरति गिरिशिरादथ आयाति अतस्तमप्रेक्षमाणा अनवलाक्यन्त्य
एव सविसम्भम् आश्रिततया चलाय । असौ भूयो जन द्योऽपि भट्ट एवास्मिमिरिति
तदुपस्थितिमवगणय्य यथापूर्वं विश्रस्तमावेन वयमत्र सराम इति भावः ।

नायकस्य दृष्टिपथाद् दूरे भवितुमनीहमाना राधा वृन्दाभाह — सरसीति — वयस्ये
दृष्टे ! राधा लघु लघु शनै शनै याहि । तत्र हेतुमाह — एषा बन्धुरा पृथ्वी तां धरतीति
बन्धुराधर (पचायच्) पर्वतस्य तटी आसन्ना भूमि स्फुटितानां स्फारितानामुपलानां

ललिता — (एक तरफ मुह कर) अरी राधा ! हरी, वग्न स्वभाववाले वनपालों की
टोली का यह मुखिया पहाड़ से नीचे झर झरी उतर रहा है, अतः
हमें इसकी नज़र बचाकर इतिमात्र से चले देना चाहिए ।

राधा — ससि ! धीमे धीमे चलो । बड़े बड़े पत्थरों के कारण जैसी-नीची यह
पर्वत भूमि है ।

[यों कहती हुई सावधानी से देखती हुई आगे बढ़ती है ।]

LALITĀ (aside) Dear Rādhā ! here comes down the leader
of the traffic troop consisting of stubborn men of
enterprising nature. We should, therefore, walk
nonchalant as though we have not seen him.

RĀDHĀ Friend ! rather slowly, for this mountain foot has
ups and downs strewn with broken stones

(So saying walks Rādhā, casting a glance on Kṛṣṇa)

कृष्णः — सखे सुबल ! कथमस्मानवमस्य चलितुं प्रवृत्ता एव सलील-
ममूरमूकमञ्जीरा मञ्जुभाषिण्यः । ततस्तूर्णमर्जुनेन सार्धममूपां घटस्व
व्याघोटनाय ।

सुबलः — (सत्वरं सार्जुनं परिक्रम्य) हन्त ! सगव्वाओ गव्य-विक्रिणीओ
कहं घट्टचत्तरणाहं अणादरंतीओ सच्छन्दं गच्छंति भोदीओ ता बाहुडिअणो
पवोहेंतु । [हन्त ! सगर्वाः गव्यविक्रयिण्यः कथं घट्टचत्तरनाधमनाद्रियमाणाः
स्वच्छन्दं गच्छन्ति भवन्त्यस्तस्माद् व्यावृत्त्य सुष्ठु नः प्रबोधयन्तु ।]

पायाणखण्डानां मण्डली समूहः तेन चन्द्रुरा निप्रोन्नता वर्तते । अतः स्खलनभयास्वैरं
गच्छेति भावः । शनैर्गमनाय नायिकाया व्यपदेशोऽयम् ॥

ताः स्वैरं गच्छन्तीरवलोक्य समुत्सुकः कृष्णः सुबलं प्रणोदयति सख इति —
हे मित्र सुबल ! कथं मञ्जुभाषिण्यः मधुरालापिन्यः अमूः एताः अस्मान् अवमस्य
अनादृत्य सलीलं निर्भयत्वात् खिलया अमूकाः निनादिनो मञ्जीराः पादभूषणानि यासां
तादृशः क्षणन्तुपुराः चलितुं प्रवृत्ताः अग्रे यान्त्य एव दृश्यन्ते । ततः तस्माद्देतोः तूर्णं
त्वरितं अर्जुनेन सार्धं सह गत्वा अमूपां व्याघोटनाय परावर्तनाय घटस्व यतस्व । अत्र
सर्वत्र दृष्टानुप्रासालङ्कारः ।

कृष्णस्यादेशमुरीकृत्य सत्वरम् अर्जुनेन सह परिक्रम्य गोपाङ्गनानां मार्गमनुसृत्य
सुबल आह हन्तेति — हन्त सम्बोधने । सगर्वाः गर्वेण स्वाभिमानेन सह इति सगर्वाः
(बहुव्रीहिः) गव्यस्य गोप्रसूतस्य नवनीतस्य विक्रयिण्यः शुल्कमादाय परस्मै दात्र्यः
कथं भवत्यः घट्टचत्तरस्य शुल्कादानस्थानकस्य नाथं अभ्यक्षमनाद्रियमाणाः तिरस्कुर्वत्यः
स्वच्छन्दं स्वेच्छानुसारं गच्छन्ति इतो यान्ति, तस्मात्स्वैरगमनाद् व्यावृत्त्य परावृत्त्य नः
घटाधिकृतान् सुष्ठु सम्यक् प्रबोधयन्तु स्वकृतावमानननिष्कृतिं कुर्वन्तु ।

कृष्ण — सखे सुबल ! हमारी अवहेलना कर ये मधुरभाषिणी गोपबालाएँ
नुपूर का क्षणकार करती हुई, नखरे के साथ कैसी चली
जा रही हैं ; तो तुम अर्जुन के साथ इन्हें इधर लाने की कोशिश करो ।

सुबल — (दीप्र ही अर्जुन के साथ उनके पास पहुँचकर) अरी गर्वीली माखन
बेचनेवाली बालाओ ! चौकी के अभ्यक्ष का अनादर करती हुई तुम
स्वच्छन्द चली जा रही हो — चलो लौट जाओ, हमारे सामने
उपस्थित हो इसका स्पष्टीकरण करो ।

KRṢṢṢA : Friend Subala ! What's it ! these sweet-tongued
women with their anklets tinkling, are easily bypassing
us ! Hence with Arjuna and see that they return.

SUBALA : (running after, with Arjuna) Oh ! you, arrogant
milkmaids ! how dare you go so freely, despising the
Chief of the toll-gate ! Quick ; return and explain
yourselves fully.

[सर्वा शकामभक्षुतिमभिनीय सावहेल चलन्ति]

सुबल — (धावन्मुचै) हहो अप्पणो माहप्प मा हरेध । तुण्णं परावट्ठेध । [हहो आत्मनो माहात्म्य मा हरत, तूणं परावर्तध्वम् ।]

सर्वा — (गनिवदमिव परावृत्त) भो पुट्टमासाद ! कथं तुए परावट्ठिदद्व ? (भो पृष्ठमासाद ! कथं त्वया परावर्तिता स्म ।)

सुबल — पहम दाव वस्वोणी-विलग्ग-मत्थआओ वददु महाघट्टदानीद हो (भो) दीओ ।

[प्रथम तावत् क्षोण्णविलग्गमस्तका वन्दन्ता महाघट्टदानीन्द्र भवत्य ।]

[इति कथयित्वा सुबलस्य वच धुनमप्यधुनमिव कृत्वा सावहेलं तस्य अवहेलनाम् अवमाननां कृत्वा सहेल ता सर्वा महिला चलन्ति अग्रे यन्ति ।]

एतासा धट्टता विलोक्य अग्र धावन्मुचै तारस्वरेण ता सम्बोधयन् सुबल प्राह हहो इति - हहो इति साविक्षेप सम्बोधनम् । आत्मनो माहात्म्य गौरव प्रतिष्ठा वा मा हरत गमयन् । अस्मद्वचोऽश्रवणेन बलात्नीयमानत्वान्या प्रतिष्ठाहानि मा उद्भावयत । आत्मगौरव परिरक्षन्त्य स्वयमेव परावर्तध्वम् प्रतिनिवृत्ता भवत ।

धृष्टमिदं वचो निशम्य निर्वेदेन सहिता सनिर्वेदा खिन्ना स्वच्छन्दविहारनिरोधा दाहता इव परावृत्त सर्वा राधाप्रधानाः सख्य सुबलं फूत्कुवन्ति - भो पृष्ठेति - भरे पृष्ठे मांसमर्त्ताति पृष्ठमासाद कूरामिधाविन् पिशुन । “वाच्यामिधावी पुरप पृष्ठमासाद उच्यते” - इति त्रिकाण्डा । कथं विमिति कृत्वा त्वया वयं स्वभार्गानुयायिन्य परावर्तिता स्म ।

परावृत्तास्ता दृष्ट्वा सुबलो नोदयति प्रथममिति - आदौ महाघट्टदानीन्द्र घटचत्वरायक्ष क्षोण्या भूमौ विलग्ग स्पृष्ट मस्तकं यासा तांशो दण्डवद् भूत्वा वन्दन्ताम् - इति ।

[मुनी-अनमुनी कर सब हो उपेक्षा के साथ चरु देती हैं ।]

सुबल — (हाँफता हुआ खेर की आवाज से) देखो ! अपनी प्रतिष्ठा मत खोओ मुम बटपट लौट चलो ।

सब — (खेद के साथ लौटती डुर) भरे कूरभापी ! तु हमें लौटाने वाला होता कौन है ।

सुबल — पहिले चौकी के प्रधान अधिकारी के समक्ष दण्डवत् हो प्रणाम करो ।

(*pretending not to have heard all get along disdainfully*)

SUBALA : (*chasing them, loudly shouting*) Don't compromise your own honour, return at once

ALL (*returning as though discomfited*) You, slanderer, where fore are we made to return by you ?

SUBALA First of all pay respects to the Chief of the Toll-gate with your heads touching the ground

विशाखा — (सस्मितम्) सुबल, किं वन्दणारिहो ण होदि बल्लवंद-
कुमारो किंतु लोओत्तरस्स जण्णस्स हेअंगवीणोवहरणं आरब्धवदाणां
अह्माणां बह्मणेदरवंदणं भवदीए णिसिद्धं । [सुबल ! किं वन्दनाहो न
भवति बल्लवेन्द्रकुमारः, किन्तु लोकोत्तरस्य यज्ञस्य हैयङ्गवीनोपहरणे आरब्धव्रतानामस्माकं
ब्राह्मणेतरवन्दने भगवत्या निषिद्धम् ।]

अर्जुनः — (विहस्य) विसाहे ! अहम् महादानीन्दो वि एण्हि आरब्धवदो

सुबलस्य धृष्टतां वीक्ष्य स्मितेनोपहासेनाह विशाखा सुयलेति — किं बल्लवेन्द्रस्य
गोपराजस्य कुमारस्तनयः वन्दनार्हः अस्माभिर्बल्लवीभिः अमिवादनयोग्यः न भवति अपि तु
बाढं भवतीति भावः । अत्र वन्दनीयाथेऽभिधेये श्रीकृष्णस्योद्देश्यस्य बल्लवेन्द्रकुमारत्वेन
सामिप्रायतया परामर्शात्परिकराङ्कुरोऽलङ्कारः, किञ्च भवतीति निषेधमुक्ताहलपूर्वकविध्यर्थ-
प्रतिपादनात्काकुः तत्तत्त्वार्थापत्तिरपि । किन्तु वन्दनीयत्वे सत्यपि लोकोत्तरस्य सविशेष-
महिम्नो यज्ञस्य कृते हैयङ्गवीनोपहरणे नवनीतप्रापणे आरब्धव्रतानां नियम-
वतीनामस्माकं (कर्तारि षष्ठी) ब्राह्मणेभ्यः इतरेषां वन्दनं भगवत्या पौर्णमास्या निषिद्धम् ।
अत्र गुरुपदं दधानायाः पौर्णमास्या नाम्ना परामर्शस्य “आत्मनाम गुरोर्नामेति”
वचनारप्रतिषेधादत्र भगवतीति-बहुमानसूचकेनाभिधानेनोद्देशः नाटकीयां प्रवृत्तिमनुसन्दधानः
एवेति बोद्धव्यम् । अत्र विशाखया स्वीयस्वैरगमनमुपपादयितुं मिथ्याख्यानं समाहृतम् ।
तेनात्र भाणिकायाश्चतुर्थं साध्वसं नामाङ्गं सन्निवेशितं भवति — “मिथ्याख्यानन्तु साध्वसम्” —
इति लक्षणात् ।

विशाखाकृतमपदेशं प्रत्यादेष्टुं तथैव विहसन्नाहार्जुनो विशाखा इति — अयि !
अस्मग्महादानीन्दोऽपि इदानीम् आरब्धव्रतः गृहीतनियमो वर्तते, अतः व्रतिनीभिः भवतीभिः

विशाखा — (हसन्ती इति) सुबल ! क्या बन्दराजकुमार वन्दनीय नहीं है ? परन्तु
इस लोकोत्तर यज्ञानुष्ठान में नवनीत पहुँचाने का व्रत लिये हम लोगों
के लिए भगवती ने ब्राह्मणों को छोड़ इतर किसी भी व्यक्ति को प्रणाम
करने से मना किया है ।

अर्जुन — (खिलखिलाकर) अरी विशाखा ! हमारे अधिकारी ने भी आजकल
व्रत ग्रहण कर रखा है, अत एव व्रतियों के द्वारा व्रती को प्रणाम
करने में कोई दोष नहीं है ।

VIŚĀKHĀ : (smiling) Aren't we aware of the fact that the Prince
of the Braja is well worthy of respect ! All the same,
since we have taken the vow of carrying fresh butter
for this extra-ordinary sacrifice, we are forbidden by
Reverend Paurṇamāsī to bow down before anyone
other than a brāhmaṇa.

ARJUNA : (laughing) Viśākha ! nowadays our Toll-gate
Chief has also taken a vow. So there is nothing

चट्टदि । ता वृदिणीहिं वदिणो वंदणे दूसणं पत्थि । [विशाखे ' अस्मन्महा-
दानीन्द्रोऽपीदानीमारब्धव्रतो वर्तते । तद्व्रतिनीमिवैतितो वन्दने दूषणं नास्ति ।]

ललिता — कीदिसं त व्वद ।^१ (कीदस तद्व्रतम् ?)

कृष्णः — (सस्मितम्) नित्यमत्रत्वर्युदद्विजवसनदानं नाम व्रतम् ।

ललिता — ततो जुत्ता एसा घट्टाहिआरिदा, जई इदीसिए महा-
पअवीए समारोहणं विणा णिअ-महाव्वदस्स रक्खणं दुक्कर । [ततो युक्ता
एसा घट्टाधिकारिता यदीदृश्या महापदव्या समारोहणं विना निजमहाव्रतस्य
रक्षणं दुष्करम् ।]

व्रतिनो वन्दने अपरस्य तान्क् नियमशीलस्य वन्दने दूषणं नास्ति । अपरवन्दनं प्रतिषिद्ध-
मित्यस्य युक्तियुक्तप्रतिषेधादत्र युक्तिर्नाम सन्त्यङ्गमुक्तम्भवति ।

जिज्ञासाप्रवणा ललिता पृच्छति कीदृशमिति — भवदीयाधिकारिणा तत्
कीदृशं किञ्चामकं किम्प्रकारकं व्रतं गृहीतमस्तीति पृच्छा ।

एतदन्तरालेऽर्जुनाय प्रत्युत्तरावकाशमददत् कृष्ण स्वयमेवाह स्मितपूर्वं श्लेषेणाह नित्य-
मिति — नित्यं प्रतिदिनमवलानामश्चानां निर्धनानां अर्जुदेभ्यो दशकोटिसङ्ख्याभ्यो द्विजेभ्यो
वसनानां दानं वस्त्रप्रदानं नाम तद्व्रतम् । श्लेषेण अवलानां ललानां अर्जुदसङ्ख्याकानां
द्विजा दन्ता तेषां वसनमाच्छादनं अधरोष्ठं तस्य दानम् (दो खण्डने इति धातोर्ल्युट्)
खण्डनं परिचुम्बनं नाम व्रतम् । अत्र उभयपक्षेऽपि अर्जुदेतिपदाद्भूयस्त्वमात्रावबोधः न
स्तु सङ्ख्याविशेषस्येत्यवधेयम् । आश्लेष्वप्येवमेवागण्यत्वबोधनाय महती सङ्ख्या प्रयुज्यते
Of "Ten Thousand I saw at a glance" — Daffodils — Wordsworth

उपहासगर्भं समर्थयन्ती ललिताह—तत् इति—तत् एव महासाध्यमाधनाय गृहीतव्रते
एसा घट्टाधिकारिता शुल्कादानाध्ययता युक्ता योग्या एव यत् ईदृश्या महापदव्या समारोहणं
महाधिकारं विना निजस्यामुष्यं महाव्रतस्य रक्षणं दुष्करमेव ।

ललिता — आपके अधिकारी ने कौनसा व्रत लिया है ?

कृष्ण — (मुसकराते हुए) नित्य दस करोड़ निर्धन ब्राह्मणों को वस्त्रदान
(> अवलानों के अधरोष्ठ चुम्बन) करने का ।

ललिता — तब तो बीकी के मुखिया पद पर होना योग्य है, इतने बड़े पद पर हुए
विना ऐसा महाव्रत का निवाहना कठिन ही है ।

wrong in paying respects to an observer of a vow
by those who are likewise observing some vow.

LALITĀ What vow ?

KRṢṢNA (smiling) Of the gift of clothes daily to ten crores of
helpless Brāhmanas (= kissing daily the lips of
the like number of members of the weaker sex).

LALITĀ It is only proper, then, that you occupy a high position
of authority as a Toll-gate Chief For, without such
an authority it would be difficult to keep up the vow
as important as that of yours

1. कीदस त व्वदण (कीदस तद्व्रतम्) इति पाठान्तरम् ।

कृष्णः — (विहस्य पुरः पश्यन्) सखे मधुमङ्गल ! श्रूयताम् ।

अभ्युक्ष्य निष्कं पतयालुना मुहुः

स्वेदेन निष्कम्पतया व्यवस्थिता ।

पञ्चालिकाकुञ्चितलोचना कथं

पञ्चालिकाधर्ममवाप राधिका ॥३६॥

पुरः मधुमङ्गलं प्रति पश्यन् विहसन्नाह श्रीकृष्णः सख्य इति — हे मधुमङ्गल श्रूयताम् — वक्ष्यमाणस्य पदस्य शृणोतेः कर्मत्वम् अभ्युक्ष्येति राधिकायाः स्तम्भैर्वर्ण्य-स्वेदादीन् साध्वसज्जन्यान् सार्विकभावान् रतिपरिपोषकान् व्यावर्णयति नायकः ।

निष्कं प्रियेके लम्बमानं सुवर्णपदकम् मुहुः वारंवारम् अभ्युक्ष्यार्द्रं कृत्वा पतयालुना (पततेरालुच्) पतनशीलेन स्वेदेन व्याप्ता भयवा मुहुः पतयालुना स्वेदेन निष्कमभ्युक्ष्य निष्कम्पतया निश्चलभावेन व्यवस्थिता विशेषेण अवस्थिता, पञ्च वृन्दा सङ्कलय्य चतस्रोऽन्याः अत एव पञ्च आलयो यस्याः सा पञ्चालिका सत्यपि, कुञ्चिते भयाद् दरमीलिते लोचने यस्यास्तादृशी राधिका कथं कीदृशी पञ्चालिकायाः पुतलिकाया धर्म भावं स्वरूपं वा भवाप प्राप्तवती ।

अत्र निष्कमभ्युक्ष्येत्यनेन प्रस्वेदस्य सातत्यं भयमूर्कं नायकस्य सान्निध्यवशादन्तः प्रमोदजन्यत्वञ्च गम्यते; अतः साध्वससंवलित रतिः, कुञ्चितलोचनतया प्रियस्य विलोके समुत्सुकता तयाऽभिव्यज्यमाना स्निग्धा रतिः, एवं रतिद्वयस्य योगादत्र सञ्चारिभावस्य सार्विकभावेन संवलितत्वाद्भावानां दिग्धत्वं प्रशस्यते — “रतिद्वयविना-भूतैर्भावैर्ननस आक्रमात् । जने जातरती दिग्धास्ते चेदस्यनुगामिनः ॥” — इति वचनात् । पञ्चालिकेति वर्णसङ्घातस्य भिन्नार्थं आवर्तनात्पदेऽस्मिन्नुत्तरार्धे पादादयमकमलङ्कारः । कण्ठतः प्रोक्तस्य स्वेदस्तम्भरूपस्य सार्विकभावस्य औत्सुक्यसाध्वससञ्चारिणोः प्रतीयमानयोः सद्भावादत्र नायिकागता रतिः, विहस्य सानन्दं वीक्षमाणत्वाद्दर्पेविस्मयरूपेण सञ्चारिणा नायकगता स्थायिनी रतिरपि पोष्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका च वृत्तम् ॥३६॥

कृष्ण — (हसते हुए सामने देखकर) मित्र मधुमङ्गल ! सुनो — लगातार टपकते हुए स्वेदबिन्दुओं से (गले में पहनी हुई) सोने की पुतली को मिगोती हुई, एकदम सन्ध सी यह राधा किस तरह अपनी पाँच सहेलियों के साथ गुदिया की तरह खड़ी है ॥३६॥

KṚṢṆA : (gently laughing and seeing in front)

Friend Madhumaṅgala ! listen !

36. With her pendant being frequently sprinkled with her dripping sweat Rādhā has stood motionless, and see how, despite the company of her five friends, she has her eyes almost closed and has become just a puppet. .

मधुमङ्गल — (कृष्णस्य कर्णे निभृतोक्तिमुद्रामभिनयन् उच्चैः)
 भो पिअवअस्स । दिट्ठिआ वट्ठसे । पेक्ख, गन्विद-सही-सहिदा सज्झसेण
 थभिदा राही । [भो प्रियवयस्य ! दिष्टया वर्षसे । पश्य गर्वित-सखी-सहिता
 साध्वसेन स्तब्धा राधा ।]

धृन्दा — (सस्मितम्)

मृगाधिपतिमध्यमः कठिनपीवरक्रोडभाक्

भुजङ्गमभुजद्वयस्त्वमसि पुण्डरीकेक्षणः ।

अतः कथय साध्वसं न भवतः कथं विन्दताम्

असौ पुरुष-कुञ्जर प्रकृतिभीरुरेणेषणा ॥३७॥

एष निशम्य प्रेयसीप्रातिरपसौभाग्य दिशन्नभिनन्देत् सखाय कृष्ण कर्णे तस्य
 किमपि निभृत गोप्य वच श्रावयन्निव मुद्रामाकारमभिनयन् नाटयन् उच्चैः सर्वथाभ्युत्थेन
 वक्ति मधुमङ्गल भो इति — हे प्रियवयस्य कृष्ण ! दिष्टया सौभाग्येन वर्षसे । तत्र
 हेतुमाह — पश्य गर्विताभिः सखीभि सहितेय राधा साध्वसेन क्षुत्कस्थानपाकरणा-
 पराधवशात् भयेनाधुना देयम्भवेच्छुन्कमिति सङ्कोचेन स्तब्धा अत एव ते पुरुषा भवेद्राधेति ।

सन्नान्तराले कथं न स्यात्स्तब्धा राधा, ईदृशि व्यतिकरे सम्प्राप्ते सतीति
 मुक्तियुक्तमुपपादयन्ती धृन्दा राधाया युक्तं नाम भीतत्वमिति स्मितपूर्वमाह मृगाधिपेति-
 हे कृष्ण ! त्वं मृगाधिपति सिंह तस्य मध्यम कटिभागः यस्य तादृशः अस्ति, पुनश्च
 कठिन कठोर पीवरः पुष्ट क्रोड वराहस्तस्य क्रोड उरः त भजतीति कठोरक्रोडभाक् अस्ति,
 अपि च भुजङ्गम सर्पस्तद्वाङ्मयमान भुजद्वय यस्य तादृशः अस्ति, परञ्च पुण्डरीक व्याघ्र-
 तस्य ईक्षणे नयने इव ईक्षणे यस्य तादृशोऽस्ति — एवैकरथापि सत्त्वे भयावहत्वं किमुत
 सिंहवराहसर्पव्याघ्राणां त्वदीयग्रासेषु समवाये विद्यमाने त्वमेव कथय कथं नाम अस्मै
 राधा एणेक्षणा मृगनयना स्वभावतः पुरुषेषु कुञ्जर गजस्तस्मादपि भीरु भयशीला सती

मधुमङ्गल — (कृष्ण के कान में कुछ गुप्त बात कहने का अभिनय करता हुआ ऊँचे
 स्वर से) प्रिय मित्र ! सौभाग्य की बात है — देखो ! अपनी गर्बीली
 सखियों समेत यह राधा विह्वल हो कैसी निश्चल खड़ी है ।

धृन्दा — (मुसकताती हुई) नर-कुञ्जर को देखकर स्वभाव से ही भयभीत होने
 वाली यह मृगनयनी तुम्हें देखकर क्यों कर व्याकुल न होगी, कारण
 तुम तो कटिप्रदेश में सिंहरूप हो, तुम्हारा उत्सङ्ग कठोर, मांसल
 वराह रूप है, बाहुयुगल भुजङ्गरूप हैं और नयन है व्याघ्ररूप ! ॥३७॥

MADHUMANGALA (acting as though whispering something confi-
 dential in the ears of Rāma , loudly)

Oh ! dear friend thank God, see Rādhā has stood
 terror-stricken with her proud friends

VRNDĀ

(smiling) Oh excellent one ! you have a lion's waist,
 a hog's stout chest, snake like shoulders (arms) and the
 eyes of a tiger How can then, the fawn-eyed Rādhā,
 timid by nature, be but scared of you ?

ललिता — ललिता-पालिदाणं गोपालिआणं कहिं पि भअसहो वि कण्णकुहरं ण गदो । तत्थवि इमस्स गोउल-रक्खण-व्वदस्स अह्म राअकुमारस्स पुरदो कीदिसं भअं णाम ? [ललितापालितानां गोपालिकानां कुतोऽपि भय-शब्दोऽपि कर्णकुहरं न गतः । तत्राप्यस्य गोकुलरक्षणव्रतस्य अस्मद्राजकुमारस्य पुरतः कीदृशं भयं नाम ?]

भवतः साध्वसं न विन्दतां, नूनं भयमाप्नुयादेव सा इत्यर्थः । हरिणी गजादधिमेति, गजोऽपि सिंहात् । या हरिणीधर्मिणी स्वभावतः पुरुषकुञ्जरदपि भयं वहन्ती सा कटिभागे सिंहरूपाद् उरःप्रदेशे वराहरूपाद् भुजयोः भुजगरूपाद् शीक्षणे च व्याघ्ररूपावतः कथं न भीता भवेत् — नूनम्भवेदेवेति सारपर्यम् । अथवा पुरुषकुञ्जर नरधेष्ठेति-सम्योधने पृथक्पदद्वयेनापि ग्रहणं युक्तं; तथा सति प्रकृत्या भीरुः निसर्गपेशला प्रकृतिभीररिति प्रथमान्तमसाधितस्य विशेषणम् भवितुमर्हति ।

अत्र पूर्वार्धे प्रतिपदमुपमा, कोडेल्यत्र छिद्यता च, पुनरपि पुरुषकुञ्जरेति एणेक्षणेत्यत्र लुप्तोपमा । अपि च साध्वसकारणतासाधनार्थैकस्यापि भीषणस्य वस्तुनः उपग्यासेऽलम्भूनेऽपि नैककारणोपग्यासादत्र समुच्चयालङ्कारः । भीषणत्वप्रतिपादनरूप-निन्दया कृष्णस्य स्वरूपगतं रम्यत्वं श्लेषेण प्रतिपादितं भवति, तद् यथा — मध्यमभागस्य सिंहवत्कृशत्वादुल्लाघता, कठिनपीवरफोडतया दृढत्वं सुखासनत्वच्चाह्वस्य, भुजङ्गम-सदृशभुजयोः मार्दवं त्रिगुणत्वं समाश्लेषसुखत्वं, पुण्डरीकेक्षणेत्यत्र श्लेषेण कमलमयनत्वं द्योतयित्वा रम्यत्वमेव प्रतिपादितमतः निन्दामुखेन स्तुतिपर्यवसायित्वादिह व्याज-स्तुतिरलङ्कारः । पूर्वार्धे त्वमिति, परार्धे भवतः इति कथनाद्भग्नप्रक्रमता । माधुर्यं गुणः, पाञ्चाली च रीतिः । अत्र पृथ्वी वृत्तम् ॥३७॥

आत्मनो गौरवं व्यापयन्ती कृष्णस्य महिमानं वर्णयन्ती समर्वचाहू किमुपभ्यस्यति ललिता ललितेति — ललितया पालितानां संरक्षितानां गोपालिकानां कुतोऽपि कस्मादपि हेतोः (तत्त्वतो भयं तावदूरे आस्ताम्) 'भय'शब्दः भकारोत्तराकारोत्तरयकारोत्तराकारात्मको ध्वनिरपि कर्णयोः कुहरं विवरं न गतः । ललितायाः संरक्षणे वर्तमानानां बह्वीनां कर्णशङ्कु-लीमपि न कचिद्भयशब्दः प्रविष्टः, तत्रापि पुनश्च गोकुलस्य रक्षणमेव व्रतं यस्य सः तस्य

ललिता — ललिता के संरक्षण में रहने वाली गोपिकाओं के कानों में भयनामक शब्द को कहीं प्रवेश मिला ही नहीं और फिर सम्पूर्ण गोकुल की रक्षा का नियम ग्रहण किये हुए हमारे राजकुमार के सामने तो भय किस बात का ?

LALITĀ ; From no source whatsoever even in name fear has ever touched the ears of the cowherd belles under the guardianship of Lalitā. And then, what fear could there be in the presence of our prince who has taken upon himself the avowed duty of protecting Gokula !

कृष्ण — ललामाङ्गि ललिते । ललितं ब्रवीषि । तदिमा सखीमण्डलेन सार्धं पाण्डुरशिलामध्यास्य समुदाचारमवधारय ।

ललिता — गोडलजुअराज । पेक्ख । आरोहेहि भअयंतो चडमऊओ गअणमडले । ता आपुच्छम्ह तुमं तुरिअ जणमडवोबलम्हणस्स । [गोकुलपुवराज । पश्य । आरोहति भगवान् चण्डमयूखो गगनमण्डलम् । तस्मादापृच्छे महि त्वा स्वरित यज्ञमण्डपोपलम्भनस्य ।]

अस्मद्राजकुमारस्य पुरतः समक्षं कीदृशं नु भयं नाम । आदौ भयधारणे ललितं वर्याता, पुनश्च राजकुमारस्य साजिष्यं ततोऽप्यधिकमभयकारणमिति आत्मनो गौरवं कृष्णमिति चादृतया ततो मृदुव्यवहारोपेक्षितं गमितम् । अत्रौदार्यं गुणः ।

तथैव चादुभावेन प्रतिवक्तुमना श्रीकृष्णोऽपि स्वाधष्ठनाय युक्तया ललितां सम्बोधयति ललामेति — अयि ललाम पताका तद्दङ्गानि यस्या सा तत्सम्बुद्धौ हे ललामाङ्गि सक्लमुन्दरीन्दस्य वैजयन्तीरूपे ललितः । ललितं सुमनोहरं ब्रवीषि । अत्र ललितभाषित्वाच्च सख्यं ललितेति निवचनात् निश्चयं नामालङ्कारः । तदिमामिति — तत् अतः, हे ललिते । सखीमण्डलेन सार्धं सर्वमिवैयस्यामि सह इमा पाण्डुरशिला श्वेतपाषाणपट्टिकामध्यास्य तदुपरि उपविश्य समुदाचारम् औपचारिकं व्यवहारम् अवधारय निर्वर्तय । शिलामित्यत्राभिपूर्वकास्वातोर्ध्वे “अधिशोऽस्थासां कर्मे” त्यनुशासनात् द्वितीया । समुदाचारस्तु शिष्टाचरणम् ।

मध्याह्नवेला सूचयन्ती ललिता प्रतिवक्ति गोकुलेति — गोकुलस्य पुवराज राजकुमारः । प्रेक्षस्व यद्भगवान् चण्डमयूख सविता गगनमण्डलमारोहति मध्येष्योम राजते, अतिवेला जाता तस्माद् हेतो यज्ञमण्डपोपलम्भनस्य यज्ञमण्डपं शीघ्रमात्मानं नेतुं त्वामापृच्छेमहि त्वदीयामनुज्ञां याचेमहि — अनुजानीहि त्वरितमस्मान् गन्तुं यज्ञवाटं, मा माऽस्मानुपरन्दि । उपलम्भनस्येत्यत्र घण्टी शेषः ।

कृष्ण — भरी ललितान्नी ललिता । तुम्हारी भाषा कितनी ललित है । तो चलो इस गुग्गुलिका पर अपनी सखियों सहित बैदकर शिष्टाचार का निर्वाह (निस्पण) करलो ।

ललिता — गोकुलपुवराज । देखो, भगवान् सूर्य मध्य आकाश पहुँच रहे हैं, अतः हम आपसे शीघ्र यज्ञमण्डप पहुँचने की अनुमति चाहती हैं ।

KRṢṢNA Handsome Lalitā ! handsome you speak. Please, therefore, be seated on this white slab with your friends and ascertain the proper practice.

LALITĀ Dear prince, the Sun god is ascending to the zenith. We, therefore, immediately take leave of you in order that we may reach the sacrificial booth on time.

(कृष्णः भुवोराघूर्णेन मधुमङ्गलं व्यापारयति)

मधुमङ्गलः — ललिदे ! अञ्ज तुम्हाहितो सुलुक्कं गेण्हिदुं ण वल्लु जुत्तं । जं संगवे हेअंगईण-भार-भंगुर-मञ्जमाओ अप्पसिणिद्धाओ होदीओ घट्टे आअदिअ वट्टेन्ति । ता रित्तत्त-दूसण-णिआरणत्थं किं पि थोअं अणुमण्णिअ जहसोकखं जांतु । [ललिते ! अद्य युष्मत्तः शुल्कं गृहीतुं न खलु युक्तम् । यत् सङ्गवकाल एव हैयङ्गवीन-भारभङ्गुर-मध्यमाः आत्मस्निग्धाः भवत्यो घट्टे आगत्य वटन्ते । तस्माद्विस्तृतदूषणनिवारणार्थं किमप्यल्पमनुमन्य यथामुखं थान्तु ।]

[समुचितोत्तरप्रदानाय सखायं मधुमङ्गलं भुवोराघूर्णेन नर्त्तनेन व्यापारयति कृष्णः प्रणोदयति ।]

तत्सङ्केतमवाप्यावसरोचितमाह मधुमङ्गलो ललित इति — अद्य युष्मत्तः (अपादाने पञ्चम्यर्थस्तसिः) सङ्गवकाले गोचारणवेलायां प्रातरेव भवत्यः हैयङ्गवीनस्य भारेण भङ्गुरो मध्यमः कटिप्रदेशो यासां तादृश्यः सत्यः, परञ्च आत्मनः स्निग्धाः सौहार्द्रप्रवणाः प्रकृतिपेलवा वा घट्टे आगत्य वटच्छया घट्टस्य सानिध्यमुपेत्य इह वर्तन्ते । यज्ञमण्डपस्य गमिकर्मितया ईप्सिततत्तत्त्वाद् घट्टस्य चावस्मिकतया विषयत्वाज्ज्ञानं वर्मेरयं न च द्वितीया अत एव घट्टेऽधिकरणे सप्तमी । तस्माद् रित्तत्वं नाम किमपि शुल्कमप्रदाय निर्गमनरूपे दूषणं, तन्निवारयितुं किमप्यल्पमनुमन्य शुल्कदानं स्वीकृत्य यथामुखं निर्वापं स्वच्छन्दं यान्तु इति ।

[कृष्ण झूझेत से मधुमङ्गल को प्रेरित करते हैं]

मधुमङ्गल — ललिता ! आज तुम से शुल्क लेना उचित न होगा ; कारण, यद्ये सभेरे चल पड़ी, भवनीत से परिपूर्ण कलश के भार से परिश्रान्त तुम अत्यन्त स्निग्ध भाव रखनेवाली हमारी परिचित सखियाँ ही इस चौकी पर विद्यमान हो — तथापि बिना शुल्क तुम्हें चले जाने के अपराध से हम बचाने के लिए तुम कुछ भी चुंगी भदा कर, सुख से जा सकती हो ।

(*Kṛṣṇa incites Madhumāṅgala to action with a significant whirl of his brows*)

MADHUMAṅGALA : Lalitā, it is not proper to realise tax from you today inasmuch as you, delicate by nature, (or our good friends) have been at the toll-station right from the dawn, and your slender waists are almost broken with the load of fresh butter over your heads. You may, therefore, go with pleasure after making some token payment just to spare us from being accused of letting you without payment of tax.

विशाखा — अम्महे । अदिट्ठपुण्य वसु गोअड्ढणे घट्टदान । [अहो अट्ट पूर्व खलु गोवर्धने घट्टदानम् ।]

कृष्ण — विशाखे । सत्य व्याहरसि । भवद्विधा. खलु कथं द्रक्ष्यन्ति यदद्यापि पश्यन्त्योऽपि न पश्यन्ति ।

ललिता — (जनान्तिकम्) हन्त सहीओ ! प्पढम सामघट्टना ज्जेव जुत्ता । [हन्त सरथ । प्रथम सामघट्टनैव युक्ता ।]

विशाखा आश्चर्यं प्रकटयन्ती ललितायै प्रतिवचनायावसरमद्दाना मध्य एव झूते अम्मह इति — अम्महे अहो इति प्राकृते विस्मयावबोधकमव्ययपदम् । गोवर्धनेऽस्मिन् गवा वर्धनं यत्र तादृशमिधेयवति पुण्यगिरौ घट्टदानं शुल्कप्रदानं न पूर्वं दृष्टमित्यदृष्टपूर्वं नवीनमेवति । “भूतपूर्वं चरद् — इति पाणिनिप्रयोगात्पूर्वनिपातः ।

कृष्ण प्रतिवक्ति विशाख इति — विशाखे । सत्य व्याहरसि ब्रूषे । भवद्विधा भवादृश्यं खलु कथं द्रक्ष्यन्ति यदद्यापि (शुल्कस्थानकं) पश्यन्त्योऽपि न पश्यन्ति ।

जनान्तरस्य ध्रुवणं व्यतिरिच्य सखीमात्रावबोधनाय ललिता नियतध्राव्यमाह हन्तेति — हन्त सख्यः । प्रथमं सामघट्टना साम्ना शान्त्युपायेन वर्तनमेव युक्ता समीचीनं प्रतिभाति इति । सर्वा सख्यश्चानुमोदन्ते सुष्ठु भणसीति । “निपताकं करेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते जनान्तिकम्” ।

विशाखा — गोवर्धन गिरि पर तो जुगी वसुली कभी नहीं देखी ।

कृष्ण — विशाखा ! सच कह रही हो । तुम जैसी सज्जनियाँ क्योंकर देखेंगी, कारण अभी तो देखती हुई भी तुम देख नहीं रही हो ।

ललिता — (एक ओर) अरी सखियो ! आरम्भ में शान्ति से ही काम लेना उपयुक्त होगा ।

VISĀKHĀ Oh, my Lord ! payment of toll-tax at the Mt Govardhana is certainly something never seen before

KṚṢṆA Visākha, right you are ! In sooth, how can people like you see, in view of the fact that, even now, while seeing, they do not see ?

LALITĀ : (aside) I say, friends, conciliation is the proper measure, to start with.

1 Cf 'Eyes they have, but they do not see' — Proverb

सर्वाः — सुट्टु भणेसि । [सुट्टु भणस्ते ।]

ललिता — (सप्रथमभ्युपेत्य) गोकुलानन्द, एककगामवासिसु विशुद्ध-
पइदिसु मादिसजणे ण जुत्तं किर सुसिलोअस्स सल्लोअमवल्लिणो तुह्मादिसस्स
पडिउल्लाअरणं । ता अणुजाणीहि तुरिअ । [गोकुलानन्द ! एककगामवासिषु
विशुद्धप्रकृतिषु मादिसजनेषु न युक्तं किल सुश्लोकस्य सल्लोकमौलेर्युष्मादशस्य प्राति-
कूल्याचरणम् । तदनुजानीहि त्वरितम् ।]

कृष्णः — (सकारुण्यमिव) इन्त सुकुमारि ! सुष्टु निर्वध्नता दुरन्त-

सर्वसम्मतिमवाप्याग्रे भूत्वा ललिता सप्रथमं विनयेन कृष्णान्तिकमभ्युपेत्य
सम्योध्यति गोकुलानन्देति - हे गोकुलस्य आनन्दस्वरूप ! एकस्मिन् ग्रामे
वसन्तीति एकग्रामवासिनिस्तेषु, विशुद्धा सरला प्रकृतिः स्वभावो येषां तेषु
विशुद्धप्रकृतिषु अस्मादशेषु स्निग्धेषु अवलज्जनेषु (विषयसप्तमी) सुष्टु शोभनः श्लोकः कीर्तयितव्यः
सुयशसः सल्लोकस्य सज्जनदृग्दस्य मौलिश्चूडामणिसदृशस्य युष्मादशस्य (कर्तारि पट्टी)
प्रातिकूल्येन आचरणम् विप्रतीपव्यवहारः न युक्तमशोभनमेवेति । किलेति गह्वर्याम् ।
अत एव अस्मान् त्वरितमनुजानीहि स्वगन्तव्यं स्थानं गन्तुम् अनुमन्यस्व ।
गोकुलानन्दात् आसौ जनानामस्मादशाम् मा भूदिति सामिप्रायं सम्बोधनमतः
परिकटाङ्गुरालङ्कारः ॥

विनयप्रवर्णं युक्तियुक्तं ललितावचनं निशम्य द्रवितान्तः श्रीकृष्ण आत्मनो
वैद्यमिव प्रकटयन् कारुण्येन सहानुभूतिभावेन सहितमिवाह हन्तेति - सुकुमारि

सय — ठीक ही कह रही हो ।

ललिता — (आदरपूर्वक निकट पहुँचती हुई) गोकुलानन्द ! एक ही गाँव की
रहने वाली विशुद्ध प्रकृति की हम जैसी सुत्रनियों से आप जैसे लोकोत्तर
गुणों से सम्पन्न प्रशंसनीय महापुरुष द्वारा इस प्रकार का प्रतिकूल
व्यवहार तो उचित नहीं लगता । हमें शीघ्र जाने की तुरन्त अनुमति दें ।

कृष्ण — (मानो सहानुभूति दशति हुए) अयि सुकुमारि ! कठोर शासन करने वाले

ALL : Right you are.

LALITĀ : (*courteously approaching*) O Joy of Gokula ! it does
not behove a celebrity of your order who tops the
nobles here, to behave so adversely towards persons
like us who are straightforward by nature and are
inhabitants of the same town. Please, therefore, let
us go forthwith.

KRṢṢṢA : (*with a show of sympathy*) Ah, fair youth ! I am put to
this relentless duty of exacting toll by the inexorable

शासनेन तेनाटवीचक्रवर्तिनाऽत्र घोरे घट्टकर्मणि नियुक्तोऽस्मि । किम्
अस्वैरी करिष्ये ?

विशाखा — किं क्खु कसेण ? [किं खलु कसेन ?]

कृष्ण — नहि नहि ।

विशाखा — तदो केण ? [तत् केन ?]

कृष्ण — क्रीडाकटाक्षच्छटानिर्दूतकंसादिना महामन्मयाभिधानेन^१ ।

प्रवृत्तिपेक्षे अपि सज्जनि । सुष्ठु सम्यक् निर्बलता अनुशासनकठोरेण इठिना
दुरन्तमनतिक्रमणीय शासन यस्य तेन अटवीचक्रवर्तिना वनभूप्रभुणा अत्र अस्मिन् घोरे
विषमे घट्टकर्मणि शुल्कादानाधिकारे नियुक्तोऽस्मि । अतोऽहमस्वैरी परतन्त्र किं करिष्ये
किमपि स्वच्छन्दं कर्तुं नैव पारयामीति भाव । अतः शुल्कमहर्षणं विना इत्तं गमनमनुज्ञासु
नाहं प्रभवामीति तात्पर्यम् ।

तत्र सोऽहं पृच्छति विशाखा किमिति — असावटवीनाथ किं क्व
तेनैव नियुक्तोऽसीति पृच्छा ।

तत्र नहि नहीति प्रत्याख्यानं कृष्ण "तत् केनापरेण प्रभुणेति" पुनः पृच्छति
विशाखा, या प्रतिवक्ति कृष्ण क्रीडेति — क्रीडामयानां कटाक्षाणां छटया परम्परया
लीलापाङ्गप्रमात्रेण निर्धूता कंसादयो दुःशासना अपि येन तादृशेनातिप्रवलेन "महान्
चासौ ममथ" — मनो मथ्नातीति तादृश "महामन्मथ" स एवामिधानं नाम यस्य स
तेन कन्दर्पराजेनेत्यर्थः — नियुक्तोऽस्मीति शेषः ।

इस वन के चक्रवर्त्ती ने यहाँ चुगी बसूली के कठोर काम पर मेरी
नियुक्ति की है । इस तरह परतन्त्र होने के कारण मैं क्या कर सकता हूँ ।

विशाखा — कसराज ने तुम्हारी नियुक्ति की है ?

कृष्ण — नहीं नहीं ।

विशाखा — तो किसने की है ?

कृष्ण — अपनी क्रीडा के कटाक्ष की छटा से ही कस जैसे राजाओं को पराभूत
कर देनेवाले महाराज महामन्मथ ने ।

lord of forests whose order brooks no breach A
subordinate that I am, what can I do in the matter ?

VIŚĀKHĀ By whom indeed ? Is it by Kamsa ?

KRṢṆA No, no

VIŚĀKHĀ Then, by whom ?

KRṢṆA By that god of love, the great Manmatha by the
splendour of whose side-long looks Kamsa and others
like him have been set at nought

1. °- भिषेन - इति पाठान्तरम् ।

ललिता — अम्मो ! कहिं पि ण सुणिदो एसो महामम्महणामा चक्कवट्ठी !

[अहो क्वापि न श्रुत एष महामन्मथनामा चक्रवर्ती ।]

मधुमङ्गलः — (साष्टासम्) ही ही अचरिअं, अचरिअं । महामम्महो वि
इमाहिं ण सुणिदो । महाकट्ठे प्पमदमञ्जरी णाम जस्स राअधानी, महुमुह-
महावल-विजअप्पमुहा जस्स अमच्चवरा, उत्तमा रामाअली जस्स विहारपअं ।
[आश्चर्यम्, आश्चर्यम् । महामन्योऽप्यामिर्न श्रुतः । महाकट्ठे प्रमदमञ्जरी नाम यस्य-
राजधानी, मधुमुखमहाबलविजयप्रमुखा यस्यामात्यवराः, उत्तमाराभावली यस्य विहारपदम् ।]

तत्र विस्मयं दर्शयन्ती ललिताऽऽह अम्मो इति — अम्मो अम्महे इत्याश्चर्य-
सूचने । क्वापि न श्रुतः एष महामन्मथनामा चक्रवर्ती सकललोकचक्रं वर्तयति अनुशास्तीति
महाप्रभुः ।

सरलभावेनाश्रुतपूर्वत्वमस्य नव्यस्य महाप्रभोः ख्यापयन्ती ललितामुपहसन् कृष्णं
सम्बोधयन्निवाहसेन उच्चैर्हासेन उपलक्षितो मधुमङ्गलो ब्रूते आश्चर्यमिति —
परमाश्चर्यमिति बोधयितुं द्विरुक्तिः — अहो आमिस्तृणीमिः महामन्मथः सर्वप्रभुः
कामदेवोऽपि न श्रुतः यस्य महाकट्ठे गोवर्धननितम्बे कृतसेनासन्निवेशे प्रमदमञ्जरी
माद्यन्प्रमोद एव मञ्जरीरूपः यस्यां तादृशी केलिप्रधाना राजधानी, मधुपदं मुखे प्रारम्भे
यस्य तादृशः मधुमङ्गलः, महाबलः सुबलः, विजयोऽर्जुनश्च प्रमुखाः अमात्याः, उत्तमा
श्रेष्ठाऽऽरामावली उपवनश्रेणिः, पक्षे उत्तमा रम्यतमा रामाणां ललनानामावली मण्डली
यस्य विहारपदं केलिविषयः । एवं श्लेषेण समासोक्त्या च महामन्मथपदेन श्रीकृष्ण एव तादृशः
प्रभुः राजतुल्यव्यवहारसमारोपादिति दिश्यते ।

ललिता — ओह ! महामन्मथ नामका चक्रवर्ती तो कहीं सुना नहीं गया !

मधुमङ्गल — (जोर से हिलरिलाता हुआ) बड़ा अचरज है—आप लोगों ने महामन्मथ
का नाम भी नहीं सुना । महाकट्ठ (१. सेना त्तिविर, १. गोवर्धन
की तट्टी) में प्रमदमञ्जरी जिसकी राजधानी है, मधुमुख (मधु से
प्रारम्भ होनेवाला = मधुमङ्गल), महाबल (सुबल), विजय (= अर्जुन)
आदि जिसके प्रधान अमात्य हैं और श्रेष्ठ उद्यानपंक्ति (< सुन्दरी पृन्द)
जिसकी विहारभूमि है ।

LALITĀ : My lord ! nowhere a lord like Manmatha, the great
is ever heard of !

MADHUMANĠALA : (*laughing loudly*) It is surprising you have
not even heard of Mahāmanmatha (= the great god
of love), the sovereign, whose capital, Pramada-mañjarī
(= a cluster of blooming blossoms or a bevy of
infatuated belles) is situated in Mahākāṭaka (= the
vicinity of a great army or a flank of Mt. Govardhana)
whose cabinet of excellent ministers (= pleasure
companions) consists of Madhumaṅgala, Subala,
Vijaya and others, and whose pleasure resort consists
of a series of gardens (< choice beauties).

कृष्ण — किं बहुना । सन्ततममी कुरङ्गभृङ्गकोकिलादयोऽपि यस्य निदेशचारिणश्चारतामङ्गीकुर्वन्ते ।

चम्पकलता — (साच्चुरितम्) ललिते, अदो दाणं अपरिहरदो वि पर्यदणदणो तुए णासूइदव्यो ज परिदो चोरचक्रवर्तिणो चरा चरेन्ति । (ललिते, अतो दानमपरिहरन्नपि व्रजेन्द्रनन्दनस्यया नासूयितव्यः । यतः परितश्चोर-चक्रवर्तिनश्चराश्चरन्ति । ।

तमेवार्थं विशिनष्टि कृष्ण किम्बहुनेति — अतिविस्तरेण तस्य महामग्नय-प्रभो परिचयार्थमुक्तेन बहुना किम् — समासेनोक्तमेतावदेवालमस्तु यत् तादृशोऽयं महिमशाली प्रभुर्यस्य निदेशचारिण आज्ञावर्तिन कुरङ्गा हरिणा, भृङ्गा मधुपा, कोकिलाश्च आदिपदेन मन्दपवन सुमनस मदनोदीपना विवक्षिता — एते सर्व तिर्यञ्चोऽपि चारता गुप्तचरत्वं दौत्य वा अङ्गीकुर्वन्ते स्वयमेव निवहन्ति । अस्मै सर्वभौमाधिकारं व्याप्यते । अत्र विदग्धप्रियम्हेकालङ्कारः ।

एतस्मिन् व्यतिकरे ललितामुद्दिश्य चम्पकलताऽवसरोचितं व्याहरति ललितेति — दानमपरिहरन्नपि शुल्कग्रहणरूपे प्रातिकृत्याचरणे व्यवसितोऽपि व्रजेन्द्रनन्दनो न असूयितव्यः पराङ्मुखीकरणीयः, यतः परितः सबन्ध चोरचक्रवर्तिनश्चराश्चरन्ति ततो वयं रक्षणीया एव । अत्र रम्यो वृत्तानुप्रासः । साच्चुरितमिति सोऽप्रासस्वित्ताये देशोपयोगः ।

कृष्ण — अधिक क्या कहा जाय - ये कुरंग, भृंग, कोकिल आदि सब ही उसके दूत का काम सन्तत करते रहते हैं ।

चम्पकलता — (कटाक्ष के साथ हँसती हुई) भरी ललिता, शुल्क से मुक्त न करने पर भी कृष्ण से नाराज़ नहीं होना चाहिए, कारण चारों ओर चोरों के चक्रवर्ती व गुप्तचर घूम रहे हैं ।

KRṢṢNA In short, these fawns, bees, kōels and others are always at his beck and call, and willingly accept to work as his emissaries

CAMPAKALATĀ (sarcasically smiling) Laṭhā ! you should not, therefore, grudge the prince of Brājā even if he does not excuse payment of taxes, for, the spies of the Thug-kung are stalking around.

कृष्णः — ललिते नीतिज्ञासि । तदत्र कुम्भानवरोप्य निरूपयन्तु भवत्यः शुल्ककृत्यम् ।

विशाखा — मोहन ! घट्टपंगणे कुलंगणाणं तिलं वि विलंबणं किर विडंबणं जेव । [मोहन ! घट्टप्राङ्गणे कुलङ्गनानां तिलमपि विलम्बनं किल विडम्बनमेव ।]

चित्रा — (सदाक्षिप्यम्) गोचलाणंद, तत्तं सुणाहि । दिज्जन्तम्मि कअट्ठिआमेत्ते वि घट्टदाणे जण्णिअं विअं अमुद्धं होदि त्ति सुणिज्जई । ण उण अम्हाणं पंचतांवि प्पदाणे कादरदा । [गोकुलानन्द । तत्त्वं शृणु । दीयमाने

चम्पकलताया वचनं निरपेक्षमित्युपेक्ष्य कृष्णः ललितां सम्बोधयति ललित इति— त्वं नीतिज्ञा व्यवहारकुशला आचारक्रमं जानासि । नीतिं जानातीति नीतिज्ञा — 'इगुपधे' ल्यनेन कप्रत्ययः ततश्चाप् । तदत्र कुम्भान् नवनीतपात्राणि अवरोप्य शिरस्तोऽधतार्य भवत्यः शुल्ककृत्यं निरूपयन्तु शुल्कदानक्रमे निर्वर्तन्ताम् ।

अत्रान्तराले विशाखा कृष्णं प्रसङ्गोपात्तमाह मोहनेति — मोहयतीति मोहनः (कर्तरि ल्युट्) कृष्णस्यापरं नामात्र साकृतम् रमणीयाकृतिमधुरवागिल्यर्थः । घट्टस्य प्राङ्गणे शुल्कचत्वरस्य परिसरे कुलङ्गनानां महिलानां तिलमपि क्षणपर्यन्तमपि विलम्बनमुपस्थितिः विडम्बनमशोभनमेव । ललयोः साम्याद् 'विलम्बन-विडम्बने'त्यत्र यमकालङ्कारः, तिल-विल-किलादियु रम्योऽनुप्रासश्च ।

विशाखोक्तिमनुमोदमाना चित्राऽपि सदाक्षिप्यं साम्ना कृष्णं सान्त्वयन्ती प्राह गोकुलेति — हे गोकुलस्य आनन्दस्वरूप ! तत्त्वं तथ्यं शृणु । कपर्िका वरादिका भात्रा परिमार्ज (परिमाणार्धे मापच्) तावत्यपि घट्टदाने शुल्के दीयमाने सति यज्ञियं

कृष्ण — ललिता ! सचमुच तুম नीतिकुशल हो । अत एव अपने सिर से नवनीत के घड़े उतार कर, चुंगी की अदायगी मुन्हें कर देनी चाहिये ।

विशाखा — मोहन ! चौकी के आंगन में कुलङ्गनाओं का क्षण भर भी रुकना एक बड़ी विडम्बना है ।

चित्रा — (विनयपूर्वक सवसाती हुई) हे गोकुलानन्द ! सत्य बात तो यह है कि बतौर चुंगी के एक कौड़ी भी दी जाने पर यह यज्ञिय घृत अशुद्ध

KṚṢṆA : Lalita, you are wise enough ; please, therefore, have these pots put down and settle this business of toll-tax.

VIŚĀKHĀ : Mohana ! even the slightest detention at the premises of the toll-station is highly unbecoming for the women of noble descent.

CITRĀ : (complaisantly) Oh Joy of Gokula ! the fact of the matter is : even if a cowrie be paid as toll-tax on

कपर्दिकामात्रेऽपि घट्टदाने यज्ञिय घृतमशुद्ध भवतीति क्ष्यते । न पुनरस्माक पद्म-
ताम्रिकादाने काररता ।]

ललिता — हला राहे ! इमिणा महाभारेण किलिद्धासि । ता एत्य
घडिआं ओदारेहि घडिआ । [सखि राधे ! अनेन महाभारेण क्लिष्टासि । तदत्र
घटिकामवतारय घटिकाम् ।]

(इति सर्वा घटिकावतारण नाटयन्ति)

कृष्ण — सखे सुबल ! घट्टस्याद्य प्रथमातिथिरसौ समुहज्जना ललिता ।
तदस्याः काममपूर्वमाधुर्येण फणिवल्लीपर्णवीटिकापञ्चवेन माननमौपदिषम् ।

यशार्थमुपकल्पितं घृतमशुद्ध भवतीति भूषते महाजनमुखात् ज्ञायते — इति हेतोर्वयं विभीम,
न पुनरस्माक पद्मताम्रिकाणर ताम्रनाणकानां प्रदाने काररता सङ्कोच । ताम्रस्य
तन्नामकस्य नाणकस्य चतुर्थो भागताम्रिका, ताम्रिकाणाम् अर्शाति (= विंशतिस्ताम्राणि)
एका कपर्दिका भवतीत्यभिधानम् ।

एव विवादावसरे घटीभारेण श्राम्यन्ती राधा विलोक्य निपुणा ललिता राधामाह
हलेति — अयि राधे ! अनेन महाभारेण त्वं क्लिष्टाऽसि खेदमनुभवसि । तदत्र घटिकां
यावत् पट्टिपलात्मिका घटी तावत्कालपर्यन्तं कञ्चित्कालमित्यर्थः । घटी एव घटिका
(स्त्रिये कप्रत्ययः) — कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । घटिकां भवनीतमाण्डम् अवतारय
अथ स्थापय । घटिकां — घटिकामिति पृथगर्थाया वर्णसहतेरावर्तनात् यमकालङ्कारः ।

[इति ललितादेशेन सर्वा गोप्यो घटिकानामवतारण नाटयन्ति अस्मिन्यन्ति —
शुर्वन्तीत्यर्थः ।]

मनोरथानुरूपमाचरतीं ललितां सभाजयितुमातिथेयं कृष्ण सुबलमाह सखइति —
अद्य घट्टस्यास्माक चत्वरस्य असौ मुहज्जनेन सहिता ललिता प्रथमातिथिः सर्वप्रथममागतो
जनः तत् अस्या गोपीमुख्याया ललिताया माननं सम्भावनां काममवश्यमेव अपूर्व माधुर्यं

हो जाता है ऐसा शिष्ट लोग कहते हैं — अन्यथा हमें पाँच ताग्रे के
टुकड़े देने में किसी तरह सङ्कोच नहीं है ।

ललिता — भरी राधा ! इस भारी बोझ से तुझे कष्ट हो रहा है । अतः घड़ी भर
अपने घड़े को उतार कर रख दो ।

(गो सबही अपने अपने घड़े उतार कर रखती हैं)

कृष्ण — मित्र सुबल ! आज अपनी चौकी पर पहिली मेहमान है यह सखी समेत
आई हुई ललिता । अतः अब अपने माधुरी से (सस्नेह) पाँच
ताम्रल समर्पण कर इनका सम्मान करना उचित होगा ।

sacrificial butter, it is said to become impure (polluted)
Otherwise we do not mind paying five coppers

LALITĀ Friend Rādhā ! you are distressed with this great
weight. Put down, therefore, the pot for a while.
(all gesticulate putting down the pots)

KRṢṆA Friend Subala ! this Lalitā with her friends is our
first guest today It is, therefore, proper to honour
her by offering her five betels in all sweetness

सुबलः — (रत्नसम्पुटमुद्रात्थ) ललिदे, गेण्ह पंचवीडिआओ ।
[ललिते ! गृहाण पञ्चवीटिकाः ।] (इत्यप्रतो विन्यस्यति)

विशाखा — सुबल, अलं तंबोलेण । ज कधिदं चेअ व्वदिणीओ
अम्हेत्ति । [सुबल ! अलं ताम्बूलेन यत् कथितमेव व्रतिन्यो वयमिति ।]

ललिता — सुबल, किं मे मुहं पेक्खसि । अवीसासिणी विसाहा
मह कुप्पदी एवं भणादि घट्टआलेहि ठग्गवड्डिआ पउज्जिअदि त्ति प्पसिद्धी
सुणोअदि । ता अलं इमाणं भुअंगलदापह्वेण । [सुबल ! किं मे मुखं पश्यसि ?
अविश्वासिनी विशाखा महं कुप्यन्ती एवं भणति । घट्टपालैः ठग्गवट्टिकाः प्रयुज्यन्ते इति
प्रसिद्धिः श्रूयते । तदलमेतेषां भुजङ्गलतापह्वेन ।]

रसास्वादो यस्य तादृशेन फणिवल्ली नागवल्ली तस्याः पर्णानि ताम्बूलदलानि तैः निर्मितानां
वीटिकानां पञ्चकेन पञ्चताम्बूलदानेन सन्मानमौपयिकं समुचितम् । सखीनां पञ्चत्वात् ।
“अपूर्वमाधुर्येणेति” क्रियाविशेषणं वा माननव्यापारस्य भवतु ।

तथा कर्तुं सुबलः रत्नसम्पुटं मणिलचितां ताम्बूलकरण्डीमुद्रात्थ ललितामाह —
गृहाणेति — अस्मात् ताम्बूलकरण्डात् पञ्च वीटिका उद्धृत्य गृहाण — एवं ध्रुवव्रत-
सम्पुटं ललिताया अप्रतः सम्मुखं विन्यस्यति स्थापयति ।

ईप्सितमपि प्रतिषेधन्ती विशाखाऽवहित्थया सुबलमाह अलमिति — ताम्बूलेन
(वारणार्थे तृतीया) अलम् । अधुना ताम्बूलं नापेक्षितमिति भावः । तत्र हेतुमाह
यदिति — यतः कथितमेव पूर्वमेवोक्तमस्माभिर्गदयं व्रतिन्यः गृहीतनियमाः स्मः इति ।

ललिता सोत्प्राप्तं सुबलमाह किम्मे मुखमिति — अहमेतास्ताम्बूलप्रहणा-
यानुमोदेयेति प्रतीक्षमाणः कथं त्वं मम मुखं प्रेक्षसे — कथमहमेताः ताम्बूलमादातुं कथयेयं
ताः न प्रहिव्यन्ति; तत्र हेतुं वक्रिम्णाऽऽह अविश्वासिनीति — अविश्वासिनी
कमप्यपावं विशङ्कमाना विशाखा अहमेताः सर्वा इहानीतवती चास्मिन् विचित्रे व्यतिकरे

सुबल — (रत्न से जटित ढिबिया खोल कर) अरी ललिता ! पाँच पान लेलो ।
(ढिबिया सामने रखता है ।)

विशाखा — भाई सुबल ! धन्यवाद, ताम्बूल रहने दो । हम पहिले ही कह चुकी
हैं कि हमें घृत है ।

ललिता — सुबल ! मेरे मुँह की ओर क्या देख रहे हो ! विश्वास न करने वाली
विशाखा मुझ पर गुस्सा करती यों जता रही है कि चौकी के लोग
मोहनवटियाँ प्रयोग करते हैं — ऐसी अक्रवाद है । इसलिए पानपते
रहने दो ।

SUBALA : (opening the jewelled betel-box) please have five betels.
(lays the box before her)

VIŚĀKHĀ : Subala ! No, thanks ; you know we are under a vow.

LALITĀ : Subala ! why do you stare at me ? Mistrustful Viśākhā,
angry with me, says, “these toll-gatekeepers are
notorious for using stupefying pills in the betels. So
it's no use offering them their betels”.

मधुमङ्गल — ललिदे, बिबोद्रीणं अलं वो तंबोलेण । ता कल्लाणी होहि । जं चव्वरिदं वीडिआपंचअ । [ललिते । बिबोद्रीणाम् अलं वस्ताबूलेन । तत्कल्याणी भव यदुर्वरित वीटिकापञ्चकम् ।]

कृष्ण — (ताम्बूलमुपभुज्य चर्चितं दित्सन् सधूविभ्रमम्) राधे ! द्विज-संस्कृतमिदं ताम्बूलामृतमास्वाद्य निरातङ्का निकाममनास्वादितचरीर्गृहाण सम्पुटतस्ताम्बूलानां वीटिकाः ।

पातितवतीति हेतो मय कृप्यन्ती एव मणति यदेतै घट्पालै चत्वररक्षिभि ठगवट्टिका वञ्चनाय सर्वस्वापहाराय प्रयुज्यमानां स्वाप-मोह कारिका ओषधिविशेषघटिता वट्टिका बटी ताम्बूलादिमिश्रेण प्रयुज्यन्ते इति प्रसिद्धिं लोकचर्चां ध्रुयते । अत एव बिभ्यतीनामेतेषां घट्पालानां भुजङ्गलता नागबल्ली तस्या पल्लवेन ताम्बूलेन अलम् पर्याप्तमेव - मा तावदनुहन्धि ।

विनोदपरो मधुमङ्गलो मध्ये वक्ति ललित इति । भवतु मा तावद् गृह्णन्तु ताम्बूलम् — यत बिम्बफलमिवारकमोष्टमथर वहन्तीनामेतासां बिम्बाधराणां ताम्बूलेनालमेवानावश्यकत्वात् । निसर्गत रक्ताधराणां ताम्बूलीरागस्यानपेक्षितत्वात् । अत्र गुणोत्कीर्तनं नाम नाट्यालङ्कारः । तत्कल्याणी स्वस्तिमती भव । यत ताम्बूलाग्रहणेन वीटिकापञ्चकमुर्वरितमवशिष्टमेव । अवसम्प्यात्साकं लभ एव यतो महर्षा इमा पञ्चवीटिका नो व्ययिता इति ।

समुचितमवसरमवाप्य नर्मणि निबद्धभावः कृष्णो धृष्टतामवलम्ब्य साक्षाद् राधामुद्दिष्टाऽऽशयाङ्गविलोकनेन तां सङ्केतयन् राधे इति — द्विजं विप्रवत्पूतं दन्तैः संस्कृतं परिनिष्ठितमिदं ताम्बूलामृतं सुघसितं ताम्बूलसमास्वाद्य मया चर्चितं ताम्बूलं मुखेन गृहीत्वा तद्रसमास्वाद्य निरातङ्का निर्भया भूत्वा निकामं यथेच्छं सम्पुटतं

मधुमङ्गल — बरी ललिता ! बिम्बफल जैसे अथर वाली तुम सखियों को पान की ज़रूरत भी क्या है ? तुम्हारा भला हो, चले हमारे पाँच पान ही बचे ।

कृष्ण — (ताम्बूल खाकर चबाये हुए पान को देना चाहते हुए झुकती को नचाते हुए) राधा ! द्विज जैसे पवित्र हूँ दातों (द्विज) से सुसंस्कृत इस ताम्बूल रूपी अमृत का आस्वादन कर पश्चात् निराङ्क होकर इस द्विविधा से पान पीड़ी उठ लो जिसका स्वाद तुमने पहले कभी न चखा होगा ।

MADHUMANGALA Lalitā, the betels are of no use to you, who have ruddy lips ! Blessed be you, for you have saved us five betels.

KRṢṆA (with a play of his eye-brows desiring to offer the betel chewed and relished by him)

Rādhā ' take this nectar of the betels purified by the teeth (< brāhmana), and then, without any misgivings take to your heart's content these hitherto untasted betels from the box

ललिता — इमस्स कामुर्ल्लखोवभोगेण सुद्ध पावणस्स सुह-
विसंसणस्स^१ जई उग्गारं ण गेह्विस्सदि मे सही तदो कथं अप्पाणं
पुणिस्सदि । [अस्य कामुकीलक्षोपभोगेन सुद्ध पावनस्य मुखविस्संसनस्य^१ यद्युद्धारं
न ग्रहीष्यति मे सखी तदा कथमात्मानं पवित्रयिष्यति ।]

सुबलः — ललिदे ! विवरीदआरिणो अम्हे दिट्ठिआ तुम्हें
हिं खेअ उपदिट्ठाओ ता । दाणिं दागं खेअ^१ अणुमणिज्जड ।
[ललिते ! विपरीतकारिणो वयं दिष्टया युष्माभिरेवोपदिष्टाः । तदिदानीं दानमेवा-
नुमन्यताम् ।]

पूर्वमास्वादिता आस्वादितचरी (भूतपूर्वै चरद् ततो ङीप्) तथा न भवन्तीति
अनास्वादितचरीः (द्वितीयाबहुवचनम्) अर्ध्वरसाः ताम्बूलानां बीटिकाः गृह्णाण —
इति स्वचर्चितं ताम्बूलं दिस्सति दातुमिच्छति — (दाधातोः सन्) ।

निशम्यैतत्साग्रहं वचः कृष्णस्य तं ललिता सोत्प्लुण्ठमाह — अस्म्येति —
द्विजसंस्कृतत्वं विपरीतलक्षणयाक्षिपति यथा — अस्य कामिनीनां लक्षस्य उपभोगेन सुद्ध
सुतरां पावनस्य पवित्रस्य वृष्णस्य मुखविस्संसनस्य मुखात्पातितस्य ताम्बूलस्य
(> मुखविम्वस्य विम्वयन्मुखास्य) यः उद्धारः तं न ग्रहीष्यति मे सखी राधा तदा
कथमात्मानं पवित्रयिष्यति — इति ।

प्रकृतमनुसरन् सुबल आह ललित इति — विपरीतकारिणः अनुचितविधादिनः
ताम्बूलदानरूपसम्मानस्य अयोग्याभ्यः वः ताम्बूलदानरूपसम्मानकारिणः वयं दिष्टया
सौभाग्यवशात् युष्माभिरेवोपदिष्टाः प्रयोधिताः किमुचितमासीत् क्व चास्माभिः
सम्भ्रान्तमिति ज्ञापिताः । (अस्तु तद्) — इदानीं दानमेव शुल्कनिर्यातनमेवानुमन्यतां
स्वीकृत्यताम् इति ।

ललिता — लाखों कामुकीयों के उपभोग के कारण परम पवित्र इस मुखविम्व
(> चर्चित ताम्बूल) के उद्धार को मेरी सहेली यदि ग्रहण न करे तो वह
पावन कैसे होगी ?

सुबल — ललिता ! उल्टा दिष्टाचार करने वाले हम लोगों को तुमने भली सीख
दी है । तो अब दान (शुल्क की अदायगी) ही मंजूर कर हो ।

LALITĀ : Well, how can my friend Rādhā purify herself if she
does not accept the efflux of his (Kṛṣṇa's) mouth
rendered holy by his having enjoyed (the lips of)
lakhs of lustful women !

SUBALA : Thank God. Lalitā ! we, doing something contrary
to practice, have been well advised by you. Well
then, better give the toll tax, please.

1. 'सुहविस्स' (मुखविम्वस्य) — इति पाठभेदः ।

चम्पकलता — किं तुम्हे ब्रह्मणाओ जं वो अम्हेहि दाणं किर अणुमंदच्चं । [किं यूय ब्राह्मणा यद्दोऽस्माभिर्दानं किलानुमन्तव्यम् ।]

मधुमङ्गलः — भोदि चंपअलदे । एसो कुलीणो अणुआणो ब्रह्मणो हि ता उअरपूरं दिज्जउ समच्छंडीअं हेअंगवीणं । [भवति चम्पकलते ' एष कुलीनोऽनूचानो ब्राह्मणोऽस्ति । तदुदरपूरं दीयता समत्स्यण्डीकं ह्यैयङ्गवीनम् ।]

विशाखा — सहि चंपअलदे ! घटीछलेण एदे उअरंभरिणो भिक्खति । ता दिज्जउ एक्का काकिणी । [सखि चम्पकलते ' घटीछलेन एते उदरंभरिणो भिक्षन्ते । तदीयतामेका काकिणी ।]

साधिक्षेप चम्पकलता दानप्रसङ्गं प्रत्याख्यान्ती सर्वानुद्दिष्टाह किमिति — किं यूय ब्राह्मणा सम्प्रदानार्हो यद् वा युष्मभ्य अस्माभिर्दानमनुमन्तव्यम् ।

ता प्रत्युत्तरवति मधुमङ्गल भवतीति — केनापि सम्बन्धविशेषेणासम्बद्धाया योषित भवतीति सम्बोधनम् शिट्सम्यतम् — अयि चम्पकलते — अस्मि अहम् कुलीनोऽभिजात अनूचान गुरो सकाशादधीतसाङ्गवेद ब्राह्मण — "अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीतिर्गुरोस्तु यः" — इत्यमरः । तद् अत उदरं यथा पूर्वेत तथा उदरपूरं (णमुल्) आनृति दीयता मग्न समत्स्यण्डीकं काणितेन गुह्यद्वयेन सहितं ह्यैयङ्गवीनमिति । "मत्स्यण्डी काणितम्" — इत्यमरः ।

एतेभ्य कथमप्यनूचनाय चम्पकलतामुद्दिश्य विशाखा सोल्लुण्ठमाह सरसीति — घटीछलेन चत्वरस्य मिषेण एते उदरंभरा उदरं भरन्ति विभ्रति वा उदरंभरा खकुक्षिपूरका लुण्ठाका इति वा भिक्षन्ते अत एभ्यो याचकेभ्य एका काकिणी विंशति-वर्षदिका दीयताम् ।

चम्पकलता — क्या तुम लोग ब्राह्मण हो सो तुम्हें दान दिया जाय ?

मधुमङ्गल — चम्पकलता ! यह तुम्हारे सामने कुलीन वेदपाठी ब्राह्मण उपस्थित है । अतः पेटभर गुह्य माखन इसे खिलाओ ।

विशाखा — सखि चम्पकलता ! चीकी के बहाने ये पेट चीख माँगते हैं सो इन्हें दे दो एक कौड़ी कोड़ियाँ ।

CAMPAKALATĀ What? are you a *brāhmaṇa* that we should agree to give away a gift?

MADHUMANGALA Lady Campakalatā! well, I am a *brāhmaṇa* of a noble descent well-versed in the Veda. So let me have stomachful of fresh butter with molasses.

VISĀKHĀ Dear Campakalatā! these gluttons are begging in the name of toll-tax, give them a *Kāśī* (= 20 cowries).

कृष्णः — सखे परमायून ! महादानिनामस्माकं महापात्रमसि । तदद्य हैयङ्गवीनेन कुक्षिपूर्तावपि तव दरिद्रता ?

राधा — हला ललिदे ! एदे महादाणिणोत्ति अत्ताणं सलाहंति । ता फुहं परमुत्तमवण्णाणं वो सन्वुत्तमं पअत्थं दाइस्संति । [सखि ललिते ! एते महादानिन इत्यात्मानं श्लाघन्ते । तत्स्फुटं वः परमोत्तमवर्णानां सर्वोत्तमं पदार्थं दास्यन्ति ।]

कृष्णः — (स्मित्वा) वरवर्णिनि ! सत्यं ब्रवीषि । तदेतन्निजं महावैभवं दास्यामि ।

नवनीतमात्रग्रहणलालसं स्वसखायमधिक्षिपति कृष्णः सख इति — हे परमायून उदरम्भर ! परमश्वसौ आयूनश्चेति परमायूनः — “आयूनः स्यादौदरिकः” इत्यमरः । त्वं महादानिनां परमदानशीलानां श्लेपेण महतो वस्तुनः आदानशीलानां महर्घवस्तुप्राप्तिनाम् अस्माकं महापात्रं मुख्यपुरुषः (दानीयो विप्रश्च) त्वमसि । तथापि हैयङ्गवीनेनैव कुक्षिपूर्तां उदरपूरणमप्यधिकृत्य एतावती तव दरिद्रता ?

अत्रान्तरे महादानीति पदेनात्मगौरवं ख्यापयन्ते कृष्णं फूटकर्तुं ललितामुद्दिश्य राधा प्राह सखि ललित इति — एते वयं महादानिनः दानशीलाः इति आत्मानं श्लाघन्ते प्रययन्ति तत्स्फुटम् अतः स्पष्टमिदं यदेते वः युष्माकं परमोत्तमः वर्णः जातिः रूपञ्च यासां ताभ्यः सर्वोत्तमं वमपि पदार्थं दास्यन्ति । “वः परमोत्तमवर्णानाम्” इत्यत्र सम्प्रदानार्थे शेषसम्बन्धात्प्राकृते षष्ठीविधानम् ।

कृष्णः सस्मितं राधां सम्बोधयति वरवर्णिनीति — वरः उत्कृष्टः वर्णः जातिः रूपञ्च यस्या अस्तीति तत्सम्बुद्धी हे वरवर्णिनि उक्तमाह्वि । त्वं सत्यं ब्रवीषि । तत् महादानित्वादेतत् निजं महावैभवं महाप्रसादं ते दास्यामीति आलिङ्गनमुद्रां विधाय कीदृक्

कृष्ण — भरे पेट दोस्त ! हम जैसे महादानियों का तू बड़ा अधिकारी है तो भी मांसन से पेट भरने में भी तुझे तंगी आ गई है ।

राधा — हला ललिता ! ये अपने आपको महादानी बताते हैं, निश्चय ही ये परम उत्तम वर्ण की तुम सखियों को कोई सखे श्रेष्ठ पदार्थ देंगे ।

कृष्ण — (मुसकुराने हुए) सुन्दरि ! सच कह रही हो । तो आओ, मैं अपना सबसे बड़ा वैभव तुम्हें प्रदान करता हूँ ।

KṚṢṆA : Friend, you great glutton ! you are a senior officer among us (< worthiest recipient of gifts) ; then too you could not fill your belly even with fresh butter — what a poverty !

RĀDHĀ : Dear Lalitā ! these people boast of themselves as great donors. Obviously, they mean to give something very valuable to you who belong to the highest class (< are fairest in complexion).

KṚṢṆA : Fair lady ! you speak the truth ; here is the highest of my grandeur that I am offering to you.

(इति आलिङ्गनमुद्रामभिनीय सुबलमालिङ्गति)

राधा — (सरोमाञ्चमात्मगतम् सस्कृतेन ।)

अपि गुरुपुरस्तमामुत्सङ्गे निधाय विशङ्कते

विपुलपुलकोल्लासं स्वैरी परिष्वजते हरिः ।

प्रणयति तव स्कन्धे चासौ भुजं भुजगोपमं

क्व सुबल ! पुरा सिद्धक्षेत्रे चकर्थ कियत्तपः ॥३८॥

तदालिङ्गनमिति दर्शयितुं सुबलमालिङ्गति । “वर्णाद् ब्रह्मचारिणोनि.”—इति पाणिनेरमु-
शासनान् ब्रह्मचारिण्यथै प्रयुज्यमानस्य प्रत्ययस्य बलादत्र राधा प्रति कृष्णस्य सौरलुण्ठा
वक्तोक्तिः सहृदयगम्या ।

प्रेयसः परमालिङ्गनव्यापारं बोध्य समुद्रिक्तभावा सरोमाञ्चं पुलकिता सती
भारमगतं सस्कृतेनाह राधा अपि गुरु इति — हे सुबल ! गुरुपुरः गुरुणां प्रतिष्ठितानां
वृन्दादीनां पुरः समक्षमपि स्वैरी स्वच्छन्दानुचारी हरिः विशङ्कते प्रशुले स्वैर्ये उत्सङ्गे
अङ्गे निधाय, विपुलं पुलकस्य उल्लासो रोमहर्षः यस्मिन्कर्मणि यथा भवेत्तथा परिष्वजते
समालिङ्गति, अपि च भुजगोपमं मसृण प्रलम्बञ्च भुजं तव स्कन्धे प्रणयति समारोपयति —
महद्भाग्यमिदं, तदवाप्ती पुरा यस्मिन्नपि सिद्धक्षेत्रे पुण्ये तीर्थस्थले कियत्तपः त्वं चकर्थ
वृत्तवान् इति न ज्ञायते (परोक्षे वृथातोः मध्यमपुरषैकवचनं लिटि रूपम्) ।

अत्र भुजगोपममित्यर्थो लुगोपमा, सौभाग्यहेतुद्वयस्य पूर्वार्धे प्रदानात्समुच्चय, नियत-
पक्षकथैत्यत्रानुमानालङ्कारश्च । अस्यामुक्तौ रत्युपस्कारिणोऽस्यामर्षस्वेदरूपाः सञ्चारिणो भावा
व्यज्यन्ते । परेण सह नायकस्य सङ्गतत्वं वीक्ष्योद्दीपनविभावश्च नायिकागतं भावं पुष्पाति ।

[यो कहकर आलिङ्गन मुद्रा का अभिनय करता हुआ सुबल से लिपट जाता है ।]

राधा — (पुलकित हो मन ही मन संस्रुत में) अरे सुबल ! तब बरिष्ठ जनों के
समक्ष अपने बिताल दरसङ्ग में बिठाकर प्रभूत पुलकों के उल्लास के
साथ यह मनचला कृष्ण तुमसे आलिङ्गन कर रहा है भीर सौंप 'जैसे
हमारे और कोमल अपनी भुजा को तुम्हारे कन्धे से लपेट रहा है' ओह,
न जाने किस मन्द प्रणयक्षेत्र में तुमने कितना तप पूर्व जन्म में किया है
(जिसके फलस्वरूप ऐसा सौभाग्य तुम्हें मिला है) ।

(gesticulates the posture of embrace, and embraces Subala)

RĀDHĀ

(thrilled, aside)

38 Regardless of the presence of venerable elders
this libertine Hari places you on his spacious lap and
embraces you giving you an abundant thrill of joy and
lays his snake-like arms on your shoulder. O Subala !
where, in which holy place and how much of penance
did you perform in your former life (to have the
good luck of enjoying such a delightful embrace) ?

(इत्यमपैमिवामिनयन्ती भ्रुवौ विभुज्य । प्रकाशम्)

ललिदे ! दिष्टा पतिव्रतासु मादिसीसु विदूषयदा तुह निचंजराअस्स ।

[ललिते ! दृष्टा पतिव्रतासु मादिसीसु विदूषयदा तव निकुञ्जराजस्य ।]

ललिता — (सापदेशं संस्कृतेन)

तव मुकुलितां दृष्ट्वाभ्यर्णे रसाललतामिति :

कथमिव मुधा धृष्टः कूटं भजन्नाभिधावसि ।

नायिकामेव हृदि निधाय कृतकतया सुबलमालिङ्गतो हरेः पुलकाविर्भावासात्त्विक-
भावोन्मेषः । पुल-पुल-भुज-भुजेत्यत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः । पुरा चकर्थेत्यत्र
“यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इत्यनुशासनात्प्राप्तेऽपि लटि, परोक्षत्वविषयाविशेषवशाद्वैकल्पिकस्य
लिटः साधुत्वम् । अत्र प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । हरिणी वृत्तम् ॥३८॥

इति मनसि कृत्वा हरेरनौचित्यवशादमर्षं नाटयन्ती, भ्रुवौ विभुज्य शोभयित्वा
“भवानीतवती त्वमस्मान्, तव सखाऽसौ कीदृशोऽविमृश्यकारीति” ललितामधिक्षेप्तुं
राधा प्रकाशं सर्वथाव्यतयाऽऽह ललितेति — अहो ललिते । पतिव्रतासु पतिपरायणासु
मादिसीसु महिलासु तव ते सख्युः निकुञ्जराजस्य विदूषकता “विदूषको नमंसचिवः” अनौ-
चित्यावधि मदनकेलिपरायणता दृष्टा प्रत्यक्षीकृता त्वया” त्वमस्मान् ईदृशस्य विदूषकस्य सखिधौ
हठादनैपीरित्युपालम्भः । विशेषेण दूषकताऽसद्व्यवहारशैलतेति अर्थावबोधकत्वादत्र
उपालङ्कारः । पूर्वं कृष्णेन ब्रह्मचारिणीत्यर्थावगमकं यद्वाधासम्बोधनं “वरवर्णिनीति”
सोत्प्राप्तं रचितं तदुद्दिश्य “पतिव्रतासु” मादिसीविशेषणम् ; तथा चाधिक्षेपस्योचितत्व-
प्रदर्शनाय निकुञ्जराजस्य विशेष्यस्य च सामिप्रायत्वात्कमेण परिकर-परिकराङ्गुरावर्धालङ्कारौ ।
तथेति पदे पठितौ बलप्रदानात्काकुद्दारा पठितिगतवक्तव्या उपालम्भस्य दाढर्यं
गम्यतेऽमर्षस्य तीव्रता च ।

स्वीकृत्य राधायाः स्थाने उपालम्भमेतस्मादसाम्प्रतव्यवहारादात्मानं निवारयितुं
दिशन्ती सापदेशमन्योषिद्दारा कृष्णमुद्रोपयति ललिता तथेति — इतः अस्मात्स्थानात्तव
अभ्यर्णं समीपं मुकुलितां कोरकित्वा नवविकासोन्मुखीं रसाललतामाललतामिव तन्वीं

[यो अद्या भरे क्रोध से अपनी झुकती तानती दुईं खेर से] ललिता ।
देखा तुने । हम जैसी पतिव्रताओं के समक्ष तुम्हारे निकुञ्जराज की
विदूषकता ।

ललिता — (अन्योक्ति के रूप में संस्कृत के माध्यम से) भरे कोटिल ! तुम्हारे निकट
मादलता को मुकुलित देखकर बड़ी एहता के साथ तू व्यर्थ ही विविध
वृत्त चार्जों से इसके आसपास भँदरा रहा है । यह मुझनी सीरभ-
(*pretending to be indignant and twisting her eye-brows, aloud*)
Lalita ! look, what a lecherous behaviour of your
King of bowers towards chaste persons like me !

LALITĀ : (*as though addressing some one else, but in fact addressing Kṛṣṇa*)

39. O Kōel ! having seen a mango tree blossoming in
your vicinity, how, indeed, do you, a profligate, run

परिमलवती स्निग्धा चासौ द्विरेफपतिं श्रिता

परिहर कुहूकण्ठोत्कण्ठामियं सुलभा न ते ॥३९॥

दृष्ट्वा कथमिव केन मनोरथेन हेतुना घृष्टं साहसी कृष्टं भजन् कपटमाचरन् मुघा व्यर्थमेव अभिधावसि ताम्प्रति प्रवणो भवसि । व्यर्थत्वं प्रयासस्य साधयति — च पुन असौ परिमलवती सौरभयुता स्निग्धा श्लक्ष्णा मसृणा घाऽऽमलता द्विरफपतिं भ्रमरवरमाश्रिता निद्व्यन्ती वर्तते अतस्त्वदर्थं नास्त्ववकाशः अत हे कूट मधुरा वाक् कण्ठे यस्य स तत्सम्बुद्धौ हे कुहूकण्ठ पुस्कोकिल । त्व तद्विपयिणीम् उत्कण्ठाममिलाप परिहर यत इय ते सुलभा सुखलभ्या नास्ति ।

अत्र कुहूकण्ठति सम्बोधनात्कण्ठे पुस्कोकिलत्वारोपः, तदपदेशेनान ललिताकृत कण्ठम्प्रति उद्बोधनम् । अत अन अयोकिरलङ्कार । अत्र विपरीतलक्षणया तथा च 'सुलभा न' इत्यत्र नकारे काकुस्वरेणोच्चार्यमाणे मित्रार्थावबोधो भवति तथा — इदानीमिय लता तवाभ्यर्णे एव विकासोन्मुखी भाति, त्व घृष्टं आधर्षणकुशल साहसी वर्तते अत मुघा कृष्ट भजन् व्यर्थमेव श्रुतकादानप्रपञ्चं रचयन् कथमिव अभिधावसि समतात् तत्पृष्ठे भ्राम्यसि — सा तु सर्वथा त्वदनुस्था परिमलवती पद्मिनीत्वात्सौगन्धयुता परिपक्वा स्निग्धा त्वयि बद्धभावा, वैभवशात् द्विरेफ पतित्वात् आश्रिता, त्व तावत् कुहूकण्ठो मधुरवागसि, बाष्पान्नेणैव वसयितु शक्त अतस्त्वदीयां कलां वाच निशम्यैव त्वद्वचनं भवितुमर्हति अत इय ते सुलभा न अपि तु सुलभा एव, एव सति तद्विपयिणीं "केनोपायेन तामह लभेय" — इत्युत्कण्ठा त्यज । राधिकापक्षे कुहूकण्ठस्य त्वं मुरलीरवभ्रवण-मात्रेणैवाश्रयेन नवतरुणी त्वयि स्निग्धा, केवल पतिरूपेण द्विरेफ कलाहीनरतिकर्षकं वर्तते श्रिता, न तु काम्यतया, त्वमेव तस्या कान्त । अतो मा साहसमाचर, मा कपट कृपा, आश्रितो भवेति सान्त्वयति ।

"द्विरेफो बर्बरेऽपि" — इत्यमरवचनादत्र द्विरेफपदे श्लेषः । उभयार्थे पूर्वार्धवस्तुन तृतीयचरणार्थस्य हेतुत्वात् उत्कण्ठापरित्यागाय 'इय सुलभा न ते' — इति वाक्याश्रयः पुनर्हेतुत्वादत्र काम्यलिङ्गमलङ्कारः । परिमलवतीत्वेन लतायां परिपक्वता भोगयोग्यता, नाधिकापक्षे च पद्मिनीयमुत्तमप्रकृतिरिति वस्तु व्यज्यते । रसालस्याश्रय लतारूपत्वं नैव भवति विशालानोरुहरूपत्वात् तथापि पादपस्य लताहृदयो-द्भावन स्त्रीत्व-न-बोत्व साधनाय कविकल्पितत्वं नियतिभियमराहित्यमेवाश्रयणीयं यथा कालिदासोऽपि "शमीलतां च्छेत्तुमृषिर्व्यवस्यतीत्यन" शाकुन्तले शमीतरे लतारूपेणाऽऽह ।

शालिनी लता किसी भ्रमर को आश्रय देकर बैठी है — अत अपनी शरत्सा को छोड़, कारण, यह तरे लिए सुलभ नहीं है ॥३९॥

towards it in vain under an illusion ! Give up your yearning for that, for, that, being fragrant and smooth (lovely), has already a drone settled upon it, and is not, therefore, easily accessible for you.

विशाखा — (संस्कृतेन)

ऋजुवृत्तिः किल कुटिले वैगुण्यायैव कल्पते त्वरितम् ।

इति दर्शयन् धनुःस्थो गुणच्युतिं स्फुटमिपुर्याति ॥४०॥

कविकल्पनाया निरवधिकत्वेऽपि निसर्गविरुद्धत्वात्प्रवृत्तिविरुद्धत्वं दोषोऽनपनेय एव ।
अत्र कुट्टकण्ठेति पदस्य सामिप्रायत्वात्परिकरालङ्कारः । सर्वत्र सानुप्रासो बन्धः,
प्रसादमाधुर्यं गुणौ, सपनागरिका वृत्तिः, वैदर्भी रीतिः, हरिणी च वृत्तम् ॥३९॥

इयं बाला ऋजुवृत्तिरतोऽस्यां कुटिलतां मा भज, इति कूटाचरणस्य वैयर्थ्यं
ललिताप्रतिपादितं समर्थयन्ती कृष्णमुद्दिश्य विशाखा निदर्शनमुखेन दृढीकृतं सामान्यं
वस्तुपूज्यस्यति ऋजुवृत्तिरिति — ऋज्वी वृत्तिः व्यवहारो यस्व सः सरलप्रकृतिको जनः
कुटिले वक्रस्वभावे जने (विपयसप्तमी) त्वरितं किल शीघ्रमेव वैगुण्याय विगता गुणा
यस्मात्स विगुणः तस्य भावः वैगुण्यं गुणहीनत्वं तस्मै वैगुण्याय कल्पते वैगुण्यापादयति ।
वैगुण्यायेत्यत्र “कल्पि सम्पद्यमाने” इत्यनुशासनाच्चतुर्या । इमं निसर्गनियमं दर्शयन् इव
इषुः सरलो बाणः धनुःस्थः धनुषि आरोपितः सन् स्फुटं झटित्येव गुणात् मूर्ध्वतः
च्युतिं स्वलनं याति । कुटिलेन धनुषा सक्तः ऋजुबाणः गुणवियोगमाप्नोतीति सरलार्थः ।

अत्र गुणपदे श्लेषः, दर्शयन्निवेद्यार्थावबोधार्हात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अपि च पूर्वस्मिन्
पद्ये प्रतिपादितस्य “कूटं भजन् सरल्या प्रेयस्या सङ्गमं धृष्टतया साधयन्नपि चिराय न
स्यात्” इति, परञ्च द्विरेफेण बर्बरेण कुटिलेन सङ्गतेयं चिरयोगं तेन सह नैव धात्री —
अतः कुट्टकण्ठं त्वामनुगता द्रागेव भविष्यतीति” वस्तुद्वयस्य विशेषस्य समर्थनाय
ऋजुवृत्तिः किलेति सामान्यं वचः समर्थनायोपात्तम् । सामान्येन विशेषस्य समर्थ्यमानत्वात्
अर्थान्तरन्यासालङ्कारः, पुनश्च समर्थकवाक्यस्यापि पुष्टये धनुःस्थस्येपोः स्थितिददाहता,
अतः पोष्यपोषकभावमापन्नयोः वस्तुनोद्यपन्यासादत्र विकस्वरालङ्कारः कुशलानन्दः ।
“सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुक्ष्मप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान
उदाहरणमिति” लक्षणात् रसगङ्गाधरमतेनायमुदाहरणालङ्कार इति व्यपदिष्टः । अत्र प्रसादो
गुणः, वैदर्भी रीतिः । छन्दश्च आर्या जातिः ॥४०॥

विशाखा — (संस्कृतं) सरल प्रकृति का कुटिल के साथ संयोग होने पर
गुणच्युति होकर रहती है — मानों इसी अर्थ को स्पष्ट रूप से यताने
के लिए ही सरल बाण कुटिल धनुष के साथ संयुक्त होते ही गुण
(प्रत्यक्षा) से च्युत हो जाता है ॥ ४० ॥

VIŚĀKHĀ : (In Sanskrit)

40. The straightforward in the company of the crooked soon loses his quality (*guṇa*); to illustrate this, as it were, the (straight) arrow associated with the (crooked) bow soon flies off the string (*guṇa*) and gets rid of it.

चित्रा — इन्त घट्टाक्ष, घट्टादिआरो जइ तुम्हाणं अहिटो तदो
बहुजनसघट्टे जमुनाघट्टे शेअ चत्तर जुत्त । [इन्त घट्टाप्यक्ष ' घट्टाधिकारो
यदि युष्माकमभीष्टमादा बहुजनसघट्टे यमुनाघट्ट एव चत्तर शुक्लम् ।]

चम्पकलता — अइ विमुड्डचित्ते सहि चित्ते ! एदे सुलुक्कलक्खणे
लुंठिदु जेय एत्थ दुग्गणे चिट्ठति । ता विरमेहि । [अयि विमुड्डचित्ते सखि
चित्रे ! एते शुल्कलक्षणे लुण्ठितुमेयां दुर्गन्ते तिष्ठन्ति, तद्विरम ।]

प्राप्तव्यसरा चित्रा अभिलषितमाधनाय च तावद्द्वय्यापनमौपयिक भवेदित्युप-
दिशती आह हन्तेति — इन्त मा पगयय । घट्टाधिकार शुल्कादान यदि
युष्माकमभीष्टोऽभिप्रेतस्तदा बहुजनसघट्टे यत्र बहवो जना समायान्ति तांशो जनसङ्घे
यमुनाघट्टे यमुनातटे एव चत्वरं शुल्कादानस्थानकं युक्तम् न तु अस्मिन् विरलजनसम्पात
वनान्तदेशे — इत्यर्थः । अनेन काण्डीपुग्गिनेषु रम्बेषु त्वदभिप्रेतपूर्तिं सुलभेति
व्यपयन्ती चित्रा सङ्केतस्थलीं निर्देशयताख्यातुम् बोद्धव्यम् ।

चित्रा सम्बोधयन्तीव चम्पकलता सोपहास चत्वरस वनमध्ये स्थापने उपपत्तिं
प्रदर्शयति अपीति — अयि विमुड्डचित्ते सरलप्रकृतिके सखि चित्रे ! एते शुल्कलक्षणे
शुल्कादानस्य व्याजेन लुण्ठितुमेव जनान् अत्र दुर्गन्तं विपमे वनभागे तिष्ठन्ति ।
बहुजनसङ्घे व्याजे बहुजनाङ्घ्रेऽनुष्कावाति सामान्या, इह तु विकटे वने लुण्ठनाया-
वसरो लभ्यते अत एते वस्तुता लुण्ठाका अत्र वर्तन्तः । अत एव सत्परामर्शाद् विरम
त्वम् — मित्रमेवैतेषां लक्ष्यमिति भावः ।

चित्रा — चौकी के अध्यक्ष महोदय ! चौकी के अधिकार से चुगी बस्ली में ही
यदि आप लोगों को दिलचस्पी है तो तुम्हें जनता के भीड़ से सटे हुए
यमुनाजी के घाट पर ही अपनी चौकी जमानी चाहिए ।

चम्पकलता — भरी भोली चित्रा ! ये लोग चुगी के बहाने लोगों को लूटने के लिए ही
यहाँ घोर जंगल में जमे हुए हैं । रहने दो इन सब बातों को ।

CITRĀ O ' chief of the toll gate, if you are so particular of
your charge of collecting toll tax, then better have
your booth set up on the bank of the Yamunā, where
many people meet

CAMPAKALATĀ Oh, my simple Citrā ! these fellows have
posted themselves in this dense forest to loot people
under the pretext of collecting toll . So, better refrain
yourself (from advising them)

कृष्णः — सखे सुबल ! मित्रायितं चित्रया तदद्य गोष्ठस्य गोपुरे घटचत्वरमुपस्क्रियताम् । यदत्र वनमध्ये पलायन्ते परितश्चपलायतलोचनाः ।

सुबलः — पिअवअस्स ! सच्चं भणसि । पेक्ख, सहीणं सहस्रं राहिअं अणुसप्पदि । एण्हि क्सु चउट्ठअ ज्जेव । [प्रिय वयस्य ! सख्यं भणसि । पश्य सखीनां सहस्रं राधिकामनुसर्पति । इदानीं खलु चतुष्टयमेव ।]

राधा — (भगवत्) पहदे रुचे अ कुंदलदाए सद्धं जण्णे पेसिदं मए सहीउलं । [प्रभात एव कुन्दलतया सार्धं यज्ञे प्रेषितं मया सखीकुलम् ।]

चम्पकलतोक्तमुपेक्ष्य, चित्रायाः सङ्कतितमयमनुसन्धाय कृष्णः चित्रायाः परामर्शमुदारं मन्वान इय सुयत्नाह सख इति — चित्रया मित्रायितं मिश्रवदाचरितम् हितोपदेशेन । मिश्रायितमित्यत्र मिश्रशब्दान् आचारार्थं क्यच् तेन ह्यत्र क्यङ्कता लुपोपमा । मिश्रस्योपदेशो नूनमनुसर्तव्यः — “हिताश्च यः संश्रूयते स किम्भुः” इति नीतिवचनाद् अद्य गोष्ठस्य गोशालायाः पुरन्दाइत्तमाने गोपुर एव घटचत्वरमुपस्क्रियतामारच्यताम् । तत्रोपपत्तिमाह यद्य वनमध्ये चपले आयते दीपे च लोचने यामां ताश्चपलायतलोचना गोपाङ्गनाः परितः इतस्ततः पलायन्ते, घटमपमार्यं निर्व्रजन्तीत्यर्थः ।

समर्पयन् कृष्णोक्तिं सुबल आह प्रियवयस्येति — सख्यं भणसि वदसि । तत्र हेतुमुपपादयति — पश्य (सर्वदा) सखीनां सङ्घं भूयसः सख्यः राधिकामनुसर्पति सह चरतीत्यर्थः, अद्य तावत् केवलं चतुष्टयमेव, चतस्र एव सहचर्यः सन्नि ।

कुतोऽद्य विरलः सखीजनः तद्वस्तुं प्रेक्षकवर्गस्य बोधाय राधा खगतमाह प्रभात इति — प्रभाते सूर्योदयवेलायामेव कुन्दलतया मार्गं कुन्दलतानाम्नीं सखीं पुरस्कृत्य मया

कृष्ण — मित्र सुबल ! चित्रा ने तो मित्र जैसी बात कही है, तो आज गोशाला के सम्मुख आँगन में ही अपनी चौकी जमाओ । यहाँ तो जंगल में सुदीर्घ चपल नयनवाली सुन्दरियाँ इधर उधर भाग जाती हैं ।

सुबल — प्रिय मित्र ! सच कहते हो । देखो न, राधा के साथ एक हजार सहेलियाँ चलती हैं । आज तो केवल चार ही हैं ।

राधा — [मन ही मन] बड़े सघेरे ही मैंने अपनी सहेलियों को आज कुन्दलता के साथ यज्ञशाला भेज दिया था ।

KRṢṢNA : Dear Subala ! Citrā has done us a good turn. So set up the toll-station at the main gate in front of the cowstall inasmuch as these belles with broad and unsteady eyes bolt this way and that in the forest.

SUBALA : Friend ! correct; see thousands of friends follow Rādhā, but now, they are only four here.

RĀDHĀ : (to herself) In the morning itself, the whole company of my friends was sent by me along with Kundalatā to the place of sacrifice.

मधुमङ्गल — सुनल ! निश्चिदं आअदाओ विद्धि सहीओ । णहि वसंतलच्छीए ओदारे संवुत्ते कलकंठीणं अणुपलंभो संभाविज्जइ । [सुवल ! निश्चितमागता रिद्धि सखी । नहि वसन्तलक्ष्म्या अवतारे सवृत्ते कलकण्ठीनामनुपलम्भ सम्भाव्यते ।]

विशाखा — (सस्मितम्) तदो ताणं सहीणं चलणलच्छीहि तुम्हाण पटो असोअत्तणं लद्धूण उप्फुल्लिम्मदि । [तत्तासा सखीना चरण (चलन) लक्ष्मीभि युष्माक घटोऽशोकस्य लक्ष्मा उत्फुल्लि यति ।]

सखीनां कुल समूहः यस्ते प्रेपिनम् — येन समये नवनीतायाऽस्या यज्ञसंये मा भवतूपरोध, तेन च पयि मयि क्वचिद्वरदायामपि न काचित्क्षतिरिति तत्र प्रसक्ते माववकैलिप्रसङ्गे आत्मन आश्वस्तत्वं शोच्यते ।

अस्या सरयोऽपि राधावियोगमसहमाना अचिरेणैव तत्पार्ष्ववर्ति य स्युरित्यनुमाय मधुमङ्गल. समाश्वासयति सुवलेति — निश्चितम् आगता सपदि आगमिष्यमाणा इव सखी विद्धि जानीहि (विद्धातो लोटि मध्यमपुरषैस्त्वचनान्त रूपम्) । तत्रानुमाने हेतु निदर्शनमुखेनोपस्थापयति नहीति — वसन्तस्य लक्ष्म्या अवतारे प्रादुर्भावे सङ्गत सञ्जाते सति कलकण्ठीनां कोकिलानामनुपलम्भ अप्राप्तिरनुपस्थिति न सम्भाव्यते = वसन्त प्रवर्तते कोकिलाश्च न दृश्येरमिति निमग्नविरोधादसम्भावितं यथा, तथैव राधाया इहोपस्थितौ तत्सहचर्या नाम भवेयुरित्यपि पारेसम्भावनम् — तां नूनं शीघ्रमेवोपयास्यन्तीति विश्वासः । अत्र वसन्तशोभायाश्चानीया राधा, मधुरालापियन्तत्सहचर्य इतिसाधन्यां मुबन्धी दृष्टान्तालङ्कारो वाच्य, प्रतीयमाना कातिशयोक्ति उपमानेनोपमेयस्य निर्गीर्यध्व-वसानान् ।

नर्मशीला विशाखा सस्मितमाह तत इति — यथा त्व मन्यसे तथा सति सहचरीसङ्गमेऽत्र तासां चलनलक्ष्मांसि सञ्चरणशोभया पादविन्यासमहिम्ना युष्माक घट

मधुमङ्गल — सुवल, शेष सखियों को भी यहाँ निश्चित आइं ही समझो, कारण, वसन्त की शोभा के फैलने पर कोकिलाओ का आगमन सदा सम्भावित है ।

विशाखा — [मधुर गुप्तकान के साथ] तब तो उन सखियों की चरण शोभा से तुम्हारी यह चौकी अशोक वृक्ष की भाँति खिल उठेगी ।

MADHUMANGALA Subala ' rest assured all her friends will follow for, when the glorious spring sets in, the absence of the sweet-throated kōels is impossible

VISĀKHĀ (smiling) Well then, with the rich foot-strokes of her friends your Toll station will assume the character of an Asoka tree and blossom luxuriantly

कृष्णः — (सव्यतो विलोक्य । सानन्दम्) कथं काञ्चनमरीचिरोचिषां सहचरीणां सञ्चयेन ब्रह्मकुण्डस्य पुरोभूमिरलंक्रियते ?

ललिता — (स्मिता) " जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् " ति पौराण्यअणस्स अत्थो पच्चक्खीकिदो । [" जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् " मिति पौराण्यवचनस्थार्थः प्रत्यक्षोक्तः ।]

चत्वरस्थानमिदमशोकत्वं अशोकपादपत्वं शोकराहित्यञ्च लब्ध्वा उत्फुल्लिष्यति विवस्ति-
प्यतीति भावः । " पादाघातादशोकः " इति कविसमये रमणीनां चरणसंयोगोऽशोकस्यो-
त्फुल्लतापादक इति नियममनुद्ध्य सहचरीणां घट्टपरिसरे चलनमात्रेण घट्टोऽयमशोकतां
प्रज्जलत्फुल्लो भवेदिति तात्पर्यम् । अत्र चलनाशोकपदयोः श्लेषः तद्गर्भितः सम्भावनगत-
चमत्कृतेरक्षेपेक्षालङ्कारो गम्यः । अयोक्तिर्वचिभ्याद्वक्रोक्तिः, घट्टद्वाराऽशोकधर्मापादानात्तदुणा-
लङ्कारश्च । आत्ममहिमाख्यानाद्बोधिः । यूयमपि तदा धन्या भवेतेति वस्तुभूतिः ।

अमुष्मिन्नमंत्रप्रसङ्गे प्रवर्तमाने सव्यतो वामभागे विलोक्य सहर्षमाह कृष्णः
कथमिति — विसमये । काञ्चनमरीचिरोचिषां सुवर्णरश्मियुतीनां सहचरीणां राधावयरायानां
सञ्चयेन समूहेन ब्रह्मकुण्डस्य पुरोभूमिः पुरस्ताद्वर्तमाना स्थली अलंक्रियते इत्यायान्तीः
सखीः विभावयति ।

प्रतिक्षणं तासामनुध्यानं विदधतः कृष्णस्योपहासं कुर्वती ललिता स्मितपूर्वं वभाषे
जगदिति — " लुब्धाः लोभोपहता जनाः सर्वं जगत् धनमयं, कामुका लम्पटाः
कामिनीमयं " पश्यन्ति इति पुराणे कथितं पौराण्यं वचनं तस्य अर्थः प्रत्यक्षोक्तः यथाधैत्य-

कृष्ण — [बाई ओर झोंकते हुए प्रसन्नतापूर्वक] किस तरह ब्रह्मकुण्ड के सामने
का आँगन सुवर्ण की सी आभा से वेदीप्यमान सहेलियों के समुदाय
से सुशोभित हो रहा है ।

ललिता — [मुस्कराती हुई] "लोभी को सारा जगद् धनमय और कामुक को
कामिनीमय ही दीख पड़ता है" — यह पौराणिक उक्ति यहाँ सटीक
बैठ रही है ।

KRṢṢNA : (looking towards left, with joy) How beautifully the
platform in front of the Brahma-kunḍa is being embe-
lled with the gathering of her companions shining
with brightness of golden rays !

LALITĀ : (smiling) The import of the Paurāṇika statement,
"the greedy see the world full of money, and the infa-
tuated see it filled with lustful women" is well demon-
strated.

मधुमङ्गल — भो वयस ! असच्चं ण हसिञ्जसि^१ । जं कमलकिञ्जक-
रेणुपिञ्जरिदाओ हंसीओ तुए सहीओ किञ्जंति । [भो वयस ! असत्स्य न
हस्यसे^१ । यत्कमलकिञ्जकरेणुपिञ्जरिता हस्यस्त्वया सस्य कियन्ते ।]

कृष्णः — (सस्मितम्) वयस्य किमस्माकमनागतचिन्तया । सम्प्रति
घट्टशुल्कस्य पुण्यादः प्रवर्तताम् ।

तुभूतम् — यस्व सखं कामिनी एव पश्यसि । “जगद्धनमयमिति” भागवतोक्ति
यस्यापराधस्तावत् “नारायणमय धीरा पश्यन्ति परमार्थिन” इति पठ्यते । अत्र
मर्मापघातित्वात्प्रत्यक्षवचस ब्रज नामाङ्गमुपन्यस्तम्भवति “वज्र प्रत्यक्षनिष्ठुरम्” इति
लक्षणात् । कामिन्याकाराकारिता मिलामिकाना चेतोवृत्तिरिति सामान्येन विशेषोक्तिरुपाय
वक्तोक्ति ।

नाय ललिताकृतो मित्योपहास यत् सम्भाव्यत एव तादृश सौभाग्यमिति मत्वा
कृष्णमुद्दिश्य प्राह मधुमङ्गल भो वयस्येति — सखे कृष्ण ! असत्स्य न हस्यसे
ललितयेति शेष, अपि तु कमलकिञ्जकानां रेणुभिः (> रेणूनां पुञ्जेन राशिना)
पिञ्जरिता पीतिमान भजन्त्य हस्य एव कामिन्यः त्वया सस्य कियन्ते । हसगामिन्य
अचिरेण त्वया सह सखिभावं प्रजिघ्रन्ति — इत्याकृतम् । अत्र भ्रान्तिमानालङ्कार । कियन्ते
इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्शे लट् — ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इत्यनुशासनात् ।

कृष्ण स्वीयमौत्सुक्य गृह्णमान उपेक्षाभाव प्रदर्शयन्नैव चेतोऽन्यतो व्याक्षेप्तु
प्रकृतमनुसर्तुं च मधुमङ्गल दिशति सस्मितं वयस्येति — हे सखे ! अनागतस्य
अणोऽस्मिन्नविद्यमानस्य सम्भाव्यमानमानस्य चिन्तयाऽनुध्यानेन अस्माकं किं प्रयोजनम्
कोऽर्थः, काकुना न कोऽपीत्यर्थो गम्यते । (ततो व्याडृत्य) सम्प्रति (प्रसक्त)

मधुमङ्गल — प्रिय मित्र ! ललिता यो ही नहीं हैंस रही है । कारण, कमल के पराग
से पीत बनी हुई हसियो को ही तो तुम सहेलियो बतार रहे हो ।

कृष्ण — प्रिय मित्र ! जानेवाली सज्जनियों से हमें क्या ! इस समय तो जुगी
बधूली के ही शुभ कार्य का प्रारम्भ होने दे ।

MADHUMANGALA Friend ! it is not for nothing that Lalitā
■ smiling at you, for, you are mistaking the geese,
yellow with the pollen of the lotus filaments for
Rādhā's friends

KRSNA (smiling) Friend ! why bother about those that have
not yet arrived ! Let this lucky day commence with
collecting toll tax

राधा—(ध्रुवं विक्षिप्य) तिलोके को कसु सो महासाहसिआणं सिद्धा-
मणी चिट्ठिदि जो कसु गोचलवालिआणं दाणं गेण्हिहुं वाआमेत्तेण वि वाह-
रिस्सदि । तत्थवि सूर्योवासिआणं इमाणं । [त्रैलोक्ये कः खलु स महासाहसिकानां
शिखामणिरिच्छति यः खलु गोकुलवालिकानां दानं गृहीतुं वाङ्मात्रेणापि व्याहरिष्यति ।
तत्रापि सूर्योपासिकानामासाम् ।]

कृष्णः—(स्मितं कृत्वा) लक्ष्मीमुखि ! दाक्षिण्यमतः शिक्षयामि । निरवय-

वदशुक्रस्य आदानस्य पुण्यमहः दिनं प्रवर्तताम् । पुण्यमह इति पुन्याहः—
'राजाहःसखिभ्यष्टच् — इति समासान्तः टच् प्रत्ययः । ययं शुल्कादायिनः ताव-
त्तवाऽस्माकं प्रयोजने किं तदन्यया वार्त्तयेति इष्टेऽप्ययं तात्पर्यगतिपेधादप्रावहित्यं नाम
नाट्यलक्षणम् ।

शुल्कदानं प्रस्तुवते कृष्णाय कुप्यन्तीव राधा ध्रुवं विक्षिप्य सगर्वमाह त्रैलोक्य
इति — त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रैलोक्यं तत्र खर्भूपातालेषु त्रिषु लोकेषु कः खलु
महासाहसिकानामुग्रकर्मणां शिखामणिरग्रगण्यः तिष्ठति यः खलु निश्चयेन गोकुले वसन्तीनां
वालिकानां तत्कृतानां दानं गृहीतुं ताभ्यः शुल्कमादातुं वाङ्मात्रेण केवलं वाचापि
व्याहरिष्यति कथयिष्यति — वस्तुतो ग्रहणन्तु दूर आस्ताम्, वाचिकमपि तादृशं
गर्शमेवासम्भाव्यञ्च, तत्रापि तासु गोकुलवालिकाखपि सूर्योपासिकानामासाम् ॥ नितान्त-
मशक्यमेव । आसामित्यत्र गर्हणीयत्वार्थोत्तनाय पञ्चम्यर्थे पट्टीप्रयोगः ।

एवं सगर्वं व्याहरन्तीं राधां साम्ना सान्त्वयन् कृष्णः सस्मितमाह —
लक्ष्मीमुखीति — लक्ष्मीः शोभा मुखे यस्वास्तादृशि हे भद्रवदने, त्वां दाक्षिण्यं
साम्ना व्यवहारे परच्छन्दानुवर्तित्वं शिक्षयामि उपदिशामि कस्मै कस्मिन् विषये वा
दिनयेन व्यवहर्तव्यमिति । निरवयं निरपायमुद्योतमाने ज्वलत्प्रतापे तस्मिन् पूर्वमुद्दिष्टे

राधा — [भृकुटी चढ़ाती हुई] तीनों लोक में ऐसा कौन बड़ा साहसियों का
मुखिया है जो बचनमात्र से भी गोकुल की बालिकाओं से चुंगी
बसुली की बात कर सकता है — और उनमें भी फिर सूर्यो-
पासिकाओं से ।

कृष्ण — [मुसकराते हुए] अरी सुबदना ! मैं तुम्हें शिष्टता सिखाता हूँ । इस

RĀDHĀ : (*frowning*) Which chief of the daring folk exists in all
the three worlds who dares command even verbally
for collecting toll-tax from the young women of Gokula,
especially from those who are Sun-worshippers ?

KṚṢṆA : (*smiling*) Ah, graceful one ! let me advise you manners.
When the Lord of groves is reigning supreme it is

मुद्योतमाने तस्मिन्नुपानचक्रवर्तिनि साम्प्रतमसाम्प्रतमीदृशं मृगीदृशां
गिरामौर्जितम् ।

राधा — सहि ललिदे ! धिदृघट्टीआलघट्टणे पडितासि । ता ण जुत्तं
एत्थ कुठत्तणम् । [सखि हलिते ! छट्टघट्टीपालघट्टने पडितासि । तत्र युक्तमत्र
कुण्डत्वम् ।]

कृष्ण — सखे सुबल, श्रुतमस्याः कठोरारभटीगरिष्ठं गिरां स्फूर्जितम् ।
(इत्यर्दनिम्बता रसना सन्दश्य) कष्टं भोः कष्टम् । दीव्यदर्वाचीनयौवनगर्भं

उपानचक्रवर्तिनि अस्य वनोद्देशस्यापिपे तद्विषये साम्प्रतमधुना ईदृशं मृगीदृशामवलानां
गिरामौर्जितम् उद्धतत्वमसाम्प्रतमसमीचीनमेव ।

अत्र स्थाने ललु प्रसन्नो बन्धु सानुप्राप्त । साम्प्रतेति वर्णसहते धृगर्थध्वने
पुनरावृत्तेरप्यमत्रालङ्कार । माधुर्यं शुण, कोमला रूति, लाटी रीति ।

ललितामुद्दिश्य सरोधमिवाह राधा धृष्टघट्टेति — धृष्टस्य उद्दण्डस्य घट्टी-
पालस्य चरवराध्यक्षस्य घट्टने कुटिले प्रपञ्चे पतिता त्वमस्मान् सहानीय आगताऽऽकम्पादसि,
शटम्प्रति शाठ्यमेवोचिनमिति नीत्या अनास्मिन् जने प्रसङ्गे वा कुण्डल्य दौर्बल्य न
युक्तमुचितमित्यर्थः । पुनरपि धृष्टतया सुबलमाह कृष्ण श्रुतमिति — अस्या
गोपिकाया कठोरे पश्यम् आरभन्वा उपेतया गरिष्ठ गौरवपूर्णमवाच्य वा गिरा वाचा
स्फूर्जितम् निर्घोष — "स्फूर्जां वज्रनिर्घोषे" — इति कोशः । लक्ष्मीमुपया मुखोदसदृश
वज्रसम्पातसम दारुण बधो निशाम्य तद्भर्त्सनाय तत्सदृशी वाचमुदीरयितुं सज्जोऽपि
प्रेयसी प्रति तादृग्वचसोऽसमीचीनत्वं विज्ञाय भर्द्दने सृतां वक्तुमुक्ता रसना जिह्वा सन्दश्य
दन्तै रङ्गुवा प्राप्तस्य प्रसङ्गस्यासामञ्जस्यवशाद् खमनुमवशाद् कृष्ण कष्टमिति - भोः कष्टम्
महत्तन्मलमापतितमिति । प्रेयस्या कठोरमपि बचोऽनुकूलमेवेति विपरिणययन् घट्टीपालेति
परामर्शात् तादृग्वचपदस्त्रीकारद्वाराऽऽत्मगौरवमेव मन्वानो नायको बाढमिति प्रशंसनाद्
दीव्यदिति — दीव्यन् दीप्कत अर्वाचीनो नव यद् दौवम तज्जन्यो गर्वं एव सवस्व

उपान के चक्रवर्ती का प्रत्यक्ष ज्ञानसम्पत्तन होने पर इस समय
मृगनयनियो द्वारा इस प्रकार उद्धत वाणी का प्रयोग उचित नहीं ।

राधा — भरी सखि ललिता ! दूढ़ बुद्धी अधिकारी के कुचक में सँस गई हो —
अब इस समय कुण्डल होने से क्रम नहीं चलेगा ।

कृष्ण — मित्र सुबल ! सुन्ना तुमने इसकी कठोर एवं छट्टाभरी उद्धत वाणी
(आपी निकली अपनी जीभ को दाँत से दबावे हुए) बड़े दुःख की
unbecoming on the part of the fawn cycled to use such
language of arrogance

RĀDHĀ Friend Lalitā ! you have fallen in the grip of a rude
toll gate Keeper Weakness is, therefore, of no use here.

KRSNA Friend Subala ! heard you the thunder of her words
violent with stuff boldness ! (biting his slipping tongue

सर्वस्वया दादमेतया महाघट्टसाम्राज्यपट्टलब्धामिपेकोऽहं चातुरिकाणां
चक्रवर्ती घट्टीपालः कृतोऽस्मि ।

ललिता — (संस्कृतेन)

सच्छिद्रा लघुवंशजा च मुरली यष्टिः कठोरा भृशं,

स्तब्धात्मा च विपाणिकातिमलिना वक्रस्वरूपापि च ।

सकला सम्पत्तिर्यस्याः सा तथा विद्योतज्वयौवनसम्पन्नया एतया महाघट्टस्य मुख्यचत्वरस्य
साम्राज्यपट्टे एकाधिकारे लब्धामिपेकः संस्थापितः अहं चातुरिकाणां (चातुरीं वेति
इति ठक्) चातुराणां चक्रवर्ती प्रमुखः घट्टीपालः कृतोऽस्मीति बाहं कष्टमेव ।

चातुरिकः रथचर्यायां निपुणे हठः उत्तमबाहक इत्यर्थमभिदधाति, तस्याशा-
प्रसक्तत्वात्कुशलार्थं प्रयुक्तमिदं मुधा निहितार्थदोषमुद्गाढयत् नातिरुचिकरमेव, एवमेव
महासाम्राज्यचक्रवर्तिप्रभृतीनां पदानामुपादानं क्वथितगुग्गुलोद्वेगकृद् बन्धस्य बदरपार्कं
पचतीति सुधीमिर्विभान्यम् । पर्ये वचसि गौरवख्यापनारोपणं नायकस्य नायिकाप्रवर्ण-
प्रणयं गमयति “अपराधघटेनाप्यविचार्य प्रेम प्रणयः” — इति वचनात् । प्रेयस्या
नवयौवनप्रशंसनाद्गुणाख्यानं नामालङ्कार उद्दीपनविभावं विद्योतयति ।

कृष्णं घट्टीपालत्वेनोपहसन्ती ललिता संस्कृतमाश्रित्याह सच्छिद्रेति — यादृशो
घट्टीपालस्तादृश्य एव तस्या महिषीभिः प्रेयसीभिर्भाव्यम् अथवा यादृश्यस्तस्य सहचर्यः
तादृशेनैव तेनापि भाव्यम् [Cf. Tell me your friends and I shall tell you
who you are.] इति न्यायेन घट्टीपालस्यानुरूपतामद्भुताञ्च वृत्तिमुपपादयति — प्रथमा
तस्य सहचरी मुरली, सच्छिद्रा रन्ध्रान्विता दोषपूर्णोऽनर्थबहुला छिद्रेष्वनर्था बहुली-
भवन्तीत्यभियुक्तोक्तैः । सा पद्महिषी तावदिति गमयितुं तस्याः प्रथमनिर्देशोऽभ्यहितस्य

बात है । नवयौवन के गर्व को अपना सर्वस्व समझती हुई इस बाला
ने इस बड़ी चौकी के साम्राज्य पर पट्टासिपिक मुझे चौकीदारों का
अध्यक्ष चुंगी का अधिकारी बना दिया है ।

ललिता — [संस्कृत मे] अनेक छिद्रों से युक्त छुट्ट वंश (= यौंस, कुल) में
उत्पन्न, विरलकुल कठोर एक वो मुरली है; और दूसरी, स्वरूप से टेढ़ी

half way) Alas ! what a misfortune ! Surely, I, who
am duly coronated as the supreme authority over the
entire jurisdiction of the main toll-station, am reduced
to the position of a toll-gate guard - a king of the
cunning - by this woman puffed with pride of her fresh
budding youth.

LALITĀ : (In Sanskrit)

41. It is certainly not amazing to find one living as a
tollgate Keeper in this dreadful forest whose body is

१. “चातुरिकाणाम्” — इति पाठभेदः ।

आमिः सन्ततमुत्तमाभिरमितो यस्याङ्गमालिङ्गयते

घट्टीपालतया भयानकवने वृत्तिर्न तस्याद्भुता ॥ ४१ ॥

प्राथम्यमिति न्यायात् । अपि च सा लघुवशजा लघोवैणुदण्डात् जाता — वंशवृक्षस्य द्वे जाती — एका स्थूलाप्रतिदीर्घाऽनेकपुरुषोच्छ्राया, अपरा च कनीयसी तन्वी नातिदीर्घा च, तयोरियं तु मुरली लघुवशसमद्भुता — स्त्रेण लघौ क्षुद्रे वंशे कुले समुद्भूता हीनकुलजेत्यर्थ, द्वितीया तु यष्टिर्दण्ड साऽपि मृगमतीव कठोरा पक्षे दुर्दान्ता, स्तब्धात्मा अचेतना स्पन्दरहिता च । तृतीया महिषी विषाणिका शृङ्गिका, या अतिमलिना कुरूपा, वरु तिर्यक् स्वरूप यस्या सा विषमस्वभावा । आमिः उत्तमामिः विपरीत-लक्षणया शुद्राभिः कुत्सितामि सहचरीमि सन्तत सर्वकालं यस्य अङ्गं गात्र अमित सर्वत आलिङ्गयते तस्य (चक्रवर्तिनः) भयानकवने सुजनैरसेष्यमाने दारुणे वने घट्टीपालतया शुष्कप्राहाधिकारिरूपेण वृत्ति स्थिति अद्भुता विचित्रा न सर्वधोपपन्नैवेति भावः । त्वमपि सहचरीसदृश कठोरकर्माऽसीति अभिर्क्षेपः । सुन्दरीनरीधरणे धृष्टस्य साहसिक्यार्थं घोरकानने स्थिते रौचिल्यमेव ।

“वृत्तिर्न तस्याद्भुता” इति काक्या पठितौ अपि तु अद्भुता सर्वथा असङ्गता विचित्रा एवेति तात्पर्यं शब्दशक्त्या प्रतीयते — तस्या त्वं सदा मुरली-यष्टि-विषाणिकामिस्तिष्ठमिरुहपामि सन्ततमालिङ्गन्तीमिरत एव त्वदीयचरितविषये जागरूकमि लघुवशजत्वात्कठोरत्वाद्भक्त्यभावात्कृतापराधे त्वप्यधमाशीलामिः सङ्गतं सन् भयावह वनमाश्रित्य गृह परित्यज्य घट्टीपालोऽपि सन् स्वाधिकारस्य दुष्टपयोगं कुर्वन् तत्रागन्तुकीनां कुलजाना कन्यकानां प्रसङ्गं धर्षणात्मिका वृत्तिर्व्यवहारस्तव अद्भुता न अपि तु सर्वभावेनानुचितैवेति भर्त्सनं व्यनक्ति । त्वदनुस्थास्तवैव पूर्वोक्ता महिष्यो, न वयं या सरलस्वभावाः कुलीना पतिव्रता अताऽस्मास्तु तवासद्व्यवहारं सर्वथा गहितं इति वस्तु च व्यज्यते । उत्तमामिरिति पदम्यार्थान्तरसकमितवाच्यत्वम् ।

पयोऽभिनन् सर्वत्र विशेषणानां दृषयित्वात् स्त्रेणालङ्कारः, उत्तमामिरित्यत्र विपरीतलक्षणया ‘न तस्याद्भुतेत्यत्र’ काकुवशान्यार्थबोधनाद्वक्तुं, सरत्वेऽपि बहुनारी-प्रजेऽधिकारवशादन्यनारीलम्पटस्य कामुकस्य व्यवहारसमारोपात्तुमर्ह्यदिषु कामिनीत्वा-रोपात्समासोक्तिरलङ्कारश्च, प्रसादार्थव्यक्तिगुणसम्पन्नो बन्धु-वैदर्भीनागैणोपनागरिकदा वृत्त्या घटितो ध्वनिप्रदान-शार्दूलविकीकितेन वृत्तेनोपनिबद्ध उग्रम काव्यम् ॥४१॥

छवी और तीसरी अत्यन्त मलिन सोंघरी तुम्हारी प्यारी है-ऐसी ऐसी उत्तम वस्तुओं से तुम्हारा अङ्ग सदा आलिङ्गित रहता है- तो फिर इस भयानक वन में चौकी के अच्छे-बुरे के रूप में तुम्हारा ऐसा व्यवहार अद्भुत न होगा ॥ ४१ ॥

embraced on all sides by excellent beloveds - one of whom is a flute made of petty reed and is full of holes, another an extremely hard, stiff stick, and the third a pipe, dirty and crooked.

सुबलः — हन्त दुग्धदमुहराओ ! ण क्खु हेलिटुं जुत्तो एसो महादानस्स अहीसो तुम्हेहिं । [हन्त ! दुग्धदमुखराः ! न खलु हेलितुं युक्त एष महादानस्याधीशो युष्माभिः ।]

राधा — हो दु अहीसो । तदो वि किं ? [भवत्वधीशस्ततोऽपि किम् ?]
(इति संस्कृतेन)

धर्पणेन कुलस्त्रीणां भुजङ्गेशः क्षमः कथम् ।

यदेता दशनैरेप दशन्नाप्नोति मङ्गलम् ॥ ४२ ॥

एका परंपामुक्तिमनु परा प्रबलगर्वामुक्तिं युजानाः आमीरावालाः भर्त्सनामुक्तेन सम्बोद्धय ता युक्तव्यद्वहाराय दिशन्नाह सुबलो हन्तेति — अयि दुग्धदवादनुचितगर्वतया मुखरा भूरिवाचो जरपाकाः ! (शृणुत) एष महादानस्य घटस्य व्यजनया महतामपि मानमर्दकस्य (हो खण्डने ततः स्युटि दानमितिरूपम्), महत् आदानं ग्रहणं यत्नं तादृशस्य स्थानकस्य अधीशः (प्राकृते 'अहीसो') युष्माभिरबलाभिः हेलितं हेलया व्यवहर्तुमवगणयिषु युक्तः समीचीनो नेत्युद्बोधनम् । अर्हतीति अहिः गर्वदुर्दान्तः, आ हन्तीति वाऽहिर्निष्ठुरो घातकः तदधीशः वज्रकचूडामगिरिति प्राकृतपदार्थविशेषः ॥

पुनर्निरपेक्षभावेन सुबलोक्तिं फूत्कुर्वन्ती राधा प्राह भवत्विति — भवतु अहीशः (> अधीशः), ततः अपि तादृशेनापि किमस्माकं का हानिः इत्युपन्यस्य अहीशेति गृहीत्वा संस्कृतेन नैकार्थकं वच आदत्ते राधा धर्पणेनेति — असौ चेदहीशस्तदा भुजङ्गेशः सर्पराजः नकुलस्त्रीणां धर्पणे कथं क्षमः स्यात्, अहिनेकुलयोः सहजवैराग्यकुलाः महासर्पमपि भक्षयन्ति, यदिति हेतुमाह — एष भुजङ्गेशः एता नकुलस्त्रीः दशनैः खदन्तैः दशान् मङ्गलं क्षेमं नाप्नोति प्रतिदंशेन स भ्रियेत एव । प्राकृतपदस्याहीशस्याधीशे-

सुबल — अरी गर्वीली वाचाट लड़कियों ! चौकी के मुखिया की इस तरह भवहेलना करना उचित नहीं है ।

राधा — चौकी का मुखिया है तो क्या करें — हमें मतलब !

(इतना कहकर संस्कृत के भाष्यम से)

नकुल मादाओं पर आक्रमण करने पर सर्पराज की कुशल कैसे हो सकती है, उन पर दौत गाड़ने से उसकी खैर नहीं है ।

[> कुलस्त्रीनाओं पर आक्रमण करने पर कामुकं श्रेष्ठ की कभी खैर नहीं होती ।] [> कामुकों का मुखिया कुलस्त्री पर भी साहस करने में

SUBALA : Ah, you stiff-necked babblers ! sure enough, it is not proper to insult thus the chief of the tollgate.

RĀDHĀ : Well, what of that, even he be so. (In Sanskrit)

42. How can, even the lord of snakes, ravish the female mongooses ? For, should he bite them with his teeth, he shall not fare well

कृष्णः — भङ्गुरापाङ्गि ! हृदयद्वभमात्य । ततः समाकर्णय ।

(सहर्षम्)

स्वर्पग्रहणे त्व कुलघ्नीणा पतिप्रताना कुलाङ्गनाना धर्पणे प्रसह्य समग्रहणे कथम् अपीति
अव्याहर्तव्य क्षम समर्थो न स्या, यत स्वयैर्दशनै एता दशनं अधरं लण्डयन्
मङ्गलं कुशलं न आप्नोषि, तासां पत्युर्व्यासोषान्, राजदण्डभयात्कुम्भीपाकादौ परत
पतनभयाच्च । सर्वथा तव क्षमताया पारे खलु धर्पणव्यापार, अतस्तस्मात् स्त्रीसप्रहण-
ग्राहसिद्ध्यादिरम ।

पद्यमिदं तृतीयमप्यर्थं निष्पादयति गुह्यार्थं प्रकाशयति च — तद्यथा, भुजङ्गेश
सुप्रसिद्ध पारदारिकरमुख कुलघ्नीणामस्मान्शानां धर्पणे प्रसह्यसम्भोगे कथं न क्षम
अपि तु क्षम एव, यत एता दशनैर्दशनं सरभस दन्तक्षतकर तुम्बनादिक विधाय मङ्गल
प्रमोदमयम् आप्नोति केलिमुखं च दस्येवेति सारूत वचनम् । अयं तृतीयार्थस्य वक्तुषोद्ध-
म्यथैशिटपाद्बगम शब्दशतश्रुतव बनेरुप सहृदयद्वयहारी । अत्र गण्ड नाम सन्ध्यङ्गम् ।

अत्र श्लेषानुकार नकुलघ्नीणामित्यत्र समङ्ग" शब्दपरिवृत्त्यसह, भुजङ्गेशादौ
अर्थश्लेषोऽभङ्गरूप । सुबलेन प्रोक्तमधीशांयऽशीशपदमयथा योजयित्वा भुजङ्गेशार्थं
परिकल्प्य राधाया प्रतिवचने वक्रोच्चिरलङ्कार "कस्त्वं शस्त्री मृगय मियजम्"—
इत्यादिवत् । प्रमादगुण, वैदर्भी रीति, श्लोकारयमनुष्टुब्च्छन्द ॥४२॥

राधाया इमा वक्रोक्ति निशम्य तद्रहस्यव्यावगम्य ता श्लाघावचोमि प्रोत्साहयन्
नर्मकुशल धीरूष्ण सम्बोधयमास भङ्गुरेति — अयि भङ्गुरे लोले वक्रप्रेक्षणे निपुणे
अपाङ्गे नयनकोणौ यस्या सा तांशि इति सम्बोधनम् । त्व हृदय गच्छति स्पृशत्या
वर्जयति यत्तादृश वच आत्य फयितवती । तत तस्मादेतौ मम मनोरथपूरणानु-
कूलवृत्तित्वात् सम्प्रति मदीय वच समाकर्णय श्रुणु इत्यर्थ । इत्युक्त्वा सहर्षम्

क्यो कर समर्थ नहीं होता—वह तो होता ही है । उन पर दन्तक्षत
करने से वह सुख प्राप्त नहीं करता ।] [> उस पर दन्तक्षत करने से ही
वह आनन्द लेता है ।] ॥४२॥

कृष्ण — भरी कुटिल कटाक्षवाली ! हमारे दिल में बैठे ऐसी बात तूने कही— अत
एव सुनो (प्रसन्नहो) चन्द्र की करा की भीति तेरा ललाट हैं (शिव
(OR)

By no means can a rake assault the women of
noble descent For, should he implant kisses on them,
he shall not come to good luck

(OR)†

What makes it improper for a lusty youth to dash upon
damsels of noble descent ' for, it = only by biting
them that he gets immense pleasure.

KRSNA Oh dear lady with fluttering eyes ' well said Listen
then, (joyously)

अप्रौढद्विजराजराजदलिका लब्ध्वा विभूतिं रुचां

नव्यामात्मनि कृष्णवर्त्मविलसद्दृष्टिं विशाखाश्रिता ।

कन्दर्पस्य विदग्धतां विदधती नेत्राञ्चलस्य त्विषा

त्वं राधे शिवमूर्तिरित्युरसि मां भोगीन्द्रमङ्गीकुरु ॥४३॥

प्रमोदसान्द्रः सन् प्राह अप्रौढद्विजेति — राधया पूर्वस्मिन् पदे श्लेषवकोत्तया नायकः भुजङ्गशेति पदेनान्वयं परामृष्टः । तामेव मङ्गीमुररीकुर्वन् कृष्ण आत्मानं भोगीन्द्रत्वेन गृहीत्वा राधां शिवमूर्तिरित्येन साङ्गोपाङ्गं परिकल्प्य तत्र भुजङ्गहारहीनत्वान्मन्यूनत्वं प्रदर्श्य तत्पूर्तये भोगीन्द्रं मामङ्गीकुरु येन नायिका समप्रतया शिवमूर्तिर्भवेदिति । शिवमूर्ति-पक्षे — अप्रौढोऽपरिपूर्णोऽर्द्धः द्विजराजध्वन्द्रमास्त्रेण राजत् शोभमानम् अलिकं ललाटो यस्याः सा — सम्प्रोद्धयपक्षे अप्रौढद्विजः द्वितीयाचन्द्र इव राजत् अलिकं ललाटप्रदेशो यस्यास्तादृशी राधा; मूर्तिपक्षे आत्मनि देहे नव्यामन्यप्राप्तपलभ्यमानानां दीप्तिनामवयवत्वेन विभूतिं भस्म लब्ध्वा प्राप्य, परपक्षे देहे नव्यामङ्गतां रुचां कान्तीनां विभूतिमैश्वर्यमुत्कर्षं वाऽवाप्य, शिवपक्षे — कृष्णवर्त्मा बह्निः तेन विलसन्ती दृष्टिर्यस्याः सा — शिवमूर्ती तृतीयस्य नयने बहेरावासात् । अपरपक्षे कृष्णस्य भगवतो वर्त्मनि मार्गे यातायातक्रमे विलसन्ती सोऽर्कं प्रेक्षमाणा दृष्टिर्यस्याः सा राधा; अपि च शिवमूर्तिविशालेन स्कन्दस्वामिना अभिचिता समाश्लिष्टा, त्वञ्च विशाखा नमः सखी तथा अभिचिता सह वर्त्तमाना, अपि च नेत्राञ्चलस्य तृतीयाक्षस्य कोणस्य त्विषाऽर्चिषा कन्दर्पस्य मदनस्य विदग्धतां विशेषेण दग्धतां नितान्तं भस्मीभूतत्वं विदधती कुर्वती शिवमूर्तिः, त्वञ्च राधा नेत्रापाङ्गस्य कान्त्या कन्दर्पस्य विदग्धतां चानुरीं विदधती एवं गुणगणविशिष्टत्वात् हे राधे ! त्वं शिवमूर्तिरसि; किन्तु शिवमूर्तीं ययोरसि भुजङ्गहारः, तस्य त्वय्यभावा-

मूर्ति के पक्ष में—चन्द्रमा की एक कला से सुशोभित ललाट है), और विभूति (ऐश्वर्य < भस्म) से शोभायमान है और तेरी भव्य दृष्टि कृष्ण के मार्ग की ओर सदा लगी रहती है (> शिव की दृष्टि = तीसरा नेत्र कृष्णवर्त्मा = अग्नि से सुशोभित है), तू विशाखा के साथ विद्यमान है, (शिवमूर्ति विशाखा = कार्तिकेय से मण्डित है) तू अपने

43* Rādhā ! you, with your graceful (jīva) personality are an image of Lord Śiva inasmuch as his forehead shines with the crescent moon and yours shines like the crescent moon; his body is besmeared with fresh ashes (= vibhūti) and yours has ever fresh exquisite splendour (= vi-bhūti); his third eye blazes with fire (= kṛṣṇavartman) and your eyes are rivetted on the path of Kṛṣṇa (= kṛṣṇa-vartman); he is associated with Viśākha alias Kārtikeya, his son, and

* All the adjuncts here have play on words which through double entendre yield two meanings applicable verily to Śiva on one side and to Rādhā on the other. For details Vide Notes.

ललिता — बण्ह ! इमाए कूहयावराए दुग्गहा ललिदा धुत्तहरिणीत्ति सुम्ह सहवरा सुद्ध जाणन्ति । ता सुच विहल धिदुग्गठिलत्तण । [कृष्ण ! अनया कूटवागुरया दुग्गहा ललिता धूर्तहरिणीत्ति सुष्मत्सहचरा अपि सुष्ठु जानन्ति । तन्मुख विफल धृष्टमन्यित्वम् ।]

तन्मन्यूनताक्षतये भोगीन्द्र भुजगराजमिव भोगीन्द्र विलासिप्रमुख मां त्वदीयोरिति अङ्गी-
कुरु इत्यर्थ, तेन तव शिवमूर्तित्व सर्वाङ्गीर्ण सम्पत्स्यते । राधापक्षे शिवा मङ्गला-
नन्दमयी मूर्तिस्वरूपमित्यर्थ ।

अत्र विभूति विशाखा कृष्णवर्त्मलादिषु पदेषु अभङ्ग शब्दशेष, प्रथमपदे चार्थशेष । राधावपुषि समारोपिता शिवमूर्तिरतो विषयविषयिणोरभेदाध्यवसानाद्, षड्पु प्रतीकेषु तादात्म्यदर्शनपूर्वकं भोगीन्द्रसंयोगरूपस्य धर्मस्य वैकल्यदर्शनादत्र साङ्गमपि न्यूनतासिद्धवैशिष्ट्य "अमाल्लोचन शम्भुर्भगवान् बादरायण" इतिवत् छिष्टरूपकमलङ्कारः । आत्माङ्गीकारस्य वचसा प्रदिपादितत्वाद् स्वयदौत्यस्य नायकस्य नर्मप्रागल्भ्यम् । नाविकोक्त धर्मेणेनेति वचो हृदि कृत्वा नायकस्य तागेव श्लिष्टं नर्म वच अप्रौढेति परस्परं गोष्ठीरूप जत्पाख्य सम्प्रयोगाङ्ग निर्दिष्टम् । राज राजदलिकेत्यत्र पृथगर्तसा वर्णसहतेरावर्तनात्पदमध्यगो यमकालङ्कारः, अयशानुप्रासश्च । कोमला वृत्ति, प्रसादमाधुर्यं गुणी, मध्यमपाञ्चाली रीति, मधुर पाक, वृत्तञ्च वक्तु प्रागल्भ्यानुगुणं शार्दूलविक्रीडित नाम ॥४३॥

नायकस्योद्धतत्वं सामर्थ्यं भर्त्सयतीव ललिता कृष्णमाह अनयेति — अनया कूट कण्ठमायणमेव वागुरा बन्धिनी तथा दुग्गहा असाध्या ललितानाम्नी धूर्ता हरिणी चतुरमृगी — इति सुष्मत्सहचरा सुबलादयोऽपि सुष्ठु सम्बक् जानन्ति । अतस्त्वं

नेत्र की शोभा से मदन की चतुरी को बढाती है (> शिवमूर्ति के पक्ष में नेत्र की ज्वाला से मदन को भस्म करनेवाली) — इस तरह है राधा ! तू सचमुच शिवमूर्ति है, जल एव उचित ही है अभिर्क्षा में श्रेष्ठ मुझे (> सर्पराज को) तू अपने वक्ष स्थल पर धारण करले ॥४३॥

ललिता —

कृष्ण देखो ! इस प्रकार कूटवाणी की पाश से बन्धीभूत न होने वाली ललिता बड़ी धूर्त हरिणी है — यह बात तुम्हारे सहचर भी भड़ी भौंति जानते हैं । जल एव तुम्हारे इस ढीठ दुराग्रह से बाज आओ ।

you are accompanied with *Viśākhā*, your friend, he burnt to ashes (*vi-+dagdhatā*) God of love (*Kandarpa*) with the fire emitted from the corner of his eye and you excite the exuberance (*vidagdhatā*) of passion (*kandarpa*) by the spark of your eyes But the image of Siva has a large snake (*bhogaṇḍra*) over his chest, which you lack in Please, therefore, to complete your image likewise, accept me, the master lover (*bhogaṇḍra*) over your breast

LALITĀ

Kṛṣṇa ! your companions also know very well that Lalitā is a clever deer that cannot be taken in in such a trap of oblique words Give up, therefore, your futile, impudent obstinacy

(कृष्णः सुबलमवलोकते)

सुबलः — ललिदे ! एदे कइं किर ण जाणिससन्ति जाहिं तहिं गंध-
अलीहरणे णिकुडसामिणा लुंठिदमणिमंडलाणं सूर्योपासिआणं काणं वि महा-
प्पहावाणं दंतपंतिसिहरेसु तिणगुच्छमरगएहिं आरद्धा का वि अच्छरिआलच्छी
पधक्खीकिदा । [ललिते ! एते कथं किल न ज्ञास्यन्ति यैस्तदा गन्धफलीहरणे निष्कुट-
स्वामिना लुण्ठितमणिमण्डलानां सूर्योपासिकानां कासामपि महाप्रभावानां दन्तपंक्ति-
शिखरेषु तृणगुच्छमरकतैराबद्धा काऽपि आश्चर्यलक्ष्मीः प्रत्यक्षीकृता ।]

विफलं मोघं त्वदीयं धृष्टत्वं साहसिकयं ग्रन्थिलत्वं हठधर्मित्वञ्चेति । मुद्याऽऽयास्यस्यात्मानं
यतो ललितायां परिरक्षन्त्यां तव प्रागल्भ्यं न साधयिष्यति मनोरथमिति ।

अत्र आत्मानं ललितेति प्रथमपुरुषेण परामृशन्त्याः गर्वां व्यज्यते । अत्र
प्रत्यक्षनिष्ठुरभाषणाद्वज्रं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम्भवति 'वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम्' इति धनजयोक्तेः ।
कूटे वागुरात्त्वरोपणं ललितायां मृगीत्वारोपवशंवदमतोऽत्र परम्परितरूपकमलङ्कारो
निरङ्गम् ।

एवं भर्त्सितो नायकः समुचितोत्तया ललितां त्रस्तस्त्रीश्च हेपयितुमलं वज्रः
प्रयोक्तुं सुबलमवलोकते यथोचितमणितये प्रेरयतीत्यर्थः ।

एवं प्रेरितः इङ्गितज्ञः सुबलः पूर्वप्रसङ्गमुद्बोधयति ललित इति — ललिता
कियती दुर्ग्रहा इति एते मत्सहचराः कथं न ज्ञास्यन्ति अपि । ज्ञास्यन्त्येव धैः तदा
तस्मिन् पूर्वप्रसङ्गे क्वचित् गन्धफलीनां चम्पककुसुमानां हरणे चयने निष्कुटस्यानुप्य
निकुञ्जस्य स्वामिना लुण्ठितानि बलादुद्गृहीतानि मणिमयानि मण्डनानि यासां तादृशीनां
सूर्योपासिकानां गोपिकानां कासाब्धिं महाप्रभावानां दुर्ग्रहत्वधीरत्वामिमानां दन्तपंक्ति-
शिखरेषु रदावत्यप्रभागेषु तृणस्य गुच्छा एव मरकतमणयः तैः कापि अनिर्वचनीया
आश्चर्यलक्ष्मीः अद्भुता शोभा प्रत्यक्षीकृता । मुखे तृणग्रहणं स्वस्य दैन्यप्रकटनं शरणागतत्वं

(कृष्ण सुबल की ओर देखता है)

सुबल — ये भलों सहचर क्योंकर नहीं जानेंगे जिन्होंने एक समय चम्पे के फूल
तोड़ने पर इस उद्यान के मालिक ने जब इन महाप्रभावशालिनी सूर्योपा-
सिकाओं के सब मणिजटित आभूषणों को लूट लिया था तब उन्होंने
अपने दाँतों के अग्रभाग में पक्ष के रंग की हरी घाँस के गुच्छे को दबाते
हुए जो शोभा बनाई थी उसे प्रत्यक्ष रूप से देखी थी ।

(Kṛṣṇa looks at Subala meaningfully)

SUBALA : Lalitā ! why should they not know, who saw with
their own eyes that inextollable, wonderful lustre
produced by an emerald-like bunch of grass held in
between the rows of reddish teeth of certain Sun-
worshippers of superhuman power when they, while
collecting Campaka flowers, were held up and
deprived of their jewels by the owner of this pleasure
garden !

कृष्णः — सखे, विस्मृतं तत्कुतूहलं पुनरत्र काण्डे सुष्ठु भवता स्मारितम् । (इति स्मित कृत्वा)

अस्मिन्नद्वौ कति नहि मया हन्त हारादिवितं
हारं हारं हरिणनयना ग्राहिता जैनदीक्षाम् ।
याः काकूकितस्थगितवदनाः पत्रदानेन दीना-
स्तूर्ण दूरादनुजगृहिरे प्रौढवल्लीसखीभिः ॥ ४४ ॥

पराजितत्वं वा सूचयति । यदा गोपीभि उद्याने चम्पकचयनं कृतं तदा तत्रस्थामिना यलात् मणिमण्डनान्यवतार्य वा दुर्दशा तासां कृता सा यै स्वयं दृष्टा तैरस्मात्सहचरैः कथं न ज्ञायते गोपिकानां बलमाहात्म्यम् इति वक्तोक्तिः । तृणगुच्छमरकतेजसं रूपकमलहारः — कथं न ज्ञायते इति कावृत्तिः । सम्यग्मुक्त आहोत्यनुमोदमानं कृष्णस्तममिनन्दनाहं स्खलति — तत् पुराकृतं कुतूहलं विनोदस्तन्मया विस्मृतं, पुनरनास्मिन् काण्डे प्राप्तावसरे सुष्ठु सम्यग्भवता स्मारितम् — स्मृतं कृत्वा स्व-बलात्कृतशक्तिं मिदवस्तनोति कृष्ण अस्मिन्निति — हन्त इति सानन्दस्मरणे । अस्मिन्नद्वौ गोवर्धनगिरौ कति नियन्त्य अगणिता हरिणनयना मया हारादिवितं मणिमालाप्रभृतिसम्पत्तिं हारं हारं नैकधा हरता (वीप्ताया हरतेर्गमुल्) जैनदीक्षा ग्राहिता विवर्तनता नीता, तदा निश्चिदपि कर्तुमशक्नुवानास्तां वारुत्तया मा मेतिप्रतिषेधवचनमात्रेणैव स्थगितवदना स्तब्धमुख्य अतएव दाना विवशा तूर्णं सपदेव कुञ्चवर्तिनीमि प्रौढवल्लीरूपानि सखीभिः लतामि पत्रदानेन पण्डितद्वारा ता अनुजगृहिरे अनुगृहीता । तदानीं विवशान्तितामिरह्वानामिनिर्कटस्थलताभ्यः पल्लवान्यादृत्य स्वीयं वैवश्य पराजितत्वं वा

कृष्ण — बाह मित्र ! उस कौतुक को तो मैं भूल ही गया था, मुझे ठीक समय पर भली याद दिलायी । (धीं कहकर मुसकराकर)

इसी पहाड़ पर मेरे द्वारा कितनी ही भृगुनयनियों को उनके मणि की माला आदि सम्पत्ति को बार बार लूट कर जैन धर्म की दीक्षा दिलवाई गयी और सब “क्या-क्या” कहकर जिनकी बोहली बन्द हो गई थी ऐसी दीन अबलानों पर (निकटवर्ती) हरी अरी लता रूपी सखियों ने अपने पसे झटपट समर्पण कर (उनकी लाज टककर) अनुग्रह किया था ॥४४॥

KRSNA

Ah, friend ! I had forgotten that interesting incident You did well in recalling it on this occasion (smiling)

44 How many fawn-eyed belles, on this mountain, have I not, by snatching away their possessions such as necklace and the like, initiated into the Jain order when they, with their face concealed in affected protests were very kindly provided immediately with leaves by the grown-up friends in the creepers standing at a distance !

विशाखा — अलं इमिणा अलीअदप्पडिडिमाडंवरेण । [अलमनेन अलीकदर्पडिण्डिमाडम्बरेण ।]

ललिता — सहि विसाहे ! हंत हंत कल्लि पच्चुत्ताणघमणिकंचणसंचय-
किणुदंचिदाए राहिए कंचुलिआए उच्चुंचणवुत्तंतं सहीजणे अज्जाए विण्णविदुं
पवुत्ते मुहमज्झ-णिक्खित्त-तज्जणी-सिहरस्स सुरिन्दगंधव्वणामं अहीरं पुणो पुणो
वाहरंतस्स कस्स वि दप्पसोडस्स महाप्पचंडस्स सा कावि चाडुगंठिदा
कंठकाअली कं वा जणं ण वल्लु कारुणेण ओणिणदवदी । सखि विशाखे ! हन्त
हन्त, कल्लि-प्रत्युत्तानर्घ्यमणिकाञ्चनसञ्चयकिरणोदक्षिताया राधायाः कञ्चुलिकाया उल्लुञ्चन-

दर्शयिष्या स्त्रीयेषु मुखेषु न्यस्तानि । अत्र वितथोक्तिरूपो जल्पः । हरिणनयना इत्यश्लेषमा,
प्रौढवल्लीसखीमिरित्यत्र रूपकम्, जैनदीक्षां प्राहिता इति निहतार्थः । सानुप्रासो बन्धः,
प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । वृत्तञ्च मन्दमन्दमात्मनः आक्रमणबोधनाय मन्दाक्रान्ता -
“मन्दाक्रान्ता जलधिरसगैम्भी नतौ तादूरु चेत्” - इति लक्षणयोगात् ॥४४॥

विशाखा साक्षेपमाह अलमिति - अनेन अलीकदर्पाडम्बरेण मिथ्यामिमानेन
अलम् - अल्योगेऽत्र वारणार्थे तृतीया । डिण्डिमो घोषः उच्चैः प्रकटनमित्यर्थः ।

गन्धफलीप्रकरणे सुबलोद्धृते यल्लनानां दैन्ये तस्य समकोटिकस्य दैन्यस्य
कृष्णसहचराणां स्मारयन्तं सन्दर्भं ललितोद्वरति सखि विशाख इति - कल्लि
अतीतेऽनागते दिवसेऽव्ययपदम् । ह्यः प्रमाते प्रत्युत्तस्य स्वचित्तस्य अनर्घ्यस्य बहुमूल्यवतः
मणीनां काञ्चनेन सह सञ्चयस्य किरणैः प्रभासिः उदक्षिताया व्याप्ताया राधायाः
कञ्चुलिकायाः स्तनांशुकस्य उल्लुञ्चनस्य वृत्तान्तं प्रसङ्गं सखीजने राधायाः सहचरी-
गणे आर्यायै पौर्णमास्यै विज्ञापयितुं कथयितुं प्रवृत्ते उच्यते सति मुखस्य मध्ये निक्षिप्तं
तर्जण्याः प्रथमाङ्गुल्याः शिखरं यस्य भयवशात् मुखे प्रविष्टतर्जनीकस्य, सुरेन्द्रगन्धर्वेति
महाहाहा तन्नाम अधीरं वेपमानत्वात्पु लघु व्याहरतः कस्याप्यग्राह्यनाम्नः दर्पे शौण्डः
प्रवीरः तस्य महामिमानिनः महाप्रचण्डस्य दुर्धरस्य सा विलक्षणा चादुवचोमिः प्रथिता या

विशाखा — रहने दो इस झटमूठ की शेखी को ।

ललिता — सखि विशाखा ! अरे याद करो- कल ही नवीन बहुमूल्य मणियों से
जडित सुवर्ण की किरणों से चमचमाती हुई राधा की चोली पर झपटने
के वृत्तान्त को जब सहेलियाँ आर्या (मगवती पौर्णमासी) से कहने जा
रही थीं उस समय मुख के मध्य भाग पर अपनी तर्जनी रख जिस

VIŚĀKHĀ : Enough of this vulgar show of arrogance - a beat
of drum as it were.

LALITĀ : Friend Viśakhā ! Ah, it was only yesterday when
Rādhā's friend started narrating to the Reverend
Paurṇamāsī the incident of undoing (by Kṛṣṇa)
Rādhā's bodice adorned with blended rays of jewels

वृत्तान्तं सतीजने आर्यायै विज्ञापयितु प्रवृत्ते सति मुखमध्यनिक्षिप्ततर्जनीक्षिपरस्य सुरेन्द्र गन्धर्वनाम अधीर पुन पुन व्याहरत कस्यापि दर्पशौण्डस्य महाप्रचण्डस्य सा कापि चाटुप्रयिता कण्ठकाकली क वा जन न सनु कारुण्येनार्द्रितयती ।]

सुयल — दुर्हहा एतय सा अज्जा कटकाटइ । ता लुक्कणे वि किं पि ओट्टंभणं ण पेक्खामि । [दुर्लभाय सार्या कण्ठकाटरी । तत् लुक्कणे किमपि अवष्टम्भनं न पश्यामि ।]

चम्पकलता — विजअदु सो ललिदाणुहाव-भावकरो, जो कखु तत्कररिक्कमं कुंठेदि । [विजयता स ललितानुभावभस्कर य खलु तस्कर विक्रम कुण्ठयति ।]

कण्ठकाकली गद्गदवाक् सा क वा जन खलु कारुण्येन रुदित दृष्ट्वा दयाभावेन न आर्द्रित-
यता । अपराद्रस्य तस्य वराकस्य रोदन वीक्ष्य कृपाद्रामिरस्मामिरेव आर्याया अग्रे
समाधानं कृतं नो चेत्तस्य कींशा दुर्गतिरमविष्यत् । अत उपालम्भवचोऽप्य समर्पणं
नामाह्वयम् । निश्चय इव सुयल पुनरपि शुल्कव्याजेन गोपाङ्गमा लुण्ठितुमुत्क- समुचितमिदं
स्थानमिति मत्वा लुण्ठनाय प्रसीति दुर्लभेति — सा आर्या रौणेमासी तद्गूपा कण्ठकाटवी
विग्रकारिणी अनादिमन् स्थले नास्ति, अत लुक्कणे आसां लुण्ठने किमपि अवष्टम्भन
प्रतिरोध न पश्यामि — स्वैरमेता लुण्ठयन्तामिति तात्पर्यम् ।

अनान्तरं चम्पकलता यद्यप्यार्याय नास्ति तथापि ललिता नाम वर्त्तते, सा
तावताय प्रचण्डेति स्मारयन्ती ललिताया उत्कर्षं व्यापयति विजयतामिति — स
कोऽपि विलक्षण ललिताया अनुभाव कृपादाक्षिण्यसुरक्षणरूपो भास्कर प्रतापवान् तेजो-
राशि विजयनाम् — सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते य खलु तस्कराणां लुण्ठाधना विक्रमं सामर्थ्यं
कुण्ठयति निग्रभाव विदधाति ।

प्रकार घबराते हुए, विशक्षण अभिमानी महाप्रचण्ड की, सुरेन्द्रगन्धर्व का
नाम बारबार लेनी हुई, चाबलसी से भरी हुई, गद्गद कण्ठ से
निकली हुई काकली (दीनस्वर) ने किस मानव हृदय को दया से द्रवित
नहीं किया था ?

सुयल — यहाँ अब आर्यारूप काँटो की झाड़ी नहीं है, अत एव यहाँ लूटने में किसी
प्रकार की बाधा में नहीं देखता ।

चम्पकलता — ललिता के प्रभावरूपी भास्कर का जवजवकार हो जो तस्करों के पराक्रम
को कुण्ठित कर देता है ।

and gold, some fierce-looking fellow, drunk with arro-
gance excitedly repeating the name of a Mahāhāha,
Surendragandharva sobbed out such coaxing words
full of entreaties, that no body could help melting
with pity for him.

SUBALA That revered lady, the very grove of briars, ■ inacce-
ssible here, I, therefore, see nothing to prevent
maurauding them here

CAMPAKALATĀ Hail, hail ! the Sun of Lahtā's great majesty,
which certainly puts down the valour of the robbers

वृन्दा — (कृष्णमवलोक्य)

कपर्दमपि काणं तवात्र दुरवापम् ।

यदुग्रतरकर्मा कुमार ललितासौ ॥४५॥

कृष्णः — (सेष्यमिव) वृन्दे, विपक्षतामासादयन्ती स्थाने गोपिका-
पक्षाञ्चलसञ्चारिणी संवृत्तासि । भवतु पश्याद्य मे चञ्चलवह्वीरसाल-
वह्वीभ्यः शुल्ककुड्मालग्रहणे पुँस्कोकिलताकेलिवैदग्धीम् ।

अमुमेवार्थं समर्थयन्ती वृन्दा कृष्णमवलोक्य तमुद्दिश्याह कपर्दमिति —
अत्रास्मिन्व्यतिकरे तव (कर्तारं पृष्ठी) काणं कपर्दं स्फुटितं बराटकमपि दुरवापं लब्धुं
न शक्यम् — यत् तत्र हेतुमाह — हे कुमार नन्दसूनो ! असौ अत्र सर्वासां नेत्री
उग्रतरकर्मा दारुणा ललिता अस्ति ।

पथेऽस्मिन् भर्त्सनं तात्पर्यम् । अनुप्रासालङ्कारः, प्रसादो गुणः, वैदर्भीरीतिः ।
कुमारललितेति भङ्ग्या छन्दसो नाम निर्देशात् मुद्रालङ्कारः । इदं छन्दः उणिगजातीयम्
प्रतिपादं सताक्षरं समवृत्तं कुमारललिता नाम — “कुमारललिता जसौग” इति लक्षणात् ॥४५॥

वृन्दा सदा स्वपक्षीयां मन्वानः कृष्णस्तां सम्प्रति ललितापक्षपातिनीं विलोक्य
तस्यै ईर्ष्यनिवाहं वृन्द इति — विपक्षतामासादयन्ती परपक्षमवलम्बमाना गोपिकानां
पक्षस्य मण्डले सञ्चारिणी त्वं संवृत्ताऽसीति स्थाने युष्ममेव सजातीयत्वात् । काकुद्वारा
स्थाने किमिदं त्वयि शोभते इत्युपालम्भः पीडाप्रेरितः; अतः समर्पणं नाम भाग्यङ्गमुपस्था-
पयति “उपालम्भवच्चः कोपपीडयेह समर्पणम्” — इति लक्षणात् । पुनर्धैर्यमवलम्ब्याह
कृष्णः “भवतु — एवमेवाप्यस्तु सपक्षा अपि परपक्षमवलम्बताम् । त्वमपि अद्य पश्य
मे चञ्चलानां लोकानां कातर्यपरवशानां बह्वीरुपाभ्यो रसालवह्वीभ्यः शुल्कमेव कुड्मालं
तद्ग्रहणे पुँस्कोकिलत्वेन या केलिः लीला तस्या वैदग्धीं चातुरीम् । गोपिकारसालमञ्जरीः
कथं मद्रूपः पिकवरोऽवचिनोतीति तत्र चातुरीं त्वं वीक्षस्व । अत्र रसालपदस्य सामिप्राय-
त्वात्परिकरः, शुल्ककुड्मले शुद्धं रूपकं, पुँस्कोकिलेयत्र परम्परितं रूपकमलङ्कारः ।

वृन्दा — [कृष्ण की ओर देखती हुई] हे कुमार ! यहाँ उग्रतर कर्म करने वाली
ललिता विद्यमान है, इस लिए तुम्हें एक कानी कौड़ी भी मिलना
मुश्किल है ॥४५॥

कृष्ण — (मानो ईर्ष्या से ही भरा हो) वृन्दा ! विपक्ष में जाकर मिली हुई तुम
ठीक ही गोपिका के अंचल में संचार करने वाली बन गई हो । ठीक है ।

VRNDĀ : (Looking at Kṛṣṇa) 45. Prince ! not even a broken
cowrie can be had here; for this Lalitā is so very ruthless
in action.

KṚṢṢṆA : (as though jealous) Vṛndā ! appropriately enough
(being a woman) you have defected to the opposite
side, and have started moving about on the border of
the camp of the cowherd belles. All right, now see my

राधा — सहि घृन्दे^१ । निवारीअदु परस्सग्गहाहिनिवेशी अप्पणो वण-
प्पिओ^१ । दाणिं दुम्मुहसिलीमुहपालिदाहिं रसालवलीहिं पल्लवहस्तेण
पल्लवो भविअ णोमालिआमल्लीओ तुम्ह सहीओ मा हासेदु एसो ।
[सखि घृन्दे^१ ! निवार्यता परस्वगृहाभिनिवेशी आत्मनो वनप्रिय^१ । इदानीं दुर्मुख
शिलीमुखपालितामि रसालवलीमि पल्लवहस्तेन पर्यस्तो भूया नवमल्लिकामल्ली
युष्मत्सखीमा हासयतु एष ।]

अत्रातरे कृष्णस्यातिसाहसिकदम्प्रति सावशमिव घृन्दाम्प्रति सोपालम्भ वच
प्रयुनक्ति राधा सखि घृन्द इति — परेषा गृहाणि स्वेष्टाश्च गृहाणि इति परस्वगृहाणि—
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमन गृहपद प्रत्येकमिसम्बद्धपदे — तेषु अभिनिवेश दुर्ग्रह यस्य तादृश
अयन्ते वनप्रिय कोकिल कृष्णश्च निवार्यतां स्वहठात् । इदानीमन्यथा अयं दुर्मुखशिलीमुखै
दुर्मुखा तीक्ष्णदंशा शिलीमुखा भ्रमरा “द्विरेषपति भिता” इति कटुवचनै परामृष्टा
स्वस्वपतय तै पालितामि रसालवलीमितादात्म्येन गोपाङ्गनामि पल्लवहस्तेन
पेलवदलसंशेन हस्तेन, व्यञ्जनया च पादस्य लव अग्रभाग (पद पत् तस्य लव पल्लव)
च हस्तश्च इति पल्लवहस्तस्तेन पादाग्रण हस्तेन च (प्राणितुर्घनेनाङ्गनामिति द्वन्द्वमेकवत्)
पर्यन्त अपहस्तित भूत्वा सन् नवमल्लिकानां मञ्जी माला यासा ता युष्मत्सखी मा
हासयतु । मा तावदयं हठिलस्ते वनप्रिय रसालवलीना गोपाङ्गनाना पल्लवहस्तेन ताडित
सन् प्रेक्षमाणानामितरासां तव सखीनामुपहास्यतां वज्रतु इति वार्यतामय बहु-
लाडुतम् ॥

देखो आज चपल गोपिकारूपी रसाल लताओं से झुलकरूपी मञ्जरियों
को चुगने में मेरी कोयल जैसी लीला चातुरी ।

राधा —

सखि घृन्दा ! अपने पराये घर पर हाथ मारने वाले तुम्हारे इस वनप्रिय
सखा का मना कर दो, वरना दुर्मुख भ्रमराज के द्वारा पालित रसाल
लताओं के पल्लवरूपी हाथों और हाथों से तितर बितर किये जाने पर
जूही की कली जैसी तुम्हारी सहेलियों के उपहास का पात्र करीं तुम्हारा
मित्र न बन जाय ।

dexterity of a Koel in plucking the bud of toll from
the mango creepers in the form of these agile
cowherd belles

RĀDHĀ

Friend Vrnda ! this favourite woodland monger of
yours (= male kôel, Kṛṣṇa) who is very fond of settl-
ing on others' homes and property, may be restrained,
lest he be hurt with strokes of sprouts (= kicks and
blows) by the mango creepers (belles) guarded by
the stinging bees (śilimukhas) (= by their robust hus-
bands armed with sharp arrows i. e. śilimukhas), and
be laughed at by your friends, the wreaths of jasmynes
(= belles wearing such wreaths)

१. 'प्पिओ' (वनप्रिय) इति पाठान्तरम् ।

कृष्णः — (सखेलस्मितम्)

घट्टशुल्कप्रदानाय गुहातिथ्यग्रहाय वा ।

स्पृहा ते हेमगौराङ्गि ! गिरस्तां गोचरीकुरु ॥४६॥

(राधा सेर्ष्वमवज्ञां नाटयन्ती तूष्णीं तिष्ठति)

अरविन्ददृशामपश्चिमा त्वमपूर्वा बहुरूपलीलया ।

कपटोद्वटनाददक्षिणा न कथं वा भवितास्यनुचरा ॥४७॥

स्यमेव ध्वनिमातन्वानः कृष्णः प्रेयसीनां पङ्कवहस्ताहतिं प्रमोदभूमिं मन्वानः राधिकायाः रतौत्सुक्यमनुमाय निर्धूतशालीनतया सखेलस्मितं राधामाह घट्टशुल्केति — हे हेमवद्गौराण्यङ्गानि यस्याः सा तादृशि सुवर्णवर्णे राधे । (औपचारिकतया) घट्टशुल्कस्य प्रदानाय (आभ्यन्तराकृत्या) गुहायां गिरिकन्दरायामेकान्ते आतिथ्यस्य निधुवनोत्सवहृदयस्य सत्कारस्य ग्रहाय च ते स्पृहा अस्ति, अतः किमिति व्यञ्जनया, तां स्पृहां गिरो वाचां गोचरीकुरु विषयतां नय स्फुटमभिधया कथयेत्युक्त्वा तां हेपयामास । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥४६॥

स्वामिप्रेतमपि अवहित्ययोपेक्षमाणा कथं रहस्यमयमेवमाहेत्येर्ष्या, सा तावदिति गुधा धैर्यमाभासयन्तीत्यवज्ञा, ताभ्यां सह भावं नाटयन्ती राधा मौनं सम्मतिलक्षणमिति क्रमातूष्णीं तिष्ठति लज्जावशात् ।

अभावसरे प्राप्य तस्याः कान्दिशीकर्ता बोधयन् न कस्यां दिशि त्वमसीति श्लेषेण दिशां नामनिर्देशेन तां सम्बोधयति कृष्णः अरविन्देति — अरविन्ददृशां कमलाक्षीणां ललनानां (निर्धारणे षष्ठी) त्वमपश्चिमाऽसि अन्यूनाऽप्रवर्तिनी, अपि च

कृष्ण — [विनोद करते हुए स्मितपूर्वक] अरी सुवर्णसदृश गौराङ्गि ! चुंगी चुकाने अथवा गिरिगुहा में आतिथ्य ग्रहण करने की तुम्हारी इच्छा है, उसे वाणी से स्पष्ट कह दो ॥४६॥

(राधा ईर्ष्यामयी अवहेलना सा अभिनय करती हुई चुपचाप खड़ी रहती है) तुम कमलनयनी प्रमदाओं में किसी से पीछे नहीं (अपश्चिम) हो; रूप के विविध विलासों में अपूर्व हो; तुम्हारे द्वारा चुंगी चुराने के कपट के खुल जाने से तुमने दाक्षिण्य खो दिया है (= तुम अदक्षिणा हो गई हो);

KRSNA : (playfully smiling) 46. Gold-complexioned one ! if you have a desire to pay the toll and / or to accept hospitality in a cave, give expression to it in words.

(Rādhā stands quiet, enviously pretending disregard)

47. Among the lotus-eyed you are behind none (= *apaścimā*) hence you have no West (*pāścima*); with your manifold charms you are unprecedented

नान्दीमुखी — (मन्दमन्दमुपसृत्य) णअणाअचिन्द,^१ भगवदी सन्दि-
सदि । [नयनारविन्द ' भगवती सन्दिशति ।]

बहु प्रभूत यद्रूप सौन्दर्यं तस्य लील्या विलासेन (करणे तृतीया) अपूर्वा अद्वितीया
एवं त्व पथिमतो बाह्या पूर्वादिगभागतो बाह्या गुणोत्कर्षात् — तत्रापि पराजयहेतुमप-
कपं द्योतयति — कपटस्य नर्मच्छलम्पोद्घाटनात् रचनात्त्वमदक्षिणाऽननुकूला परच्छन्दातु-
वर्तित्वशून्या एवं त्व दक्षिणदिग्बाह्या भत कथ वा अनुत्तरा उत्तरप्रदानविमुखी न
भवितासि अपितु स्वीयादाक्षिण्यवशान्मनोरथपूर्ती क्षमा न भवसि, कथं न भविता यत्र
काकुमाश्रित्य पश्चिमादिदिक्नयाश्रयहीना कथमुत्तराश्रयहीना त्व भवितुमर्हसि, चतुर्दिग्बन्ध-
तमा त्वाधारभूतेनाश्रयणोयैव स्वस्थितये, अतः त्वमनुत्तरा न कथमपि भवितासि,
उत्तरप्रदानेन नूनमनुमाहोऽर्थं तावकौनो जन । एवं चतस्सुपु दिक्ष्वपि न कुत्रचिदाधार
प्राप्तवती त्व नून कान्दिशीकृतामातेति सयच्चसमेवेति ध्वनिः । न विद्यते उत्तरा प्रगुणा
यस्या सा अनुत्तरा सर्वोत्कृष्टा कथं न भवितेति श्लेषेण प्रशसावबन्धम् । स्वव्यवहार-
प्रशादिकनयच्युता त्व अनुत्तरा वा उत्तरदिग्विहीना वा अपि कथं न भवति अपि तु
भवस्येवेति, न ते कुत्रचित् स्थितिरिति तात्पर्यं वापद अनुत्तरेति पदेन समोज्य कथं
प्रदने गृहीत्वा गृह्णन्ति केचित् ।

एव श्लेषेण गर्भवक्रोशप्रधान ध्वनिसनायमिदं पथम् । प्रसादमाधुर्यं गुणौ,
मध्यमपाञ्चाली रीति समस्तपदघटिता, स्थाने प्रयुक्तञ्चात्र वियोगिनी नाम वृत्तम्
सुन्दरीत्यस्यापरं नाम ॥४७॥

प्रक्रान्तस्योपक्रमस्यैकरवता रसापकर्षकारिणी मा भूदित्युद्दिश्य भगवत्या
पीणमास्या सन्देशहारिणीं नान्दीमुखीमुपस्थापयति नयनेति — हे नयनारविन्द कृष्ण !
भगवती सन्दिशति चार्तया इत्यर्थः ।

[यो तुम्हारे लिये पश्चिम, पूर्व और दक्षिण दिशाओं का आश्रय न होने
पर] तुम अनुत्तर (उत्तर के बिना) किसी भी तरह रह
नहीं सकती ॥४७॥

नान्दीमुखी — (धीरे धीरे निकट आती हुई) हे कमलनयन ! (= मेरे लयने को कमल
जैसे सुहावने) ! भगवती ने सन्देश भेजा है ।

(*apurna*), hence you have no East (*purna*), your fraud
having been exposed you have become uncivil
(= *adaksina*), hence you have no South (*daksina*), under
the circumstances how can you help becoming the most
attractive and unable to answer and depriving
yourself of the North (*anuttara*) as well

NĀNDĪMUKHĪ (*slowly drawing near*) Oh dear one ! pleasing to
the eyes like a lotus ' here is a message from the Re-
vered Purnamāsī

कृष्णः — नान्दीमुखि ! सत्वरमावेदय किमाज्ञापयति तत्रभवतीति ।

नान्दीमुखी — एसा भणादि— राहीमुहाओ अम्ह वालिआओ अजं हेअंअवीणं घेत्तूण जण्णे गमिस्सन्ति । ता इमाणं घट्टदाणे अणुऊलेण होदव्वं सुहंजुणा । [एसा भणति— राधाप्रमुखा अस्मद्वालिका अतः हैयङ्गवीनं गृहीत्वा यज्ञे गमिष्यन्ति । तदेतासां घट्टदाने अनुकूलेन भवितव्यं शुभंयुना इति ।]

कृष्णः — (प्रमोदमिवामिनीय) मूर्धनि गृहीतोऽयं महाप्रसादः । (पार्श्वतोऽवलोक्य) सखे मधुमङ्गल ! सुमधुरं खलु मिहिरोपासिकानां किशोरीणां हैयङ्गवीनमिति गोकुले गरीयसी प्रसिद्धिः । ततः समुचितेऽपि

किमिति जिज्ञासुः कृष्णः अयि नान्दीमुखि ! सत्वरमावेदय भगवत्याः सन्देशं किमाज्ञापयति सा इत्योत्सुक्यं प्रदर्शयति ।

नान्दीमुखी प्रतिवक्ति एवेति — सा प्राह यत् राधाप्रमुखाः अस्मद्वालिकाः गोपकन्याः अल्पवयस्काः अयेत्यादि स्पष्टम् । “शुभंयुः शुभान्वितः” — इत्यमरः । शुभं यातीति शुभंयुः सौभाग्यभाक्मङ्गलशाली । घट्टशुल्कादानस्यायं खवसर इति प्रमोदमिव प्रदर्श्य सखायं सम्बोधयति कृष्णः मूर्धनीति — मूर्धनि शिरसि गृहीतः स्वीकृत इत्यर्थः । मखे मिहरोपासिकानां सूर्याराधिकानां किशोरीणां प्रथमयौवनवतीनां हैयङ्गवीनं सुमधुरमिति गोकुले गरीयसी महती प्रसिद्धिः । ततः ख्यातत्वात्प्रार्थत्वाच्च प्रतिटङ्गं

कृष्ण — नान्दीमुखि ! तुरन्त सुनाओ भगवती का क्या आदेश है ?

नान्दीमुखी — वह कहती हैं — “राधा आदि हमारी बालिकाएँ आज नवनीत लेकर यज्ञ-स्थल पर जा रही हैं, अतएव तुंगी के विषय में मङ्गलामिलापी तुम्हें उनके प्रति अनुकूल रहना चाहिये ।

कृष्ण :— (प्रसुद्धित होने का अभिनय करते हुए) उनकी यह कृपा सिर आँखों पर । (बगल में देखते हुए) सखे मधुमङ्गल ! इन सूर्योपासिका गोपिकाओं का भाखन बहुत मधुर होता है — ऐसी गोकुल में प्रसिद्धि है । अतएव

KRṢṢNA : Nāndīmukhi ! report at once ; what does her holiness command ?

NĀNDĪMUKHĪ : She says, “Our girls, Rādhā and others, will go today to the place of sacrifice with fresh butter, you, the blessed one, have to be lenient in exacting toll-tax from them.”

KRṢṢNA : (pretending to be happy) This great favour of revered Paurṇamāsī is accepted on my head, (looking sideward) friend Sumaṅgala ! It is well-known in Gokula that the fresh butter carried by the maidens who worship

प्रतिटङ्कं हेमटङ्कत्रये स्फुटमेकटङ्ककनिष्ठटङ्कणेन गणय शुल्कवित्तानि
यदमूषु भगवत्याः पक्षपातिता ।

मधुमङ्गल — पित्रव्यवस्त ! (प्रियवयस्य !)

टङ्कैश्चतुर्भिः कर्षं स्याच्चैश्चतुर्भिर्भवेत् पलम् ।

भवेत्तुला पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला ॥४८॥

त्ति गणनावेष्टो भगन्ति । एसो वणो राहिआदिणो पञ्चअ महाभारो ज

हेमटङ्कत्रयपशुल्कस्योचित्येऽपि तत्र एकटङ्केन कनिष्ठेन न्यूनतमेन टङ्कणेनाकलनेन
यावन्ति भवेयु शुल्कवित्तानि तावन्ति गणय, यत् अमूषु (विषयसप्तमी) एतासां
विशोरीणा विषये भगवत्या पौर्णमास्या पक्षपातिता सौहार्दं वर्तते ।

आदौ गणनावोष्टक स्मारयसाह मधुमङ्गल प्रियवयस्य कृष्ण सम्बोधयन्
टङ्कैरिति — अत्र पुराकाले भारपरिमाणग्रहणव्यवस्थाऽवधेया, या तावत् —

१ कृष्णला (शुद्धा)	= १ रक्तिका (रत्ती)
५ रक्तिका	= १ माप (मासा)
४ माप	= १ टङ्क (टाका)
४ टङ्क	= १ कर्ष
४ कर्ष	= १ पलम् (= १६ टङ्का)
१०० पलम्	= १ तुला (तोला) (= १६०० टङ्का)
२० तुला	= १ भार (= ३२००० टङ्का)
५० भार	= १ महाभार (= १६००००० टङ्का) ॥४८॥

इति गणितवेदिन गणितज्ञा भगन्ति ।

हर टक नवनीत के लिए तीन सुवर्ण टङ्क चुगी उचित होते हुए भी कम
से कम एक टक क हिसाब से चुगी गिनी जाय , कारण, भगवती
का इनके प्रति पक्षपात है ।

मधुमङ्गल — प्रिय मित्र ! चार टक का एक कर्ष, चार कर्ष का एक पल, १०० पल की
एक तुला और बीस तुला का एक भार होता है — ऐसा गणितज्ञ कहते
हैं । राधिका आदि सस्त्रियों तो प्रत्येक महाभार के बराबर हैं — यह स्वयं

the Sun is extremely sweet So, while it is only
proper to calculate toll-tax at the rate of three gold
tankakas per tanka, now that the revered Pāurnamāsī
is favourably disposed towards them, you may calculate
the toll at the minimum rate reduced to one tankaka

MADHUMANGALA 48. Four tankas make one karṣa, four karṣas
make one pala, a hundred palas make one tula, and
twenty tulas make one bhāra - so do the arithmeticians

ललिदाए अप्पणो मुहेण भणिदं, “हला इमिणा महाभारेण किलिठ्ठासि ति” ।
[इति गणनावेदिनो भणन्ति । एष पुनः राधिकादेः प्रत्येकं महाभारः यत् ललितया
आत्मनो मुखेन भणितम् “हला अनेन महाभारेण किलिठ्ठासीति” ।]

कृष्णः — (स्मितं कृत्वा) ततस्ततः ।

मधुमङ्गलः — भाराणां पंचासेण महाभारो भणिज्जइ । अदो जेव
पंचाणं गोइआणं हेअंगवीणेहिं टंकाणं असीदिलक्खाहिं होंति । परं पि
घट्टआल-घट्टण-णिव्वाहस्य टंकलक्खचत्तुक्खं मए वट्ठिदं । [भाराणां पञ्चाशता
महाभारो भण्यते । अत एव पञ्चानां गोपिकानां द्वैयङ्गवीनैष्टङ्कानामशीति-
लक्षानि भवन्ति । परमपि घट्टपालवेत्तननिर्वाहाय टङ्कलक्षचतुष्कं मया
वर्द्धितम् ।]

राधिकादीनां शिरसि प्रत्येकं महाभारोऽस्तीति स्वयं ललितया पूर्वं कथितं ‘महाभारेण
क्लिष्टासीति’ । ललितया महोत्थासौ भारः इत्यर्थे प्रयुक्तं महाभारपदं परिमाणविशेषवाच-
कत्वेनात्र ग्रहणादत्र वक्रोक्तिः ।

एवं महाभारं प्रत्येकं बहन्तीनां पञ्च गोपिकानां ८०,०००००
(= अशीतिलक्षानि) टङ्कानां भवन्ति । तत्र घट्टपालस्य निर्वाहाय जीविकायै
चतुष्कं लक्षानां मया सङ्कलितम् । एवं साकन्येन चतुरशीतिलक्षानि टङ्कानां शुल्कत्वेन
निर्धारितानि भवन्ति ।

ललिता ने अपने मुख से कहा, “हला, इस महाभार से तुम पीड़ित हो
रही हो ।”

कृष्ण — (मुसकराते हुए) तो फिर ?

मधुमङ्गल — पचास भार के बराबर एक महाभार होता है । भतः पाँच गोपिकाओं
द्वारा लिए हुए नवनीत पर अस्सी लाख टङ्क चुगी होती हैं, जिसके
अलावा घट्टीपाल के निर्वाह के लिए चार लाख टङ्क और मैंने
बढ़ा दिये हैं ।

calculate. Here again, each one of them - Rādhā
and others - is with a *mahābhāra* as confessed by Lalitā
in her own words when she said, “friend Rādhā !
you are afflicted with this *mahābhāra*.”*

KRṢṢṢA : (smiling) Well, then !

MADHUMAṆGALA : Fifty *bhāras* are said to make one *mahābhāra*.
Accordingly the number of *tan̄kas* for the fresh butter
of five cowherd maids comes to eighty lakh *tan̄kas*.
But I increased the amount by four lakh *tan̄kas* in
order to provide for the subsistence of the toll-chief.

*pun on the word “*mahābhāra*” : 1. great weight in which sense Lalitā used
the word ; 2. coins (= 16,00,000 *tan̄kas*) in which sense Madhumaṅgala
means it.

कृष्ण — सखे रसलुब्धे ! वर्धितमिति मृपोक्तम् । नूनमुत्कोचरोचनया गणने सक्षिप्रिरेवाचरिता । यदत्र भगदूषणनया हेमटङ्कानां चतुरशीति-लक्षमात्रं सिद्धम् ।

(मधुमङ्गल कृष्णस्य कर्णे मुखं विन्यस्य कथनमुदात्तामिनीय किमप्यकथयन्नेव विविल्प्यति ।)

[कृष्ण —] (सस्मितम्) आम् आ विज्ञात विज्ञातम् । सम्यगाचरितम् ।

तत्र साक्षेपमिव कृष्ण आह सखे रसलुब्धेति — रसे गोरसे नवनीते लुब्धे । अशीतिलक्षोऽपारं त्वया घटपालस्य निर्वाहाय लक्षाणां चतुष्कं वर्धितमिति मृया मिथ्या उक्तम् — यत् राजस्वस्य चतुर्योऽंशं घटपालस्य भवताति निदमात् लक्षाणां विंशतिरर्धनीयाऽऽसीत्तत्र नूनम् न्यूनीकृते शुल्के उत्कोचस्य रोचनया स्वादनाय किञ्चिन्नवनीतमेतास्ते दास्यन्तीति लोभात् गणने सक्षिप्रि न्यूनता एव आचरिता सम्पादिता, यत् तत्फलस्वरूपेण गणनया शुल्कयोगे हेमटङ्कानां केवलं चतुरशीति-लक्षमात्रमेव सिद्धम् — नो चद्वस्तुतस्तु कोटिरेव सिद्धा भवेदिति भावः ।

मधुमङ्गलस्तनोपरि कृष्णस्य कर्णे मुखं विन्यस्य किञ्चिद्वदत्येवेलमिनयन् किमप्युक्तवैव कृष्णवर्णात् मुखं विविल्प्यति दूरीकरोति ।

कृष्णत्वावत् किमपि त्वदुक्तं बुद्धमिति मिथ्यैव नाटयन् आमाम् — विज्ञातमिति धीप्तया भणति — किं विज्ञातमिति अनुमितं सति पौराणनये

कृष्ण — भरे रस के लोमी मित्र ! “बढ़ा दिया है-” यह बात तुम्हारी गलत है । वस्तुतः घूस की लालच से तुमने कमी ही की है । कारण, तुम्हारे हिसाब से तो कुल चौरासी लाख ही बने ।

[मधुमङ्गल कृष्ण के कान के पास अपना मुँह लगाकर कुछ कहने का अभिनय करता हुआ कुछ भी न कहकर जुदा हो जाता है]

हा, हा, मैं समझा । तुमने दीक किया । तो फिर हिसाब के

KRṢṆA

Friend, greedy of butter ! that you have increased the amount is a lie. In fact you have been conservative in the hope of getting butter in gratification, for, according to you it has come only to eighty four lakhs of gold tāntas

(Madhumangala puts his mouth in the ear of Kṛṣṇa, and gesticulating as though he is whispering something, withdraws it without saying anything)

Ah ! yes, I follow. Well done. So then effort may be made to see that these young women heap up the

तदत्र गणितवित्तानि यथा झटित्यमूर्ध्वचत्वरै कूटयन्ति तथोद्यमः क्रियताम् ।

चित्रा — दानीन्द्र ! जइ पंच गगरिआणं सुलुककं घेअ चउरसीदि-
लकखप्पमाणं संवुत्तं तदो ण जाणे मोहं वा केत्तिअ^१ ? [दानीन्द्र ! यदि पञ्च-
गगरिकाणां शुल्कमेव चतुरशीतिलक्षप्रमाणं संवृत्तं ततो न जाने मूल्यं वा कियए ?]

कृष्णः — चित्रे ! मैवं ब्रवीः कथमन्यथा दीर्घदर्शिनो याजकास्ते
निर्भरमनर्घाणि विश्राणयन्ति मणिमण्डलानि !

जीवानां चतुरशीतिलक्षयोनयो मन्यन्ते, प्रतिजाति यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते
एवं चतुरशीतिलक्षजीवजातरत्नमिति मूल्यं निर्धारयितुमीदृशी गणना व्यवस्थापितेत्यूहः
सङ्गच्छते । तत्पूर्वकृत्य कृष्णः प्राह तदत्रेति — एवञ्चेन् गणितवित्तानि यथा भूमः
गोपिकाः झटित्येव घटचत्वरै कूटयन्ति निष्कास्य अपयेयुस्तथोद्यमः क्रियतामिति ।
वस्तुतः चुरादिगणपठितः कूटधातुरप्रदान-निन्दन-दहनार्थकः, किन्तु झटितिप्रदानार्थं
प्राकृतभाषायां “वृड्ढना” — इति व्यवहियमाणस्य धातोः संस्कृतरूपान्तरणं
(backwardization) भाषाशास्त्रीयार्थान्तरणरूपमेवेति विज्ञेयम् ।

चङ्गाधिकारिणां स्वैरितां गणितज्ञतां प्रति विस्मयमाना चित्रा प्राह — दानीन्द्रेति-
घटप्रमुख ! नवनीतस्य पञ्च गगरिकाणां घटीनां शुल्कं यदा एतावद्भवति तदा
तासां कियन्मूल्यं स्यादिति न जाने ।

कृष्णः प्रतिवक्ति चित्रे इति — मा एवं ब्रवीः वादीः, अतिशयमूल्यं नो
चेद्वासां गगरिणां (लक्षणया तत्राहितनवनीतचयस्य) कथं नाम दीर्घदर्शिनः मूल्यविज्ञातारो
याजकास्ते सुप्रसिद्धाः निर्भरं निःसङ्कोचम् अनर्घाणि मूल्यवन्ति मणीनां मण्डलानि राशीन्
विश्राणयन्ति वितरन्ति ।

मुताबिक चुंगी का पैसा ये चौकी पर चट पट गिरा दें ऐसा प्रयत्न करो ।

चित्रा — हे दानीन्द्र ! यदि पौंच (मास्न की) गगरियों पर चुंगी ही चौरासी
छाख टंक बनती हो, तो उन गगरियों का मोल क्या होगा ?

कृष्ण — चित्रा ! ऐसा मत कहो, यदि गगरियों भारी मूल्य की न हों तो वे
दूरदर्शी याजक क्योंकर निस्सङ्कोच इनके बढ़ले मणिजटित अनमोल
भामूषण देते हैं ।

calculated amount of coins at once at the counter.

CITRĀ : Oh chief ! if the toll-tax on five pots of fresh butter
alone amounts to eighty-four lakh *ṭankas*, I wonder,
what would be the price of butter itself ?

KṚṢṆA : Citrā, donot say so; were it not so exorbitant in price,
how would the prudent sacrificers offer invaluable
jewels for it ?

नान्दीमुखी — पुकरारिकरण ! दुष्करं कसु इमाण एत्थ चउ-
रसीदिलकणं दाणं, ता अणुपिअ किं पि समाहाणं चित्तेहि ।
[पुष्करेक्षण ! दुष्कर खलु एतासां चतुरशीतिलक्षणां दानम्, तदनुसम्भ्य किमपि
समाधानं चिन्तय ।]

मधुमङ्गल — पिअअरस्स ! णन्दीमुहिए सुत्तिद एकैकसो चउ-
रसीदिलकणजीअजादरूपेहि भूःतुं वरिट्ठरूपाओ ढोंति इमाओ । [प्रियवयस्य !
नान्दीमुख्या स्त्रितम् एकैकशतचतुरशीतिलक्षजीअजातरूपेभ्यः भूयिष्ठ वरिष्ठरूपा
भवन्तीमा ।

(इत्यर्दास्ते स्मितं कृत्वा मुखं व्यावर्तयति)

शुक्लस्य भूयस्त्वमामनन्ती नान्दीमुखी तद्वधूकरणाय निवेदयति पुष्करेक्षणेति —
पुष्करेक्षण कमलवन ! एतासां (वर्तात पद्यं) चतुरशीतिलक्षणा दानं दुष्करं दुस्साध्यं
खलु, तदनुसम्भ्य कृपाप्राप्तृत्वा किमपि समाधानं न्यूनतापादनेन व्यावहारिक एवं
चिन्तयेत्यनुनयति

अनातरे स्वार्थघटनपटीयान्मधुमङ्गलो व्याहरति प्रियवयस्येति — नान्दी-
मुख्या स्मितं समासेन निर्दिष्टं यदेता एवैकश पञ्चसु एका एका अपि चतुरशीति-
जीवजातेषु प्रशस्तेभ्य इति जीवजातरूपेभ्यः (प्रशंसाया रूपं प्रत्ययः) अथवा
जीवस्य कृते आतरूपाणि सुवर्णदण्डानि तेभ्यः भूयिष्ठमतितरा वरिष्ठ रूपं यासां ता
इमा भवन्तीति — [इति अर्थमेवोक्त्वा स्मितं कृत्वा मुखं व्यावर्तयति अपनयति ।]

नान्दीमुखी — भरे कमलवन ! चौरासी लाख देना तो इनके बस का नहीं है, दया
कर कुछ समाधान निकालो ।

मधुमङ्गल — प्रिय मित्र ! नान्दीमुखी ने सङ्केत किया है कि इन में से एक एक
चौरासी लाख सुवर्ण टंक तथा जीवार्ग स कहीं अधिक मोलवाले
रूप की है ।

(यो आधी बात कह कर मुसकराता हुआ मुँह बंद कर लेता है ।)

NANDĪMUKHĪ Oh lotus-eyed Kṛṣṇa ! it is difficult for them
to pay eighty-four lakhs of *tanṭas*. Kindly, therefore,
think of some way out to reduce the amount

MADHUMANGALA Dear friend ! Nāndīmukhī pathetically suggests
that each one of these (mounds) is infinitely superior
to eightyfour lakhs in value† (Half-spoken he smiles
and turns away his face)

† Their beauty outweighs the value of 84 lakhs — of gold coins as well as
other species of creation.

कृष्णः — सखे ! सम्यगाकलितम् । तेनात्र काप्येकतरा गृह्यतामिति नान्दीमुख्याः शिक्षाचातुरी ।

ललिता — (सोत्नासस्मितम्) एवं क्व मणोरहनेत्तेण दक्खामक्खणं अदक्खस्स लोलुप्-कीरजुआणस्स । [एतत्तनु मनोरयमात्रेण द्राक्षाभक्षण-मदस्य लोलुपकीरयूनः ।]

कृष्णः — नातीव तारतम्यवतीष्वप्येतासु ललिता जीवातुरेष राजीव-लोचना मह्यमभिरोचते ।

तत्तात्पर्यम् — गृह्यता कृष्णः स्वनिर्णयनुद्घोषयति सख इति — सम्यक् आकलितं युद्धम् । तेन एवञ्चेदत्र एतासु [(सत्तन्दलद्वल्) ; निर्धारणे च सत्तमौ] काऽपि एकतना गृह्यतामिति नान्दीमुख्याः शिक्षाचातुरी निर्देशनहिमा ।

निर्णयननुमाहिपन्ती सोत्प्राप्तेनोपहासव्यञ्जकेन स्मितेनाहान्योक्तया एतदिति — एतत् एकतनाग्रहणकथनं नाम मनोरयमात्रेण अनिलापस्मितेन अदक्षस्य अनटोः लोलुपस्य रसास्वादलुब्धस्य कीरयूनः दृक्शावकस्य द्राक्षाभक्षणम् । अप्रान्योक्तिः निर्दशनालङ्कारश्च । व्यञ्जनया अदक्षस्य केवलं मनोरयमात्रावगाहिनः अक्षिप्रकारिणः यथा सङ्कल्पितमेव मृद्वाक्यभक्षणं भवति तथैव तवार्कति भावः । एवं प्रोत्साहितः कृष्णः कृणिति स्वामिनिवेशं प्रकटयति नार्तीयेति — एतासु कतरा शोभनतरा कतना शोभनतरा वेति तदर्थं तनथेति तरतमौ तयोर्भावस्तारतम्यम् तद्वर्णातिशयो नार्तीव प्रतिभाति सर्वासां समानरूपत्वात्तत्रापि एतासां जीवानुः प्राणभूता राजीवलोचना ललिता मह्यमभिरोचते नितरां रोचते ।

कृष्ण — मित्र ! तुमने ठीक ही समझा है—तो फिर इन में से किसी एक को रख लो—यही नान्दीमुखी की चतुर राय है ।

ललिता — यह तो किसी भकुगल, लाहवी तोते के द्वारा मनोरय मात्र से अंगूर खाने जैसी बात है ।

कृष्ण — इन सत्रियों के बीच कोई रूप में त्रास कभी-बेशी नहीं है ; तथापि इस मण्डली की प्राणरूपा, कमल जैसे नयनवाली ललिता ही मुझे पसन्द है ।

KṚṢṆA : Friend, well-reckoned so that any one of them may be accepted (in lieu of toll-tax). That is Nāndimukhi's artifice of suggestion.

LALITĀ : (*sarcastically smiling*) This, indeed, is eating grapes only in desire by an unskilled, yet a greedy parrot.

KṚṢṆA : While there is not much to choose among these belles who, being so similar, donot admit of any gradation as better or best, only the lotus-eyed Lalitā, the very life of life, appeals to me most.

1. "मिथा" इत्यधिकः पाठः क्वचिद् ।

वृन्दा — निकुञ्जयुवराज ! निहृतमणिमण्डनेयं राधा । तदेवा भूरि-
भूषणभूषिता ललितैव शुल्ककार्याय पर्याप्नोति ।

कृष्ण — सेयं मुग्धे शिखरदशना पद्मरागाधरोष्ट्री
राजन्मुक्ता स्मितमधुरिमा चन्द्रकान्तस्य विम्बा ।

वृन्दायै प्रीयमाणस्य ललितार्यस्य विवक्षाप्राधान्यादभ्युपसर्गबलं विहाय महामित्यत्र
कारकविभक्ते बलीयस्त्व प्राप्तम् । अन जीवातुरित्यत्र रूपकं, राजीवलोचनेत्यत्र लुप्तोपमा ।

तमेवार्थं पुष्पन्ती वृन्दाऽऽह निकुञ्जेति — हे अमुष्य निकुञ्जस्य वनोद्यानस्य
युवराज । इय राधा निहृतानि भन्तर्निहितानि मणिमयानि मण्डनानि यया साऽस्ति,
(प्रत्युत) एषा भूरिभूषणैः प्रचुराभरणैः भूषिता ललिता एव, तत् सा शुल्ककार्याय
पर्याप्नोति अलम्भविष्यति । एव ललिता प्रशसन्त्यपि राधामेव व्याजेन प्ररोचयति यतः
साऽनाविहृतभूषणाऽधिक सम्पन्ना अन्यथाऽपि सैव निर्वेशयोग्येति व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

वृन्दाया सह मन्वान कृष्णोऽपि तथैव राधैवापरिहेयेत्याह सेयमिति — हे
मुग्धे वृन्दे, आपातत भूरिभूषणानि वीक्ष्य ललितापक्षपातिनि । इय तावद्राधा शिखरं
पद्मदाडिमाभं माणिक्य तद्दशनानि यस्या सा, पद्मरागो माणिक्यमणिस्तद्दधरोष्ट्री
यस्यास्तादृशी, राजन्ति मुक्ताफलानि यस्या सा, स्मितस्य मधुरिमा यस्या सा,
चन्द्रकान्तस्य मणे विम्बा प्रतिच्छाया, उद्गीत भास्वरं यदिन्द्रोपलमिन्द्रनीलं

वृन्दा — निकुञ्ज के युवराज ! यह राधा ही अपने मणिरचित आभूषणों को
छुपाए हुए है । अत एव प्रभूत आभूषणों से विभूषित यह ललिता ही
शुल्क के लिए पर्याप्त है ।

कृष्ण — अरी भोली वृन्दा ! देखो— जिसके अनारदाने जैसे दांत हैं, माणिक जैसा
अधर है, चदरे पर मोती जैसी मुसकराहट की मधुरिमा है, चन्द्रकान्त,
जैसा मुसमण्डल है, ऐसी यह अमकीले इन्द्रमणि जैसी कान्तिवाले

VRNDĀ : O prince ! Rādhā has hidden her jewels This
Lalitā who is profusely decked with ornaments is,
therefore, quite adequate to be equated with the
toll-tax

KRṢṢNA : 49 O simpleton, look here this young Rādhā with
her teeth like ripe pomegranate seeds, her lips like
rubies, her sweet smile resembling brilliant pearls
and her hair lustrous like shining sapphires is the

उदीप्तेन्द्रोपलकचरुचिः पश्य ही राधिकेति

त्यक्तुं युक्ता न किल तरुणी रत्नमालामहिष्ठा ॥४९॥

(इति रावामुप(मनु)पर्वतीति)

राधा — (लीलया साध्वसातिरेकमभिनयन्ती) सहि विसाहे ! परित्ताहि परित्ताहि । [सखि विशाखे ! परिश्रायतां परिश्रायताम् ।]

विशाखा — भो दुर्वारवारण ! इमाए दुर्ललिदाए महावारीए

तद्वन्नीला कचानां केशानां रुचिः कान्तिर्यस्याः तादृशी अस्तीति पश्य । ही विस्मयानन्दे । इति हेतोः रत्नमालया महिष्ठा सर्वधेष्टा, अथवा रत्नानां माला यस्याः सा अत एव महिष्ठा परं महनीया अपि च तरुणी नवयौवना त्यक्तुं युक्ता न किल नूनमिय-
मेवासादनीयेति भावः ।

अत्र सर्वत्र लुप्तोपमालङ्कारः, एकैरस्य गुणस्य ग्राह्यत्वेऽलम्बवत्त्वमपि नैकगुणो-
पादानात्समुच्चालङ्कारोऽपि । 'तन्वी श्यामा शिखरिदशने'ति कालिदासीयपद्यसच्छाय-
मिदं पद्यमित्यवधेयम् । अत्र प्रसादमाधुर्यं गुणौ, अस्पृष्टतिस्वाद्देवर्भी रीतिः प्रायेण,
गुणाख्यानस्य नाट्यालङ्करणम् । मन्दाकान्ता च वृत्तम् ॥४९॥

[इति एवं ब्रुवन् रावामुपसर्पति तामादातुं समीपं व्रजति]

लीलया नाट्येन साध्वसातिरेकं अवाधिक्यमभिनयन्ती सखीं विशाखां साहाय्यं
वाचते राधा सखि विशाख इति — परिश्रायतां रक्षतु रक्षतु भावाधिक्याद्वीप्सा ।

विह्वला वीक्ष्य प्रियसखीं राधां विशाखा त्वतिभूमिं सरन्तं कृष्णं भरस्रवन्तीवाह
भो इति — दुर्वारः दुःखेन वारयितुं शक्यः हठिलदन्तासौ वारणः तत्सम्बुद्धौ मत्तगज ।
अस्याः दुर्ललितायाः दुस्सभावायाः दुरतिक्रम्यायाः महावार्याः महत्या गजबन्धन्याः [“वारी तु

केशपाश से सुशोभित राधिका श्रेष्ठ तरुणिअरे की पंक्ति में सबसे बड़ी छ
है — इसे छोड़ना उचित नहीं ।

(यों कहकर राधा की ओर आगे बढ़ता है)

राधा — (नखरे के साथ अत्यन्त भयनीत सी) अरी विशाखा ! बचाओ, बचाओ ।

विशाखा — अरे उद्दण्ड गजराज ! इस दुर्ललिता गजबन्धिनी का अतिक्रमण

most precious garland of jewels (among beauties),
and, therefore cannot be given up.

(So saying he draws near Rādhā)

RĀDHĀ : (sportively gesticulating excess of fear) Friend Viśakhā !
protect me, protect me.

VIŚĀKHĀ : O, you uncontrollable elephant, when you get
rid of this stiff and tough rope (= difficult Lalitā),

अतिक्रमे सवृत्ते चैव चंपअलदादिवेह्निदाए अभीअ-सरसीए विगाहनं दे सुलह । [भो दुर्बारवारण ! अस्या दुर्लहिताया महागार्या अतिक्रमे सवृत्ते एव चम्पकलतादि चेष्टिताया अमृतसरस्या विगाहनं ते सुलभम् ।]

ललिता — हहो कुम्भसम्भ-पिअगिरिदसिदुर ! एसा जुत्ता ण क्खु अदिभूमी । [हहो कुम्भसम्भ-प्रियगिरीन्द्रसिन्धुर ! एषा युक्ता न शल्यतिभूमिः ।]

वृन्दा — (अपवार्य) सखि ललिते ! चाटुभिरभ्यर्च्यमानासि । मनागद्य

गजबन्धनी"—इत्यमरः ।] अतिक्रमे भङ्गे सृष्टे जाते सति एव चम्पकलतादिभिर्वेष्टिताया अस्या, अमृतं सधुरं जलं तद्वत्या सरस्या विगाहनं मजनं ते सुलभम् भविता । यावत्त्वं गजबन्धन्या बद्धं तावत्स्वमतिक्रम्य चम्पकलतादिपरिसरं तत्र सरसीं यावदवगाहनाय गन्तुं न शक्नोषीति भावः । अनामृतस्य बुधारसस्य सरसीत्यनेन विषयं राक्षसं निगीर्य विषयिमाश्रोपग्रहणादभ्यवसायस्य सिद्धत्वाग्निगीर्याभ्यवसानातिशयोक्तिरलङ्कारः, दुर्लहिता दुष्टा ललिता, चम्पकलताया सख्यः, इत्येव भङ्गथा नामोपेक्षाद् मुद्रालङ्कारश्च । वारणेत्यत्र रूपकम् अन्योक्तिवशादन्यापदेशालङ्कारश्च ।

अनान्तरे कृष्णमतिभूमिं व्रजन्तमननुमवाना ललिता सप्रथमाह हहो इति — कुम्भाद्वटात् सम्भवो यस्य स अगस्त्यमुनिः तस्य प्रियो यो गिरीन्द्रो विन्ध्यपर्वतः तदुद्भवः हे सिन्धुर हस्तिनः । विन्ध्ये वन्यगजा बहवो भवन्तीति प्रसिद्धिस्तन्त्यगजस्योन्मत्तत्वं श्रूयातम् । एषा खलु अतिभूमिः, तत्रायं व्यवहारो नूनं मर्यादोऽङ्गी — न ते शोभतेऽस्माकं पुरतां कैवालयमिति ।

विन्ध्यगजेति प्रतिपादेऽर्थे कुम्भसम्भवादपदार्थापदानमन "उदधिजागृह-जन्मभुव प्रसजा" इतिवभिहतार्थ एव ।

परस्परं चाटुगर्भां नर्मकेलं रस्यन्ती वृन्दा अपवार्याभ्यै धूयमाणं वक्ति ललिता प्रति सखीति — चाटुमि प्रियोक्तिमि अभ्यर्च्यमाना असि त्वम् अनुनाथ्यसे । मनाक्

हो जाय ते ही चम्पकलता आदि से घिरी हुई इस अमृत सरसी में अवगाहन करना तुम्हारे लिए सुलभ हो सकता है ।

ललिता — भरे अगस्त्य ऋषि के प्रिय पर्वत के गजराज ! इस तरह मर्यादा अतिक्रमण उचित नहीं ।

वृन्दा — (एक तरफ) सखि ललिता ! बड़ी आपत्तनी से तू मनायी जा रही है ।

then alone it would be easy for you to have a plunge in the nectar-lake (= Rādhā) surrounded by plants of Campā (= Campakalatā) and others

LALITĀ : Oh ! insolent Vindhya elephant, this kind of transgression is certainly not proper.

VRNDĀ : (aside) Friend Lalitā ! you are entreated with coaxing words Please keep quiet for a moment Let's see

तूष्णीं भव । पश्यामो भावोद्भासितामनयोन्व्यावहासीम् ।

कृष्णः — सद्यनर्दिनि ! किं पलायसे ? शुल्कमप्रदाय दुर्लभा ते पदादपि पदान्तरगतिः ।

राधा — किं अहो वणिज्जाजीविआओ जं घट्टआलदो भएण पला-
इस्सम्ह । [किं वयं वाणिज्यजीविका यद्घट्टपालाद् भवेन पलायिष्यामहे ।]

कृष्णः — साधु, साधु । क्षणं स्थिरीभव । यावदेष ते पयोधरोपरि

किञ्चिदकालमतः तूष्णीं भव मौनं धारय । अनयो राधामाधवयोः भावोद्भासितां रतिप्रवर्णां व्यावहासीं व्यतिहारेण परस्परं प्रयुज्यमानाम् अवहासीं नमोऽपि पश्यामः । अत्र अनुभूतिसामान्यार्थे दशैः प्रयोगः न केवलं चाक्षुषप्रत्यक्षमात्रव्यवस्थितः । एतदन्तराले कृष्णः राधा सम्बोधयति सद्येति — सद्यनि गेहे एव नर्दति शब्दायमाना भवतीति सद्यनर्दिनी । अत्र सद्यपदमुपलक्षणार्थकम् परिचितम्बजनसामान्यबोधकम् । ललितादिसखी-जनेषु तदाश्रयेण परेष्वपि यथेच्छं प्रलापिनोत्तर्यः । तत्सम्बुद्धौ हे राधे ! किं पलायसे, शुल्कमप्रदाय पदादेकस्मात् पदान्तरं अन्यत्पदं यावदपि ते गतिः दुर्लभा दुस्साध्येत्यर्थः ।

स्वीयं दार्ढ्यं बोधयन्ती राधा प्राह किम् अम्ह इति — अम्ह इत्यहोवाचकम् । किं वयं वाणिज्येन वस्तु-क्रय-विक्रयेण जीविका निर्वाहसाधनं यासां तादृशः स्मः यतः श्रमविषये घट्टपालाद् भवेन पलायिष्यामहे — न वयं विभीमः इति तात्पर्यम् । घट्ट-पालादित्यत्र भयहेतौ पञ्चमी ।

एतन्निशम्य प्रत्युत्तररूपेण कृष्णो राधां भावयन्निव प्राह साधु साध्विति - समीचीनं पद्वेयम् कथं न त्वं विमेषि — क्षणं स्थिरीभव हृदतां धारय यावदेषोऽहं ते तव [शिरसि] पयोधरोपरि मेघमण्डलोपरि लक्षितां हृदयमानां नक्षत्रमालां

कुछ देर चुप तो रह ताकि इन दोनों राधा-माधव-की परस्पर भावभीमी हूँसी मज़ाक तो देखें ।

कृष्ण — बारी घर में शोर मचाने वाली ! किधर भाग रही हो, खुंगी अदा किए बिना एक पैर भी हटना दुर्बन्ध है ।

राधा — क्या हमारा व्यवसाय वाणिज्य है कि हम घट्टीपाल के भय से भाग जायगी ?

कृष्ण — शाश्वत ! क्षण भर टिकी रहो जब तक तुम्हारे पयोधर पर झलती हुई नक्षत्रमाला को अपहरण करने के लिए मैं सज्ज हो जाता हूँ ।

the mutual derision of these two (Rādhā & Kṛṣṇa) -
refulgent with emotions.

KṚṢṆA : O ! dunghill bird ! how - you run away ? You can't move even a step without paying the toll-tax.

RĀDHĀ : Are we traders to run away in fear from the Toll-chief ?

KṚṢṆA : Good ! good ! stand steady for a while please, as I get ready to take away the starry necklace seen on

लक्षितां नक्षत्रमालामपहर्तुं कल्पतामासादयामि ।

राधा — एसा सुदीर्घतमा तामसी सामा । ता कुदो कलसि अब्भुग्गमा-
संका वि । [एसा सुदीर्घतमा तामसी श्यामा तस्मात्कृत कल्पस्याभ्युद्गमाशङ्कापि ।]

कृष्ण — (रिमत कृत्वा) प्रोद्धसचण्डकरे प्रफुल्लपुण्डरीनेक्षणे विस्फुरति,

तारकाणा धेणिम् अपहर्तुं कल्पता प्रातःकालत्वमासादयामि । “प्रत्यूपोऽहर्मुखं
कल्पम्” — इति कोषरचनात् सूर्योदयवेलायै कल्पप्रयोग — एतादृश महदद्भुत
कृत्वा ते दर्शयामीति भयहेतौ असाधारणक्रियाशालितोपपत्तिः । श्लेषेण श्वेत्सित गमयति
यद्येवोऽहं तत्र पयोधरोपरि कुचमण्डलोपरि लक्षिता लसन्ती नक्षत्रमाला सप्तविंशति-
मुक्ताघटिता मालामपहर्तुं रयता समर्थत्वम् आसादयामि । “कल्प सज्ज नीरोग-दक्षेपु”
इति मेदिनी । अत्र श्लेषालङ्कारः ।

कृष्णोत्तेर्द्वितीयमर्थमाकल्पयामि प्रथममेवार्थं परमार्थतो गृहीत्वा तथैव श्लेषेण
प्रत्याह राधा एसा सुदीर्घेति — एसा तामसी तमसाऽन्धकारेण बहुला श्यामा
कृष्णपक्षीया रजनी, तस्मात् हेतोः कल्पस्याधुना प्रभातस्य अभ्युद्गमस्य आशङ्का
सम्भावनापि कुत भवितुमर्हतीति श्लेषः । श्लेषमर्यादया तामसी कोपवती श्यामा
सुन्दरी तत्र कल्पत्वस्य सामर्थ्यस्याभावः, अपि च तामसी कृष्णपक्षीयेत्यनेन कृष्णानुसृत्येन
वर्तमानाया कुत सामर्थ्यस्य प्रयोगावकाश इति निगूढव्यङ्ग्यार्थे तिरस्त्रितवाक्यत्वम् ।
अपि च नक्षत्रमालापत्रे दय सुदर्षा जगित्वाकृष्यादातुमयोग्या तामसी नीलमणिघटिता
श्यामा लक्षणेति च । अत्र श्लेषालङ्कारः ।

तस्या वाक्यवातुरीप्रमुदित कृष्ण पुनस्तामात्मनि सूर्यत्वमारोपयन् व्याहरति
स्मितपूर्वकं प्रोद्धसदिति — प्रोत्सन्तो देदीप्यमाना चण्डा करा यस्य तादृशि
अपि च प्रकृतानि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि एव ईशणानि लोचनानि यस्य तादृशि, सूर्यं
विस्फुरति उदिते सति, तामसी श्यामा रानि, हारित अदृष्टता गत ताराणां नक्षत्राणाम्

[>मेघमण्डल पर दिखनेवाली ताराओं की पक्ति को लुप्त करने प्रभास
यन जाता है ।]

राधा — यह बहुत लम्बी वाली रात है, इस समय पौ फटने का कोई अन्देशा
नहीं है [> यह बहुत प्रचण्ड तमोगुणी श्यामा (तरणी) है, माला
अत्यन्त लम्बी है अतः पूव तुम्हारे समर्थ होने का कोई प्रश्न नहीं ।]

कृष्ण — (मुसकराने हुए) प्रचण्ड त्रिणो से देदीप्यमान, प्रिस्मित कमलरूपी
नयनो से सुशोभित सूर्य के उदयमान होते ही ताराओं की लम्बी

your breast (> as I await the daybreak for the
stars shining on clouds to disappear)

RĀDHĀ . This is a long, dark night So, now, there is no
apprehension of daybreak.

KRṢṆA : (smiling) No sooner the Sun glowing with his hot
rays and eyes in the form of full blown lotuses rises

हारितारोरुहारा स्खलिततमिस्रवसना तामसी श्यामा स्वयमेव सदा पलायते ।

राधा — हन्त सूर ! राहुत्याणे ण वसु चण्डअरस्स चण्डिमा ।
[हन्त सूर्य ! राहुत्याने न खलु चण्डकरस्य चण्डिमा ।]

उरुः प्रशस्तः मुदीर्षो वा हारः कण्ठमाला यस्याः सा, अपि च स्खलितं संयुतं तमिद्यमेव वसने परिधानं यस्यास्तादृशी भूत्वा स्वयमेव सदा प्राकृतिकनियमवशात् पलायते ।

रवौ उदिते सूर्यविकासीनि कमलानि उद्भसन्ति तान्येव सूर्यस्य नयनानि कल्पन्ते, तदा तारकाणि रजनीनायिकायाः मुक्ताहाररूपाणि निलीयन्ते, रजन्याश्च तमः एव नीलं वासोऽपि स्वयमेव धंसते इति निमग्नवर्णनादत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, चण्डकरेत्यत्र रश्मय एव वराः इत्यत्र छिद्ररूपकमितरत्र निरङ्गरूपकम् । स्खलितवसनेत्यादिविशेषणैः नायिकाव्यवहारसमारोपस्य गम्यमानत्वादत्र समासोक्तिरलङ्कारश्च । चण्डकरेति विषयिणा प्रकृतस्य विषयस्य कृष्णरूपस्य, श्यामा पौडशवार्पिकीति अग्निधानमहिम्ना राधाया-
ध्वान्नाभ्यवसनात् श्लेषेणान्यविशेषणानामपि निमीर्षार्थानुयोगित्वादत्र प्रशस्यः अति-
शयोक्तिरलङ्कारः । तेन च प्रकृतार्थे प्रोद्भसन्ती चण्डी विकसिणौ करौ पाणी यस्य तादृशे,
प्रफुल्लपुष्परीकेक्षणे विकचपद्मनयने कृष्णे (मयि) विस्फुरति पुरत उपस्थिते सति श्यामा
नवयौवना अत एव मुग्धा तामसी कोपवत्यपि सती भावोद्रेकवशाद्स्खलितवसना सदा
निसर्गैव पलायते भयकम्पाद्यनुभावामिभूताऽपसरतीति प्रतीयमानार्थचमरकृतिः ।

आत्मनि सूर्यत्वमारोपयन्ते कृष्णं नर्मणा प्रतिवक्षि राधिका हन्तेति —
हन्त इति विस्मये । हे सूर सूर्य [प्राकृते 'सूर' इत्यस्य द्वयर्थित्वात् शर इत्यपि
गृहीतेऽर्थे उपहासो व्यज्यते एव ।] राहुत्याने राहोत्थाने न खलु चण्डकरस्य सूर्यस्य

कतार लुप्त हो जाती है, अन्धकार के आवरण को स्वयं ही खिसकाती
हुई अंधेरी रात सदा भाग जाती है ।

[> खिले हुए कमल के समान नेत्रवाले नायक के प्रचण्ड हाथ आगे
बढ़ने पर चाहे कितनी तामसी श्यामा नायिका क्यों न हो, उसका
चमकीला हार दोलायमान होने लगता है और उसका परिधान स्वयं
शिथिल हो जाता है — और साथ साथ वह भी ।]

राधा —

अरे सूर (> सूर्य; शूरवीर) राहु के उत्थान होने पर चण्डकर की
प्रचण्डता कहाँ रहती है !

than the dark night disappears of her own accord
with her beautiful necklace of stars snatched away
and her garment of darkness dropped. (> as Kṛṣṇa
with his glowing fierce arms and full-lotus-like eyes
appears, the angry beloved always submits with her
beautiful starry necklace removed, and her dark
clothes dropped.)

RĀDHĀ : What a pity ! O Sun ! at the rise of Rāhu the hot Sun
can no longer retain his fierceness,

कृष्ण — पश्य दुर्निपहतायुतोऽयं चक्रलक्ष्मा । कथं तदुत्थानं सम्भाव्यते ।

राधा — (विहस्य) हंत ! फुत्कार-दुर्विषेण हतायुतं चक्रलक्षणं, गाभरणाभ ! मोहदाहणं विषाणं महासारं किं ति उल्लासेसि । तुमं गम्भरं गदुअं मुरलिआ-णाइणीं चुवेहि । [हन्त, फुत्कारदुर्विषेण हतायुतचक्रलक्षण ! नागरनाग मोहदायिना विषाणा (> विषाण) महासारं किमिति उल्लासयसि ? त्वं गम्भरं गत्वा मुरलिका नागिनीं चुम्ब ।]

चण्डिमा प्रचण्डत्वं प्रगल्भतां प्राप्तविषयीभूतत्वात् । [प्राकृते प्रयुक्तस्य राहोत्थानेति पदस्य राधोत्थानेति संस्कृतेन विपरिणामे, हे शूर ! राधाया उपस्थितौ तव प्रगल्भं न प्रचलिष्यतीति साक्षेणेति ।]

कृष्ण राहोत्थानस्य सम्भावनां प्रत्यादिशन्नाह पश्येति—[अनं स्वयं दक्षिणकरं विस्कार्य प्रदर्शयन्नाहेति नाट्यधर्मी अभ्याहरणाय ।] पश्य अयं दुर्विषहतां दुस्सहतां तथा युतं चक्रं लक्ष्मं चिह्नं यस्मिन् तादृशोऽसौ करः । मम पाणौ चक्रं जृम्भते, तथा सति तदुत्थानं राहो प्रगं भवत्वं कथं सम्भाव्यते आश्चर्यते — यत् चक्रात् स निमेषेति । पुरा तावदमृतवितरणप्रसङ्गे देवेषु निलयोपस्थितस्य राहोद्विशरं मोहिनीरूपनारिणा हरिणा चक्रेण छिन्नं इति पौराणिकी कथाऽनानुसन्धेया । दुर्विषेण हतान्ययुतान्यसङ्ख्येयानि प्रतिपक्षिणा येन तादृश इति लिटोऽर्थः, अथवा हतानि अयुतानि चक्रस्य लक्षणानि यस्य ॥ तत्सम्बुद्धौ इति ।

श्रुत्वैतत् राधा विहस्य प्राह हन्तेति—फुत्कारं वेगेन श्वासनिर्गमरतस्य दुर्विषेण हताया असह्यतां तथा युतमपि चायुतं चक्रलक्षणम् यस्य स तत्सम्बुद्धौ नागरेषु नागस्तस्यापि मोहदायिनं मूर्च्छाकरं विषाणं दत्तं महासारं महान् आसारं धारासम्पातं यस्मात् तत् विषप्रवाहिं अथवा विषाणां महतीं शक्तिं निमित्तं मुख्यं उल्लासयसि आस्फालयसि ? मन्दीभूतप्रभावः ।

कृष्ण — देखो यह (इधेली दिशाने हुए) घट से अङ्कित है, जो कि असह्य है, भक्त राहु के उत्थान की कहीं सम्भावना है ? (कारण, चक्रांकित विष्णु को देखकर राहु घबराता है)

राधा — (हँसकर) अरे ! फुत्कार के कारण निष्प्रभ हजारों चक्रलक्षणों से अङ्कित नागर नाग ! (नाग = अष्ट, गजराज, सर्प) 'अब तुम कल्पित सामर्थ्य का आदर्भर क्यों रच रहे हो ? जानो, अपनी गुफा में जाकर मुरली नागिन का ही चुम्बन करो ।

KṚṢṆA Look at this (my right palm) having the sign of a discus, the force of which is unbearable, how, then, is the rise of Rāhu possible ?

RĀDHĀ (laughing) What a pity ! O city bred serpent, with your myriad hall-marks of discus destroyed by the deadly poison poured out by the hissing (of Kāśhya serpent), why do you make a show of the great strength of your false (deadly outpour of) poisons ? Better go to a cave and kiss your serpent-spouse, the flute.

कृष्णः — शुल्कनागरि ! तथ्यमेव नागरनागः सुप्रतीकोऽयं यत् पद्मिनीनां वः करहाटकमाक्रष्टुकामो महासारं विपाणमुल्लसयति ।

राधा — पद्मिणीए वराडअस्स वि अप्पदाणं जाणीहि । [पद्मिन्या वराटकस्याप्यप्रदानं जानीहि ।]

(इदमेव ते श्रेयो यत्) त्वं स्वकीयं गृहं गत्वा स्त्रीयां मुरलिकारुपिणीं नागिनीं चुम्ब । इह नास्ति तेऽवकाशः इति ।

राधया प्रोक्तं नागरनागमिति परामर्शं स्वीकृत्य तदुपरि नमं कुर्वाणः कृष्णो राधां सम्बोधयति शुल्केति — अयि शुल्कव्यवहारे नागरि चतुरिके, व्यञ्जनया शुल्केन लभ्ये नागरि सुन्दरि ! तथ्यमेव अयं नागरेषु चतुरेषु नागः इव श्रेष्ठः, अपि च सुप्रतीकः शोभनानि प्रतीकान्यद्भानि यस्य सः, नागपक्षे सुप्रतीक इत्यष्टदिग्गजेष्वन्यतमस्य नाम । “ऐरावतपुण्डरीकधामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीका अष्टौ दिग्गजाः ।” कमलवनप्रियो हस्तीति निसर्गः, अत एवाह स नागः पद्मिनीनां कमलनीनां पक्षे उत्तमस्त्रीणां करहाटकं शिफाकन्दं नायिकापक्षे करयोः हाटकं सुवर्णाभरणादिकम् आक्रष्टुकामः महासारं वलवत् विपाणं दन्तमुरलसयति प्रवर्तयति । अत्र सर्वत्र श्लेषालङ्कार एव रूपकोपस्कारकः ।

नायिकापक्षे योज्यमानमर्थं गृहीत्वा राधा प्रत्युत्तरयति पद्मिन्येति — पद्मिन्या पद्मिनीलक्षणाभिव्यक्तया नायिकया (प्रकृते राधया) वराटकस्य अपि, करहाटकं दूरे आस्ताम्, कपर्दकस्यापि [कमलिनीपक्षे वराटको बीजकोपः तस्यापि] अप्रदानं अदीयमानत्वं जानीहि । उल्लासयतु नागः कियन्तमपि एवं विपाणं किन्तु कमलिनी तु

कृष्ण — शुल्क की अदायगी में चतुराई दिखाने वाली ! सचमुच यह नागरनाग (१. श्रेष्ठ हाथी, २. चतुरों में श्रेष्ठ) सुप्रतीक नामक दिग्गज (> सुन्दर प्रतीक = अङ्ग से शोभित) है, जो तुम पद्मिनियों (१. उत्तम स्त्री, २. कमलिनी) के करहाटक (१. हाथ में धारण किये हुए सुवर्ण, २. कन्द) को खींचने के लिए महासार (बड़े बलवान्, २. धारासम्पात को करने वाले) अपने विपाण (१. शृंग; २. गजदन्त) को उल्ला रहा है ।

राधा — पद्मिनी का एक वराटक (स्त्री पक्ष में कौदी, २. कमलिनी के पक्ष में बीजकोप) भी मिलने वाला नहीं है — यह समझ लो ।

KṚṢṢṢA : Oh clever assessee girl ! this handsome elephant is certainly a clever one, for he is projecting his strong tusk with a desire to uproot you, the water-lilies. (> Certainly, this polished clever elephant (in myself) is spreading his strong hand to snatch the gold ornaments from the hands of the Padmini type of beautiful young women like you.

RĀDHĀ : Be sure that even a cowrie will not be available from Padmini.

कृष्ण — कामिनि ! वराटिकयापि किमात्मदानं कर्तुमुद्यतासि ?
यद्यमर्थग्रहिलश्चरुती नाङ्गनामिस्तुष्यति ।

राधा — (सोत्प्रास विहस्य) हन्त कूटघट्टमण्डलाहण्डल, प्यसीद
प्यसीद । सुलुक्किकिदे सअं चेअ कारुण्णेणाणुणेह इमं जण [हन्त कूटघट्टमण्डला-

बीजकोपमपि न दास्यति, नायिकापक्षे नागरनाग नियदपि चाट्ट करोतु नाम पद्मिनीत्वेन
परामृष्टा नायिका तु कपर्दमपि न दास्यति इति भावः ।

श्रीराधावचने 'अ प्यदाणम्' इति प्राकृतपदम् यस्य 'अप्रदानम्' इति संस्कृतम् ।
समङ्गश्लेषेण पदमिदम् अप्य दाणम् (> आत्म दानम्) इत्यपि योजयितुं शक्यम् ।
वराट वर स्वच्छन्दतया अटति कामनापु हिण्डते वराङ्गायेत्यसौ, तत् स्वार्थं क्वनि
वराटकेति रूपम्, तस्य वराटकम्येत्यत्र प्राकृत चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, संस्कृते च सम्प्रदानस्थाने
गर्हाया षष्ठी । एव विहितेऽन्वये भङ्गान्तरेण चतुरा नायिका पद्मिनीरूपा वरादाय
हृण्णायामदानं प्रतिश्रुणुते — इति हार्दमाकृत विभाव्यम् ।

कृष्णस्तदेवाकृत परित्यज्य व्यतिकरेऽस्मिन् स्वयङ्कृती राधा म्याने कामिनीति
सम्बोधयन्नाह कामिनीति — अयि प्रसस्त उद्विच काम अस्या अस्तीति
कामिनि । (अत्र प्राशस्त्यार्थे इति) । वराटिकया तदर्थमपि किं त्वमात्मदानं स्वाङ्गसमर्पणं
कर्तुमुद्यतासि, एवमसि ममथोन्मथिता शुक्लनागरी त्व, यद्वराटिकामात्रेण स्व दिग्भसीति
सोल्लुण्ठोपहास तनाभीप्सितमप्यर्थं प्रत्यादिशञ्चिव शुक्लप्रहणस्यैव महता दर्शयञ्चिवाह
कृष्ण यद्यमिति — यद्य तव पुरो हृद्यमान चक्रवर्ती घडाधिकारी (चक्रेण सह वर्तते
असौ कृष्ण) अर्थग्रहिल शुक्लद्रव्यस्यादाने वदाग्रह अङ्गनामि न तुष्यति, स तु शुक्लमेवा-
दित्पुरिति भावः ।

पूर्वाशयमेवाजयन्ती राधा पुनर्द्वयर्थिना वचसा सोत्प्रास सोल्लुण्ठ हसन्ती कृष्णमाह
हन्तेति — कूटघट्टमण्डलराण्डल कूट षण्टाचारी घट्टमण्डलराण्डल इन्द्र, अथवा
घट्टमण्डले सबहु घट्टे कूट शिखर प्रधान कूटघट्टमण्डल तस्य आसण्डल तत्सम्युद्धौ हे

कृष्ण — श्री कामिनी ! एक कौड़ी से तुम आत्मदान करने उद्यत हो गई हो -
यह अर्थग्रहण का हठी चक्रवर्ती अङ्गनाभों से सन्तुष्ट होने वाला नहीं है ।

राधा — (उपहास करती हुई) श्री छालबाज़ चुगी चौकी के मुरिया !
मेहरबानी करो, चुगी के मामले में तुम ही स्वयं दया भाव से अनु-
गृहीत करो ।

KRṢṢNA Lustful woman ! are you prepared to give yourself
in place of a cowrie ? This sovereign, who is relentless
in pecuniary matters, is not satisfied with women
(in lieu of money)

RĀDHĀ (laughing in derision) Rogue of a toll-chief ! please,
please, you yourself kindly oblige these people (i. e.
us) in the matter of toll-tax.

खण्डल ! प्रसीद, प्रसीद, शुल्ककृते स्वयमेव कारुण्येनः। अनुगृहाण इमं जनम् ।]

कृष्णः — (स्फुटं विहस्य) चण्डि ! स्वार्थपण्डितासि, यदुपहासमुद्रयैव कृता काकुर्भङ्गिभरेण भवत्या वास्तवे पर्यवसाय्यते । ततस्तथ्यमाकर्णय —

गव्यभारभरभुग्नकन्धरां त्वद्विधां विधुरगात्रि ! मद्विधः ।

स्प्रष्टुमप्यहह लज्जते पदा, दैन्यमाचर न हासदम्भतः ॥५०॥

कपटपटो प्रधानघटप्रमुख ! प्रसीद प्रसीद नितरां सुप्रसन्नो भव वीप्सायां द्विदृष्टिः । शुल्ककृते शुल्कविषये परञ्च स्वयमेव कारुण्येन कृपाभावेन इमं जनं शुल्कदानधमया अनुगृहाण उपकुरु— मा शुल्कं गृहीष्टाः, निगूढार्थस्तु शुल्ककृते शुल्कस्थाने विनिमयेन इमं जनं कारुण्येन प्रणयसान्द्रसामिश्रेण अनुगृहाण रवीकुरु इति स्वामिसारं प्रस्तौति । “आदौ वान्यः स्त्रिया रागः” इति भरतोक्तदिशा नायिकाभिमुख्यं पुरस्कृते कविरित्यवधेयम् ॥

अतिप्रसक्तोऽयं प्रस्ताव — इति निदर्शयन्नैव तम् परिहासेनावहित्थते चण्डीति— अत्र चण्डीति सम्बोधनं सामिप्रायम्, या पुरा कोपं नाटयन्ती साक्रोधं व्याजहार सैवे- दानीमात्मानं ग्राहयितुमुत्सहमानेति उत्प्रासयितुं प्रयुज्जमत एवात्र परिकराङ्गुरालङ्कारः । स्वार्थपण्डिता स्वाभीष्टघटने निपुणाऽसि यदुपहासमुद्रया परिहासप्रसङ्गेन कृता काकुः षकोक्तिः भवत्या भङ्गिभरेण व्याजबलेन वारतवे तात्त्विकरूपेण पर्यवसाय्यते विपरिणम्यते । यन्मयोपहासरूपेणोक्तं तद्भवत्या तथ्यतया परिणम्यते । ततः अत एव तथ्यं वस्तु आकर्ण्य गव्यभारेति — अयि विधुराणि क्लिष्टानि गात्राणि यस्यास्तादृशि तन्नि । मद्विधः सरभसरतिदृढः गव्यस्य नवनीतस्य भारभरेण भाराधिक्येन भुग्ना नता मुटिता कन्धरा यस्यास्तां त्वद्विधां त्वादृशी शिथिलाङ्गी पदा चरणेन एकेनापि स्प्रष्टुं लज्जते नोत्सहते । अहह हासदम्भतः उपहासव्याजेन दैन्यं न मा आचर दीनभावमात्मसमर्पणरूपं मा दर्शय । अत्रापि नायकगता इष्टार्थप्रत्यादेशरूपाऽवहित्थं ।

अत्र प्रसादो गुणः, वृत्त्यनुप्रासः, वैदर्भी रीतिः, रथोद्धता वृत्तम् — “राजराविह रथोद्धता” — इति लक्षणात् ॥५०॥

कृष्ण — (खिलखिला कर) अरी चण्डी ! अपने मतलब की यही पक्की हो ; जो मैंने तुमसे परिहास के रूप में कहा था उसी व्यङ्ग्योक्ति को तुम वास्तविक रूप में परिणत कर रही हो । तो तुम थय सच बात सुनो —

हे परिभ्रान्त गात्रवाली ! नवनीत के अतिशय भार के कारण जिसकी गर्दन टूटे जा रही है ऐसी तुम जैसी को तो मुझ जैसा व्यक्ति

KR̥ṢṢṢṢA : (*laughing loudly*) You, angry woman ! are clever in attending to your own interest. The mode of your expression, though humorous, ends, by the very excess of its periphrasis, in revealing the truth. So listen to the fact —

50. Dear feeble-bodied girl ! a man like me would feel ashamed even to touch with his foot a woman like you whose neck is bent by the heavy weight of butter

राधा — (स्मित्वा) इअं चेअ महाविडम्बणे वि किञ्जंतम्मि सुहु सकार-
बुद्धीए दप्पुद्धरदा णाम भणिअदि । [इयमेव महाविडम्बनेऽपि क्रियमाणे सुष्ठु
सत्कारबुद्ध्या दर्पोद्धरता नाम भण्यते ।]

सिंगारोचितदामा' विअस्सणो होसि सब्बदो भद् ।

कलिदे जम्बूलउडे प्पसादमणणेण जं पुछो ॥५१॥

[शृङ्गारोपितदामा विलक्षणो भवसि सर्वतोभद्र ।

कलिते जम्बूलगुडे प्रसादमननेन यत् फुल ॥५१॥]

नायकमोद्धरता वीक्ष्य स्मेरा राधा कृष्णमुपहसति इयमिति — महाविडम्बने
उत्कटपरिहासे क्रियमाणेऽप्युपहसितमिदं मे सत्कार इति बुद्ध्या मिथ्यामिनिवेशेन दर्पाद्धरता
गर्वोच्चिता नाम नूनं भण्यते । उपहासप्रसङ्गन वक्तव्यया बह्वादरे प्रदर्शिते गर्वान्ध
अहो निया मे सत्कार इति मत्वा उद्धतत्वं यथा धत्त तथैव त्वमपीति अविक्षेप ।
तमेवार्थं विशदयति शृङ्गारेति — हे भद्र क याणिन् त्वं शृङ्गार उज्ज्वलोऽपि सन्
सर्वतः विलक्षण विगतरक्षण मा भवसि । “शृङ्गार शुचिदुज्ज्वल” इत्यमर ।
यत् जम्बुले कलेद्विवशे दिने गुडे कठिते सति उपहारीकृत सति असौ महान् प्रसाद
इत्येव मननेन कथनया पुनर्गर्वान्धनं सज्जात । एतावत्कालपर्यन्तं परिहासद्वारा
विषमतां गताय तैस्त्वार्षणप्रस्तावमात्रेण तथैवोत्पुनः यथा हिंस्रो विवशो जन गुडखण्डमवाप्य
महतीं सन्त्रिंशया मनुते — भङ्गवन्तरेण त्वं सत्यं गौरेवासि । तत् यथा — हे भद्र
बलीवर्द । ‘उक्षा भद्रो बगीवर्द’ इति कोप । त्वं शृङ्गार शृङ्गारमिषति असौ विपाणसह-
दुतोऽपि सन् तदा मा विलक्षण गोवमश्रय भव (शृङ्गारोऽपि तदा + मा) यत् जम्बूदक्षस्य
लगुडे दण्डप्रहारे दत्तेऽपि तं प्रसादं सत्कारोऽयमिति मत्वा फुल । इदमन्यथाऽपि योजयितुं
शक्यते — हे भद्र बलीवर्द । शृङ्गे आरोपितं दामं रज्जु यस्य स त्वं सर्वतः विलक्षणो विचित्रो
भवसि, पुनश्च जम्बूलगुडे काष्ठदण्डे स्मृतिं बद्धे सति त्वं प्रसाद इति मत्वा फुलं
प्रसन्नो भवसि । कृष्णपक्षे ह भद्र गवां चारणाद्यं जम्बूलगुडे बलिते दत्ते सति असौ
प्रसाद इति कृत्वा प्रसुदितो भवसि ।

इह न वाच्यो न वा प्रतीयमानोऽर्थधर्मत्कारी चूपितोऽपि पिबुमद्वद्विरसायते ।
बन्धोऽप्यनतिरिक्चिकर वागोवाक्यमात्रपटक् तथापि बलवत्प्रवृत्त्यनुहप । प्रादुर्भूते इयं गथा ;
संस्कृतच्छायायामियमार्था जाति ॥५१॥

पैर से छूने में भी लज्जा का अनुभव करता है, अतः इसी के नाम पर
तुम इस प्रकार दीनता न दर्शाओ ॥५०॥

राधा —

(सुसकराती हुं) विडम्बना को भी सत्कार समझ लेना इसे ही तो
गर्वीहासन (पेट) कहत हैं — हे भद्र (१ वृषभ १ रुद्राशय) — सींग

RĀDHĀ

(lit the products of the cow) So donot betray your
wretchedness with a hypocritical laughter

(smiling) This is what is called gross vanity which
takes even abject humiliation as respectful treatment.

51 Blessed one (Bullock) 'you become extraordinary
with a garland put on your crown (with a rope tied

(सर्वाः सशब्दं हसन्ति)

कृष्णः — सम्प्रति वाणी विश्राम्यताम् । पाणी हीरकहारं हरताम् ।

राधा — पाणिपल्लवस्त कुतो^१ वज्राणं प्लवसणे साहसं । ता अलं मुहाडोवेण । एसा तुम्हाणं पेक्खंताणं चलिदस्सि । [पाणिपल्लवस्य कुतो वज्राणां स्पर्शने साहसम् ? तदलं मुखाटोपेन । एषा युष्माकं प्रेक्षमाणानाञ्चलितास्मि ।]

कृष्णः — सुदीर्घकुन्तलपक्षासि, तत्स्फुटमुद्गीय गमिष्यसि ।

[सर्वाः सहचर्यः वृषभाय लगुडप्रहारप्रयोगं ध्रुत्वा सशब्दमुच्चैर्नादं हसन्ति]

एवं मोघेन वाचिकनर्मणा परिधान्तो वक्रोक्त्या विजितो नायकः क्रियापरत्वं प्रस्तुवन्नाह सम्प्रसीति — सम्प्रति वाणी विश्राम्यतु । संवादमात्रेणालम् इत्याह । पाणी (पाणिपल्लवेन इति पाठे पाणिः पल्लव इव तेन, एवं कृते तृतीयान्तस्य हरतामिल-नेनान्वयो न घटेत्) हीरकहारं हरताम् ।

तत्रापि परिहासमुखी राधा वदति पाणीति — पाणिपल्लवस्य कुतः वज्राणां हीरकाणां स्पर्शने साहसः ? पल्लवम् कोमलं कथं कठोरं वरतु आदातुं शक्नुयात् तदलं मुखाटोपेन अतः वागाढम्बरेणालम् । एषाहं युष्माकं प्रेक्षमाणानां पश्यतां चलितास्मि ।

कृष्ण आह सुदीर्घेति — सुदीर्घाः कुन्तलाः केशाः एव पक्षा यस्याः सा, त्वं तः पक्षैः स्फुटं नूनं उद्गीय गमिष्यसि । किमिति शेषः इति कुसूहलप्रहणेऽपि

पर माला के पहिनाने से तुम हर तरह विलक्षण वीख पड़ रहे हो; साथ ही अब जामुन का दण्डा और धमा दिया तो तुम उसे महान् सरकार समझ कर फूल उठे ॥५१॥

[सब झिलझिला कर हँस पड़ते हैं]

कृष्ण — अब मौखिक चर्चा रहने दो । हाथों को हीरे का हार खींच लेने दो ।

राधा — इन कोमल हाथों से वज्रों (हीरों) को छूने की हिम्मत ! रहने दो तुम्हारा यह मौखिक दम्भ (= शैथी) । तुम्हारे देखते देखते मैं यह चली ।

कृष्णः — भरी ! लम्बे लम्बे घुघराल बाल के पंखवाली तू है; इसीलिये सामने ही

to your horns); the moment a club made of a jāmbū wood is given to you for tending cattle (some gur = jaggery is given to you on a rainy day) you bloom, happy, considering it a great honour.

(All laugh loudly)

KRṢṢṢA : Speech may rest now ; and let the hands take away the necklace of jewels.

RĀDHĀ : Can a sprout-like hand dare touch diamonds (lit. pieces of thunderbolt) ? Enough of your bragging. Here I go under your nose.

KRṢṢṢA : Sure enough, you will go flying ; for, you have wings in the form of long locks of hair.

१. क्वचित्पाठे 'कुतो' — इति नास्ति ।

राधा — सख्खदा हि सारिकासहस्र-सेवारद । णाहं सारी जं
उड्डिस्स । [सर्वदा हि सारिकासहस्रसेवारत । नाहं शारी यद् उड्डियिष्ये ।]

कृष्ण — लोलाक्षदायभजनादष्टापदमभिधृतासि पुरः ।

इति शारी भवसि त्वं शृङ्खलयिष्याम्यतो भवतीम् ॥५२॥

अवेतुमर्हति । पक्षे सुदीर्ये कुन्तल्पक्ष केशपाश यस्या सा तादृशीति । "पाश-
पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थं कचात्परे" - इत्यमर ।

तत्र राधा प्रतिवक्ति स्वर्ग्यदेति — सर्वदा अभिसारिकासहस्रस्य सेवायां सेवने रत ।
नाहं शारी सारिका यद् उड्डियिष्ये । प्राकृत "सर्वदा हि सारिका-०" इत्यत्राभिसारिकापद
संयोज्य गृहीतुं शक्यम्, त्वं सारिकासहस्रसेवारतोऽसि नाहं सारिका यद् उड्डियिष्ये ।

शारीपदं लिष्टमयथा संयोज्य कृष्णरत्नं शारी भवसि इति राधा प्रतिवक्ति, शारीत्वं
च तस्या उपपादयति लोलाक्षेति — लोलौ द्यूतप्रसङ्गे सततं स्फुरतौ अक्षौ पाशकौ
तयो दायभजनाद् क्षपप्रसङ्गेन अष्टापदं शारिफलं खेल्पट्ममि धृतासि पुरं पुरस्तात्
न्यस्ताऽसि — अतः त्वं शारीफले यस्या शारी एव भवसि इति हेतोः त्वां शृङ्खलयिष्यामि
शारिकन्धे स्थापयिष्यामि । श्लेषवशात् गूढाशस्तु — लोलाक्षस्य दायभजनात् शुल्कक्षेपे दाये
द्रव्ये भजनात् कलनात् (हेतौ पक्षयोः) अष्टापदं सुवर्णं पूर्वगणितचतुरशीतिरक्षदङ्कमितम्
अभि लक्ष्मीकृत्य पुरं धृताऽसि रुदाऽसि अतस्त्वं शारीभवसि शारी एव जातासि
सारिकेत्यर्थः अतः भवतीम् शृङ्खलयिष्यामि बाहुभ्यां निगडयिष्यामीति भावः ।

उड्डका चली जायगी । [कुन्तल्पक्ष = १ केश रूपी पक्ष,
२. केशपाश ।]

राधा — भरे सदैव हजारों सारिका (१ मैना, २ अभिसारिका) की सेवा में
तत्पर ! मैं कोई शारी (मैना) नहीं हूँ जो उड़ जाऊँगी ।

कृष्ण — पकड़ते शार्कों (जुआ खेलने की गोदियों) को फँकने के लिये शारीफल
(चौपट) पर सामने तुम धर दी गई हो, (= तुम दौब पर चढ़ी हो,)
इस लिये तुम शारी ही हो, तुम्हें पिन्ने में रख ले रहा हूँ ।

RĀDHĀ Oh libertine ! ever devoted to the service of a thousand
birds, Maina = thrush (women who go to meet
their lovers stealthily) I am not a bird (a woman)
of that type to fly (to go to a love-tryst)

KRṢṢNA 52 You are in front of me as a die held on the
die-board with the dice moving to and fro You
are, therefore, a die (also Śāri = a bird) and I shall
put you in the cage (= take you in my arms)

(इति पाणिभ्यामाधातुमिच्छति)

राधा — हृद्धी, हृद्धी, णूणं एसो महामन्महस्स सेवाए पहावो जं पइव्वदाप्फंसे पापादो दे भअं णत्थि । [हा धिक् ! ॥ धिक् ! नूनमेव महामन्मथस्य सेवायाः प्रभावो यत् पतिव्रतास्पर्शे पापात् ते भयं नास्ति ।]

कृष्णः — (स्मित्वा) भामिनि ! सत्यं त्वमुत्कोपपतौ वद्वद्वतासि,

अत्र पूर्वमेव त्वङ्कारेण परामृष्टायाः वृत्ते पश्चाच्च भवतीमिति प्रयोगो भग्नप्रक्रमत्वभाद-
धाति । नर्मणो वैचित्र्ये कथञ्चित् स्वीकृतेऽपि सर्वतः प्रकृते बन्धे पदानां दृढाकृतानां कथमपि
योजनेन पाकस्यानतिदृष्टत्वादन्य नारिकेलपाकः — वस्तुतस्तु पिठरपाको बन्धः ।

आर्योत्तरार्धसमरवात्पूर्वार्धस्याप्यत्रेति हेतोरियं जातिरपगीतिः ॥५१॥

एवं वृषन् विभ्रान्त्यतु वाणीति पूर्वोक्तं यथावत्कर्तुमुक्तः पाणिभ्यां राधामाधातुं
पृहीतुमिच्छति उपक्रमते ।

कृष्णस्य प्रसह्याचरणेनोद्विग्ना राधा निनदति हा धिमिति — अत्र सम्भ्रमे
द्विरक्तिः । पूर्वं करय राज्ञः कर्मचारी त्वमिति पृच्छायां महामन्मथस्य राज्ञ इत्युक्त-
मासीत्तदनुसन्धयाह एष दुर्ललितो व्यवहारः महामन्मथस्य विवेकापहारिणः सेवायाः प्रभावः
परिणामो यत् पतिव्रतानां रपशे यत्पापं तस्मादपि ते भयं नास्ति ।

तत्रापि पुनः द्वयर्थवचसा स्वार्थं साधयन् सस्मितं कृष्णः आह भामिनीति ।
अयि भामिनि भाम कोपः अस्या अस्तीति भामिनी तत्सम्बुद्धौ । 'भामिनि' — इति पाठे

[चञ्चल आँख वाले मुझे देय चुंगी के ८४ लक्ष कमकटङ्क के बदले
भवरुद्ध की गई हो । इस बन्ध के कारण तुम सारिका
[> अभिसारिका] ही हो, तुम्हें आलिङ्गन में बाँध ले रहा हूँ ॥५१॥

(ऐसा कह कर कृष्ण राधिका को अपने बाहुपाश में लेना चाहते हैं)

राधा — यही लज्जा की बात है । अवश्य, महामन्मथ महाराज की चाकरी
का ही यह फल है, जो पतिव्रताओं के स्पर्श जनित पाप से तुम्हें
भय नहीं रह गया ।

कृष्ण — (मुस्करा कर) अरी कोपने (साध्वि) ! तू अपने सीध कोपी पतिदेव के प्रति

(> You are held as a hostage before me for the gold
due as toll-tax to the one with rolling eyes
(= myself). You are therefore, in stake, and so I
put you under fetters (in my arms).

(He desires to take her in his arms)

RĀDHĀ : Shame, shame ! this is really the effect of serving the
great Cupid that you have no fear from the sin of
touching a chaste woman.

KRṢṆA : (smiling) Wrathful (Virtuous) lady ! true, you are

1. "भामिनि" इति पाठान्तरम् ।

अतस्तवोरुसेवायाममिलापुकोऽस्मि ।

राधा — (सप्रणयरोपम्) वक्त्रवितंडा'पण्डित, विरमेहि । कुलंगनाफंसणं कसु अच्चाहिदप्पदं होदि । [वक्त्रवितंडा'पण्डित ' विरम । कुलाङ्गनास्पर्शं खलु अत्याहितप्रदं भवति ।]

कृष्ण — कुलीनम्मन्ये ! किमहमकुलीनो यदद्य' भवत्यास्तनुस्पर्शोऽपि मेऽनौचिती ?

प्रगल्भ प्रशस्तो वा भाव (रत्नाख्य) यस्या सा ता'शी । भाविनीति पदं "साध्वी" इत्यर्थेऽपि दृढम् । तथा सति अयि साध्वि इति सम्बोधनम् वक्त्रवचनत्वेनोपपन्नम् । सत्यत्वम् उत्कोपपत्तौ उत्कोप कोपनशीलो यः पतिः तस्मिन् बन्धरे पतिप्रताहणेन बद्धव्रतास्ति । पक्षे त्वम् उत्का उत्तरण्डिता सती उपपत्तौ अथवा उत्क त्वदर्थमुत्तरण्डिते उपपत्तौ मयि बद्धव्रता कृतनिधया असि, अतः तव उरसेवाया उर्वो महती या सेवा श्लाघनीयत्वाच्चरणसेवा तस्या, पक्षे उर्वो. अङ्गयो [सन्धौ] सवाया सेवनं अमिलापुकोऽस्मि इति हार्दम् । अत्र श्लेषालङ्कारः । नमोऽर्जुनश्च कैशिकी नृत्यज्ञम् । अत्र वचसः सातिशयलिष्टत्वाद् द्वितीय पताकास्थानम् ।

प्रणयार्द्र रोप प्रकटयन्ती राधा वृष्णमार वक्त्रेति — हे वक्त्रवचनेषु या विदग्धा चातुरी अथवा वितण्डा व्यर्थवाक् तथा पण्डित वावदूक । विरमास्माद् व्यापारान्, तत्र हेतुमाह — कुलाङ्गनाना परकीयाणा स्पर्शनं खलु अत्याहितप्रदमनिष्टरं भवति ।

तन्निशम्य कृष्ण पुनः सोऽलुण्ठ प्राह कुलीनेति — आत्मानं कुलीना मन्यते असौ हे कुलीनम्मन्ये ! किमहमकुलीनोऽधमं यदद्य मया प्ररतुते भवत्यास्तनुस्पर्शने मम अनौचिती अयोग्यता इति ।

अडिग आख्यावनी है, यह सही है, इसलिये मैं तुम्हारी प्रशस्त सेवा (चरणों की सेवा) का आकांक्षी हूँ ।

[> अयि कोपने ' अपने लिये लालायित प्रणयी जन के प्रति (> उपपत्ति व प्रति उत्सुक हो) तू निर्णय ले चुकी है, इसलिये मैं तुम्हारी ऊरुसेवा का अभिलाषी हूँ ।]

राधा — (स्नेहित रोप दिखाती हुई) उसी सीधी घोड़ी की कला में कुशल ! ठहरो, निश्चित है कि पराई बनिताओं का छूना भी क्या ही अहितकर होता है ।

कृष्ण — यही कुलीन बनने वाली ! क्या मैं अनभिज्ञात हूँ, जो भीमतीर्त्तरी devoted to an irascible husband I am, therefore, anxious to render some appreciable service to you. (> you are avowed to your eager lover, < you are faithful to and longing for your ardent lover, I, therefore, feel inclined to serve your thighs)

RĀDHĀ : (in coquettish anger) Oh ' clever in oblique speech ' stop, touching a respectful woman will, indeed, bring a great calamity on you

KRṢṢNA : Oh self-styled high-born woman I am I low-born that

1. ' विदग्धा ' इति बाठमेदः । = "अस" - इति बाठमेदश्चित्तः ।

राधा — कुलीनजणां किर एवं चरिदं जं णिज्जणवणे परवणिदानं
णिस्सुधणेण एदं विडम्बणं । [कुलीनजनानां किञ्च एवं चरितं यत् निर्जनवने
परवनितानां निरोधनेन एवं विडम्बनम् ।]

कृष्णः — कामिनि ! परा त्वं वनितासीति वनेऽत्र मन्यसे; तेन
नितरां वितराद्य घट्टदानम् ।

कुलीनानां चरितं कुलीनवद्भवति तव तु तथा नेति दर्शयन्ती राधाऽऽह
कुलीनेति — कुलीनजनानामभिजनवतां किलैवं चरितं — किलेति गृह्णीयाम् । यत् निर्जने वने
निस्सहायस्थले परवनितानां निरोधनेन इदं विडम्बनम् दुर्दशाकरणमिति साक्षेपोक्तिः ।
अत्र परदूषणरूपापनान् अपवादो नाम विमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तम्भवति ।

राधाया एवमधिक्षेपं श्रुत्वा कृष्णः प्रतिवक्ति कामिनीति — अयि कामिनि
प्रशस्तः उद्बुद्धः मनोजः यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे प्रमदे ! त्वं अत्र वनेऽस्मिन्
वृन्दारण्यपरिसरे आत्मानं परा उत्कृष्टा महिलेति अन्यदीया इति वा मन्यसे । यद्येवं
स्वगौरवगर्विष्ठासि तदा अद्य अधुनैव घट्टदानं मह्यं देयं शुकं नितरां पूर्णरूपेण सद्यः
वितर देहि । इह पूर्वसिद्धार्थकथनाभिहितानि नात्यलक्ष्यम् ।

अत्र परा उत्कृष्टा परकीयेत्यर्थद्वयप्रतिपादकत्वात्परापदे श्लेषालङ्कारः । छेकानु-
प्रासश्च । “परा त्वं वनितासीति” — “वनेऽत्रमन्यसे तेन” इति गद्यांशौ श्लोकपाद-
घटितौ “नितरां वितराद्य घट्टदानम्” इत्यंशः त्रिदुभि ससजा गावितिलक्षणात्
विमलावृत्तचरणरूपः । अतः समप्रसिद्धं वाक्यं वृत्तगान्धे ज्ञेयम् ।

के देह को छूना भी मेरे लिये उचित नहीं ।

राधा -- सचमुच अभिजातों के ये ही व्यवहार हैं कि निर्जन स्थान में पराई
वनिताओं को छेक कर उनकी पेंसी दुर्दशा करना ।

कृष्ण -- कामिनि ! इस वन में तू अपने आप को कोई अनुपम (> पराई)
महिला मानती हो, वो तुरन्त अभी सारी चुंगी दे दो ।

even my touching your body now is considered to be improper?

RĀDHĀ : Pshaw, such indeed, is the behaviour of the high-
born ones ... harassing the wives of others by holding
them up in a lonely woodland.

KṚṢṆA : Lovely woman! you think yourself to be the most
distinguished (> some one else's) woman in this
forest. Sh-ll out then, the total toll-tax today.

राधा — मोहन ! जघा तुह्मादिसेण तकीअदि तथा एसो जणो न होदि । ता पत्थ भमंद-भूमंह-^१भुअजुअल-णचणेण आहितुण्डिअदा-लीला-डंबरेहिं अलं । दुल्लहा दे एत्थ सुल्लकमिक्खा । [मोहन ! यथा त्वादशेन तर्क्यते तथा एष जणो न भवति । तदत्र भ्रमद्भू^२भुजयुगलनर्तनेनाहितुण्डिकतालीलाडम्बरैरलम् । दुर्लभा तेऽत्र शुल्कमिक्षा ।]

कृष्ण — अयि सुकलेवरमधुना शुल्कं त्वां दातुमुद्यतां प्रेक्ष्य ।
परमोत्सवचटुलेयं कुरुते भूनर्तकी नृत्यम् ॥५३॥

एवमधिक्षिप्य राधा सरलभावेन कृष्ण बोधयति मोहनेति-यथा त्वादशेन लम्पटेन तर्क्यते 'उत्कोपपत्तौ बद्धव्रतस्वमित्यादि' तथा एष जन न भवति । नाह तादृशी यथा ह्य मां सम्भावयति । तदन भ्रमत् भुबोध भुजयोध (भुजङ्गयो) युगल तस्य नर्तनेन आस्फालनेन आहितुण्डिक व्यालप्राहा तस्य कमण आहितुण्डिकता लीलाया आडम्बरेणानु-करणेनालम् । ते शुल्कमिक्षा अयि दुर्लभा - इत्यवेहि इति शेष । 'भ्रमद्भू [+ भुज] -^० इति पाठं भुबोर्भुजयोरित्यर्थः' ।

यद्यपि वाचा स्वमेव वक्षि तथापि भूलास्येन तवान्तरिकभावबोधा भवतीति दर्शयन्कृष्णो राधामाह अयीति -- अयि सुकले दानप्रवणे, अधुना वर शुल्क दातुमुद्यतां त्वा प्रेक्ष्य परमोत्सवचटुला हार्दानन्दचपला इय भू नर्तकी इवेति भूनर्तकी नृत्य कुरुते लास्य तनोति । "सुकलो दातुमोक्षरि" इति कोष । अथवा अयि सुकले शोभनकला-मण्डिते । पक्षे सुकलेवरमिति समप्रपदग्रहणे शोभन कलेवरमेव वर शुल्क दातु त्वमुद्यता सीति भुवा चच्चद्वावया स्त्रीयलोत्तया बोध्यते इत्याकृतम् । भूनर्तकीत्यनोपमानोत्तरपद कमधारय, तेन चोपमालङ्कार । सुकलेवरेत्यन श्लेषालङ्कारश्च । पद्यमिदं रत्नाख्यभावानु भावगमकम् प्रसादगुणोपेतया वैदर्भ्या निबद्धम् । अन आर्या जाति ॥५३॥

राधा — अरे चितचोर ! तुम्हारे जैसे लम्पट मेरे घारे में जैसा सोचते हैं, वैसी मैं नहीं हूँ । इसलिये अब नागिनि जैसी चलल भौंह [+ भुजाई] नचाकर सपेरो के खेल वाली घाते रहने दो, तुमसे चुगी भी यहाँ मिलना मुश्किल है ।

कृष्ण — अयि दानदत्ते ! इस समय प्रशस्त शुल्क देने के लिये तुम्हें तैयार देखकर, [> अयि ! अपने सुकलेवर को चुगी देने के लिये सनोकर

RĀDHĀ — Mohan ! I am not that type, the people like you guess me to be So, enough of your jugglers show of whirling your serpentine eye brows (+ and arms) It would be difficult for you here to get the tax which you are begging for

KRSNA 53. Dear munificent Rādhā ! seeing you ready to pay the tax, (> Friend ! seeing you now ready to offer your beautiful person), this eye-brow danseuse of mine,

^१ भ्रमद्भूभुजङ्ग (+ भुजयुगल) नर्तनेन ' इति पाठान्वरम् ।

राधा — (संस्कृतेन)

लोहमयलघु कृष्णवर्त्मनः स्तम्भिनी प्रतिकृतिः स्फुरत्यसौ ।

यत्र यान्ति कुहकस्य वन्ध्यतां भूरिभोगभरितस्य चाशिपः ॥५४॥

तत्र सर्वापि कपटबुद्धिरत्र मोघा भविष्यति यत इयं मद्रूपा प्रतिमा परमदृढा अविचलाऽस्तीति कृष्णं बोधयति संस्कृतमाह्वय राधा लोहेति — असौ प्रतिकृतिः तत्र पुरतः स्थिता मद्रूपा लोहमयी लोहवदन्या दृढा, अलघु अक्षुद्रा परिमाणे च गुरुः, एवं स्तम्भिनीत्यस्य क्रियाविशेषणम् । पक्षे लोहमयी सुवर्णप्राया “सर्वत्र तैजसं लोहम्” — इत्यनुरवचनाद्लोहशब्दः सुवर्णवाची । कृष्णवर्त्मनः अग्नेः स्तम्भिनी प्रतिरोधिनी — अथोऽग्निप्रतिरोधि भवतीत्यवधेयम् । पक्षे कृष्णवर्त्मनः कृष्णस्य वर्त्म सरणिः तस्य स्तम्भिनी कृष्णस्येप्सितरोधिनी स्फुरति भासते, यत्र यस्याः प्रतिकृतेः पुरतः भूरिभोगभरितस्य विशालकायसम्पन्नस्य उग्रफणावतो वा (“भोगः फणः भोग्यं वर्म्म च” इति कोपः) कुहकस्य कालसर्पस्य आशिपः दंष्ट्राः कपटपटोर्लम्पटस्य वाञ्छा वा । अत्र श्लिष्टलक्षणचित्रार्थत्वात् शोभा नाम नाट्यलक्षणम् । वन्ध्यतां यान्ति असफल भवन्ति ।

अत्र लोह-कृष्णवर्त्म-कुहक-भोगाशिपः श्लिष्टाः, अत एव श्लेषालङ्कारः तेन च अप्रस्तुतद्वारा प्रस्तुतस्य व्यापनादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारश्च । प्रसादगुणसम्पन्नो बन्धः, वैदर्भी च रीतिः । स्तम्भिनीति पदेन स्तम्भः अस्या अस्तीति व्युत्पत्तौ कृष्णस्य वर्त्मनः (पञ्चमी) सरणे जातस्तम्भा—इति गम्यार्थमहिम्ना विभावगत-हर्ष-जाड्य-स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते ।

“राजराविह रयोद्धता लगौ”—इति लक्षणयोगादत्र रयोद्धता वृत्तम् ॥५४॥

रखने वाली तुम्हें देख कर] परमानन्द से दोलायमान वह भौंह
(रूपी) नदी नाच उठी है ॥५३॥

राधा —

(संस्कृत के माध्यम से) यह कठोर लोहे [स्वर्ण] की अडिग मूर्ति जो देख रहे हो, वह अग्नि को भी शक्तिहीन करने वाली है, जहाँ विशाल फटाटोपवाले जहरीले सौँप के भी दाँत नहीं गढ़ पाते ।

[> यह घमचमाती सुनहली, बड़ी सी गुड़िया कृष्ण के मार्ग (< काले निम्न पथ) की अग्ररोधिनी है, जहाँ बहुविध भोगकला में दक्ष छली के भी दाँत खटे हो जाते हैं ।] ॥५४॥

quivering with utmost joy has begun to dance,

RĀDHĀ : 54. (In Sanskrit) This heavy image of gold (in me) shines restraining a blackguard. Here the fangs of even a large serpent with an expanded hood are bound to be ineffective.

(> this weighty golden image (of mine) fascinated with joy shines blazing the path of Kṛṣṇa, where vain are the desires of a lustful rogue.)

कृष्ण — प्रतिमास्यद्भुता राघे बहुलोहमयी ध्रुवम् ।

ततः स्वयंप्रहाश्लेषं चुम्बके मय्युरीकुरु ॥५५॥

(इति मद मदमुपसर्पति)

राधा — (मनाम् परावृत्य) अवेहि, अवेहि (आर्तस्वरेण) मा धरेहि ।

[अपेहि, अपेहि । मा धारय ।]

राधाया 'लोहमयी प्रतिमाऽहमिति' वचोऽनुसन्धाय तथात्वे त्वया किं कर्तुमुचितमिति दिशन्नाह कृष्ण प्रतिमेति — अयि राघे । ध्रुव निधयेन त्व बहुलोहमयी प्रचुरलोहघटिता [पक्षे बहुलै प्रभूतै उहै वितर्कै सम्पन्ना] अत एव अद्भुता विलक्षणा प्रतिमा अस्ति [पक्षे प्रतिमासि मासि मासि अद्भुता नवीना पुन शुद्धत्वात् अस्ति] । यत त्वं लोहमयी अस्ति, लोहस्याय निसर्गं यदसौ चुम्बक अयस्कात् स्वय सन्निपत्य ति यति, तथैव चुम्बके चुम्बनोद्यते मयि स्वयंप्रहाश्लेष स्वय सन्निपत्य आश्लेष परिरम्भ उरीकुर स्वीकुर । अत्र सदृश्यदृश्य श्लेषालङ्कार । अत्र कार्यसंप्रहादादान नाम विमर्शाङ्गम् । किं त्वया कर्तव्यमिति बोधनादन 'युक्तिरर्थाविधारणमिति' लक्षणात् युक्तिर्नाम नात्यलक्षणमुपनयनम् । अनुष्टुप्छन्दः ॥५५॥

इति एव श्रुत्वा मद मदमुपसर्पति राधामुपगच्छति [चुम्बनाश्लेषायेति शेष] ।

राधा मनाम् निश्चिन् परावृत्य मुख सावि कृत्वा अपेहि दूरमपसरेति सम्भ्रमे द्विरुक्तिं करोति । तथापि ग्रहणोन्मुगा ऋण प्राप्य कटवगादार्तस्वरं कृत्वा मा धारय, मा मां संप्रही इति प्राह ।

कृष्ण — राघे । अवश्य ही तुम कठोर लोहे की विचित्र मूर्ति हो, इसलिये मुझ जैसे चुम्बक से आकर स्वय जुड़ना स्वीकार करो । [> अवश्य ही तर्क वितर्क करने वाली तू यही रहस्यमयी गुडिया है, [< महीने महीने नवीनता को धारण करने वाली है ।] अत चुम्बनोद्यत मुझे अपने स्वयंकृत आलिङ्गन में जकड़ लेने वाली बात सोचो ।] ॥५५॥

(ऐसा कहकर कृष्ण धीरे धीरे पास आते हैं)

राधा — (निश्चित मुँह केर कर) हट जाओ, दूर हटो । (कृष्ण स्तर से निङ्गिड़ाती हुई) हमें मत छुओ ।

KRSNA 55 Rādhā, you are indeed a wonderful image made of weighty iron So allow me the magnet the pleasure of your spontaneous embrace (> Rādhā, you are indeed an ever fresh beauty periodically renewed Accept therefore, a voluntary embrace with me, the kisser)

(Kṛṣṇa slowly approaches her)

RĀDHĀ

(recoiling a little) Begone, begone (in a tone of distress) donot hold me

कृष्णः — लक्षैश्चतुरशीत्या हि शुल्कैर्विनिमयं गताम् ।

न यौवतशिखारत्नं कुतस्त्वा धारयाम्यहम् ॥५६॥

(इति दिधीर्षुः प्रसर्पति)

राधा — (ससम्भ्रमममिनीय साचि विचलन्ती) ललिदे ! तुमं किं कखु फोदुहलं पेकखसि । [ललिते, त्वं किं खलु कौतूहलं प्रेक्षसे ?]

नान्दीमुखी — सहि राधे ! अलं इमिणा सुदुदु कुट्टमिदेण, केत्तिअं पलाइत्तसी । [सखि राधे ! अलमेतेन सुपुट्ट कुट्टमिदेन । कियत् पलायिप्पसे ।]

राधोक्तधारयतेर्द्वर्धयित्वात् कृष्णस्तरपदमुदगृह्णात्मनः उत्तमर्णत्वं प्रकटयन् धारण-
स्यौचित्यमुपपादयति लक्षैरिति — हि नूनं लक्षैः चतुरशीत्या चतुरशीति (८४) —
लक्षटङ्कमितैः शतैः विनिमयं गतां प्रतिदानरूपेणाप्तां, युवतीनां समूहो यौवतं तस्य
शिखारत्नं चूडामणिं ललनाललामभूतां त्वां कुतः केन कारणेन न धारयामि अपि तु अवश्य-
मेव धारयामि शुल्कक्रीतासीति धर्तुमर्होऽहमिति साधयति — इति अनुष्टुब्धम् ॥५६॥

एवं ब्रुवन् कृष्णस्तां दिधीर्षुः (सञ्जतादुः) धर्तुमिच्छुः प्रसर्पति अग्रे सरति ।

कृष्णस्य साहसिकयात् सम्भ्रमं व्याकुलत्वम् अमिनीय नाटयित्वा साचि तिर्यक्
विचलन्ती अपसरन्ती राधा ललितां सखीं साहाय्यार्थमाह्वयति ललितेति — अयि ।
त्वं पादवर्तिनी भूत्वाऽपि किं खलु निरपेक्षतया कौतूहलं क्रीडनमिव प्रेक्षसे इति
आक्षिपति ।

अत्रान्तराले वयोऽधिका वरिष्ठा नान्दीमुखी सान्त्वनापुरस्सरं राधां राधयितुं
वदति सखीति — सखि राधे ! एतेन सुपुट्ट शोभनतयाऽमिनीतेन कुट्टमिदेन इष्टेऽप्यर्थे

कृष्ण — जानती हो, तुम खुंगी के ८४ लाख टङ्क के बदले में मिली हो, तुम्हें हम
अला क्यों ॥ पकड़ लें ॥५६॥

(ऐसा कह कर पकड़ने के लिये सीझ गति से बढ़ते हैं)

राधा — (हड़बड़ाने का अभिनय कर बोझा शर-उभर हटती हुई) ललिते ! सही
में, क्या तू समाधा देख रही है ?

नान्दीमुखी — सखि राधे ! ये कहर ढाने वाले झूठे नझरे रहने भी दो, कब तक
यह भाग-दौड़ चलेगी ।

KṚṢṆA : 56. Now that you have given yourself in exchange for
the tax amounting to eighty-four lacs of gold coins,
why should I not take possession of you, the crest-
jewel among the young women !

(He proceeds with a desire to grasp her)

RĀDHĀ : (gesticulating flurry and stepping aside obliquely) Lalitā !
are you simply seeing a fun ?

NĀNDĪMUKHĪ : Friend Rādhā, ! enough of this affected repulse
of these endearments. How long will you escape ?

ललिता — (पुर परिक्रम्य) जहवि दुल्लिदसीलाणं लुण्ठाण तुह्माणं
दानगणना प्पन्ना न वखु अम्हे कृण्णप्पेरते वि अप्पह्म तहवि किं पि
भणितुकामहि । [यद्यपि दुर्ललितसीलानां लुण्ठाकानां युष्माकं दानगणनाप्रलापम्
न खलु वयं कर्णप्रान्तेऽप्यर्पयामस्तथापि किमपि भणितुकामास्मि ।]

कृष्ण — कठिने ! काम भण्यताम् ।

ललिता — (सङ्कटेन)

अमूर्त्रजमृगेक्षणाश्चतुरशीतिलक्षाधिकाः

प्रतिस्वमिति कीर्तितं सवयसा तवैवाधुना ।

वैमुख्यदर्शनेन अलम् बहु कृतम् — त्वं रियन् पलायिष्यसे ? अतस्त्वं सरला भूत्वा मनोरथं
साधय । अत्र उपदिष्टं नाम नात्यलम्बणम् ।

साहाय्याथमागता ललिता स्थानं पुरं परिक्रम्य अग्रतः उपस्थाय भर्त्सयति
साहसिकं माधवं यद्यपीति — दुर्लभं तु भुभगेनरं शालं यथा तांशां लुण्ठाकानां परस्वाप
हरणप्रसीनां युष्मान् दानगणनां तु कृण्णितं तद्विषयकं प्रलापं जपं वयं न कर्णप्रान्तेऽपि
अर्पयामः मनागपि न शृणुमः तथापि किमपि गणनात्पवमधिकृत्य भणितुकामाऽस्मि
वक्तुमिच्छामि । भणितुं कामं यस्या सा — तुह्मामयनसोरित्यननं मकारलोपः ।

कृष्णेन अयि कठिने दुस्साधये अन्तरायफारिणि । कामं यद्येच्छ भण्यतामिति
उक्तायां सत्यां ललिता कठारां भूत्वा सङ्कटेनाह अमूरिति — अमूर् एतां व्रजस्य
मृगस्येक्षणे इव इक्षणे नयने यासां तां व्रजाङ्गनां मूयेन प्रतिस्व स्व स्व इति प्रतिस्व
एवैकशः चतुरशीतिलक्षाधिका इति अधुना [> अमुना] तवैव सवयसा सखायेन

ललिता — (सामने आकर) अमर्द्द व्यवहार करने वाले आप जैसे लुटेरों की
चुंगी की गिनती के बकवास को यद्यपि हम कान के पास भी नहीं पटकने
देती हैं, तो भी मैं कुछ कहना चाहती हूँ ।

कृष्ण — अरी कठोरहृदये ! खूब कहो ।

ललिता — (सङ्कट के माध्यम से) ये एक एक वनरजिता ८४ लाख मूल्य से
भी अधिक हैं मगर तुम्हारे ही मित्र मधुमङ्गल ने अभी अभी कहा

LALITĀ (*stepping forward*) Though we do not allow the prattling
about the assessment of tax of the ill bred robbers
like you to touch even the lobe of our ears yet I
wish to have a word with you

KRSNA You, stiff necked lady, speak freely

LALITĀ (*In Sanskrit*) It was declared just now by your friend
(Madhumangala) that these fawn eyed belles of
Braja are, each one of them, worth more than eighty-

इहापि भुवि विश्रुता प्रियसखी महार्घ्येत्यसौ,
कथं तदपि साहसी शठ ! जिघृक्षुरेनामसि ॥५७॥

कृष्णः — (स्वगतम्) बाढं निर्वचनीकृतोऽस्मि । (इति सव्याजमुत्कर्णो भवन्) सुबल, केयं गभीरघर्मापि ध्वनिधोरणी विदूरत्वादस्फुटेव प्रसरन्ती मामुच्चालयतीति । (इति सुबलस्य कर्णे लगति)

मधुमङ्गलेन कीर्तितमुदघुष्टम् । इहापि व्रजाङ्गनाम् असौ राधास्या मे प्रियसखी महार्घ्या-
ऽतिमृत्ययती प्रशस्तमेति भुवि विश्रुता लोकविज्ञाताऽस्ति । तत् एवं सत्यपि
अतिसाहसी देयादधिकग्राही हे शठं धूर्त ! कथमेनां जिघृक्षुः आदातुमिच्छुः (एह्लातेः सद्यतादुः)
असि । अतिधृष्टोऽसि इति भर्त्सयति । अत्र ललिता मूरा सखी इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
मृगोक्षणाः इत्यग्रेषामालङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, पृथ्वी वृत्तम् ॥५७॥

कृष्णः तथ्यभर्त्सनया मूढतां नीतः स्वगतं बाढं सत्यमेव निर्वचनीकृतोऽस्मि
निरुत्तरोऽहमिति मत्वा प्रसङ्गान्तरमाधेयुं सव्याजं किमपि मिथं दर्शयित्वा शृण्वन्निव
उत्कर्णः कल्पितध्वनिं प्रति श्रोत्रमीरयित्वैव सुबलं सम्बोधयति सुबलेति — का
इयं गभीरघर्मापि वस्तुनः गभीरा अपि ध्वनिधोरणिः अनुस्यूता विदूरत्वात् अस्फुटे-
नापरिचीयमानेव प्रसरन्ती माम् उच्चालयति व्यपीकरोति — इत्युक्त्वा सुबलस्य कर्णे
किमपि शाठ्यं रचयितुं दिशन्निव लगति ।

हे, उस पर भी मेरी सखी राधा बहुत मूल्यवती है, जिसे सारा
संसार जानता है, वो भी साहसी धूर्त ! तू कैसे इसे लेना
चाहता है ॥ ५७ ॥

कृष्ण — (मन ही मन) मैं सही में निरुत्तर बना दिया गया (बहाने से कान
को दूसरी ओर करके)

सुबल ! बहुत दूर के कारण अस्पष्ट, धरधराहट जैसी चारों ओर
फैलनी हुई सतत आ रही यह कैसी ध्वनि है, जो मुझे व्यग्र बना
रही है ।

(देता कह कर सुबल के कान के पास मुँह लगाते हैं)

four lacs of gold coins; and then this dear friend
(Rādhā) is renowned in the world as the most
valuable even among them. Then, how do you,
swindler ! dare desire to seize her ?

KṚṢṆA : (To himself) Surely, I am rendered speechless.
(artfully gesticulating as though hearing something) Subala,
what is this continuous sound of grave nature which,
spreading indistinctly on account of distance, dis-
turbs me ?

(So saying, he clings to the ear of Subala as though
whispering something into his ears)

सुबल — एसो कोलाहलसस एहव विण्णादु चलिदोहि ।

[एष कोलाहलस्य प्रभव विज्ञातु चलितोऽस्मि ।]

(इति निष्क्रान्त)

कृष्ण — कठोरभाषिणि ललिते । भवतु भवत्याः सती चतुर-
शीतिलक्षाधिका तथापि कोटि नातिकमिष्यत्येव - ततः परैरपि कला-
लक्षैस्त्यामवश्य नागरचन्द्रोऽय योजयिष्यतीति ।

राधा — णदिमुहि, भवदीणिदेससस पडिवालण साहु सवुत्त ज

तद्वृत्तीत्वा सुबल आह एष इति — एष अह कोलाहलस्य प्रभव
कृतोऽयमिति तदुद्गम विज्ञातु चलितोऽस्मि इति वदन् रङ्गवो निष्क्रान्त ।

ततो माधव पुनर्ललिता सम्बोधयति कटोरेति — अयि कठोरभाषिणि
क्रूरवाक् ललिते । भवतु यथा भवत्योक्त तथा — भवत्सती चतुरशीति
लक्षाधिका सत्यपि कोट्यधिका न । ततः त मूल्यपूर्तय शयै कलालक्षै षोडशलक्षै
नागरचन्द्र (अह) योजयिष्यति मेलयिष्यति अतस्तस्या ग्रहणे माऽन्तराय इत्यादि ।
चन्द्रमस कला षोडश भवतीति कलापदेनात्र प्रकरणवशात् षोडशसंख्या प्राप्ता ।
अत्र परिवारवन नाम सन्ध्यङ्गमुक्त भवति ।

सोपालम्भ वक्ति राधा नान्दीमुखीनि — अये नान्दीमुखि । भगवत्या

सुबल — इस कोलाहल का उद्गम जानने के लिये यह मैं चला ।

(ऐसा कह कर रंग भव से चला जाता है)

कृष्ण — क्रूरभाषिणि ललिते ! तुम्हारी सखी ८४ लाख मूल्य से भी अधिक
की है — यह सही हो, तो भी करोड़ से अधिक की तो नहीं ही हैं,
इस लिये नागरचन्द्र [मैं] बचे हुए १६ लाख मूल्य के लिये तुम्हें
ही जोड़ लेगा ।

राधा — नान्दीमुखी ! भगवती पौर्णमासी के सरस का संरक्षण हो चुका !

SUBALA Here I go to find out the source of this uproar
(Exit)

KRṢṆA Harsh tongued Lalitā ! all right, granted that your
friend (Rādhā) exceeds in value eighty four lacs
of gold coins, but she will not, at any rate exceed a
crore of gold coins in value Well then this
illustrious citizen (in me) will certainly use you to
make up the balance of sixteen lacs

RĀDHĀ (sarcastically) Nāndīmukhi, well have been followed
the instructions of the revered Purnamāsī ! Look,

कोटिगुणीभूदं ज्ञेय घटीदानं । [नान्दीमुखि ! भगवतीनिदेशस्य प्रतिपालनं साधु संवृत्तं यत्कोटिगुणीभूतमेव घटीदानम् ।]

नान्दीमुखी — सहि राधे कह पडिवालणं ण संवुत्तं जं सुलुक्कस्स तिहाओ गेण्हिअदि । [सखि राधे ! कथं प्रतिपालनं न संवृत्तम्, यत् शुल्कस्य त्रिभागो गृह्यते ।]

(प्रविश्य सवयस्यः सुबलः)

सुबलः — पिअवअस्स, णिअवाहिणीणिग्घोस-यधिरीकिद-दिसामंढला विजेति उज्जाणचक्रवर्त्तिसिहाओ । [प्रियवयस्य, निजवाहिनीनिर्घोष-यधिरीकृत-दिङ्मण्डले विजयन्ते उज्जानचक्रवर्त्तिसिंहाः ।]

पौर्णमास्याः निदेशस्य “अस्मद्वालिकानां घट्टदानेऽनुरूपेण गवितव्यम्” इत्यस्य प्रतिपालनं साधु संवृत्तम् सम्मज्जातं यत् घटीदानं शूरकं कोटिगुणभूतमेव ।

ताम्प्रत्युत्तरति नान्दीमुखी सखि राध इति — कथं प्रतिपालनं न जातं यदयस्य शुल्कस्य त्रिभागः पूर्णस्य तृतीयांशः एव गृह्यते । त्रिभागः कथमिति “समुचितेऽपि प्रतिट्टं हेमट्टत्रये स्फुटमेष्टः-कनिष्ठट्टत्रयेण गणयेत्पुक्तत्वात्” इत्येन इति ।

एतदन्तराले कोलाहलस्य प्रसूतिं ज्ञात्वा प्रतिनिरुतः सुबलः सवयस्यः प्रविश्याह प्रियेति — प्रियवयस्य माधव ! निजस्य वाहिन्याः सेनायाः निर्घोषेण यधिरीकृतं दिशः मण्डलं यैस्ते उज्जानचक्रवर्त्तिनः सिंहा इवोपपुष्पा विजयन्ते ।

क्यों कि घाट की चुंगी करोड़ गुना ही रही ।

नान्दीमुखी — सखी राधे ! संरक्षण हुआ क्यों नहीं, क्यों कि चुंगी का तृतीयांश ही लिया जा रहा है ।

(अपने मित्र के साथ सुबल का प्रवेश)

सुबल — प्रिय वयस्य ! अपनी सेना के कोलाहल से समस्त दिशाओं की यधिर करने वाले अपने उपवन के सम्राट ही गर्जना कर रहे हैं ।

the toll-tax has now mounted to a crore of gold coins.

NĀNDIMUKHĪ : Friend Rādhā, how do you say that those instructions have not been followed ? Only one-third of the tax is being assessed.

(Enters Subala with his friend)

SUBALA : Dear friend ! victorious is the pre-eminent king of these gardens by the roar of whose personal army the entire world has been deafened.

कृष्ण — प्रियवयस्योज्ज्वल, नून लेखहरोऽसि चक्रवर्तिनाम् ।

उज्ज्वलः — अथ ईं । महाभट्टारकस्य घट्टाधिकारे एसो लेहो ।

[अथ किं, महाभट्टारकस्य घट्टाधिकारे एष लेख ।]

(इति कृष्णकरे केतकाकोरकपत्रमर्पयति)

कृष्ण — (सव्याजमशब्दमेव लेखवाचनमुद्राममिनयति)

वृन्दा — नागरेन्द्र, वयमप्याकर्णयितुमिच्छामो वर्णदूतम् । तन्मुख-
बन्धमुत्सृज्य कार्यमेव समुच्चार्यताम् ।

सुबलेन सार्धमायान्तम् उज्ज्वलनामान कार्यपुरुष सम्बोद्ध पृच्छति कृष्ण
नूनमिति — त्व चक्रवर्तिना लेखहर, सन्देशहारकोऽसि — इति मन्ये ।

उज्ज्वल अथ किमिति — निश्चयेनाहमस्मि लेखहर, महाभट्टारकस्य
स्वामिन घट्टाधिकारे घट्टविषये एष लेख आहति — इत्युक्त्वा कृष्णस्य करे
केतकीपुत्रस्य कोरकपत्र गर्भपणमर्पयति । एतादृशान्येव पुरा लेख्यसाधनान्यभूवन् ।

तद्गृहीत्वा सव्याज किमपि तत्र लिखित प्रकृत्य अशब्दमनुस्मरन्नेव लेख-
वाचनस्य मुद्राममिनयति । तादृश त बोध्य वृन्दा लेखमुखैर्वाच्यतामिति कृष्ण दिशन्ती
प्राह नागरेन्द्रेति — हे नागरेण्ड्रे ! वयमपि वर्णदूत लेखरूप सन्देश आकर्णयितु
भोतुमिच्छाम । तदत एव मुखबन्ध सम्पुटमुत्सृज्य उभोच्य अथवा मुख विरुत्य तत्र
समुच्चार्यताम् निर्दिष्ट ध्वनयया वाच्यताम् ।

कृष्ण — प्रिय मित्र उज्ज्वल ! चक्रवर्ती महाराज का तुम अवश्य ही सन्देश
ले जाये हो ओगे ।

उज्ज्वल — जी हा । महाराज द्वारा घाट के अधिकार के विषय में यह लेख है ।
(ऐसा कह कर केतकी कोरक पर अङ्कित पत्र को हाथ में देता है)

कृष्ण — (बहाना बनाकर मैं से ही पत्र-वाचन की मुद्रा का अभिनय करने हैं)

वृन्दा — कुशल शिरोमणि ! इस पत्र को सुनने के लिए हम सब ही इच्छुक
हैं, अतः मुँह खोल कर, जो लिखा है, जरा जोर से पढ़िये ।

KRṢṆA Dear friend Ujjvala ' sure enough, you are the king's
letter-bearer

UJJVALA Yes, here is the king's letter authorising you to be in
charge the Toll station

(He hands over to Kṛṣṇa a tender Ketaki leaf)

(Kṛṣṇa artfully gesticulates reading the letter in silence)

VRNDĀ First citizen, we too would like to hear the letter
Please, therefore, unseal your mouth and read out the
contents.

कृष्णः — (स्पष्टं वाचयति)

पाण्डित्यं चण्डधाम्नः परिचरणविधौ प्राप्य गूढोरुगर्वाः

कुर्वाणा घट्टघातं घटितनिकृतयः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति ।

कर्तव्यस्तासु यत्नः पटिमपरिचयादप्रमत्तैर्भवद्भिर्

द्राघिष्ठं छत्र दृष्ट्वा किमपि शतगुणस्तत्र शुल्को विधेयः ॥५८॥

नान्दीमुखी — दानीन्द, पइदिविसुद्धाणं इमाणं कुदो कूड-लेससिक्खा-

कृष्णः स्पष्टं वाचयति पाण्डित्येति — चण्डधाम्नः सूर्यस्य परिचरणविधौ सेवायां पाण्डित्यं कौशलं प्राप्य “वयं सूर्योपासिकाः” इति गूढोरुगर्वाः निगूढमहामिमानिन्यः, सुष्ठु भ्रुवौ यासां ता सुभ्रुवः सुन्दर्यः, घटिता कृता निकृतिः शठता यामिस्ताः — “कृतृतिर्निकृतिः शाठ्ये” — इत्यमरः । घट्टघातं कुर्वाणाः घट्टमर्यादामवमल्य विभ्रमन्ति अस्मिन् परिसरे सञ्चरन्ति । अतः पटिमपरिचयात् पटिम्नः कौशलस्य परिचयादनुभवाद् भवद्भिः तासु सुन्दरीषु यत्नः शुल्कादानप्रयासः कर्तव्यः । (तासां) किमपि अणुमात्रमपि छत्र कपटं दृष्ट्वा तत् द्राघिष्ठं गुरुतमं विधाय तत्र तस्मिन् विधेयं शतगुणः शुल्कः विधेयः इति चक्रवर्तिनः आदेशं आचरति । अत्र छत्रधरा वृत्तम् ॥५८॥

नान्दीमुखी भ्रुवैतदासां निष्कपटतां साधयति दानीन्देति — प्रहृष्टा निसर्गैव विशुद्धानां सरलानामासां बालिकानां कुतः कूटलेशस्य अंशेनापि छत्रधनः शिक्षायाममिलापः,

कृष्ण —

(पत्र को स्पष्ट वाचते हैं)

सूर्य की परिचर्या में दक्षता प्राप्त कर, महान् अमिमान भरी, शठता करती, मर्यादा को रौंदती हुई ये रमणियां सञ्चरण करती रहती हैं, इनसे आप चालाकी से परिचित होने के कारण सावधानी से चुंगी लेने का प्रयास करना, लेश मात्र भी चालबाज़ी देर उसे बड़ा अपराध बनाकर उस पर इनसे सौ गुनी चुंगी लेना ॥ ५८ ॥

नान्दीमुखी — पट्टे ! स्वभाव से ही सरल इन बालिकाओं में दोष-पेच के अग्र्यास

KRṢṢṢA : (reads aloud)

58. Lovely women, with beautiful eye-brows ! who having acquired some strength by performing the worship of the god Sun, are roaming about with excessive concealed arrogance are causing a fall in the collection of toll tax by committing fraud. Efforts should, therefore, be made by you who, being familiar with such sharp practices, are always alert (to find out the culprits); and those who are found guilty of fraud (evasion for a long time) should be charged as penalty the toll-tax hundred times the normal rate.

NĀNDĪMUKHĪ : Toll gate chief ! how can these women, innocent

हिलासो वि । [दानीन्द्र । प्रकृतिविशुद्धानामासा कुत कृत्लेशशिक्षामिलापोऽपि ।]

कृष्ण — तथाप्यवश्यमनुष्ठेय कान्ताराधिराजस्य तस्य महाशासनम् ।
(इति किञ्चिदुपसृत्य) हन्त, चित्रमिदं यदेतत् सम्यगनिवृत्तशैशवानामप्यमूपा
निर्भरमुच्छ्रितशुरः समीक्ष्यते । (पुनर्निर्वाच्य) कथं वा वराम्बरसवृतादपि
वक्षसः काञ्चनमय्यो मयूखजीवयः सञ्चरन्ति ।

(राधा साभ्यसूय तिरो दृगन्तं पातयति)

निर्गतं कपटाचरणेऽनभ्यस्ता अमुरिति तात्पर्यम् ।

नान्दीमुख्या कथन स्त्रीकुर्यन्नपि कृष्ण प्राह तथापीति — यद्यपि एता
अनभ्यस्तकृपाचरणास्तथापि कांतारस्य अमुष्य उद्यानस्य अधिको राजा इत्यधिराजस्तस्य
महाशासनमादेश अनुष्ठेय पालनायमेवेति वदन् किञ्चित् उपसृत्य समीपमेव साक्षर्यमाह
हन्तेति — चित्रमद्रुतमिदं यदेतत् सम्यक् पूर्णत अनिरुक्त असमाप्त शैशवं यासां
तांशीनामपि अमूपा बालानां निर्भर समग्रसु छून पीवरता गत उर समीक्ष्यते — एता
बाला अपि कठोरपयोधरा लक्ष्य ते । पुन सूक्ष्म निमान्य परीक्ष्य दृष्ट्वा कथमिति वितक-
अहो भासा वरेण अमुरेण वाससा सवृतादाच्छादितादपि वक्षसः काञ्चनमय्यो सुवर्णभास
मयूखवाचय निरणलहय सञ्चरन्ति निर्गच्छन्ति ।

कृष्ण प्रति गर्वाभ्यसूयासहित तिरोदृगन्तं निलीन वक्रापाङ्ग पातयति कटाक्षक्षेप
विदधाति — अनुभावोऽयं स्थायिनो रत्याख्यभावस्य पोषक । राधा अभ्यसूयया तिर
तिर्यन् दृगन्तं कटाक्ष पातयति ।

की लेश मात्र भी कामना कहाँ सम्भव है ।

कृष्ण —

फिर भी अपने उद्यान चक्रवर्ती के आदेश का पालन तो करना ही
होगा । (ऐसा कहते हुए पास जाकर) बड़ी अद्भुत
बात है कि इनका बचपन अभी पूरा भीता नहीं, तो भी इनके उरोज
भली भाँति उन्नत दिखाई पड़ रहे हैं, (फिर अच्छी तरह देख कर) क्या
बात है कि अच्छे वस्त्रों से आच्छादित होने पर भी इनके वक्ष स्पष्ट
से सुनहली किरणावरिया छिटक रही हैं ।

(राधा शर्पा से भरे तिरछे कटाक्ष पाव करती है)

by nature even desire to learn a bit of cheating ?

KRSNA

Yet, the great command of the King of the forests has
to be obeyed (going near a little) Ah it is surprising
that the bosom of these belles who have not yet out-
grown fully their childhood, appears to be excessively
developed (seeing again) and how is it that waves of
gold rays are issuing from their bosom though covered
with excellent cloth

(Radhā looks obliquely with envy)

कृष्णः — (सकौतुकमात्मगतम्)

पटोन्नमनलीलया पुलकवृन्दमारुन्धती

स्मितं त्वधरमाधुरीपरिचयेन गान्धर्विका ।

मृषा भृकुटिबन्धुरी^१कृतमुखी मदुक्तिश्रवा

निरस्यति दृगञ्चलभ्रमिमिरत्र सृष्टेव माम् ॥५९॥

राधाकृतकटाक्षक्षेपोद्दीपितः कृष्णः तस्या भावं परिचिन्वन् सकौतुकमौत्सुक्ये-
नात्मगतमाह पटोन्नमनेति — [इयं] गान्धर्विका राधा पटस्य शाटीपटस्य उन्नमनस्य
उत्क्षेपणस्य उदञ्चनस्य वा लीलया पुलकवृन्दं मद्भीक्ष्णजन्मोद्दीपनवशाज्जातं सात्त्विकं
रोमहर्षं आरुन्धती संवृण्वती अधरमाधुरीपरिचयेन स्मितम् आतन्वतीत्याहार्थम्;
मृषा मिथ्यैव [कोपं प्रकटयन्ती] भृकुटीनर्तनेन बन्धुरीकृतं निम्नोन्नतरत्वं नीतं मुखं
यस्यास्तादृशी — “निम्नोन्नतं तु बन्धुरम्” इति कोपः । मदुक्तौ मद्बचने (विपयीकृत्य)
श्रवौ कर्णौ यस्याः सा मद्बचनश्रवणपरायणा [मदुक्ताश्रवा — इति पाठं मदुक्तस्य मया
पस्तुतरय चुम्बके मयि स्त्रयंग्राहमङ्गीकुरु इति प्रस्तावस्य आश्रवा वशंवदा मौनेनैव स्त्रीकुर्वाणा
इत्यर्थः] अत्र प्रसङ्गे दृष्टा इव आपाततो, न तु वस्तुतः रोपम् बिभ्रतीव दृशोरञ्चलरय
अराङ्गवीक्षणस्य भ्रमिमिः घूर्णामिः मां निरस्यति दूरीकरोत्येव । अत्र रतिभावपोषकाणां
सात्त्विकसञ्चारिभावानां बहिःकोधदर्शनात्कुटमितस्य योपिदलद्वारस्य च बोधनम्भवति ।

अत्र द्वितीयचरणे स्मितमित्यस्य द्वितीयान्तस्य साकाङ्क्षत्वे तदन्वयपूरणाय
पदाभावान्न्यूनपदतादोषः । अधरमाधुरीपरिचयेनास्त्रादिताधरपीयूषयूषत्वं नायिकायाः
ख्याप्यते यस्मरणमुद्दीपनतां धत्ते । अत्र प्रसादार्थव्यक्ती गुणौ, अल्पवृत्ति-कोमलवर्ण-
चदिता वैदर्भी रीतिः । वृत्ताद्य पृथ्वी ॥५९॥

कृष्ण —

(उत्सुक हो मन ही मन)

साड़ी के आंचल को ऊपर उठाने के वहाने रोमाञ्च तथा अधर की
मधुरिमा के स्मरण जन्म मुसुकान को, [> मधुर होठों को मिलाकर
मुसुकान को], [< साड़ी को बयास्थान जमाने के वहाने होठों
के प्रचुर माधुर्य द्वारा हर्षोत्थित रोमाञ्च को], छिपाती हुई, गीहें
नचानी हुई सलोने मुँह वाली [> भृकुटि नर्तन द्वारा मुँह
को फुलानी पधकानी] मेरी बातों पर कान लगाये, निगाहों की
कोर को इधर-उधर घुमाना, रूटी सी राधा गटे ही मेरी अबदेल्ना
कर रही है ॥ ५९ ॥

(aside with curiosity)

59. Pretending to settle her raiment and hiding the
profuse horripilation arising from joy (caused by my
looking at her) with plentiful sweetness of her lips, this
celestial belle (Rādhā), with her ears intent upon my
words and face rendered crooked (lovely) by a vain
frown, wards me off with whirling corners of her eyes
as though she is angry with me.

1. “वत्तारिण-” इति पाठभेदः ।

(प्रकाशम्) साधु, महोद्यानचक्रवर्तिन् साधु । सत्येयं 'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीधरबुद्धयः' इति प्रसिद्धिः । (सन्वतो दश क्षिपन्) नान्दीमुखि । पश्य, पश्य ! पञ्चभिरमूभिर्विशतेरद्वान् शातकुम्भकुम्भान् वक्षसि कौशलेन निह्वानाभिः कृतिनोऽपि घट्टाधिकारिणः प्रतार्यन्ते ।

सर्वाः — (सरम्भेण भ्रूकामुकाणि कुटिलीकृत्य सावोशम्) रदहिडअ, हिंडेहि णिअसंढयं । [रतहिण्डक, हिण्ड निजमण्डपम् ।]

इत्यात्मगत भाव विट्त्व कृष्ण चक्रवर्तिन आदेश श्रावमान आह साध्विति— "ईश्वरबुद्धयः स्वामिना धिय उपरि बुद्धीनाम् उपरि वस्तुद्वावने पूर्वावभासवत्यथलन्ति"—इति प्रसिद्धि आभाषक सत्या एव । एवमुक्त्वा सन्वत वामपार्श्वे दश क्षिपन् नान्दीमुखीति— सम्बोद्धय आह— पश्य पश्य त्वमेवे प्रत्यक्षीकुरु यत् पञ्चभिरमूभिः सखीचतुष्टयसमेतया राधया विशतेरद्वान् दशसत्याकान् शातकुम्भान् सुवर्णकलशान् पयोधरपान् वक्षसि कौशलेन निह्वानाभिराच्छादयन्तीभिः कृतिनोऽपि कुशग अपि घट्टाधिकारिणः प्रतार्यन्ते ते वञ्च्यन्ते ।

पञ्चसखिहृन्दमुद्दिश्योक्तमिदं वचो निशम्य सर्वा भ्रुव एव कामुकाणि धनुषि कुटिलीकृत्य साकोश निनदम्य एकस्वरेण प्राहुः रतेति — हे रताय हिण्डते बन्ध्राम्यते असौ वनितालम्पट । निजमण्डप स्वागारे हिण्ड गच्छ ।

(प्रकट) बहुत खूब ! उपवन सम्राट् धन्य हो । यह प्रसिद्धि सही ही है कि जब लोगो की बुद्धियों सामान्य बुद्धि से ऊँची उठानें भरती हैं । (बायाँ ओर आँखें घुमाकर) नान्दीमुखी ! देखो, देखो, दश स्वर्ण कलशियों को चतुराई से वक्ष पर छिपाने वाली इन पाँचो सुन्दरियों स बड़े चतुर भी, घाट के अधिकारी ढग लिये जाते हैं ।

सभी गोपियों— (उत्तेजित हो, भोंहों की कमानों को टदी कर आक्रोश से) औरतों क पीछे लगने वाले लम्पट ! अपने मण्डप में जाओ ।

(aloud) Excellent king of gardens, excellent ! That the masterly wits of the highly talented persons work is a well deserved fame (casting his glance to the left) Nāndīmukhi Look here even the clever toll gate officers are being deceived by these five (belles) who have skilfully hidden ten gold pots (two each) behind their bodice

ALL (bending the brows of their eye-brows in agitation and cursing)
Kidnapper of women ' get away to your stall

कृष्णः — (अपवार्य) वृन्दे, विलोक्य कुञ्चितभ्रुवं पञ्चमुखीम् ।

(इति सगद्गदम्)

कामः काञ्चिदवाप्य पञ्चमुखतस्तीव्रां व्यथामुग्रतः

सौम्यां पञ्चमुखीं भजन् ध्रुवमिमां लब्धोरुविद्यः कृती ।

भ्रूचापेषु समं कटाक्षविशिखान् पञ्चापयन् पञ्चसु

कुद्धः पञ्चमुखोऽग्रविक्रममसौ मां हन्तुमारिप्सते ॥६०॥

एतच्छ्रुत्वा अपवार्य इतरश्रवणनिरसनपूर्वकं केवलं वृन्दाश्राव्यमेवाह वृन्द इति ।
अयि वृन्दे ! विलोक्य कुञ्चिते कुटिलीकृते भ्रुवौ यया तादृशीं कुञ्चितभ्रुवं पञ्चानां मुखानां
समाहारः पञ्चमुखी तां सखिपञ्चकम् इति वदन् अन्तः सात्त्विकभावस्य प्रमोदाभूतमस्य
गमकं गद्गदं वचः प्रयुज्जानो नायकः मनोजामिभूतमात्मानं विवृण्वन्नाह कामेति —
कामः क्वचित्पञ्चमुखात् उग्रतः पीडितः, ततोऽजितकौशलः सौम्यां पञ्चमुखीमवाप्य चापेषु
बाणं सशिधाय पञ्चमुखतुल्यं विव्रमं तद्वैरनिर्यातिनाय हन्तुमारभते इति भावं प्रकटयति —
तद्यथा (क्वचित् पुरा) कामः पञ्चमुखतः उग्रतः “उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः” इत्यमरः
रुद्रात् (पञ्चमुखः शिष इति प्रसिद्धिः) काञ्चिद्वाहरूपामवर्णनीयां व्यथामवाप्य (पश्चात्)
लब्धा उर्वी महती विद्या धनुर्विद्या येन सः अत एव कृती कर्मणि कुशलः सन् इमां
सौम्यां मधुरप्रकृतिं (न त्वां) पञ्चमुखीं सखीनां पञ्चकं ध्रुवं भजन् साहाय्यत्वेन बिन्दन्
तासां पञ्चसु भ्रूचापेषु भ्रुकुटीरूपेषु शरासनेषु कटाक्षविशिखान् अपाङ्गयाणान् पञ्चापयन्
पञ्चतां साधयन् (कामः पञ्चापयणः इति प्रसिद्धिः) पञ्चमुखस्य सिंहस्य उग्रः विक्रमः इष
उग्रविक्रमो यस्य तादृशीं मां कुद्धः पूर्वं पञ्चमुखादवाप्तव्यथां स्मरन् एष्टः हन्तुमारिप्सते

कृष्ण — (एक ओर, धीरे से) वृन्दे ! देदी भौहें वाली इस पञ्चमुखी (पांच सहेलियों के इस झुण्ड) को देखो । (गद्गद होकर)

भीषण पञ्चमुख शङ्कर से किसी असीम वेदना को पाकर, अवश्य ही सोम (चन्द्र) गुण सम्पन्ना पञ्चमुखी [> इन पांचों चन्द्रवदनियों] के समक्ष आरम्भ समर्पण कर (आग्नित हो), प्रशस्त धनुर्विद्या को उपलब्ध कर चतुर यह मदन, शङ्कर से भी

KṚṢṢṢA : (aside) Vrnda : see the five faces with knitted brows
(< look at this frowning lioness Rādhā).

(in a faltering tone)

60. Having suffered some intense pain from the fierce god, Śiva and then having latterly gained some excellence and skill in archery verily by waiting upon these mild five belles (Rādhā and her four friends), the angry

(दत्तुद्वर्णां नाटयति)

मधुमङ्गलः — (अपवार्य) हन्त, कीस बिम्हलंतं वि अत्ताणअं ण रुन्धेसि जं कडक्खिज्जह्म जिह्मदिट्ठीहिं किशोरिआहिं । [हन्त ! कस्मात् बिम्हलित्त-मप्पात्मान न रुणत्ति ? यत् कटाक्षयामहे जिह्मदृष्टिम् किशोरिकाभिः ।]

कृष्ण — (सावहित्यम्) सखे मधुमङ्गल ! कुटिलभ्रुवां कौटिल्य-वैचित्र्योभिर्विस्मितोऽस्मि । भवतु, किं नस्तेन । केतवनिहुतानां हिरण्मयानां

आरब्धुमिच्छति । व्यथाकारिण उग्रस्य प्रत्यपकाराशक्तं कामं तद्वदुपविनमं मा सश्रास्य तद्वैरनिर्यातनङ्करोतीति कल्पनयानं प्रत्यनीकालङ्कारः । अपि च पञ्चमुखपदे श्लेषः वक्तोक्तिपरिपोषकः । पशमिदं नायकस्य मूर्च्छारया कामस्य नवमीं दशां व्यनक्ति । अत्र शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ॥६०॥

प्रोद्गीतविकारमातो नायक इति वदन् उद्वर्णां भ्रमिं नाटयति ।

इमा दशमवातां नायक तत्सखो मधुमङ्गलोऽपवार्य धैर्यं धर्तुमुपदिशति हन्तेति — हन्त खेदे । कस्मात् बिम्हलं व्याकुलीभावं गत्वात्मानं त्वं न रुणत्ति नियम्यसि । धीरो भवेति तात्पर्यम् । यत् जिह्मा कुटिला दृष्टयो यासां तामि किशोरिकाभिर्मन्वयुवतिभ्यः कटाक्षयामहे कटाक्षस्य विषयतां नीयामहे ।

कृष्ण सावहित्यं विकारं गोपाययिव प्राह सख इति — कुटिलभ्रुवा आसां युवतीनां कौटिल्यस्य वैचित्र्योभिः भङ्गीमि विस्मित चरितोऽस्मि । भवतु तेन नः किम् —

प्रचण्ड प्रतापी मुक्त पर कुछ हो पाचो भौंह रूपी कमानी पर तिरछी चितवन के पाच तीखे तीरो को चढ़ाकर एक साथ ही आघात करने को उद्यत है ॥ ६० ॥

(ऐसा कहकर कृष्ण मूर्च्छा का अभिनय करते हैं)

मधुमङ्गल — (एक ओर) बड़ा खेद है ! तुम बिधुर हो रहे हो अपने पर नियन्त्रण क्यों नहीं करते ? क्यों कि कुटिल दृष्टिवाली ये बालाएँ हम पर कटाक्ष कर रही हैं ।

कृष्ण — (मन के भाव को छिपाते हुए) सखे, मधुमङ्गल ! मैं इन रमणियों की कुटिल भङ्गिमाओं से चकित हो गया हूँ । जो कुछ भी हो, हमारा

god of love, Cupid, putting five arrows of their side-long glances simultaneously upon the five bows of their brows makes ready to strike me, whose valour is more ferocious than that of a lion (Siva)

(pretends weeping)

MADHUMANGALA (aside) Ah ! why can't you restrain yourself from being perturbed ? We are being hit by these young women with crooked glances.

KRṢṆA (concealing his feelings) Friend Madhumangala ! I am amazed at the varied crookedness of these belles o'

पत्तिकुम्भानां शुल्को द्विगुणीकृत्य पुनः पञ्चदशानामेव शतगुणीक्रियताम् ।

मधुमङ्गलः — सुणाहि, राजकुलस्स विंद-चरुट्ठअं । अहिआरिणो सव्य-
विज्ञागुरुणो दे कलाकोटिओ । संख्याहिणस्स काअत्यस्स मे तत्तकोटिओ ।
सुयलपहुदीणं दण्डिआणं पसुवालाणं पसयइकोटिस्सि । [शृणु ! राजकुलस्य वृन्द-
चतुष्टयम् । अधिकारिणः सर्वविद्यागुरोमेव कलाकोटयः । संख्याभिज्ञस्य कायस्थस्य मम
सत्त्वकोटयः । सुयलप्रभृतीनां पशुपालानां पशुपतिकोटयः इति ।]

प्रकृतमनुसरामः — कैतयेन कपटेन निहुतानां गोपिकानां हिरण्मयानां सुवर्णेन घटितानां
भरितानां वा पंक्तिः दश कुम्भानां शुल्कः द्विगुणीकृत्य पुनः नवनीतकुम्भान् पञ्च मेलयित्वा
सम्भूय पञ्चदशानामेव शतगुणीक्रियतां कैतवम्य कृते दण्डरूपेणेति भावः ।

एतमादेशं लब्ध्वा गणनां विधाय मधुमङ्गलो विज्ञापयति शृणु इति — अत्र
गणितमाह विश्वनाथचक्रवर्ती — “दशकलशानां शुल्कस्य द्विगुणीकरणे विंशतिलक्षाधिकं
कोटिश्रयं तस्य प्रकटपञ्चकलशशुल्केन अशीतिलक्षमितेन मेलने कोटिचतुष्टयं तस्य शतगुणी-
करणे वृन्दचतुष्टयं (वृन्दमञ्जमिति) भवति ।” — इति गणनामाकलय्य तदुपरि
घट्टरुमचारिणः पारिश्रमिकं योजयन् तद्विभाजनव्यवस्थां ज्ञापयति — तद्यथा —
राजकुलस्य गणितानुसारं वृन्दचतुष्टयम् — तदुपरि घट्टस्य अधिकारिणः सर्व (कपट) -
विद्यागुरोः तव प्रमुखस्य कलाकोटयः नृत्यादिचतुःपष्टिकलाः प्रसिद्धाः, अतः कलापदमत्र
चतुःपष्टिसंख्यावाचकम् । संख्याभिज्ञस्य गणितज्ञस्य कायस्थस्य लेखपालस्य मम

उससे क्या ! छल से छिपाये हुए दश सुवर्ण कलशों की तुंगी
दुगुनी करके फिर पन्द्रह का ही (=छुपाये हुए १० तथा प्रत्यक्ष
५ घटका) सौ गुना करो ।

मधुमङ्गल — सुनो, चार सौ करोड़ तो राजकुल का है, यहाँ के अधिकारी, समस्त विद्याओं
में निष्णात तुम्हारे लिए चौंसठ करोड़, गणित के जानकार हम कायस्थ
का पचीस करोड़ तथा सुबल आदि दण्डधारी ग्वालों का ग्यारह करोड़ ।

curved eye-brows. Let it be so. What have we to do
with it ? Toll-tax may be calculated by doubling the
cunningly concealed ten gold jars and then multiply-
ing hundred times the fifteen (including the openly
carried five gold pots).

MADHUMANĠALA : Listen ! The estate revenue would be four
hundred crores. Sixty-four crores would be yours who
are the chief and the master of all arts and crafts.
Twenty-five crores would be mine who am a calcula-
tion expert belonging to the writers' class ; and eleven
crores would go to Subala and others who are staff-
bearers and herdsmen.

कृष्ण — सम्भूय वृन्दपञ्चकं सिद्धम् ।

राधा — (स्मित कृत्वा) तुम्हारा भाजनाई न दीसंति । कहीं माइसति एत्तिआइ वित्ताई ? [युष्माक भाजनानि न दृश्यन्ते । क मास्यन्तीयन्ति वित्तानि ?]

कृष्ण. — नर्मणा कृतमेतेन, कर्मणा स्वयमर्पय ।

हर्षादुदितवर्ष्मात्र, वित्तं हरिणलोचने ॥६१॥

तत्त्वकोटय पञ्चविंशतिकोटय, सार्वजनये तत्त्वाना पञ्चविंशति । तत् सुबलप्रभृतीनां दण्डिकानां दण्डधराणां पशुपालानां पशुपतयो ददा एकादश तत्संख्याका कोटय एव सम्भूय (६४+२५+११=१००) शतकोटय अर्थात् वृन्दमेक राजसोपरि षटितम् इति । [अहो उत्कोचप्रकार !]

तदनुमत्य कृष्ण प्राह सम्भूयेति — सम्भूय योगेन एकीकृत्य सङ्कल्प्य वा वृन्दपञ्चकं सिद्धम् ।

विस्मयावहामिमां गणना फूत्कर्तुमना राधा स्मित कृत्वोपहसति युष्माकमिति— युष्माक भवत्सविधे भाजनानि पानाणि न दृश्यन्ते — इयन्ति वित्तानि क्व मास्यन्ति सगृहीतानि भवेयु । अत्र परिहासो नाम नाट्याङ्गम् ।

परिहास प्रतिषेधमान कृष्ण कार्यरूपेण शुक्कदानायाद्युक्ताति नर्मणेति — अये हरिणस्य लोचने इव लोचने यस्यास्तादृशि सुनयने । एतेन नर्मणा परिहासेन कृतमलमस्तु । इदानीं कर्मणा कार्यरूपेण वस्तुतः अत्र उदित निश्चित वर्ष्म प्रमाण यस्य तत् वित्तं द्रव्यं स्वयमेव हर्षादप्य देहि । अन्तर्गर्भितार्थस्तु अत्र ब्रजे वित्तं सुविदित उदित यौवनोद्भासि वर्ष्म वपु हर्षात्स्वव मङ्गलमर्पयेत्याकृतम् । “वर्ष्म देहप्रमाणयो” — इत्यमर । अत्र पद्यस्य परार्थे श्लेषालङ्कार । पद्याख्यमनष्टुप रूतम् ॥६१॥

कृष्ण — सब मिलाकर तो वृन्द पञ्चक (५ सौ करोड़ = ५ अरब) सिद्ध हो गया ।

राधा — (मुस्करा कर) आप लोगों के पास बर्त्तन नहीं दिखाई दे रहे हैं, इतना धन कहाँ समायेगा ।

कृष्ण — मृगलोचने ! इस परिहास को अब रहने दो । बताये हुए, निश्चित गणना के अनुसार देय द्रव्य राशि को प्रसन्नता पूर्वक स्वयं देना कार्यरूप में परिणत करो । [> इस घन में प्रसिद्ध सुन्दर शरीर को

KRSNA All told, it would be five hundred crores

RĀDHĀ (smiling) Your containers are not seen. Where could so much of money be put in ?

KRṢṢNA : 61. Oh fawn eyed one ! enough of this joke, take action, and gladly pay of your own accord the said amount of money here on the spot (> Oh fawn-eyed one ! enough

नान्दीमुखी — (कृष्णान्तिकमासाद्य सासूयमिव) मोहन ! अम्हअ भअ-
वदीए सिणेहभाअणाणं सज्जुआणं एदाणं वालाणं कीस अलीअं शेअ
पत्तिकुंभाणं दाणं तुए वड्ढीअदि ? [मोहन ! अस्माकं भगवत्याः स्नेहभाजनानां
ऋज्वीनामेतासां बालिकानां कस्मादलीकमेव पत्तिकुम्भानां दानं त्वया वदयंते ?]

कृष्णः — नान्दीमुखि ! न कदाप्यलीकमिदम् । सत्यमेव पञ्चमाः
पञ्चदशकलसीविलासभाजः ।

नान्दीमुखी — गाअरिन्द, महाव्वदिणीए पव्वइभाए परिअणो

ततो नान्दीमुखी कृष्णस्य अन्तिकं समीपमासाद्य उपेत्य असूयां प्रकटयन्त्याह
मोहनेति — अस्माकं भगवत्याः पौर्णमास्याः स्नेहभाजनानां प्रेमपात्राणां ऋज्वीनां
प्रकृत्या सरलानां बालिकानामेतासां कस्मादलीकं मिथ्यैव पत्तिकुम्भानां दशकलशीनां
दानं शुल्कस्त्वया वर्द्धयते इति ।

कृष्णः प्रतिवक्ति मेति — न कदापि मनागपि अलीकमेतत् । सत्यम् इमाः पञ्च
पञ्चदशकलसीनां विलासभाजः सौभाग्यवत्यः ।

तदाक्षिपन्ती नान्दीमुखी पुनः प्राह नागरेन्द्रेति — महाव्रतिन्याः तपस्विन्याः
प्रमजितायाः त्यक्तसंसारकमायाः परिजनः मादृशो जनः निर्धारितं निश्चितमज्ञात्वा

हर्षं से स्वयं सौंप दो] ॥ ६१ ॥

नान्दीमुखी — (कृष्ण के पास भाकर, शिङ्कती हुई सी) मोहन ! हमारी भगवती के
स्नेहपात्र सीधी-सादी इन बालिकाओं के लिए तुम क्यों झूठे ही दश
कलशों की चुंगी बढ़ा रहे हो ।

कृष्ण — नान्दीमुखि ! यह झूठ कभी भी नहीं है, सच में ये पाँचों गोपियों
पन्द्रह कलसियाँ लिये हैं ।

नान्दीमुखी — नागरेन्द्र ! महाव्रतवती, संसार का परित्याग कर देने वाली पौर्णमासी
के अनुयायी हम जैसे लोग किसी बात को निश्चित रूप से ॥ जानते हुए

of this amorous pastime only in words. In action,
voluntarily offer with pleasure your blooming person,
to me).

NĀNDĪMUKHĪ : (*approaching Kṛṣṇa as though indignantly*) Mohana !
why do you falsely increase the toll-tax of the ten gold
pots for these simple, innocent girls who enjoy the
affection of our revered Paurṇamāsī ?

KṚṢṆA : Nāndīmukhī : never is this false. In fact, these five
belles possess fifteen pots.

NĀNDĪMUKHĪ : Illustrious citizen, persons like me who are the
attendants of the pious recluse, Paurṇamāsī would not

मारिसो जणो णिद्वारिदं अजाणिअ ण क्खु विण्णवेदि । तहवि जइ मह वअणे
संदिहाणेसि तदो सअ वेअ आअदुअ पच्चक्खं पेक्ख । [नागरेन्द्र ! महा-
वतिन्याः प्रवजितायाः परिजनो मादृशो जनो निर्धारितमज्ञात्वा न खलु विज्ञापयति ।
तथापि यदि मम वचने सन्दिहानोऽसि तदा स्वयमेव आगत्य प्रत्यक्षं पश्य ।]

(इति कृष्णेन सह राधामुपेत्य)

हला, एसो दुल्ललिदो गोउलिंद-णदणो । स दिव्वं पि मह वअणं
ण पत्तिआजेदि । ता प्पसीद । ईसि अंवरं उक्खिअविअ णिअ-
वक्ख-परेन्तं पेक्खावन्ती मोआवेहि हठिल्लसेअरस्स हत्थादो सह-
परिवारं अप्पाणं । [हला, एष दुर्ललितो गोकुलेन्द्रनन्दनः । स दिव्यमपि मम
वचनं न प्रत्येति । तत्प्रसीद । ईषदम्बरमुत्क्षिप्य निजवक्षःप्रान्तं प्रक्षापयन्ती मोक्षय
हठिल्लशेखरस्य हस्तात् सपरिवारमारम्भानम् ।]

न खलु (त्वां) विज्ञापयति सन्दिहानः शङ्खलः । हलेति — राधे ! दुर्ललितः
धृष्टः मम दिव्यं शपथोक्तं श्रद्धेयं वचः न प्रत्येति विश्वसिति । तत्प्रसीद ईषत् किञ्चित् अम्बरं
वक्षं उत्क्षिप्यापसार्य निजवक्षःप्रान्तं सरसः परिसरं प्रक्षापयन्ती दर्शयन्ती
हठिल्लानां हठधर्मिणां शेखरस्य चूडामणेः हस्तात् सपरिजनं सखीसमेतमात्मानं
मोक्षयेति प्रस्तौति ।

कभी नहीं कहते । यदि मेरी बातों पर फिर भी सन्देह बना ही हो
तो आकर स्वयं प्रत्यक्ष देख लो ।

(ऐसा कह कर कृष्ण के साथ राधा के पास जाकर)

राधे ! यह धृष्ट गोकुल का राजकुमार हमारी शपथ पूर्वक कही बातों
का भी विश्वास नहीं कर रहा है, तो क्षमा करना । ज़रा वक्ष को
हटा कर अपने वक्षःस्थल के परिसर को दिखाकर हठियों के शिरोमणि
के हाथ से अपनी सहेलियों के सहित अपने को छुड़ा लो ।

say anything without knowing it definitely. If, however,
you doubt my statement, come and examine it yourself.
(going to Rādhā with Kṛṣṇa) Friend ! this spoilt (naughty)
son of the king of Gokula does not believe even my
solemn declaration. Therefore lift the garment a bit,
and just showing the border of your breasts get your-
self released along with your friends from the grip of
this most obstinate person.

सर्वाः — (साभ्यसूयम्) अवेहि दुःखद्विष, अवेहि । [अपेहि दुर्बुद्धिके ! अपेहि ।]

नान्दीमुखी — (स्मित्वा) कथं हितकथने वि कुप्यथ । [कथं हित-कथनेऽपि कुप्यथ ।]

कृष्णः — किन्नश्छिन्नम् । यदत्र काञ्चनरक्तिकमपि न परिहरिष्यति हरिः ।

विशाखा — (स्वगतम्) पठमं कण्डस्स दुदिअं बुंदज्जेव^१ उयञ्जुज्जंती दीवसीहाए अग्गिणो पूअणं आरंभिस्स । (प्रकाशम्) णाअरिंद, कहिं पंच घीअ-

अमुष्मै उपकमायास्यन्त्यः सर्वाः सहचर्यः नान्दीमुखी भर्त्सयन्ति अपेहीति — दूरमपसर दुर्बुद्धिकेऽनर्थकारिणि । अपेहि अस्मात् प्रयासात् । असूयाया हेतुस्तावत्स्वमेवेतः अपसृत्य क्वचिन्निर्जने स्वस्यैव उरःप्रदेशमुद्धाटयेति भावः ।

स्मित्वा नान्दीमुखी कथयति कथमिति — किमर्थं यूयं हितकथनेऽपि कुप्यथ ? हितोक्तिस्तु हठादयं स्वयं कञ्चुकीमुद्गोच्य वक्षो द्रक्ष्यति कुचमर्हन् वा करिष्यति तदपेक्षया स्वयं प्रदेशमात्रप्रदर्शनेन तुभ्येत् चेत्स वृष्टः इति साधीयसो विकल्पस्य प्रस्तावे किम्मयाऽपराद्धम् इति ।

कृष्णः सान्त्वयति नान्दीमुखीं किञ्च इति — नः किं छिन्नं यद्येता भवत्या वचनं न शृण्वन्ति, अस्माकं किं नष्टम् न किमपि, (यतः) हरिः हरत्यसौ इति काञ्चनस्य रक्तिकं मापस्याष्टमभागमपि न परिहरिष्यति त्यक्ष्यति, सम्पूर्णमेव देयमादास्यतीति भावः ।

उपायान्तरं कल्पयन्ती विशाखा स्वगतं चिन्तयति — शूरकत्वेन देयतया प्रथमं कृष्णस्य दूर्ती नर्मकर्मघटिकां वृन्दामेवोपयुज्याना दीपशिखया अग्नेः पूजनमारप्स्ये — अत्र निदर्शनालङ्कारः । इति विचिन्त्य प्रकाशं सर्वथाव्यं प्राह नागरेन्द्रेति — कथय,

सभी गोपियाँ — (चिद्वक्त्र) रहने दो, अनर्थकारिणि ! दूर हटो ।

नान्दीमुखी — (मुस्करा कर) हित की बात कहने पर भी तुम लोग कोप क्यों कर रही हो ।

कृष्ण — तो हमारा क्या बिगड़ा, इस बात पर हरि रत्ती भर भी सोना नहीं छोड़ेगा ।

विशाखा — (मन में ही) पहले कृष्ण की दूर्ती वृन्दा का ही उपयोग कर दीप-शिखा के द्वारा अग्निपूजन का प्रयत्न करती हूँ । (समस्त) नागरेन्द्र ! बताओ,

ALL : (In irritation) Begone, you, wicked woman, begone.

NĀNDĪMUKHĪ : (smiling) How is it that you get angry even at salutary advice ?

KṚṢṆA : What do we lose thereby ? Hari will not remit even a gram of gold in this case.

VIŚĀKHĀ : (aside) To start with, I shall employ Kṛṣṇa's confidante Vṛndā herself (to be offered to Kṛṣṇa) and begin

1. 'बुद्धिके' (= शुद्धिके) - इसलिये: बाध: कथयित् ।

घडिभाओ कहिं^१ एत्तिअं घडिदं घट्टसुलुक्कं ? होदु । तथावि उपकारिणं राजकुमारं
तुमं अवेक्खिअ एत्थ णिकअम्मि^२ अम्हेहिं णिअपिअसही तुंदा तुह अप्पिदा ।
[(स्वगतम्) प्रथम कृष्णस्य दूर्ती वृन्दामेगोपयुज्जाना दीपशिलया अग्ने पूजनमारभ्ये ।
(प्रकाशम्) नागरेन्द्र, कथय पक्ष घृतघटिका कथं एतावदघटित घट्टसुलुक्कम् ? भवतु । तथापि
उपकारिण राजकुमार त्वामपेक्ष्य अत्र निप्पयेऽस्माभिर्निजप्रियसखी वृन्दा तुभ्यमर्पिता ।]

सुबल — (सस्वृतेन)

वृन्दपञ्चतये युक्तमेकवृन्दार्पणं कथम् ।

संख्याविदां न नः शक्यं गोसंख्यानां प्रतारणम् ॥६२॥

घृतघटिका पक्षेव वयमेतावद् अघटितमनुचित घट्टसुलुक्कं भवतु स्यादित्यर्थः । तथापि
उपकारिण राजकुमारं त्वामपेक्ष्य त्वन्वृते अत्र शुक्लदानविषये निष्कये प्रत्यान्नायहयेण
अस्माभि वृन्दा तुभ्यमर्पिता ता गृहाणेत्यर्थः ।

गणनाधिकृत सुषड एतदभ्यन्तरे सस्कृतमाश्रित्याह वृन्देति — वृन्दानां
पञ्चतये पञ्चाब्जे देये तत्स्थाने एकवृन्दार्पण एस्या वृन्दाया अर्पणं कथं युज्यते —
इति शेषः । एव सख्याविदा गणितज्ञाना गोसंख्यानां गवि पृथिव्या सख्या ख्यातिर्वेषां,
तेषां कायस्थानां — पक्षे गोसंख्यानां गोपानां न प्रतारणं बन्धनं न शक्यम् । अत्र
वृन्देति पदमङ्गिन्ना सङ्ख्यापदे च श्लेषालङ्कारप्रयुक्ता वक्रोक्तिः ॥ पयः नामानुष्टुप्चतुष्टम् ॥६२॥

पाँच ही तो नवनीत के कलस, इतनी अधिक घाट की जुगी
किस तरह हो जायगी । फिर भी राजकुमार ! तुम्हें उपकारी जन
जानकर बचले में [> घुटकारा पाने के लिए] अपनी प्रियसखी वृन्दा
को हम लोग तुम्हें सौंप रहे हैं ।

सुबल—

पाँच वृन्द (पाँच सौ करोड़) के कर रूप में निर्णीत हो जाने पर एक
वृन्द का देना कैसे ठीक है । सख्या के पण्डितों को ठगना हम ग्वालों
के लिये आसान नहीं । [> दुनिया भर में विख्यात हम कायस्थों को
ठगना आसान नहीं] ॥६२॥

worshipping the Fire with the flame of a lamp (aloud)
Cleverest gentleman, How is it that while the
ghes pots are five, the toll tax amounts to such an
extraordinary sum ? Nevertheless, in consideration of
your being a benevolent prince, we offer you our dear
friend Vṛndā as ransom.

SUBALA

62 (In Sanskrit) Where five Vṛndas (hundred crores)
are to be paid, how far is it proper to offer only one
Vṛnda(ā) ? It is impossible for us cowherds, to deceive
these calculation experts so well known on the earth

१ 'कह' - इति पाठान्तरम् । २ 'णिक्ख' - इति पाठान्तरम् ।

ललिता — (रोपमिवामिनीय) विसाहे, सुष्ठु मुद्धासि ज लहुए इमस्सि अत्थे गरुईए अप्पणो सहीए वुंदाए अप्पणं कादु इच्छेसि । [विशाखे ! सुष्ठु मुग्धासि यत् लघावस्मिन्नर्थे गुर्व्या आत्मनः सख्या वृन्दाया अर्पणं कर्तुमिच्छसि ।]

मधुमङ्गलः — ललिदे ! चिट्ठु एदं अलीअं माहप्पं । [ललिते ! तिष्ठत्येतत् अलीकम्माहात्म्यम् ।]

ललिता — वडुअ, सुणाहि — तिच्छंस'कोडिसुराणं सआआदो सुरिंदो वरिठो ज एसो सअकोडिहत्थो । तदो वि भअवतो हिरण्णगम्भो ज एसो विपरद्धवेहओ । तदो वि देई लच्छी ज सव्वसंपत्तिणं ईसरी । तदो वि वुंदा जा किर लच्छीं वि तुच्छीकदुअ काए वि अइक्खसिरीए लुद्धेण विण्णुणा कामिद त्ति भअवदीए मुहादो सुणीअदी । [घटो ! शृणु — त्रयस्त्रिंशत्कोटिसुरेभ्यः

एतत्सर्वं कथमसहमाना धरीदसी सखी ललिता रोपं प्रदर्शयन्तीवाह विशाख इति — सुष्ठु परमं मुग्धा सरलसभावासि यत् लघौ क्षुब्धस्मिन् अर्थे ह्युक्तदानरूपे गुर्व्याः महत्याः सख्याः वृन्दाया अर्पणं कर्तुमिच्छसि ।

ग्राह मधुमङ्गलः तिष्ठतु दूरे आस्तामिदमलीकं माहात्म्यं मिथ्यागौरवमिति । मधुमङ्गलमाक्षिपन्ती पुनर्ललिता प्रतिवक्ति बटो इति — हे बटो चपलधूर्त ! शृणु अवधारय -- [पुराणप्रतिद्वयेतत् यत्] देवाः त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यायाः, तेषु वरिष्ठः

ललिता — (रोप का अभिनय तो करती हुई) विशाखे ! बड़ी पगली हो, जो कि थोड़ी सी इस चुंगी के लिये अपनी इतनी बड़ी सहेली वृन्दा को दे देना चाहती हो ।

मधुमङ्गल — ललिते ! इस झड़ी बड़ाई को रहने दो ।

ललिता — भूत छोकरे । सुनो, तैंतीस करोड़ देवों से श्रेष्ठ भेष्ट हैं, क्योंकि इनके हाथ में शतकोटि (१; सौ करोड़, २, वज्र) है, उनसे भी श्रेष्ठ भगवान् महा हैं, क्योंकि वे द्विपराद्ध वैभव से सम्पन्न हैं, उनसे भी श्रेष्ठ हैं लक्ष्मी जो कि समस्त सम्पत्ति की ईश्वरी है, लक्ष्मी से भी बड़ी है वृन्दा ।

LALITĀ : (*affecting anger*) Viśakhā : you are quite silly that you are ready to offer Vṛndā, your most valued friend, for such a paltry sum.

MADHUMANĠALA : Lalitā, keep aside this false dignity.

LALITĀ : Dear chap, listen; god Indra is superior to thirty-three crores of gods; for, he possesses a hundred crores (< has his thunderbolt in his hand); to him is superior Hiranyagarbha (Brahmā, the Creator) who is a billionaire. Lakṣmī, the goddess of wealth is superior even

सकाशात् सुरेन्द्रो वरिष्ठो यदेव शतकोटिद्वयम् । ततोऽपि भगवान् हिरण्यगर्भो यदेव
द्विराद्वैभवम् । ततोऽपि देवी लक्ष्मी यदेवा सर्वसम्पत्तीनामीश्वरी, ततोऽपि वृन्दा या
किञ्च लक्ष्मीमपि तुच्छीकृत्य कथाप्यपूर्वप्रिया लुब्धेन विष्णुना कामिनेति भगवत्या
मुक्तात् ध्रुयते ।]

विशाखा — (पदे निपत्य काकुमातन्वती) सहि ललिदे, मुहरं मंतेसि
तहवि तफालिअं दूसहदुक्ख परिहरिदुं एअं अजुतं वि कादु कामद्धि ।
ता प्पसीद । अणुमण्णेहि वुंदासमप्पणं । पुरोडासओग्घाणे तुण्णं पुणम्ह
अत्ताणअं । सखि ललिते ! मुखर मन्त्रयसे, तवापि तात्कालिक दुसहदुखं
परिहर्तुमेवमयुक्तमपि कर्तुंकामासि । तत् प्रसीद । अनुमन्यस्व वृन्दासमर्पणम् ।
पुरोडाशोद्घ्राणनेन तूर्णं पुनीम आस्मानम् ।]

सुरेन्द्र यस्य हस्ते शतकोटि पत्रे वज्रम् । ततोऽप्यधिकं हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यस्य
वैभव पराद्वैद्यमित । पराद्वैन्दु "लपकञ्जकोटि ।" इव चरमसंख्या अष्टादशाङ्कपर्यन्तम् ।

ततोऽपि लक्ष्मी अधिका यत सा सर्वसम्पत्तीनामीश्वरी, ततोऽपि वृन्दा यस्य
श्रीविभवेनादृष्टो विष्णुर्लक्ष्मीमधरीकृत्य स्वीचकारेति भगवत्या पौर्णमास्या मुक्तात् ध्रुयते—
इति वृन्दाया माहात्म्यमवेहि ।

अनान्तरे कार्यसाधनप्रवणा विशाखा ललिताया पादयो निपत्यानुनयन्ती काकु-
मातन्वती आह सखि इति — मुखर मन्त्रयसे वाचालतया ब्रवीषि सत्यमपि
चेद् तात्कालिक (कालाटुन्) वर्तमान भगवदोवरूप दुसहदुखं परिहर्तुमेव वृन्दासम-
र्पण-

जिसकी किसी असाधारण सुपमा पर लुब्ध हो, विष्णु ने लक्ष्मी को
भी तुच्छ मानकर उसे अपनी प्रेयसी बना लिया, — भगवती पौर्णमासी
के मुँह से ऐसा सुना गया है ।

विशाखा — (पैर पर गिरकर विधियाती हुई) सखि, ललिते ! तुम बनी वाक्पटुता से
तो कह रही हो, फिर भी तात्कालिक असह्य दुःख को हटाने के लिए
अनुचित होने पर भी करना चाहती हूँ, इसलिये मान जाओ, वृन्दा

to him inasmuch as she is the ruler of the entire
riches of the world Then superior even to her is
Vrindā who, as related by the revered Paurṇamāsī, was
coveted by Lord Viṣṇu, who allured by her inextollable
superb beauty disregarded even Goddess Lakṣmī

VISĀKHĀ (falling down at her feet and changing her voice in a drawl)
Friend Lalitā, you advise so forcibly (sweetly). Yet I
wish to do in this way even what is improper to ward
off the imminent, intolerable distress
Therefore, be pleased to permit Vrindā being offered

(ललिता स्मेरेव शिरो विनमय्य तूष्णीं तिष्ठति)

विशाखा — ललिते ! विष्णादं दे आवदं, जं एककं दिअअं शेअ
अणुमण्णेसि । [ललिते ! विज्ञातं ते आकूतं, यदेकं दिवसमेवानुमन्यसे ।]

कृष्णः — हन्त, नान्दीमुखि ! दृष्टमलद्भुतं भगवत्या ! ततः पृच्छय-
तामिदम्^१ कथमेताभिर्मत्कर्णयुगारब्धताण्डवयोर्मकरकुण्डलयोः द्वन्द्वं न शुलिकितम् ।

रूपमयुक्तमनुचितमपि कर्तुकामाऽस्मि — तत्प्रसीद मम प्रस्तावमनुमन्यस्व, येन वयमित
आत्मानं मोक्षयित्वा शीघ्रमेव यज्ञवाटमुपेत्य तत्र हव्यस्थपुरोडाशस्य उद्घ्राणेन
गन्धग्रहणेनात्मानं तूष्णं सत्वरं पुनीम पवित्रतां वयेम — पुनीमेति पुनातेर्लिङि रूपम् ।

[विशाखाकृतेनानुनयेन स्मेरा स्मितमुखी ललिता त्रपवा शिरो विनमय्य तूष्णीं
निश्शब्दं तिष्ठति] आह च ललित इति — आकूतं हार्दभावः ।

कृष्णो नान्दीमुखीं क्षंसति हन्तेति — भगवत्या दृष्टमद्भुतं, एतासां विचित्रेयं कल्पना
ज्ञाता — पृच्छयतामिदमेताः — मदीयं वस्तु वृन्दा, सा एव मह्यमप्येत तदा किन्तु
मत्कर्णवर्तिनी मदीये कुण्डले एव शुकलरूपेण न दत्ते । मत्कर्णगतकुण्डलार्पणमिव
वृन्दार्पणमस्तीति “अभवन्वस्तुसम्बन्धः उपमापरिकल्पक” इति लक्षणाजिदर्शना ।

के समर्पण करने की स्वीकृति दे दो, ताकि हव्य के गन्ध ग्रहण कर शीघ्र
ही अपने को हम पवित्र कर लें ।

(ललिता कुछ मुस्कराती हुई सी गर्दन झुकाये चुपचाप खड़ी रहती है ।)

विशाखा — ललिते ! तुम्हारा अभिप्राय समझ गई, आज ही के दिन के लिए
तुम्हें छूट चाहिये ।

कृष्ण — अग्ने नान्दीमुखि ! देख लिया आपने इस अति विचित्र चरित्र को ।
इनसे जरा पूछिये कि — इन छेगों ने मेरे दोनों कानों में झलते
मकराकार के कुण्डल के जोड़े को तुंगों के रूप में क्यों नहीं दे दिया ?

to Kṛṣṇa. Let us soon purify ourselves by smelling the
sacrificial oblation (= let us soon reach the place of
sacrifice by freeing ourselves from the clutches of
Kṛṣṇa).

(Lalitā stands silent with her head bent down, some-
what smiling)

VIŚĀKHĀ : Lalitā ! I understand your meaning : you allow this
only for a day.

KṚṢṆA : Ah Nāndīमुखि ! did you observe the most amazing
thing ? Well then, it may be asked, why my own pair of
ear-rings dangling from my ears was not offered by

नान्दीमुखी — किञ्चिदाकिञ्चिदाङ्गि राहिए, अञ्जुतं कसु एदं ज वणमालिणो खेअ बुंदाये इमास सुलुक्कप्पणं । [कीर्त्तिदाकीर्त्तिदायिनि राधिके ! अयुक्कं खल्विदं यद्द्वनमालिने एव वन्दयासौ शुल्कार्पणम् ।]

राधा — सहि बुंदे ! किञ्चि तुह्मीं चिट्ठसि तूणं अप्पणो पख्खं वट्ठासेहि । [सखि, वृन्दे ! किमिति तूर्णीं तिष्ठसि ? तूर्णमात्मनः पक्षमुल्लासय ।]

(कृष्णः वृन्दावकत्रमवलोकयन् विलोचनकोणं कृण्वति)

वृन्दा — नागरेन्द्र ! कुतं निरर्थकं दृशस्ताडनेन यदियं वृन्दा वृन्दा-वनेश्वरीमनुवर्तते ।

स्त्रीकृर्वाणा वृष्णस्य युक्तामुक्तिं नान्दीमुखी राधां वक्ति अयि इति — कीर्त्तिदा एतज्जाम्नी वृषभानोः पत्नी तस्यै स्वमाने कीर्त्तिदायिनि राधिके । अतो मन्मथ-यद्द्वनमालिने वृष्णाय वृन्दास्येण शुल्कार्पणमयुत्तमसङ्गतमिति ।

राधा वृन्दामेव किन्ते मन इति पृच्छति सखीति — तूर्णम् आत्मन पक्षं कल्पं मतमुल्लासय प्रकटयेति । [वृष्ण वृन्दामुखं पश्यन् स्वस्य नेत्रकोणं कृण्वति चात्स्येति सङ्केतार्थम्] तदुपरि वृन्दा प्राह नागरेन्द्रेति — दृशस्ताडनेन व्यर्थमेव नेत्रकृष्णेन कृतमलम्, यतः इयं वृन्दा तु वृन्दावनेश्वरी राधामनुवर्तते । वृन्दायाः भङ्गया

[> मेरी वृन्दा को मुझे ही चुंगी के रूप में देना, मानों मेरे दोनों कुण्डल मुझे ही कर रूप में देना हें ।]

नान्दीमुखी — कीर्त्तिदा (= अपनी माँ के) यश को बढ़ाने वाली राधिके ! वनमाली की चुंगी के रूप में वृन्दा को ही देना, यह तो सही में यदा ही अनुचित है ।

राधा — सखि, वृन्दे ! चुप क्या खड़ी हो, शीघ्र अपना मत प्रकट करो ।

(कृष्ण वृन्दा का मुँह देखते हुए आँख का कोना दबाते हैं)

वृन्दा — नागरेन्द्र ! आँख मारने वाली बात व्यर्थ है, क्योंकि यह वृन्दा वृन्दावनेश्वरी राधा के इशारे पर चलती है ।

these ladies in lieu of the toll-tax due to me from them ?

NĀNDĪMUKHĪ - Rādhā, the bringer of fame to your mother, Kīrtidā by name ! it is, indeed, improper to pay the toll-tax by offering his own Vṛndā to Kṛṣṇa himself.

RĀDHĀ - Friend Vṛndā ! why are you standing silent (like this) ? Clarify your position at once.

(Kṛṣṇa looks at the face of Vṛndā and contrasts the corner of his eye)

VRNDĀ - Chief of the citizens ! enough of your vain beating of the eyes, for this Vṛndā follows Vṛndāvanēśvarī, Rādhā.

सर्वाः — (सोल्लासं विहस्य) भगवदि लज्जे ! कहिं गदासि । प्पसीद, प्पसीद । [भगवति लज्जे ! कुत्र गतासि ? प्रसीद, प्रसीद ।]

वृन्दा — सखि, वृन्दावनाधीश्वरि ! ममात्र काचिद्विक्काप्तिरवाप्तावसरा वर्त्तते^१ ।

राधा — सहि वुन्दे ! कीदिसी एसा, भणीअहु ? [सखि वृन्दे ! कीदशी एसा ? भणतु ।]

वृन्दा — द्यूतकारसंसदोऽपि भूयिष्ठं घट्टपालगोष्ठी साधुभिरमितः श्लाघ्यते तदत्र न समञ्जसः । प्राञ्जलोऽयं जनः । विक्रयोऽपक्रमश्चेत् क्वचिदन्यत्र विक्रीयताम् ।

एवं युक्त्या राधार्पणस्यानुमोदनं ध्रुत्वा सर्वाः सख्यः सोल्लासं सोल्लुण्ठमुपहस्य क्रियाश्लिष-पोऽयं प्रस्ताव इति मत्वा लज्जादेवीमेवाकारयन्ति भगवति लज्जे इति — कुत्र गतासि प्रसीदेति ।

राधा सम्बोधयति वृन्दा सखीति — विज्ञप्तिर्निवेदनम् । अवाप्तावसरा समयोचिता । राधिक्याऽनुमता पुनराह द्यूतेति — [भुवि विदितमेवं यत् द्यूतकाराणां संसत् कपटाचरणस्य धूर्ततायाश्च भूमिः किन्तु] इयं घट्टपालगोष्ठी द्यूतकाराणां समिकानां संसदोऽपि भूयिष्ठा धूर्ताचरणेऽतिवर्तमाना इति साधुभिः सुजनैः अमितः चतुर्दिक्षु श्लाघ्यते शस्यते, तत् एतस्मिन् विषये न अस्माकं समञ्जसः यदयं प्राञ्जलः सरलोऽयं मद्विधो जनः । विक्रयस्य शुल्केनास्मार्पणस्य उपक्रमः भारम्भश्चेदन्यत्र क्वचित् विक्रीयताम् — नेदमुपयुक्तं स्थानमिति ।

सभी गोपियाँ — (उल्लास के साथ हँसकर) भगवति, लज्जे ! तू कहाँ चली गई हो, मान जाओ, अब तो लौट आओ ।

वृन्दा — वृन्दावन की स्वामिनी सखि, राधे ! इस समय अवसर के अनुरूप मेरा कुछ निवेदन है ।

राधा — सखि, वृन्दे ! वह क्या है, कहो ।

वृन्दा — घाट के अधिकारी महोदय की गोष्ठी जुआड़ियों के जमघट से भी बढ़ कर है ऐसा चारों ओर सबजनों द्वारा प्रशंसित है । अतः

ALL : (*sarcastically laughing*) Revered Shame ! where are you gone ? Have mercy please.

VRNDĀ : Friend Vṛndāvanēśvarī ! I have a request, which is timely.

RĀDHĀ : Friend Vṛndā ! what is it ? please say.

VRNDĀ : The association of the toll-gate keepers is highly extolled by good people all around, as one, more than

कृष्ण — (सस्मितम्) सत्यममूरसम्भुक्ता एवाप्रतिमपूर्णलक्ष्मीभराः सुभ्रुवो राजकुलकार्यमहन्ति । वृन्दा [लक्ष्मी] तु विष्णुना चिरं सम्भुज्य निर्भरमपारेण वैभवेन रिक्तीकृता । तदलमेतया ।

राधा — (विहस्य) एवं कसु 'अल्लाभादङ्गनात्यागस्तुरङ्गब्रह्मचर्यकम्'—

कृष्ण वृन्दावाक्यमुपहसन्निवाह सत्यमिनि — अम् गोपबाला सत्य अस्मभुक्ता अत एव अप्रतिम अनुपम [न विद्यते प्रतिमा तुल्यता यस्य स अप्रतिम] पूर्ण लक्ष्म्या शोभाया भर यासा तादृश्य एव सुभ्रुवो राजकुलकार्यमहन्ति, तदुपयुक्ता एव, वृन्दा (लक्ष्मी) तु विष्णुना चिरं सम्भुज्य निर्भर नितान्तमेव अपारेण वैभवेन शोभातिरेकेण रिक्तीकृता नि शेषिता, तदलमेतया इति ।

तत्र राधिका सोपहासमाह पतदिति — एतत् खलु 'अल्लाभाद् अप्राप्तायां सुन्दर्या अङ्गनात्याग = नापेक्ष्यते मया परित्यजेति कथन तुरङ्गब्रह्मचर्यकम् धोटका

यहाँ उचित नहीं है। इस सरल लोग हैं। दुर्गी के लिये यदि बेचने का ही उपक्रम हो तो कहीं दूसरी जगह जाकर बेचना चाहिये।

कृष्ण — (मुस्कराते हुए) सचमुच सम्भोग से अपरिचित, अनुपम, पूर्ण सुपमा से सम्पन्न ये रमणियाँ ही राजकुल के लिये उपयुक्त हैं। विष्णु ने बहुत बाल तक यथेच्छ उपभोग कर वृन्दा (लक्ष्मी) को तो असीम वैभव [> अपार सौन्दर्य राशि] से खाली कर दिया, इसलिये उसे तो रहने दो।

राधा — (हस कर) "न मिलने पर, नारी का परित्याग कर दिया", ऐसा कहना

the gang of gamblers We, who are plain people are misfit here So if the intention is to sell anything, (for paying the tax), it may be done elsewhere.

KRSNA (smiling) True only these belles who have not been enjoyed and are of incomparable beauty (excessive wealth) deserve to be the object of a royal family (to be sued in a court of justice) As regards Vṛndā (Laksmī), she was intensely and for a long time enjoyed by Viṣṇu and was deprived of her immense beauty (inexhaustible wealth) So, I have no use of this Vṛndā

RĀDHĀ (Laughing) This is, indeed, what the wise say " Forced

त्ति धीरेहि भणिषदि । [एतत् खलु 'अलमादङ्गनात्यागस्तुरङ्गब्रह्मचर्यकम्'-
इति धीरैर्मण्यते ।]

मधुमङ्गलः — (जनान्तिकम्) विसाहे ! निश्चिदं तुम्हाणं घट्टदाने
अणुउलो हुविसं । जं कामत्यविज्जापारंगदोहि । ता देहि मे किंपि
पारितोसिअं । [विशाखे ! निश्चितं युष्माकं घट्टदानेऽनुकूलो भविष्यामि, यत्
कायस्थविद्यापारङ्गतोऽस्मि । तद्देहि मे किमपि पारितोषिकम् ।]

विशाखा — अज्ज ! णव्वं सक्कं दाइस्सं । [आर्य ! नव्यां शर्करां
दास्यामि ।]

मधुमङ्गलः — विसाहे, णूणं परिहसिज्जामि । [विशाखे ! नूनं परिहस्ये ।]

विशाखा — भअवंतस्स सूरस्स सवामि । [भगवते सूर्याय शपामि ।]

यथा बडवाया अलामे ब्रह्मचर्यं धारयन्ति तद्देवेदम्' — इति धीरैः विचारकैः भण्यते ।
लक्ष्मीमतिक्रम्य वर्तमाना वृन्दा न लभ्येत तदालमेतयेति भावः तुरङ्गब्रह्मचर्यसदृश एवेति ।

मधुमङ्गलः उत्क्रोचामिपलोलुपोऽप्रान्तराले विशाखां साधयति विशाख इति —
अहं घट्टदाने शुल्कग्रहणेऽनुकूलः सहायको भविष्यामि यतः अहं कायस्थविद्यायां गणनाक्रमे
पारङ्गतः कुशलोऽस्मि । तद्देहि मे किञ्चित् पारितोषिकमिति ।

तमाश्वासयति त्वमस्माकं कार्यं साधयाहं पारितोषिकरूपेण तुभ्यं नव्यां शर्करां
दास्ये । विशाखां साधयित्वा पारितोषिकविषये सत्यापितो बडुर्मधुमङ्गलस्ततः

शुष्क तुरङ्गब्रह्मचर्यं हे", — ऐसा विचारकों का कहना है ।

मधुमङ्गल — (एक ओर) विशाखे ! मैं तुम लोगों के लिये चुंगी के लेन-देन में
निश्चित ही सहायक बूंगा, क्योंकि मैं गणना की कला में निष्णात हूँ ।
इसलिये मुझे कुछ तो पुरस्कार दो ।

विशाखा — आर्य ! तुम्हें भयी शर्करा दूंगी ।

मधुमङ्गल — विशाखे ! यह तो तुम हँसी कर रही हो ।

विशाखा — भगवान् सूर्य की शपथ ले रही हूँ ।

celibacy — giving up a woman when not available."]

MADHUMANĠALA : Viśakhā, I shall certainly be favourable
(friendly) to you in paying the toll-tax, for I am
an expert in accountancy. So, give me some reward.

VIŚĀKHĀ : Friend, (Venerable gentleman) ! I shall give you fresh
sugarcandy.

MADHUMANĠALA : Viśakhā, I am, indeed, being ridiculed.

VIŚĀKHĀ : By the god Sun I promise you,

मधुमङ्गल — (सहर्षं कृष्णमुपेत्य) पित्रवत्सल ! माणसमय प्रमदा-
सअकोडी-रोस-भञ्जणे विअकसणोहि ! दीपाअली कोदुए सुरही सअकोडी
पुआरणे आचरिओ हि । तादिज्जउ अज्ज महामहूसवे मज्झ अणञ्भत्थित-
पुच्चा सअकोडी दक्खिण्णा । [प्रियवयस्य ! मानसमये प्रमदाशतशोडिशोपमञ्जने
विचक्षणोऽस्मि । दीपाअलीकौतुके सुरमिशतशोदिपूजाया आचार्योऽस्मि, तदीयतामघ
महामहोत्सवे महामनभ्यर्धितपूर्वा शतकोटिदक्षिणा ।]

(कृष्ण स्मित्वा तूष्णीं तिष्ठति)

(अपवार्य) विसाहे, 'मौनं सम्मत्तिलक्षणम्' त्ति जाणासि
बेअ, ता देहि प्पत्तिसुदं । [विसाहे ! 'मौन सम्मत्तिलक्षणम्' इति
जानास्येव, तदेहि प्रतिश्रुतम् ।]

(इत्यघ्न [अपलि] प्रसारयति)

किञ्चित्तोऽप्युवाच कृष्ण साधवति मानेति — मानिनीनां मानसमये प्रणयसोपप्रसङ्गे
प्रमदानां शतशोडीना अज्जसङ्गथावानां (अथवा प्रमदानां शतशोडिसमस्य वज्रवत्कठोरस्य)
रोपस्य भञ्जने भङ्गे विचक्षण पटुरस्मि । भगवतो रासलालाया शतशोदिप्रमदा अभूवन्निति
प्रसिद्धिः । पुनराह मौनेन वर्तमान कृष्ण वाक्ष्य प्रतिश्रुतस्य स्वीकृतस्य दानावाभ्यर्थयन्सौ
श्रुत्वाया पुरत अज्ज वल्लकोण प्रसारयति । अल्लिमिति पाठभेद सुगम । दीपा-
अलीति — सुरभीणां गवाम् । अनभ्यर्धित पूर्वा पूर्वमयाचितेत्यर्थः ।

मधुमङ्गल — (बड़े हँस से कृष्ण के पास जाकर) प्रिय मित्र ! मान के समय सौ करोड़
मानिनिवों के वज्रसरस कोप को तोड़ देने में मैं यहाँ ही दक्ष हूँ ।
दीवाली पर्व पर शतकोटि सुरभि की पूजा का आचार्य हूँ, तो महामहोत्सव
पर्व पर पहले कभी न माँगी हुई १०० करोड़ की दक्षिणा आज
मुझे दे दो ।

(कृष्ण मुस्करा कर चुप रह जाते हैं)

(पीरे से) विज्ञाते ! मौन रहना स्वीकृति का लक्षण है, यह तो तुम

MADHUMANGALA (joyfully approaching Kṛṣṇa)

Dear friend, where it is a matter of jealous anger
(in women) I am very clever in smashing the
thunderbolt like anger of a hundred crores of women
On the Dīpāvalī festival I officiate as a high priest
in worshipping a hundred crores of cows. So give
me today on the occasion of this great festival a
fee of a hundred crore (of gold coins), never
requested for before

(Kṛṣṇa smiling remains silent)

(aside) Viśakhā, you know that 'Silence is an

विशाखा — (स्मिता) गेण्हीअदु, एसा सक्का । [गृह्णातु एषा शर्करा]

(इति कर्परां समर्पयति)

मधुमङ्गलः — (उच्चैर्विहस्य) धुत्ते, चिट्ठ चिट्ठ णिफिंदं वो करिस्सं
(इति कृष्णान्तिकसाय) पिअवअस्स, लहुअम्मि कज्जे अलं विलंबेण, गेण्ह
सुलुक्कं । [धूत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । निष्कृति यः करिष्यामि, (इति कृष्णान्तिकमासाय)
प्रियदयस्य ! लघुनि कार्ये अलं विलम्बेन, गृहाण शुल्कम् ।]

कृष्णः — सखे, मधुमङ्गल ! मधुसूदनोऽस्मि, तदेषा राधिकाख्यां

विशाखा सस्मिता मधुमङ्गलाय शर्करेति कृत्वा कर्परां कपालखण्डं समर्पयति । शर्करा
खण्डविकृतिः मधुरा, "शर्करा कर्परांशोऽपीत्यमरः" । अत्रापि श्लेषः । खण्डस्वाद्यं नम्यं
शर्करां दातुं प्रतिधुत्य तत्स्थाने कर्परांशप्रदानेन विशाखायै कृष्यन् मधुमङ्गलः उच्चैर्विहस्य
विशाखामाह धूत्ते इति — अयि वञ्चिके तिष्ठ क्षणं स्थिरा भव; (अस्य वञ्चनस्य)
निष्कृतिं प्रत्यपकारं करिष्ये — इति कथयित्वा कृष्णस्य अन्तिकं सामीप्यमासाद्य प्राग्वाह
प्रियेति — लघुनि स्वल्पे कार्ये अलं विलम्बेन, शुल्कं गृहाणेति ।

एतावति कृष्णः प्राह सखे इति — अहं मधु सूदते हन्ति (वस्तुतो
मधुनाम्नो दैत्यस्य हन्ता) अथवा सूदयति आखादयस्यसौ मधुसूदनः भ्रमरः अस्मि, अत एषा

जानती ही हो, तुमने जो कहा है वह तो दे दो ।

(ऐसा कह कर आँचल (अङ्गलि) फैलाता है)

विशाखा — (मुखुरा कर) लीजिये, वह शर्करा है ।

(ऐसा कह कर खपरैल की कङ्कड़ियाँ देती है)

मधुमङ्गल — (अट्टहास कर के) धूत्ते ! अच्छा ठहरो । इसका बदला तुम्हें दूँगा ।
(कृष्ण के पास जाकर) प्रिय वयस्य ! छोटे काम में विलम्ब डीक नहीं ।
जुंगी ले लो ।

कृष्ण — मित्र, मधुमङ्गल ! मैं मधुरसाखादी (=भ्रमर) [> मधु नामक दैत्य

indication of consent'. So, give me what was promised.
[He spreads out the hem of his garment (or palm) to
receive what would be given.]

VIŚĀKHĀ : (laughing) Here is Śarkarā; take it (she offers him
potsherds).

MADHUMAṅGALA : (Laughing loudly) Rogue, wait, I shall
make you expiate for this. (He goes near Kṛṣṇa)
Dear friend, enough of delay in such a small work.
Extort the tax.

KṚṢṆA : Friend, Madhumaṅgala, I am Madhusūdana, (Kṛṣṇa

गता भ्रमरी शुल्कार्यमादेया ।

वृन्दा — फुल्लयं चम्पकलतैव सत्पु मधुसूदनस्योचिता ।

कृष्णः — वृन्दे ! तत्त्वानमिहासि, राधा सत्यभिरूपा या विपरीता धारा माध्वीकमयी सम्पद्यते ।

रायिकाख्यां गता रायिकेति नाम्ना ख्याता, रेफेण अधिकेन आख्या यस्या सा द्विरेफपदवाच्या भ्रमरी भ्रमणशीला कामिनी शुल्कार्यमादेया गृहीतव्या । अत्रापि रेफ एव । आदानौचित्यं न उभयो. भ्रमरजातीयत्वात् साधर्म्येणावगन्तव्यम् ।

फुल्लेति — वृन्दा राधां सरक्षितुं मधुप्राहिणो मधुसूदनस्य सत्पु लोलुपस्य कृते इयं फुल्ला विकसितयौवना चम्पकलता एव उचिता चम्पकेषु मधुप्राबुद्धीदिति लोभयति ।

कृष्णस्तु वृन्दा बोधयति वृन्दे इति — त्वं तत्त्वस्य सारस्य अनमिहा असि यतः राधा खलु एव अभिरूपा सुन्दरी अनुकूला च, या विपरीता अपि वर्णविपर्ययेणापि (पक्षे विपरीता मानवशात् पराङ्मुखी अपि) माध्वीकमयी मधु सरन्ती धारा एव सम्पद्यते — यतः प्रणयकोपज्ञता भामिनी सरसायते एव ।

का हन्ता] हैं । इस लिए अधिक रेफ वाली (१ + अधिका = रायिका) नाम से प्रसिद्ध यह भ्रमरी चुंगी के रूप में ग्रहण के लिए उपयुक्त है ।

वृन्दा — तिली हुई यह चम्पा की लता ही इस लुब्ध भ्रमर के लिये ठीक है । [> नर विकसित यौवना यह चम्पकलता ही इस लोलुप मधुसूदन के लिये उपयुक्त है ।]

कृष्ण — वृन्दे ! तब की बात नहीं समझी हो । परम सुन्दरी राधा ही योग्य है, जो विपरीत होकर भी [> पलट जाने पर भी = राधा = धारा] मधुप्रसन्नविणी धारा बन आती है ।

or = drone). So this lovely woman, known as Rādhikā (Rādhā or with an extra *refa*=bee) is to be brought as toll tax.

VRNDĀ : Then, this blossomed Campakalatā, ((1) a friend of Rādhā so named, (2) a creeper so named) alone is fit for this thirsty Madhusūdana.

KRSNA : Vrnda, you do not understand the true nature of things. Rādhā is surely suitable because even if she is cross = (inverted = धारा) she turns out a stream (धारा) of sweet honey.

चित्रा — गोउलवीरवरेण, अप्पडिम-पुण्ण-लच्छीभराओ इमाओ त्ति सअं चेअ समरिथदं, ता विंदपंचएण कहं अम्हाणं एककतमा गेण्हदुं जुत्ता ? [गोकुलवीरवरेण्य ! अप्रतिमपूर्णलक्ष्मीभरा-इमा इति स्वयमेव समर्थितम्, तद्वृन्द-पञ्चके कथमस्माकमेकतमा गृहीतुं युक्त ?]

वृन्दा — हन्त, सखि चित्रे ! श्लाघ्यासि, यदेप विशृङ्खलः कोमल-वाग्वह्निपल्लवेन भवत्या स्तम्भितो गम्भीरवेदी स्तम्बेरमः ।

वृत्त्यन्तरेण विजेतुं प्रयतमाना चित्राऽत्रान्तराले कृष्णमाह गोकुलेति — गोकुले ये वराः श्रेष्ठास्तेषु धरेण्य श्रेष्ठ । स्वयमेव भवता समर्थितमङ्गीकृतं यत् इमाः सर्वा अपि अप्रतिमः असमः पूर्णः सर्वाङ्गीणः लक्ष्मीभरः शोभातिरेकः सम्पदतिरेकश्च यासां तादृशः सन्ति । एवं सति वृन्दपञ्चकेन पञ्चवृन्दमितशुल्केन कथमस्माकं (निर्धारणे पृष्ठी अस्मानु इत्यर्थः) एकतमा त्वया गृहीतुं युक्ता, मूल्यवैषम्यादित्यर्थः ।

एवं निश्चरभावं नीतयती कृष्णमिति चित्रा प्रशंसती वृन्दाऽऽह सखीति — श्लाघ्या प्रशस्या त्वमसि यतः एष विशृङ्खलः अमर्यादः उन्नतः कोमल वाक् एव घट्टी रज्जुरूपा तस्याः पल्लवेन भवत्या गम्भीरवेदी दुर्वारमदः स्तम्भे रमते असौ इति

चित्रा — गोकुल के वीर वर ! ये रमणियों अनुपम सर्वाङ्गशोभा सम्पन्न हैं, [> समग्र सम्पत्ति में असम हैं] — ऐसा स्वतः आपने ही समर्थन किया है । तो इस वृन्दपञ्चक से हम लोगों में एक भी कैसे ग्रहण की जा सकती है ?

वृन्दा — हन्त ! सखि चित्रे ! तुम प्रशंसा के योग्य हो । क्योंकि अपनी कोमल वाणी रूपी लता के पत्तों से भरोदार इस उन्मुक्त हाथी को तुमने स्तम्भित (= अश्रद्ध) कर दिया ।

CITRĀ : Mighty warrior of Gokula (pre-eminent among the heroes of Gokula) ! you have yourself advocated that these (five belles) are full of incomparable beauty. Then, how is it proper to pick up even one of the five (for your damn toll-tax) ?

VRNDĀ : Ah ! friend Citrā, commendable you are. This unrestrained, highly intoxicated elephant (Kṛṣṇa) has been checked by you by the twigs of the creeper-like tender speech of yours.

मधुमङ्गल — पिअवअस्स, सत्तगुणो सुलुक्कोत्ति एत्थ असक्खवाइणो
सत्तसइस्स पंतिदहम्मि पञ्चउत्साय कुणतेहि अम्हेहि तस्स उज्जाणचक्खट्टिणो
सुठ्ठु अवरद्ध । [प्रियवयस्य ! शतगुण शुल्क इति अत्रासङ्ख्यावाचिनश्शतशब्दस्य
पक्षिदशके पर्यवसानं कुत्रेद्विरस्माभितस्मै उद्यानचक्रवर्तिने सुष्ठु अपराद्धम् ।]

कृष्णः — सखे ! साधु साधु, प्रियार्थं रसमाधुरीमुपभोजयन्
कायस्थिका-रसवतीपौरोगवोऽसि । सत्यमसङ्ख्यान्येव वित्तानि चक्रवर्ति-
वराणामभिप्रायेण क्रोडीकृतानि । तथा च स्मर्यते—

सम्बेरम (सतमी अलुक्) इत्ती त्वया स्तम्भित अवरद्ध प्रकृतिं नीत । “एष
सम्बेरम” इत्यत्र सारोपा गौणी लक्षणा दुर्वारित्वविशेषद्योतनरूपप्रयोजनवती रूपक-
मुत्पापयति । गम्भीरवेदिनो हस्तिनो लक्षणा यथा शालिहोत्रे —

“वग्मेदाच्छोणितस्त्रावान्मासस्य व्यधनादपि ।

सज्ञा न लभते यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ” — इति ।

मधुमङ्गल कृष्णमाह प्रियवयस्येति — ‘शतगुण शुल्क’ इत्यस्मिन्सदभं
शतपदमसङ्ख्यस्य अगण्यस्य वाचि बोधक, तस्य शतशब्दस्य पञ्चानां दशानां दशके
पर्यवसानं निर्णय कुवद्विरस्मामि उद्यानपालस्य सुष्ठु बहु अपराद्धम् — तस्य हानि
कृतेत्यर्थः । ‘चक्रवर्तिने’ — इत्यत्र वैकल्पिकी चतुर्थी ।

कृष्णो मधुमङ्गलस्य वचोऽनुमोदते सख इति — साधु साधु सम्यगाह,
प्रियार्थं रसमाधुरीं भोजयन् कायस्थिका गणितरीति सा एव रसवती पाकक्रिया तस्यां
पौरोगव अभ्यक्षस्त्वमसि । “पौरोगव पाकाध्यक्ष” इति । तस्य चक्रवर्तिन अभिप्रायेण
आयवेयलेखायां क्रोडीकृतानि आत्मसात्कृतानि लेपितानि वा । तत्र स्मृतिवाक्य स्मरति

मधुमङ्गल — प्रिय मित्र ! “शतगुण शुल्क” इसमें पाठ की चुगी के प्रकरण में
असङ्ख्यता अर्थ के बोधक शत शब्द की दस दश के दश दशक रूप अर्थ
में ही समाप्ति करते हुए (= पूर्ण मानते हुए) हम लोगों ने उद्यान
चक्रवर्ती की बहुत हानि की है ।

कृष्ण — मित्र ! ठीक है, ठीक । अपने प्रिय जन को रस माधुरी का आस्वाद
कराने वाले, गणित रूपी पाकशाला के तुम अध्यक्ष हो । चक्रवर्ती

MADHUMANGALA Dear friend, the word ‘Sata’ (hundred) in
the phrase ‘Salaguna’ (a hundred times) indicates an
infinite number. We, who limited it to a hundred
literally, have really committed an offence towards the
king of gardens

KRṢṆA Well done ! friend, well done ! You are the superin-
tendent of the royal kitchen of accountancy feeding
friends with excellent sweets. Indeed, innumerable

द्राघिष्टे छन्ननि ज्ञाते प्रकृत्या गर्वशालिनाम् ।

अभ्युन्नतश्रियोप्राणां यथेष्टं दण्ड इष्यते ॥६३॥ — इति ।

ललिता — दण्डेन विना कलणं वि गोवाणं णत्थि ओलंबो, ता जुत्तं दंडगहणं । [दण्डेन विना क्षणमपि गोपानां नास्त्यवलम्बः, तद्युक्तं दण्ड-ग्रहणम् ।]

कृष्णः — यद्यपि पञ्चमिरपि न शुल्कपर्याप्तिस्तथापि द्वितीयैव मम

द्राघिष्ट इति — द्राघिष्टे दीर्घतमे महति छन्ननि देयशुल्के कपटे ज्ञाते प्रकटतां गते सति प्रकृत्या स्वभावतः गर्वशालिनाम् अभ्युन्नतया धिया लक्ष्म्या शोभया च उप्राणां धृष्टानां कपटिनां कृते यथेष्टं दण्डः इष्यते इति । अत्रानुष्टुप् पृथक् ॥६३॥

दण्डपदार्थमन्यथा गृहीत्वा ललितोपहसति दण्डेनेति — दण्डेन काष्ठदण्डेन लघुदण्डेन विना क्षणमपि गोपानां नास्ति अवलम्बः आश्रयः, गोचारणे सर्वदैव दण्डस्यापेक्षितत्वात् — तद् युष्मार्कं (कर्त्तरि पठौ) दण्डग्रहणं लघुदधारणं युक्तमुचितम् । अत्र नमोक्तिः, कृष्णेन प्रयुक्तस्यापराधदण्डस्यान्यथा लघुदार्थग्रहणाद्वक्तव्यमिति ।

ललितावाक्यमननुसन्धाय स्वार्थमेवानुसन्दधानः कृष्णः पुनराह यद्यपीति—द्वितीया

महाराज के अमिष्राय से तो सच में असंख्य धन ही हजम कर लिया गया । स्मृति में भी कहा है —

स्वभाव से गर्वीले, पर्याप्त लक्ष्मी [> शोभा] के कारण छुट्ट लोगों पर छम्मे भरसे (= चिरकाल) से किये जा रहे कपट व्यवहार की जानकारी हो जाने पर मनचाहे दण्ड का विधान है ॥ ६३ ॥

ललिता — दण्ड (= लाठी) के बिना एक छन भी ग्राहों का सहारा नहीं है । इसलिये दण्ड (लाठियां) लिये रहना उचित है ।

कृष्ण — यद्यपि पाँच से भी जुंजी की पूर्ति नहीं होती, तो भी द्वितीया (= परनी

coins are comprised (in the word 'jata') in the opinion of our great Emperor which have been dropped. It is said in the Śāstras :-

63. When persons arrogant by nature and violent with increased affluence (beauty) are detected practising fraud for a very long time, any amount of penalty (danda) may be imposed upon them.

LALITĀ The cowherds feel themselves helpless without a club (danda) even for a moment. It is, therefore, proper to take resort to a club.

KṚṢṆA Although all the five taken together are not adequate for the toll tax due from them, the second one (Rādha)

रक्षणीया, या खलु चन्द्रलेखेवोन्मीलनक्षमा ।

राधा — (सोत्प्रास विहस्य) हत, देवदोषासणस्स कुसुम ओचिण्तीणं
रजजान्नीणं येमं वसुं वुदावणं ओम्मदेणं इमिणा एक्केणं महाकलहिंदेणं
सव्वं आहमिअं भअकरं किदं । केअलं सेलिंदस्स उवसइमेत्तं^१ ओलम्बणं
आसीत् । हद्दी ! हद्दी ! एत्थं वि दाणिंदारभदमेणं वट्टपाडिदा आरद्धा, कस्स
विण्णविरस्सइह । [हन्त ! देवतोपासनायै कुसुममग्रचिन्वतीनां खञ्जनाक्षीणां क्षेम
खलु वृन्दावनमुन्मदेनैकेन महाकलमेन्द्रेण सर्वमाक्रम्य भयङ्करं कृतम् । देवलं शैलेन्द्रस्य
उपशल्पमात्रमवलम्बनमासीत् । हा धिक् ! अत्रापि दानीन्द्रारम्भदम्भेन वर्त्मपातिता
आरब्धा, कस्मै विज्ञापयिष्यामहे ।]

एका ललिता, द्वितीया राधेत्यमिप्राय या खलु चन्द्रलेखा इव प्रत्यह उन्मालने क्षमा यौवना
भूदयशीला । “लेखेवोन्मालनक्षमा” इत्यस्या श्लोकचरणरूपं अतोऽन्य वचस्तु वृत्तगधी ।

राधा सोत्प्रासं सोलुण्ठनं विहस्य खेदं प्रकटयति हन्तेति — देवतोद्देशेन
पुष्पाणामवचयं कुर्वतीनां, खवनरय इक्षणे इव इक्षणे नयने यासां, तान्शीनां सूर्यो-
पासिकानां कृते क्षेम निरपायं खलु वृन्दावनम् उन्मदेन उच्छृङ्खलेन एकेनैव महाकलमेन्द्रेण
गजशावकप्रवरेण सर्वं क्षेत्रमाक्रम्य भयङ्करं कृतमाकुलीकृतम् । (तदा) शैलेन्द्रस्य
गिरिराजगोवर्धनस्य उपशल्पमात्रं केवला आसन्नभूमिं (जनानां कृते) अवलम्बनमाधाय
आसीत् । हा धिक् कष्टं भो कष्टमिति वीप्सायां द्विरुक्तिः । अत्रापि दानीन्द्रस्य घटपालस्य
आरम्भं शुक्लादानप्रक्रमं तस्य दम्भेन व्याजेन वर्त्मनि मागं पातिता अवस्थितिरन्तरायभूता
आरब्धा । कस्मै एतत्कष्टकारणं विज्ञापयिष्यामहे — न कोऽपि श्रोता इति प्रासजयो

ललिता, दूसरी राधा) राधा ही हमें रखनी चाहिये, जो कि चन्द्रकला
के समान सतत विकसशीला है ।

राधा — (खिन्ही उदाती हुई, हसकर) हन्त ! देवता की पूजा के लिए फूल चुनती
हुई खञ्जनाक्षियों के लिए सुखप्रद वृन्दावन को एक उच्छृङ्खल हाथी
के बच्चे ने रौंद कर भयङ्कर कर डाला । गोवर्धन गिरि की आसन्न भूमि

alone is to be preserved by me for she is capable of
increasing in value (developing) like the streak of the
Moon (on the second day of the lunar fortnight)

RĀDHĀ (laughing sarcastically) Alas ! The whole of Vrindavana
(garden) which was safe for the wagtail eyed young
women gathering flowers for the worship of gods has
been attacked by an intoxicated chief of young eleph-
ants and rendered terrible Only the vicinity of
the Govardhana mountain had remained as a
(safe) resort (for us) Alas ! what a pity ! Here also

१ उवसण्णमेत्तं - इति पाठभेदः ।

कृष्णः — नान्दीमुखि ! तव कर्ममधिरूढासां गुर्वी गिरामनर्गलता यदत्र सन्मार्गरक्षाप्रख्यातविशुद्धौ मय्यपि वर्त्मपातिता-परिवादकालिमाध्यास-साहसिकता । तदेनां दोर्दण्डयुगलेन गाढं पीडयामि ।

नान्दीमुखी — (पुरोऽवस्थाय वारयन्ती) सुवीर, महातावसीपरिभाभस्स मह समखलं अखस्समं क्खु एदं कुलवालापीडणं । [सुवीर ! महातापसी-

निवेदः । अस्य राजपुत्रत्वात् । एतादृशं खेदावहं राधावचो विशम्य सोपालम्भमिव नान्दीमुखीमुद्दिश्याद् कृष्णः तथेति — आसां गोपबालानां गिरां घातां गुर्वी महती अनर्गलता निरङ्कुशता तव कर्ममधिरूढा धृता यद् अत्रास्मिन्प्रदेशे सन्मार्गरक्षायाः मार्गे पथिकानां यातायातं निरपार्यं यथा भवेत्तथा व्यवस्थायाः कृते प्रख्याता विशुद्धिस्तत्परता यस्य तादृशे मपि अपि वर्त्मपातितायाः मार्गावरोधस्य निमित्तेन यः परोषादो निन्दा तस्य अलीकाध्यासे मिथ्यारोपणे साहसिकता । तत् एतन्मिथ्यारोपदोषस्य कृते एनां राधां दोर्दण्डयुगलेन बाहुद्वयपाशेन गाढं रभसा पीडयामि इति ।

एवं कर्तुं प्रवृत्तस्य कृष्णस्य पुरः अवस्थाय आत्मानमुपस्थाप्य वारयन्ती नान्दीमुखी प्राह सुवीरेति — सुवीर अतिबलिष्ठ, वरुतया शोभने कर्मणि

मात्र आधार थी । बड़े खेद की बात है, घटेश महोदय के इस व्यवसाय (= चुंगी वखली) के बहाने यहाँ भी राह से रुकावट शुरू हो गई है । किसे कहें !

कृष्ण — नान्दीमुखि ! इनकी घाणी की भारी बदती अनर्गलता तुम्हारे कान तक पहुँच गई, जो कि इस स्थान पर राहियों के आवागमन की व्यवस्था में मेरी तत्परता बहु विदित होने पर भी राह में “मैं रुकावट पैदा करने वाला हूँ” — ऐसे निन्दा के झूठे आरोप की इनकी हिम्मत ! अतः इसे (राधा को) अपने बाहुपाश से जकड़ लेता हूँ ।

नान्दीमुखी — (सामने सड़ी होकर रोकती हुई) सुवीर ! महातापसी वीरगमासी

waylaying has been started by the toll-gate chief's arrogant actions. To whom can we report (against Kṛṣṇa who is a prince) ?

KṚṢṆA Nāndīmukhi, did you hear their haughty unrestrained talk ? It is their effrontery to blacken me with the scandal of way-laying while I am spotless and well-known for guarding the good roads. So I shall squeeze her (Rādhā) tightly with my strong arms (as punishment) .

NĀNDIMUKHI : (standing before and preventing Kṛṣṇa from embracing Rādhā) Brave man, it is certainly improper to press

परिवारस्य मम समक्षमक्षमं कल्पेत्तत् कुलबालापीडनम् ।]

कृष्ण — गोष्ठमहेन्द्रकुमारश्चूडामणिरस्मि मुहुरहंयूनाम् ।

कथमुन्मदयुवतीनामुपेक्षिताहेऽस्य दर्पकोष्माणम् ॥६४॥

ललिता — कण्ड^१ सलस्य कथंति, एतथ णावरज्जसि सुमं ।
घटीदेईप बेअ एसो अपुब्बो को वि प्पसादो जेण सक्कुलकुमालो धूत्तधुरी-
णाण वि सुट्ठु विम्हावणी कचनविज्ज हत्ति अज्झविदो सि । [कृष्ण^१ क्षण

विक्रमिन् । महातापस्या यौगमास्या परिवारस्य मम समक्ष कुलबालाया पीडनम्
अक्षममयोग्यं खलु ।

तदा कृष्ण सदपमाह गोष्ठेति — गोष्ठस्य मन्त्रस्य महेन्द्रकुमारो राजपुत्र,
मुहु पुनश्च अहं यूनां चूडामणि अग्रगण्य आस्मि । एव सति कथमहम् उमदातां
युवतीनां दर्पकस्य छुदस्य गर्वस्य उष्माण तीक्ष्णत्वम् उपेक्षिताहे प्रतीकारं विना सोदा-
नं कचचिदपीत्यर्थः । अथवा अहंयूनाम् दर्पगमिष्ठाणां चूडामणि प्रमुख — “अहं द्वारवानहंयु
स्याद्” इत्यमरः । दर्पोष्माणमिति व्यञ्जनया बौबनोदकवशाद्बुद्धत्वं मानमधिकारम् ।
उपेक्षिताहे इति उपपूर्वकस्य इक्षतेर्लटि रूपम् अनशतनमविष्यत्वात्साम्यक किमपि रहस्य
म्यनक्ति । अत्र गर्वं सञ्चारी भावः । आर्यां जाति ॥६४॥

मर्यादामतिक्राम्यत कृष्णस्यास्थाने गर्वोक्तिं निशम्य कृत्वा वक्तव्या तं
हेपयितुं यतमानाऽऽह कृष्णेति — त्वं भूष्ण पेशल कथयसि (यत्) अत्र बालोपपीडने
त्वं नापराध्यसि न तवाय दोष इत्यर्थः । घटीदेव्या शुल्कादानस्यानकस्य अधिष्ठात्र्या

परिवार के भेरे समक्ष सरकुलीन बालिष्ठ को सत्तबा उचित नहीं ।

कृष्ण — मैं राज का राजकुमार उस घर भी जब युवकों का दर्पण्य हूँ,
[> घमण्डियों का सरसाज हूँ] इन वन्मत्त युवतियों की गर्दीली
गरमाइट भला कैसे भूल जाऊँ (सहज कर्त्त) ॥ ६४ ॥

ललिता — कृष्ण ! तब कह रहे हो, इसमें तुम्हारा कोई अपराध नहीं, इस बाद
की देवी का ही ऐसा कोई अनुपम अनुग्रह है जो कि सरकुलीन
बालक होने पर भी तुम धूर्तों के मुखिया को भी अच्छी तरह चकित

tightly (embrace) a girl of a noble family in the
presence of myself who belongs to the retinue of that
great ascetic (Purnamāsi)

KRṢṢNA 64 I am a son of the chief of cowpens (cowherds) and
then a leader of the proud youth How can I overlook
the heat of arrogance of these intoxicated women ?

LALITĀ Kṛṣṇa, you speak frankly You are not at fault in this
It is only an extraordinary favour of the Goddess of
the toll-gate that you, though born of a noble family,

कथयसि, अत्र नापराध्यसे त्वम् । घट्टीदेव्या एवैष अपूर्वः कोऽपि प्रसादः येन साकुल-
कुमारोऽपि धूर्तधुरीणामपि सुष्ठु विस्मापनीं काञ्चनविद्यां श्रुतित्वध्यापितोऽसीति ।]

॥ कृष्णः — (साटोपम्)

घट्टाधिराजमवमत्य विवादमेव

यूयं यदाचरथ शुल्कमदित्समानाः ।

मन्ये विधित्तथ तदत्र गिरेस्तटेपु

दुर्गेषु हन्त विपमेषु रणामियोगम् ॥ ६५ ॥

देव्या एव एष अपूर्वः कोऽपि विलक्षणः प्रसादः अनुग्रहः येन सत्कुलस्य कुमारो-
ऽभिजातोऽपि त्वं धूर्तेषु कितवेषु धुरीणानामप्रगण्यानामपि सुष्ठु सम्यक् विस्मापिनीं
विस्मयकारिणीं काञ्चन अवर्णनीयां विद्यां कलां श्रुतिस्वरूपेनैव कालेनाध्यापितः असि ।
न त्वं निसर्गतो दुष्टः कुलीनत्वात् परन्तु घट्टाधिकारमवाप्य तन्महिम्ना धूर्तता स्वयि
समापकेति त्वं न दुष्यसि, अधिकार एवात्र कारणम् । अत्र विपरीतलक्षणा ।

विलासेकंबद्धमनस्कः कृष्णो ललिताकृतमधिकेपमवमत्य साटोपं स्वाशयमेव
विरणुते घट्टाधिराजमिति — घट्टाधिराजमवमत्य तिरस्कृत्य शुल्कम् अदित्समानाः
दातुमनिच्छन्त्यः यूयं यत् विवादमेव आचरथ तेनाहं मन्ये यद् अत्र विपमेषु
मतोन्नतेषु भूत एव दुर्गेषु दुर्गमेषु गिरेस्तटेपु रणामियोगम् हस्ताहस्ति
केशाकेशि विप्रहं मिधित्तथ कर्तुमिच्छथ । श्लेषेण स्वाभिप्रायं सङ्केतयसे विपमेषोः
कन्दर्पस्य पद्म्यबाणस्य रणामियोगम् रतितत्परव्यापारं विधित्तथेत्याकृतम् । अत्र
श्लेषालङ्कारः । मन्ये इत्यनानुगावम् । प्रसादगुणः, वैदर्भीरीतिः, यत्सन्ततिनका
यात्र वृत्तम् । अत्र हरिभाषस्य - विलासे - दशमः घट्टास्यो विशेषः मधुररसपोषकः ॥६५॥

कर देने वाली कोई विद्या (= कला) थोड़े ही दिन में पढ़ा दिये
गये हो ।

कृष्ण —

(अकर कर) घाट के अन्त्यक्ष की अवहेलना कर, चुंगी न देने की
इच्छा रखती हुई तुम लोग जो केवल विवाद ही कर रही हो, उस से
तो यही समझ में आ रहा है कि इन विपम (= उबड़-खाबड़) दुर्गम
पहाड़ियों में हाथा-पाई [>कन्दर्पलीला] पर उतारू हो गई हो ॥ ६५ ॥

have been quickly taught some art which would
astonish even the foremost among the cunning !

KRṢṢA : 65. Alas ! disregarding the king of the toll stations you,
who do not want to pay the toll-tax and only resort to
argument, want to engage yourselves, I think, in
a battle here, in the uneven, impassable declivities of
this mountain (*by double entendre : in a love-battle*),

राधा — मोहन ! केत्तिअ सहिस्सद्धा ? ज “अतिनिर्मयनादग्निश्चन्दनादपि जायते” त्ति वअण प्पमाण, ता एत्थ अम्ह दुपण ण देअ । [मोहन ! किय त्सहिप्प्यामहे यद् — ‘अतिनिर्मयनादग्निश्चन्दनादपि जायते’ इति वचन प्रमाणम्, तदत्रासह्यण न देयम् ।]

कृष्णः — अपटुअमकारिणीमिरामिः

कुटिनाटीमिरलं प्रसीद देवि ।

वितराद्य धनानि वा मदीष्टा-

न्यनुतिष्ठातनुसङ्गरक्रियां वा ॥६६॥

अत्रान्तरे मधुरया गिरा राधिका सयुक्तिक कृष्ण बोधयति मोहनेति — हे मोहन कृष्ण मनोहारिन् । कियत्तव व्यतिक्रमे सहिप्प्यामहे यत् सहिष्णुताया अप्यास्ति अवधि । ततोदाहरति — चन्दनादपि शीतलधर्मिण चन्दनकाष्ठादपि अतिनिर्मयनाद् भृश घर्षणान् अग्निर्निष्पद्यते इति वचनमत्र प्रमाणम् । तत् अत्र एव जाते सति चन्दनवत् शैत्येन त्वदनौचित्य सहमाना वय यदधुना उग्रत्व च्छ धारयेम तदा अहमह्यण अस्मभ्य दुर्व्यवहाराय दोष न देय । यत् त्वमेव तादृशव्यवहारस्य कृते दोषभोक् अस्मन्नो-पोहीपक्त्वात् । अत्र नीतियुक्त वच शिक्षानाम नाट्यालङ्कारणमुपस्थापयति ।

तदुच्चिमुपेक्ष पुनरपि रतिलालस स्वामिलाप विशदीकुरुते कृष्ण अपटु^०—इति-अपटूनामचतुराणां जनानां मनसि भ्रमकारिणामि मिथ्याबोधमुद्भावयतीमि आमि पुष्पदा^०तामि कुटिनाटीमि कौटिल्यस्यामिनयपरिपाटीमिरलम् । न साध्य साधमिष्यन्त्येता कुटिलसरण्य, यत् नाहमपटु, अपि तु परमपटु भवदीयचापलामिज्ञ, अत कौटिल्य विहाय हे देवि । प्रसीद् प्रसन्ना भव । त्व मदीष्टानि धनानि शुल्कदेयानि अद्य अधुना वितर देहि, वा मिकल्पे, धनप्रदान नामिप्रेतञ्चेत् अतनु अस्तोक सङ्गरक्रिया युद्धव्यापारमनुतिष्ठ — युद्धाय सज्जा भव । श्लेषेण तु अतनो. मदनस्य सङ्गरक्रिया रतिनीलाम् अनुतिष्ठ कुरु इति हार्द तात्पर्यम् ।

राधा — धितचोर ! इस लोग कितना सहन करेंगी, क्योंकि अधिक रगड़ से चन्दन से भी अग्नि पैदा हो जाती है, यह वचन प्रमाण है । यदि अग ऐसा होजाय (= हमें रोप आजाय) तो हमें दोष मत देना ।

कृष्ण — भूखों को चक्कर में डाल देने वाली इन कुटिल चालों का अमिनय रहने दो, देवि । कृपा करो चाहे, मेरे निर्धारित द्रव्य को दे दो, या तो

RĀDHĀ Mohana (Kṛṣṇa) ! How much can we tolerate ? “Even a piece of sandalwood, when subjected to too much of friction, produces fire” as an authoritative saying goes. Well then, we are not to blame in this matter

KṚṢṆA 66 Enough of these cunning postures which may mislead only the naive Be pleased, my lady. Either shell out

वृन्दा — त्वं महासांयुगीनोऽसि संयुगे ख्यातिमागतः ।

योद्धुं ततस्तया सार्धं क्षमन्तामबलाः कथम् ॥६७॥

कृष्णः — काननचरि ! स्वरूपानमिज्ञाऽसि ।

पश्योन्नतश्रोणिरथा मतङ्गज-

क्रमोज्ज्वलाः सुष्ठु पदातिशोभनाः ।

अत्र अनुनयो नाम नाट्यलक्षणम् । श्लेषालङ्कारः, माधुर्यं गुणः, पाश्चात्तो रीतिः । पयोऽस्मिन् मालभारिणौ वृत्तम् — “विपमे ससजा यदा गुरु चेतसभरा येन ॥ मालभारिणीयम्” इति छन्दोमञ्जरी ॥६६॥

प्रस्तावममुमाक्षिपन्ती वृन्दा तावदाह त्यमिति — हे कृष्ण ! त्वं महासांयुगीनः महासंयुगे महति रणे साधुः क्षमः असि, परञ्च संयुगे रणे रतिक्रमे च ख्यातिमागतः । अतस्तवया सार्धं एताः अबलाः युक्तातराः कथं योद्धुं क्षमन्तां न कदापि — यतस्त्वदगु-
ह्यास्तु प्रौढाः प्रगल्भाः प्रमदा एव, महान्तो योद्धारो वा, नैता इति । अत्रानुष्टुप्
वृत्तम् ॥६७॥

वृन्दोक्तिमाक्षिपन् नैता अबलाः परं महती खलु सबला सेनेति तासां सेनाङ्गानि उपादयति कृष्णः पश्येति — अयि काननेषु चरतीति काननचरी तत्सम्बुद्धौ हे वनचारिणि ! सम्बोधनमिदं सरलप्रकृतित्वबोधनाय सामिप्रायमतोऽत्र परिकराङ्गालङ्कारः । त्वस्य रूपस्य अनमिज्ञाऽसि — कथमित्याह त्वं पश्य — अम्भुः त्वया अबलेति प्रोच्यमानाः वस्तुतः कामस्य चम्भुः सेना एव । कीदृश्य एताः इत्याह चारुणि चमूराणां मृगाणां लोचनानीव लोचनानि यासां ता मृगलोचनाः उन्नताः श्रोणयः नितम्बभागा एव रथा यासां ताः,

अनघोर कषाई के लिये तैयार हो जाओ, [> अनङ्ग की सरमस लीला के लिये सज्ज हो जाओ] ॥ ६६ ॥

वृन्दा — तुम बहुत बड़े योद्धा हो, युद्ध करने में गौरव (= प्रतिदि) पा चुके हो, इस लिये युद्धारे साथ युद्ध करने में वे अबलायें भका कैसे समर्थ होगी ॥ ६७ ॥

कृष्ण — वनचारिणि ! अपने रूप को नहीं समझ सकी हो ।

देखो, उन्मत्त नितम्ब भाग जैसे रूप से युद्ध, मगबाले हाथियों की अनियन्त्रित चार्छों वाली, मुसज पैदल चलने वाली सेना से तुमोत्पि,

the coins as desired by me or carry on a big battle, (by double entendre : battle of love).

VRINDĀ : 67. You are a great warrior and have earned reputation as such in battle. How can the weaker sex fight you ?

KRṢṢṢNA : Dear forester ! you have no idea of yourself. Look 68. These are the divisions of Cupid's army in the form of charming fawn-eyed women, who, with their

कामस्य चञ्चत्कचभारचामरा-

धमूरमूआरुचमूलोचनाः ॥६८॥

राधा — नागर ! विहं कुलबालिकाविमोहण इदं घटीन्दजल,
ता पुन अल वित्त्यारेण, सहीसणाहा जण्ण वेदिअ चलिदम्हि । [नागर ' हट्टे
कुलबालिकाविमोहनमिदन्ते घटेन्द्रजाळम्, तत्पुनरल विस्तरेण, सखीसनाया यज्ञवेदीं
चलितास्मि ।]

अपि च मतङ्गजानां क्रम गतिस्तेनोज्ज्वला सशक्ता । 'क्रम शक्तौ परिपाठ्याम्'
इति विश्वकोष । सुष्ठु समीचीनतया पदै अतिशोभना, पक्षे पदातिमि पादचारिमि
सैनिकै शोभना । चञ्चन्त लम्बमाना कुटिला कचभारा केशपाशा एव चामरा मासां
ता, चामरेण तासां सैनाधिपत्य गम्यते । तात्पर्यं तु — एता श्रोणिरुपरधे सनाया,
स्वयं गतिताम्याद्रज्ज्वा, पदातिशोभना एव सेनाज्ञै सज्जा स्वस्य सेनाप्रमुखत्व
चामरदोलनेन प्रकटयन्त्य सर्वथा भद्रनष्ट सेना एव । कथमेता अबला उत्स्यन्ते ?

अत्र साङ्ग रूपकमलङ्कार । उत्तरार्धे चोपमालङ्कार । रम्येण दृत्यनुप्रासेन उपस्कृत
माधुर्यगुणवान् पाञ्चालीरीत्या वसन्ततिलकावृतेन निबद्धोऽयं बन्ध ॥६८॥

कृष्णोक्तिमसहृदयानां राधा यावत् स स्वोक्तिं समाप्नोति तदनन्तराल एव
अलमलमत परं न वयं धोतुकामा इत्यभिप्राय रथापयति नागरेति — विशेषण
सोल्लुण्ठम् । कुलबालिकानां विमोहनं समाकर्षकमिदं तत्र इन्द्रजाल मायाविधानं अल
पर्याप्तिरूपेण दृष्टम्, यौन पुन्येन तथाकरणेन विस्तरेण अल — त्व विरम — अत्र वारणार्थं
चृतीया । अहं तु यज्ञवेदी चलितास्मि । श्लोकार्थे कश्चिदिय राधोक्ति, उपातकमस्तु
साध्यानेव ।

लहरातीं शुंभरातीं लटों वाले चामर धारण किये (= नितम्बिनी गज-
गामिनी, सुभग धरणयुक्त सुकेशी) ये मृगश्रेवणार्थं कामदेव की
सेनार्थे हैं । ॥ ६८ ॥

राधा —

नागर ! कुलीन बालकों को फुसलाने वाले सुरद्वारे इस घाट के
मायाजाल को देख लिया, इसे जब फिर मत फैलानो । सहेलियों के
साथ यज्ञ वेदी की ओर जा रही हूँ ।

plump hips as chariots and curls of hair as chowries
(insignia of royalty) brilliant with the gait of elephants,
have their excellent feet as the well-equipped infantry
(padātis)

RĀDHĀ

Gentleman ! I have seen through it this toll gate of
yours is a trick to tempt girls of noble families So,
enough of this prolixity of words Here I am off with
my friends to the place of sacrifice

कृष्णः — घूर्णिताक्षि ! घनघट्टकरेण शीघ्रमाघ्रातासि, कथं चलने प्रभवितासि ?

चम्पकलता — किं खलु भोजराजस्तु अहिआरी होसि जं करदाणेण आराहणिब्जो तुमं ? [किं खलु भोजराजस्याधिकारी भवसि यत्करदानेनाराधनी-यस्त्वम् ?]

कृष्णः — चम्पकलते ! भोगराजस्याधिकारी तथ्यमस्मि, तथापि

कृष्णः पुनरपि रदति घूर्णिताक्षीति -- कृतककोपं व्यजयन्ती अत एव घूर्णिते तरले अक्षिणी नयने यस्यास्तादृशि । त्वं घनः महान् घट्टस्य करः क्षुरकम् तेन आघ्राता स्पृष्टा अभिमर्णतया असि, अतः कथं चलने प्रभविता समर्थासि । प्रभवितेति लुटि रूपम् । इलेपेण घनस्य घनश्यामस्य घट्टः निविडो यः करः पाणिस्तेनाघ्राता परामृष्टाऽसि - आघ्राणक्रियोपयोगेन करस्य गलशुण्ढारवमारोप्यते । अत्र इलेपानुप्राणितम् गम्यरूपकम् । चलने प्रस्थाने चापले चेत्यर्थः ।

अत्र प्रसङ्गे चम्पकलता कृष्णमधिकृष्यत्याह किं खल्विति - भोजराजस्य कंसस्य अधिकारी अधिकारे स्वाम्ये वर्तमानः कर्मचारी त्वम् ।

तत्र कृष्णः प्रत्याह - श्रुतिसाम्येन भोजराजेति पदं विपरिणमन्य भोगे रागः रुचिर्यस्य सः भोगराजस्तस्य अधिकारी रवामी तथ्यं नूनमस्मि तथापि करदानद्वारा

कृष्ण — आरों तरेने वाली ! बड़ी राशि वाली घाट की चुंगी के रूप में अभी-अभी प्रहण की गई हो [> घनश्याम के माजबूत हाथों में पड़ गई हो] दिखने में कैसे सफल हो सकोगी ।

चम्पकलता — तुम क्या भोजराज कंस के अधिकारी हो, जो चुंगी देकर मुझे सन्तुष्ट किया जाय ।

कृष्ण — चापकलते ! भोगराज का स्वामी तो हूँ ही, तथापि चुंगी चुका कर प्रसन्न करने के प्रयत्न से मैं बहुत खुश नहीं हूँ (= मुझे परम सन्तोष

KṚṢṢṆA : Dear girl of whirling eyes ! you have been presently held for the heavy toll-tax (< felt by my strong hand). How dare you walk ?

CHAMPAKALATĀ : Are you, indeed, an officer of the king of Bhoja dynasty (Kāṁsa) that you are to be propitiated by paying the tax ?

KṚṢṢṆA : I am, no doubt, an officer entitled to enjoyment (bhoga - a pun of the sound). All the same, I am not very much satisfied with your entertainment in the shape of paying

नातीय तुष्टिर्मम करदानेनाराधने, ततः प्रयत्ननिगूढान् काञ्चनकुम्भानेव स्पर्शयन्तु भवत्यः ।

ललिता — हंत, मुद्राविडम्बणचातुरीगन्विद, पेक्ख इमाओ विअट्ठ-
प्पअराओ गोठुजुअदिवहिओ रण्णो घट्टदान कट्टिअ सलील चलंति ता
सज्जाणचक्खअट्ठिणं गढुअ पुक्कारेहि । [हन्त, मुग्धाविडम्बणचातुरीगन्विता । पश्य
इमा विदग्धप्रवरा गोष्ठयुवतिपत्य राज्ञो घट्टदान कर्त्तित्वा सलील चलन्ति, तदुद्यान-
चक्रवर्तिन गत्वा पूरुवुरु ।]

कृष्ण — भुजविक्रमिणा मया कथं वा
तव हेतोरपि फूत्कृतिर्विधेया ।

शुक्रप्रदानमात्रेण आराधने मम अतीव तुष्टि सन्तोषो न । ततः प्रयत्नेन निगूढान्
आन्ध्रदितान् काञ्चनकुम्भान् सुवर्णवल्गुशान् अयवसायेन कुचानेव स्पर्शयन्तु मम
प्रतिपादयन्तु इति । “स्पर्शनं प्रतिपादनम्” — इत्यमरः । अत्र साध्यवसानाति-
घातोत्तिरलङ्कारः ।

एव प्रस्तुतवत् कृष्ण ललिताऽऽह हन्तेति — मुग्धानां युवतीनां विडम्बने
या चातुरी तथा गर्वित । पश्य स्वयि प्रेक्षमाणेऽपि इमा विदग्धप्रवरा चतुरेषु वरिष्ठा
गोष्ठयुवतीनां वल्लय गोप्य राज्ञ घट्टदान कर्त्तित्वा अप्रदाय सलील हेल्या चलन्ति ।
अत उद्यानस्य चक्रवर्तिनमधिपतिं गत्वा पूरुवुरु तद्विषयं सरोपं ब्रूहि ।

अहमेवाल तत्र शुक्रप्रदानविषये किं राज्ञ निवेशमिति स्वस्यैव विक्रमं दद्याप्यज्ञाह
कृष्ण भुजेति — भुजयो विक्रम अस्यास्तीति भुजविक्रमी तादृशेन मया तव हेतो
स्वद्विषये अपि ललनाजनमधिष्ठित्य फूत्कृति राजनिवेदनं कर्त्तव्या । द्विपानां गजानां

नहीं होगा) इस लिये प्रयत्न पूर्वक छिपाये गये सुवर्ण कुम्भों को ही
आप सब दे दें [> स्पर्श करने दें] ।

ललिता — भोली भाली बालाओं को सताने की चतुराई के बारे में गर्व करने
वाले ! देखो, चतुर शिरोमणि, ये मज्जवल्लभायें राजा की घाट की चुगी
को कतर कर (= न देकर) बड़ मज्ज में (= बड़ी आसानी से) जा रही
हैं । उद्यान चक्रवर्ती के यहां जाकर यह सब फूँको (= रोओ) ।

कृष्ण — तुम्हारे लिये भी बाहु पराक्रमी मुझे भला क्यों चीखना पड़ेगा ।
tax You may, therefore please give me the gold pots
so carefully hidden by you

LALITĀ You are proud of your skill in vexing innocent girls,
now see these very clever slender cowherd women
cutting out payment of tax freely go away Then go
and yell before the King of gardens

KRSNA 69 Why should I, with the prowess of my arms, go

राधा — हन्त सहीओ ! किदं परिस्समावणोदणं ता तु तुरिअं
चविखवध जिअं गगगरिअं । [हन्त सख्यः ! कृतम्परिश्रमापनोदनं, तत्त्वरितमुत्क्षिप्य
निजां गर्गरिकाम् ।]

कृष्णः — सखे सुबल ! सम्भृतेनावष्टम्भकुम्भिकापञ्चकेन सत्वरं
घट्टचत्वरं स्वया परिष्क्रियताम् । मया पञ्चादत्र पञ्चमी धारयिष्यते यतः
पुन्नागप्रियाऽसौ ।

सर्वमेतद्विलासं वाचा मुधाऽऽमनन्ती राधा सखीः सम्बोधयति हन्तेति —
कृतं जातं श्रमापनोदनम् — तत् स्वरितं निजां स्वां स्वां गर्गरिकां नवनीतघटीमुखिपथ
स्वशिरसि निधाय प्रचलत इति ।

गन्तुमुक्तां ससखीं विलोक्य, राधां तदवरोधाय प्रकारान्तरं कल्पयन्कृष्णः सुबलं
प्रेरयति सख इति — सम्भृतेन सम्यक् धृतेन अवष्टम्भः सुवर्णः तद्वद्वितानां
कुम्भिकानां पञ्चकेन सत्वरं घट्टचत्वरं परिष्क्रियताम् प्रसाध्यताम् । मया पञ्चादत्र
स्वयि गते सति आसु पञ्चमी राधेति धारयिष्यते अत्रैवावरोक्ष्यसे यतः पञ्चमी तु
पुन्नागस्य तन्नाम्नः कुसुमस्य, पक्षे पुंसु नागस्य कुञ्जरस्य प्रिया तस्मिन् बद्धस्पृहा भवति ।
पञ्चमीति पदेन पुन्नागशब्दस्य साभिध्यात् धावणशुक्लपञ्चमीत्यर्थं गृहीत्वा पञ्चमी-
महोत्सवं धारयिष्यते निर्वक्ष्यत इति चक्रवर्त्तिनः । तन्मते पुन्नागा महासर्पाः तत्सम्बन्धात्
नागपञ्चमीति प्रसिद्धेः । पुन्नागः प्रियः यस्याः सा इति पुन्नागप्रिया । कुम्भान् हे सुबल
त्वं नय, पञ्चमीमहमानेप्यामीति हृदयम् ।

राधा — सहेलियो ! यकावट मिटा ही गई, अब शीघ्र ही अपनी अपनी गगरी
उठाओ ।

कृष्ण — मित्र सुबल ! पाँचों सुवर्ण कलशियों को संगृहीत कर (= अच्छी तरह
रखकर) शीघ्र ही घाट के चबूतरे को सुसज्जित करो । याद में यहाँ
मैं पाँचवीं (पञ्चालिका इस राधा) को सम्भाल लूँगा, क्योंकि
पुन्नाग (१. पुष्प २. कृष्ण) इसे प्रिय है, [> यहाँ नागपञ्चमी मनाऊँगा,
क्योंकि पुन्नाग (१. कृष्ण २. सर्प) इसे प्रिय है]

RĀDHĀ : Ah friends ! we have enough recuperated ourselves.
So, lift your pots quickly (and start).

KṚṢṆA : Friend Subala ! the courtyard of the toll-gate station
be decorated by you with the five gold vessels filled
with fresh *ghet*. Then this fifth day (i.e. Nāgapañcamī)
will be observed by me since it is dedicated to great
serpents (*Punnāga*).

(Obliquely,) the fifth one (Rādhā) will be detained by
me, for she is fond of (or loved by) the distinguished
person (in me = Kṛṣṇa)

सुबल — (परिहास्य) ललिदे, भारदुःखप्रदाओ घट्टघर लभेमि तुम्ह कुमिआहो, ता सुह चलदु होदीओ । [ललिते । भारदुःखप्रदा घट्टघर लभयामि युष्मत्कुम्भिकास्तु सुख चलन्तु भवत्य ।]

ललिता — (सावर्णाश्रितमवलोक्य) हृद्दी, अरे चिह्याअ-चदुरिआ-चोर-चक्कवट्टीलीलामच्च । सइदाए वि ललिदाए को खलु णीसज्झणो तिण वि परिहरिहुं अज्झवस्सदि ? [दासिक । अरे चिह्यातचातुर्यं चोरचक्कवर्तिनीलामास्य । शयिताया अपि ललिताया क खलु निस्साध्वस तृणमपि परिहर्तुमध्यवस्यति ?]

सुबल — (सशङ्क परावृत्य) पिअयअस्स, एकओहं कध कुमपचअ

सख्युवचन स्वीकृत्य तथा कर्तुमुद्यत सुबल ललितामाह भारदुःखेति — भारेण दुःखं प्रददातीति भारदुःखप्रदा इमा युष्मत्कुम्भिकास्ता अहं घट्टघरं तावत् लभयामि (लभतेर्णिच्) प्रापयामि, अतो भारमुच्चा सुखमनायासं चलन्तु भवत्य ।

सुबल प्रति अवशया स्मिन्नेन च दृष्टिपन्न दुःखता ललिता भर्त्सयति ह्या धिक् इति-यभूव कश्चन प्रसिद्धो लोके चिह्यातनामा चोर तस्य चातुर्यवत् ये चोरास्तेषां चक्कवर्तिन प्रमुखस्य लीलामास्य कौडासचिव ! शयिताया अपि ललिताया किमुत जाग्रत्या क खलु निस्साध्वस निर्भय स्याद्य तृणमपि परिहर्तुं किमुत सुवर्णकुम्भिका अध्यवस्यति मनसि चिन्तयिष्यति — तथा कर्तुं तु दूरे आस्तामिति भावः ।

मीरः स सुबलः स्वीयमज्ञानार्थं बुध्यन् इष्णुमुपयसाह प्रियवचस्येति —

सुबल — ललिते । थोड़ा से कष्ट देने वाली आप लोगों की गगरियाँ घाट तक मैं पहुँचा दे रहा हूँ तो आप लोग आराम से चलीं ।

ललिता — (अपहर्णना युक्त मुस्कान के साथ सुबल को देखकर) खेद के साथ, अरे ! चिह्यात नाम के चोर की तरह चतुर चोर चक्कवर्ती के श्रीदामन्त्रिन् ! कौन ऐसा निर्भीक है जो ललिता क सो जाने पर भी उसका तृण भी चुराने की सोच सकेगा ।

सुबल — (सङ्कोच से झँपता हुआ मुड़कर) प्रिय मित्र ! मैं अकेले पाँच घड़ों को कैसे

SUBALA (walking about) Lalita these pots of yours which cause you weariness with their weight I shall carry to the toll gate so that you may walk comfortably

LALITĀ (looking with a contemptuous smile) Fie upon you ! you the pleasure companion of the king of expert thieves (Cillata) ! Can one dare attempt to steal even a blade of grass of Lalitā even while she is asleep ?

SUBALA (turning back in hesitation) Dear friend how can I

द्विपदर्पहरस्य को हरेर्वा

हरिणीवृन्दविमर्दने प्रयासः ॥ ६९ ॥

राधा — किं कादन्यं हरिणा जं सरहसं बलिदा पुरदो ललिदा ।

[किं कर्तव्यं हरिणा यत् सरभसं बलिता पुरतो ललिता ।]

कृष्णः — पङ्कजाक्षि ! निष्ठङ्कितमवधार्यताम् —

विद्योतसे कल्पलतेव कामदा

भ्रूकामुकं भूरि धुनोषि चायतम् ।

दर्पस्य हरः तादृशस्य गजमददलनस्य हरेः सिंहस्य श्लेघेण कृष्णस्य हरिणीनां मृगौणां तदध्यवसितानां कोमलाङ्गीनां विमर्दने धर्षणे कः प्रयासः यत्नः, अर्थात् न कोऽपि — अनायाससाध्योऽयं विषय इति । अत्रोत्तरार्द्धे श्लेषः साध्यावसानातिशयोक्तिश्च । प्रसादो नाम गुणः । वैदर्भी रीतिः । कोमला वृत्तिः । अत्र वियोगिनी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

हरेः सामर्थ्यमधिक्षिपन्ती राधा ग्राह किमिति — हरिः किं करिष्यति यतः पुरतः सरभसं भृष्टतया ललिता बलिता अस्ति वेष्टमाना संरक्षन्ती तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र वाक्यास्योत्तरार्द्धे "रहसं बलिदा पुरदो ललिता (= रभसं बलिता पुरतो ललिता) इति तोटकृतचरणानुबन्धि, अत एवात्र गद्यबन्धो वृत्तगन्धी । सरहसं बलिता — इति प्राकृतांशस्य सरहेण शरमेन सिंहघातिना जन्तुना संबलिता युष्मा संरक्षितेति तात्पर्यम् — तेन चात्र श्लेषः ।

कृष्णः प्रत्याह पङ्कजाक्षीति — हे कमलनयने । निष्ठङ्कितं निश्चितम् । पाठभेदे तिष्ठ विरम क्तित्वं रहस्यमवधार्यताम् । विद्योतस इति — कल्पलता इव कामदा

दायियों के मद्योग्मत्त दग्ध को दलित करने वाले सिंह को हरिणियों के छुण्ड को रौंदने में भला कौन कटिनाई है ? [> कोमलाङ्गियों के मर्दन करने में हरि (कृष्ण) को क्या कटिनाई है ?]

राधा — हरि से क्या होना जाना, क्योंकि सामने सबक (प्रचण्ड) रूप से संरक्षिका ललिता विद्यमान [> सिंहजदंक शरम से सुरक्षित] है ।

कृष्ण — स्पष्ट रूप से निर्णय किया जाय ।

मनघाही बस्तु को देने वाली [> रति मुख दायिनी] कल्पलता के and complain to the King only for your sake? What exertion does a lion (Hari i. e. Kṛṣṇa), capable of humbling the haughtiness of an elephant, need for crushing a herd of does?

RĀDHĀ: What can a lion do when Lalita is there to protect (> is well-protected by a Jarabha)?

KṚṢṆA: Lotus-eyed one! It must be clearly decided —

70. You shine like the heavenly wish-yielding tree, and

1. "तिष्ठ तिष्ठ" रति पाठभेदः ।

इत्यर्थपुञ्जं मम देहि पुष्कलं

किम्वा सखीभिः सह सुष्ठु विग्रहम् ॥ ७० ॥

ललिता — (कुटिल विगेक्य) गोविआहारसङ्घचूडामहणेण विक्खाद-
विक्रमोसि ता जुत्ता विगहाहिलासुअदा । [गोपिकाहारसङ्घचूडोपमर्दने विख्यात-
विक्रमोऽसि, तद्युक्ता विग्रहामिहायुक्ता ।]

इन्धितदायिनी, पक्षे काम मनोजरस ददालसौ त्व विद्योतसे भाति, परञ्च कामोद्दीपनाय
आयन दायं भूरेन कार्मुकं धनु भूरि वारम्भारं धुनोयि चालयसि । इति मम तृष्टये इति शेष ।
तदथ पठौ । पुष्कलं प्रचुर अर्थपुञ्जं धनसमूहं देहि — यत् सखीभि युष्माभि सार्धं विग्रहो
युद्धं किं वा सुष्ठु शोभनो भवेत् । अथवा त्व सखाभि युता सुष्ठु सम्यक् विग्रह युद्धं
देहि, रणाय सज्जीभव । आहूतान्तु यन् भूमङ्गमम मनोभव समुद्दीपयसि अतः सखीभि
सह सुष्ठु शोभन विग्रहं परेवर म देहि इति ।

अन स्लेपालङ्कार । प्रसादो गुण । अन इ इवंशा नाम वृत्त — "स्यादिन्द्रवशा
यदि चेततौ जरौ" — इति लक्षणात् ॥७०॥

कृष्णम्प्रति कुटिल नर्मणा त्रियंगवलोकायती ललिता प्रतिवक्ति गोपिकेति —
गोपिका हरलसौ इति गोपिकाहार (अण् प्रत्यय) स चासौ शङ्खचूड तन्नामा
दैत्यपक्षी तस्य हनन कृष्णेन कृतमासौदिति वार्ताऽनानुसन्धेया । तस्य शङ्खचूडस्यो-
पमर्दनेन विख्यातविक्रमोऽसि त्वमत विग्रहे युद्धे अमिलायुक्ता तव युक्ता समीचीनैवास्ति ।
पक्षे गोपिनानां हारा सुक्तावत्य शङ्खोपकल्पिता चूडा मौल्य तदुपमर्दनेन धर्षणेन
इति लिष्टोऽर्थः ।

समान जगमगा रही हो, विशाल भौंह की कमान को बार-बार कँपा
रही हो । अतः मेरी सुगी की प्रचुर धन राशि हो, क्योंकि सहेलियों के
साथ युद्ध कहीं शोभा देता है ? (अथवा युद्ध के लिये तैय्यार हो जाओ)
[> सुन्दर शरीर समर्पण करो ।]

ललिता — (तिरछे देखकर) गोपियों के हरण कर्ता शङ्खचूड (नामक वैद्य) के मार
झालने से, [> गोपियों के हार तथा शङ्ख की बनी चूडामणि के प्रति
उद्धत व्यवहार करने से] तुम्हारी बहादुरी विख्यात है, अतः युद्ध
[> शरीर] के लिय तुम्हारा लालायित होना उचित है ।

you brandish time and on the exceedingly large brow-
bow of yours So, pay me either the entire heap of coins
due to me or will an affray with friends become you !
or offer a fair battle (also *nigraha* = beautiful body)
along with your friends

LALITĀ

(with a cunning look) Right, it is quite apt for you to
desire a battle, who have become renowned for your
vain claims of valour in looting the necklaces, conch
diadems of the cowherd women (or killing the yāksa,
Sankhā cuda, the abductor of cowherdness).

आहरिस्सं ता इमेहि वअस्सेहिं सद्धं सअं च्चेअ सण्णिहेहि । [प्रियवयस्य !
एकोऽहं कथं कुम्भपञ्चकमाहरिष्यामि ? तदेभिर्वयस्यैः सार्धं स्वयमेव सन्निधेहि ।]

कृष्णः — सखे ! सुबलोऽपि सुष्ठु दुर्बलोऽसि, यदेप ललितायाः
फल्गुमिरेव मटस्फटिभिस्त्वमुच्चाटितः ।

सुबलः — (सनर्मस्मितमपवार्य) पिअवअस्स, अलं वअणमेत्तसुलहेण
दप्परासिणा, सुष्ठु पच्चक्खीकिद्विक्कमोसि । प्रियवयस्य ! अलं वच्चनमात्र-
सुलभेन दर्पराशिना, सुष्ठु प्रत्यक्षीकृतविक्रमोऽसि ।]

जं तस्सि दिअहे राहिआए सद्धं वट्टंतुहि कीलाजूदेहिं कूडेण जअं

एकः अहं कथं पञ्चकुम्भकं पञ्चानां कुम्भानां समूहं आहरिष्यामि नेतुं समर्थः स्याम् —
अतः मधुमङ्गलादिभिः सह स्वयमेवैतानुद्धृत्य नयेति ।

कृष्ण उपहसन्नाह सख इति — नाम्ना सुबलोऽपि सुष्ठु दुर्बलः अस्ति — तत्र हेतु-
माह यदेप त्वं ललितायाः फल्गुमिः निस्तरुवैः मटस्फटिभिः आदोषवचनैः उच्चाटितः
अपसारितः भयं प्रापिनः । मटस्फटिरिति देशी आमीरोभायाप्रयोगः ।

रहस्यं तप्यञ्च स्मारयन् सखिममुचिनमुपदिशति कृष्णं सुबलः प्रियवयस्येति —
अलं वारणार्थं तृतीया — दर्पराशिः गर्वस्तोमस्तु वचनमात्रेण सुलभो भवति — कार्यान्वये
तु दुष्कर एव अतः वाचा दर्पेणालम् । तत्र पुरावृत्तं स्मारयति — यत् तस्मिन् अतीते
कस्मिंश्चन दिवसे राधिकया सार्धं वर्तमाने प्रचलति शौडाधूते कूटेन मिथैव कपटेन

ले जा सकूंगा । इस लिये इन सच्चाओं के साथ आप ही खुद
रख आइये ।

कृष्ण — मित्र ! सुबल (नाम) होते हुए तुम खूब दुर्बल हो, जो कि ललिता के
शटमूठ की फटकारों से ही भयभीत हो गये ।

सुबल — (विनोदी मुस्कराहट के साथ, एक ओर) प्रिय मित्र ! वाणी मात्र से सुलभ
इस महादम्भ को रहने दो । सुम्हारी यहादुरी अच्छी तरह देखी जा
चुकी है, जो कि उस दिन राधिका के साथ चल रही गत प्रीदा में

alone carry five pots? Please, therefore, come along
with these friends.

KRṢṢA : Though named strong (=Subala) you are very weak;
for you are violently shaken merely by the empty
threats of Lalita.

SUBALA : (humorously smiling, aside) Dear friend, enough of
this excessive pride, easy to display in words. Your
valour is well-demonstrated ! that day when you were
with Radha gambling in a sportive game of dice, you

उद्युसिभ ललिदार आभट्टिदमुरलिओ तुमं कोत्थुअसगोवणं कुणंतो सुम्हेर-
मुदीहिं कड्हिरिज्जंतो सक्खलो तुण्णं सवुतो आसि । [यत्तस्मिन् दिवसे
राधिकया सादं वत्तमाने श्रीजायूरे कृतेन उदमुद्गुप्पन् रत्नित्थावृष्टमुरलीकस्त्व कौस्तुभ
सङ्गोपन कुर्यन् सुस्मेरसुष्पीमि कटाक्षरिपयीकियमाण दग्धाकुलस्तूपं सयुतं वासी ।]

कृष्णः— मृपावादनेहानिह ! मोन भज, महासमीरणस्य मे विक्रमधाटी-
परित्पन्दलारम्भे^१ रम्भेव केय वराकी ललिता ।

आत्मन जयम् उद्घोष्य प्रकाश्य सतिनया तावशाप्यापरोपवशात् आकृष्टा मुरली
पेयुर्वस्य स त्व कौस्तुभस्य मये सङ्गोपन कुर्येत् गुतरां स्मेराणि उपहरितानि मुत्तानि वासा
तामि तत्तामि कटाक्षणां तिर्यग्गिबजेरिताना निपयान्निष्माण दग्धाकुल अपायशङ्कित
सन् तूर्णं त्वरितमेन सप्रत निलान जासा । तदानीं वासीते विक्रम, सन्देह ललिता-
प्रभृतिभिः परात्, अत्र ना मुना शौर्याङ्ग्यर कृषा इति उपलब्ध नाम नाट्यालङ्कारमन
सञ्चयेनितम् ।

मदमात्र कृष्णस्तद्वच पराम्य मुन्यमधिक्रिपति मृपावादेति — मृपा मित्या
यो वाद तस्य वैज्ञानिक विज्ञानबुद्धाल । मोन भज । महासमीरणस्य वेगवत्तरस्य वायो
मे विक्रमस्य या धाटी वलादात्ममणपरिपाटी तस्या परित्पन्दस्य सञ्चालनस्य लयेन अशतोऽपि
आरम्भे प्रक्रमे सति रम्भा कदलीस्तम्भ इव का इव वराकी तपस्विनी विस्मयाया ललिता
इति गर्वाक्ति ।

अत्र "रम्भे रम्भे" इत्यस्य पृथगग्रये स्वरव्यञ्जनसहतेरावर्तनाद्यमकालद्वार ।
"लपा रम्भे रम्भे" इत्यस्य गणक्षण्डस्य शिखरिणीवृत्तासत्त्वाद्भुजगन्धिता ।

कपट से जय का उद्घोष करने पर ललिता द्वारा पीची जाती हुई मुरली
याले तुम कौस्तुभ मणि को बड़ी सतर्कता से बचाते, ईसवी हुई
रमणिगो के कटाक्ष का विषय बनते, दुविधा में घबराये हुए द्रुम
लुप्त गये ।

कृष्ण — चापलसी में चतुर ! चुप रहो । प्रवल वेगवान् वायु के समान मेरे
विक्रम (वरादुरी) के बलात् आक्रमण की परिपाटी के ज़रा सा
स्पर्शित हो जाने पर कदली की तरह यह ललिता बेचारी क्या है ?
(प्रचण्ड वायु के हल्के झरोरे की आसङ्गा मात्र से कदली काप उठती है ।)

fraudulently declared your victory and Lalitā snatched
away your flute Then, filled with dread you hid your
gem, Kaustubha with care and when you were subjected
to side long glances of these smiling belies you quickly
concealed yourself from there

KRSNA Shut up you expert liar ! What is this wretched
Lalitā like a plantain tree when commences just a
hint of my windlike assault ?

^१ 'परित्पन्दनारम्भे' इति पाठयेत् ।

ललिता — विसाहे, तं अम्ह प्पिअसहीभादुअं सिरीदामजोइंदं वंदेहि,
जेण पराणामेण बलिष्ठं मारुदं णिजिदीकदुअ महारंभाणं गोईणं गोठी उपफुल्ली
किदा । [विशाखे ! तमस्मत्प्रियसखीभ्रातरं श्रीदामयोगीन्द्रं वन्दस्व येन प्राणायामेन
बलिष्ठं मारुतं निर्जितीकृत्य महारम्भाणां गोपीनां गोष्ठी उत्फुल्लीकृता ।]

विशाखा — (सस्मितम्) ललिदे । साधु^१ किं पि सुमारिदं तुष ।

[ललिते ! साधु^१ किमपि सारितं त्वया ।] (इति संस्कृतेन)

ललिता किमपि पूर्ववृत्तं स्मारयन्ती विशाखां सम्बोधयति तमस्मदिति —
श्रीदामा नाम कृष्णस्य बालनर्मसखो गोपः योगीन्द्रः हठयोगिप्रमुखः तं वन्दस्व प्रणम येन
प्राणानामायामेन नियन्त्रणेन बलिष्ठं तीव्रतमं मारुतं वायुं निर्जितीकृत्य नियम्य महारम्भाणां
वत्सवशालिनीनां गोपीनां गोष्ठी मण्डली उत्फुल्लीकृता कष्टादुन्मोच्य प्रसन्नतां गीता ।

अत्र श्लेषवैभवात् योगः उपायस्तद्वान् योगी येन सामादियु चतुर्थं प्रकृतोपयोगिनं
दृष्टं प्राणायामेन बलप्रयोगेण मा मा इति वृत्तं क्रन्दनमिति मारुतं निर्जितीकृत्य समाप्येति
द्वितीयार्यनिष्पत्तिः । कस्मिंश्चित्प्रसङ्गे गोपिका निर्बिषमनाः केनापि उन्मुक्तभावेन धरिता
मा मा इति कुर्वाणाः श्रीदाम्ना संरक्षिता इत्यवधेयम् ।

ललितोकिमनुमोदमाना विशाखा साधु ततोऽप्यधिकमुत्कर्षं सारयति किमपीति—
किमपि किञ्चिदेव उत्कर्षयोद्वेगस्त्वया कृतः । ततोऽप्यधिकमभूत् किन्तदित्याह संस्कृतेन

ललिता— विशाखे ! अपनी प्रिय सखी के भाई उस योगिराज श्री दामा को
हुद्दाई दो, जिसने प्राणायाम के द्वारा प्रबल मारुत को [>मा, मा =
मत मत — इस स्त=ध्वनि को] पराजित कर उत्सव मना रही
गोपियों की गोष्ठी को प्रफुलित कर दिया था ।

विशाखा — (मुसुक्ताती हुई) ललिते ! किसी अच्छी सी बात का तुमने सरण
करा दिया । (संस्कृत के माध्यम से)

LALITĀ : Viśakhā ! Bow to the great *yogi* Śrī Dāmā, the
brother of our dear friend, who, by deep breathing
exercises, had completely subjugated the powerful
Māruta (the god of wind) and gladdened the
assembly of the entertaining milk-maids. (*Māruta* =
mā mā ruta, the cries of negation=please do not).

VIŚĀKHĀ : (*smiling*) You have, Lalitā, reminded of something
fine :

१. वरपर "साधु"—इति नाम्नि ।

श्रीदामचन्द्राङ्कितपूर्वकायं भाण्डीरपूर्वाचलमाश्रयन्तम् ।
कृष्णाम्बुदं तत्र विलोक्य वृन्दा स्मेरेयमासीच्चपला सखी नः ॥७१॥

अर्जुन — (संस्कृतेन)

अत्र नः सवयसां गणान्तरे जीयते जयति वा न कः सखा ।
तत्र गोष्ठसुहृदां किमागतं किङ्कतं^१ वदत वो मदप्लुताः ॥७२॥

श्रीदामेति — श्रीदामा एव चन्द्रस्तेन अङ्कित कायस्य पूर्वभाग यस्य तादृश, भाण्डीराख्यस्य वटस्य पूर्वगिरिमाश्रयन्त कृष्णरूपम् अम्बुद मेघ विलोक्य न अस्माक सखी चपला सदा कृष्णस्योत्कर्षेणामन-त्यपि वचिदस्माकमप्युत्कर्षं पश्यतीति तादृशी वृन्दा स्मेरा प्रसन्नानना आसीत् । अरमाकमेव तस्मिन् प्रसङ्गे विजयोऽभूदिति पूर्ववृत्तस्मरणात्स्मरणमलङ्कार । अत्र वृत्तमिन्द्रवज्रा ॥ ७१ ॥

विशाखास्मारिते प्रसङ्गे जयाजये किं भवतीनामित्याक्षिपन् अर्जुन^२ प्रतिवदति अत्रेति — अत्र न अरमाक सवयसां समानवयस्कानां सुहृदां गणान्तरे समूहमध्ये क सखा जीयते पराजय लभते जयति वा न वा तत्र गोष्ठसुहृदां किमागतं किं लब्ध, किं व

श्री दामचन्द्र को कंधे पर चढ़ाये हुए, [> अनुपम चन्द्रहार से सुशोभित वक्षस्थल] [< चन्द्रहार के निशान युक्त वक्षस्थल वाले या मयूर पंख पर बाँस जैसी सुन्दर रेखाओं के निशान से सुशोभित शिर वाले], भाण्डीर वृक्ष की पूर्व वाली पहाड़ी पर स्थित घनश्याम को देख कर उस समय हमारी यह चपला सखी वृन्दा मुस्करा उठी थी ॥७१॥

अर्जुन —

(संस्कृत के माध्यम से)

व्रज में हम समवयस्कों (= हमजोड़ियों) की मण्डली में कौन सखा हारता या जीतता नहीं है । उसमें तुम व्रज की रमणियों का क्या भाया या क्या गया - बड़ी गर्वीली बनने वाली तुम बताओ तो ? ॥७२॥

71 Seeing Kṛṣṇa (there on the Mt Govardhana) with the front of his body decked with an excellent pendent of his necklace while reclining on the lofty banyan tree named Bhandīra like a cloud recumbent on the eastern mountain, our friend (this Vṛndā) flirting like lightning was all smiles

ARJUNA 72 In this society of our friends which friend wins and which loses is a matter in which, tell me you insolence-intoxicated women¹ what is it that you, Vraja belles gain or lose ?

१ ' कारण' - इति पाठभेद ।

कृष्णः -- (राधामवेक्ष्य)

दातुमिच्छसि न काञ्चनानि चेचातुरीं मनसि काञ्चनाश्रिता ।
गौरि गैरिकविचित्रितोदरीं त्वं ततः प्रविश भूमृतो दरीम् ॥७३॥

(इति राधामावृणोति)

ललिता — (मध्यासादयन्ती) रअणारिअ, सुणाहि । माहुरीमाहप्पेहिं
पाअ-पडम-फकंस-सोहग्गभाअत्तणं अत्तणो अमण्णिअण संकाउलेण णिअघरा-

युष्माकं गतं नष्टमिति हे मदप्लुताः गर्वभरभरिता यूयं वदत । किं गतमित्यत्र कारणमिति पाठे
हेतुं वदत - इत्यर्थः । जयपराजयविषये अस्मद् - मण्डलीसदस्यत्वं हेतुः न तु श्रीदाम्नः
युष्मद्भ्रातृत्वमतः वृथा युष्माकं मद इति तात्पर्यम् । गुणरीती पूर्ववत् । रथोद्धता वृत्तम् ॥७२॥

सर्वमिदं वाक्येवाक्यमप्रासङ्गिकमिति कृत्वा राधाबद्धैकलालसः स्त्रीयमेव रटनमावर्त-
यन् राधामेवक्षमाणः कृष्णः पुनर्ब्रूते दातुमिति — काञ्चन कामपि चातुरीं मनसि
आश्रिता त्वं, हे राधे । काञ्चनानि शुल्कत्वेन देयानि चेत् यदि दातुं न इच्छसि तदा
हे गौरि सुन्दरि । गैरिकादिभिः धातुभिः विचित्रितं विविधरङ्गैः रञ्जितम् उदरं मध्यभागः
यस्यास्तादृशीमिमं भूमृतः गिरेः दरीं कन्दरां त्वं प्रविश येन सुखं निर्विशेषं हि । शुल्कं
देहि धनरूपेणान्यथा तद्व्यतिहारेणात्मनो देहं मे भोगार्थार्पयेति साध्वेन निष्पमुदीरयतो
नायकस्य धृष्टत्वं धीरललितत्वमात्रमभिधनक्ति, अस्याः रतियाच्चायाः ह्यत्वे सद्दयाः
प्रमाणम् । अनवीकृतत्वं तु स्फुटमेव ।

अत्र पूर्वार्धे “काञ्चना - काञ्चना” इत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, परार्धे च “तोदरीं तोदरीम्”
इत्यत्रापि पादान्तयमकम्, “गौरि-गौरि” इत्यत्र वृत्त्यनुप्रासः । अत्र स्थाने रथोद्धता वृत्तम् ।
प्रसादगुणः रीतिश्च वैदर्भी ॥७३॥

एवं भुवन् साहसिक्येन राधामावृणोति दोर्भ्यामाच्छादयति कृष्णः । व्यवहारममुम-
युक्तं मन्वाना ललिता राधाकृष्णयोर्मध्ये आसादयन्ती आत्मानं स्थापयन्ती कृष्णं भर्त्सयति

कृष्ण — (राधा की ओर देखकर) किसी चतुराई को मन में लेकर यदि तुम्हीं
का धन न देने की इच्छा हो, तो गोरी ! पहाड़ की गैरिक मादि धातुओं
से रञ्जित मध्यभागवाली कन्दराओं में तुम प्रवेश करो ॥७३॥

(ऐसा कह कर कृष्ण राधा को पेर लेने हैं)

ललिता — रतिलग्न ! सुनो, इसके मनोहर रूप की माधुरी के प्रभावशाली चरण-
कमल से भी सभ्यके के सौभाग्य की पात्रता अपनी न समझकर धानाट्टा

KṚṢṆA : (looking at Rādhā)

73. If you, resorting to some shrewd move in the mind, do not wish to pay gold coins, then, fair women ! enter the mountain cave the interior of which is beautifully painted with mineral pigments (He encloses Rādhā).

LALITĀ : (interposing) You lusty fellow ! listen. Our beloved friend, Rādhā, is treated with veneration even by her

वट्टिदि-मेत्त-किदत्थमण्णेण भत्तुणा वि दुरादो साअरं धंदिज्जतीए । [रत्नारीक !
शृणु, माधुरीमाहात्म्ये पादपद्मस्पर्शसौभाग्यभावत्वमात्मनोभवा शङ्खाकुलेन निजगृहा
वस्थितिमाग्रकृतार्थमन्येन भर्त्रापि दूरत सादर वन्द्यमानाया]

(इत्यर्धोक्ते राधिका साम्प्रसूय ललितां पश्यति)

(स्मित्वा) आकोमारं पुरिस-जण-परिमल-कणिआ-महिण्ण-
सव्वंगाए जाए अम्ह प्पिअसहीए अगाइ सेयापज्जुस्सुएण वि मज्जुलाणं

रत्नारीकेति — रता भार्या येनेति रत्नारीकस्तत्सम्बुद्धौ हे रतिलम्पट शृणु । अस्या
राधाया वपुषो माधुरी पेशलत्वलावण्यादिगुणघटिता या रम्यता तस्या माधुर्या माहात्म्ये
गौरववशात् पादपद्मो स्पर्शस्य यन् सौभाग्य तद् भजताति सौभाग्यभाक् तस्य भाव
सौभाग्यशालित्वमात्मन भवत्वा पादपद्मस्पर्शऽप्यनधिकारिता स्वस्य मन्वानेन शङ्खाकुलेन
अत एव इय मे गृहेऽवतिष्ठतोत्येतावदेव ममाल सौभाग्यमिति आत्मान इतार्थमन्येन भर्त्रापि
दूरतोऽङ्गस्पर्शं विना वन्द्यमानाया (इत्यर्धोक्तौ राधा स्वोत्कर्षं शृण्वती ललितां साम्प्रसूय
पश्यति) आरौमार यौवनारम्भादारभ्य पुरुषजनस्य परिमल गन्ध स्पर्शजयस्तस्य
कणिकया लेशोनाप्यनमिल सर्वाङ्गमाचरणचूड यस्यास्ताम्बुला अस्मत् प्रियसख्या राधाया
अङ्गानि मज्जुलानां रमणीना सेवापर्युत्सुकेन तासां सुपमामिर्वर्नरूपोपकारकरणे सुतरा-

से प्रभावित, अपने घर में जिसकी स्थिति माध से ही अपने को कृतार्थ
मानने वाले पति से भी दूर से ही सादर वन्दना की जाने वाली,

(इस तरह आधी बात पर ही राधा ललिता को आरों वरेती है)

वचन से ही पुरुष के तनिक सुवास [> सम्पर्क] से भी नख
से शिख तक अपरिचित, रमणियों की सेवा करने के
शिखे उठावला मनोहर नव यौवन की विमूढ़ सा सद्गुण कर हमारी

husband who, not considering himself fit for the good
fortune of having a touch of her lotus like feet in all
her majestic sweetness, is full of misgivings about his
own deserts and considers himself happy by her mere
residence in his house

[At this stage of her half-spoken speech Rādhā looks at
Lalitā as though in anger at demigrating her husband in her
presence]

(smiling) Her entire body is stranger to even a
particle of men's fragrance and her limbs have not
been properly developed, as it were, out of fear by the

णअजोव्वणेण सज्झसादो विअ मंघरीभविअ अज्ज वि णिम्मरं ण परिशीलि-
दाइं, ताए महासदी-कुलचक्रवट्ठिणीए इमाए अंगस्स पेक्खणे वि किदञ्ज-
वसाओ जणो महासाहसिआणं धुरंधरो भणीअदि, किं ण पफंसणेण,
ता अवेहि । [आकौमारं पुरुषजन-परिमलकणिकानभिज्ञसर्वाज्ञाया यस्या अस्तिप्रय-
सस्या अङ्गानि सेवापर्युत्सुकेनापि मञ्जुलानां^१ नवयौवनेन साध्वसादिव मन्थरीभूयाऽस्यापि
निर्भरं न परिशीलितानि, तस्या महासतीकुलचक्रवर्तिन्या अस्या अङ्गस्य प्रेक्षणोऽपि
कृताभ्यवसायो जनो महासाहसिकानां धुरन्धरो भण्यते, किम्पुनः स्पर्शनेन, तदपेहि ।]

(सर्वाः स्मितं कुर्वन्ति)

मुस्तुकेन सताऽपि नवयौवनेन साध्वसादिव मा तावदस्या अङ्गानि स्पृष्टानि स्युरिति
भयादिव मन्थरीभूय अमन्थरेणापि नवयौवनेन प्रसह्य मन्थरतां गतेन अद्यापि अतिक्रान्तेऽपि
कौमारे निर्भरं स्मरे यथेच्छं न परिशीलितानि । एतादृश्या महासतीनां कुलस्य घृन्दस्य
चक्रवर्तिन्याः मूर्ध्नि स्थितायाः अङ्गस्य एकमात्रस्यापि प्रेक्षणेऽपि दूरतोऽवलोकने अपि
कृताभ्यवसायः विहितमतिः मनोव्यापारमात्रेणापि जनः महासाहसिकानां धृतमानां
धुरन्धरोऽग्रणीः भण्यते किम्पुनः स्पर्शनेन — तदपेहि दूरमपसर ।

अत्र भणितिगतवक्तृता मनोहारिणी — माधुरीमाहात्म्यमिति वचनेनालौकिक-
सौन्दर्यशालिता, शङ्काकुलेनेति प्रभुता, दूरतो वन्द्यमानाया इति कथनेन परिणीताया अपि
अभुक्तता, पुरुषजनैनेत्यनेन केनाप्यपरामृष्टता, यौवनेन मन्थरीभूयेति कथनाद्विषु लघु
यौवनोद्गमेन प्रथमयौवनावस्था इति वस्तुनि व्यज्यन्ते । येन सर्वथेयं तवोपमोगाय
समुचिता इति वसवन्तरं उद्दीपनञ्च ध्वन्यते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । मन्थरीभूयेति श्वे-
सामिप्रायत्वात्प्रत्ययगतवक्तृता ।

गद्यवन्धेऽस्मिन् माधुर्यं गुणः, पाञ्चाली च रीतिरर्थगम्भीरिमा मृद्वीकासदृशः
पाकः । अत्र नायिकाया गुणोत्कर्षरूपापनात् विलोभनं नाम नाट्याङ्गम् ।

जिस प्रिय सरसी राधा के अङ्गों को अभी तक प्रगाढ़ परिशीलन (=तत्पर्क)
नहीं कर सका है, उस महासती समूह में मूर्धन्य राधा के अङ्ग को
देखने के लिये भी प्रयास करने वाला मनुष्य घट्टत घड़े साहसिकों का
अग्रणी कहा जाता है । स्पर्श की बात ही क्या है । इस लिये दूर हो जाओ ।

(सब गुरकुराती हैं)

blooming Youth though anxious to serve her
(> beauties). That man, who thinks of even gazing
at, let alone touch, this queen of the highly chaste
women, is considered the foremost among the greatest
of adventurers. Therefore, be gone.

(All smile)

१. मञ्जुला - रति पाठभेदे वत्तरपदस्य विभेदम् ।

मधुमङ्गलः — (विहस्य) ललिदे, अलं इमिणा गञ्जभारेण, पुच्छिज्जड
अप्पणो पियसही गंघव्विआ जाए दुव्वासस्स मुणिणो मुहादो अम्हपिअ-
वअस्सस्स आओमारं अचरिआ बद्धाचरिअ-माधुरी सअं शेअ आअणिदा ।
[ललिते ! अलमेतेन गर्वभारेण, पृच्छतामात्मन प्रियसखी गान्धर्विका यया दुर्वाससो
मुनेमुंखाद् अस्मत्प्रियवयस्यस्याकौमारमाश्चर्यग्रहाचर्यमाधुरी स्वयमेवाकर्णिता ।]

सुबल — ललिदे, सच्चावेदि णसो मणिपुत्तओ, ता पत्तिआएहि ।
जं महावीरकवदो पिअवअस्सो णारीण गणादो भाएदि । [ललिते ! सत्यापय-
त्येव मुनिपुत्रक, तत्प्रतीहि, यन्महावीरव्रतोऽपि प्रियवयस्यं नारीणा गणाद् विमेति ।]

अर्जुनः — ओं विण्णादं ! अदो च्चेअ इमाणं कडअसइमेत्तेण संभमाडलो

मधुमङ्गल विहस्येति — गर्वभारेण दर्पाधिक्येन । गान्धर्विका राधा ।
अस्मत् प्रियवयस्यस्य कृष्णस्य । आनौमार कुमारवत्त्वात् । आश्चर्यमिति भावामिव्यजकं
क्रियाविशेषणम् । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीप्रसङ्गवैयर्थ्याय माधुरी । आकर्णिता धृता ।

सुबल ललित इति — सत्यापयति सत्यत्वं प्रमाणयति । महावीर हनुमान्
तस्याखण्डितब्रह्मचर्यव्रतमिव व्रतं नियमं यस्य स । गणात् इति विभ्यते योगे पञ्चमी ।

अर्जुन आमिति — विस्मये । आसां नारीणा कटकशब्दमात्रेण नूपुरादि-

मधुमङ्गल — (हँसते हुए) ललिता ! इस अत्यधिक गर्व को रहने दो । तुम अपनी
इस प्रियसखी राधा से ही पूछ लो जिसने महर्षि दुर्वासा के मुख से
हमारे प्रिय मित्र कृष्ण की कुमारावस्था से ही आश्चर्यजनक ब्रह्मचर्य
के कारण मधुरिमा को स्वयं सुनी है ।

सुबल — ललिता, यह मुनिपुत्र (जैसा सत्यवादी) मधुमङ्गल अपने कथन को
प्रमाणित कर रहा है । इसकी बात पर विश्वास करो, क्योंकि यह
हमारा मित्र कृष्ण हनुमान् जी की तरह व्रत धारण किये हुए महिला-
मण्डली से भयभीत रहता है ।

अर्जुन — हा, हा ! मुझे मालुम है । यही कारण है कि स्त्रियों के कङ्कण की आवाज़

MADHUMANGALA Laṭhā, enough of this excessive pride You
may ask your dear friend, Rādhā (= Gāndhārvikā)
who herself, heard from the lips of the sage, Durvāsas,
about the sweetness of our friend's life of amazing
celibacy right from his boyhood

SUBALA Laṭhā, this son of a sage (= Madhumangala ironically)
proves the veracity of his statement So believe him
Though avowed as Hanumat for celibacy, our
dear friend, Kṛṣṇa fears the bevy of women

ARJUNA Oh ! I understand That is why several times did I

भविष्य कंपंतो पुलङ्गो मय वारं वारं दिष्टोऽस्ति । [आँ, विज्ञातम् ! अतएवासां कटकशब्दमात्रेण सम्भ्रमाकुलो भूत्वा कम्पमानः पुलकितान्नो मया वारं वारं दृष्टोऽस्ति ।]

कृष्णः — (स्मितं कृत्वा) ललिते ! नात्र विप्रतिपत्तिस्ते श्रेयसी, यतः समानधर्मणोः साधकयोः सहवाससौहार्दमाधुरी इति महाव्रतसिद्धये साधु कल्पते ।

राधा — (दृग्गलं साचि विक्षिपन्ती सावहेलं किञ्चित्परावृत्य) गाअर, सावसेसा ण क्खु तुम्ह चावलमाधुरी, ता अलं पिठ्ठपेसेण । [नागर ! सावशेषा न खलु युष्मच्चापलचातुरी, तदलं पिठ्ठपेपेण ।]

भूषणानां रवेणापि । सम्भ्रमाकुलो विह्वलः सन् । पुलकितानि अङ्गानि यस्य सः पुलकितान्नः रोमाञ्चितगात्रः ।

कृष्णः ललित इति — विप्रतिपत्तिः आशङ्का अन्यथाकल्पनम् । श्रेयसी प्रशस्यतरा । समानधर्मणोः कृत्यव्यवसाययोः साधकयोः व्रतचारिणोः सहवासजन्यं यत् सौहार्दं तस्य माधुरी इति शीघ्रमेव महाव्रतस्य कठोरनियमस्य सिद्धये साधु सम्यक् कल्पते परिणमति । सिद्धये इत्यन “क्लृपि सम्पद्यमाने” इत्यनेन चतुर्थी ।

अत्रान्तरे राधा दृग्गलम् अपाङ्गं साचि तिर्यक् विक्षिपन्ती सावहेलं अवज्ञां आविष्कुर्वती किञ्चित्परावृत्य मुखं परिवृत्वाह नागरेति — युष्मच्चापलस्य चातुरी सावशेषा न परिपूर्णतां गता । तदलं पुनः पुनः तदेव कथनरूपेण पिठ्स्य पेपेण । पिठपेपणं नाम चूर्णीकृतस्य धान्यस्य पुनः चूर्णनव्यापारः ।

मात्र से घबराकर काँपते हुए, मय से रोमाञ्चित होते हुए मैंने कृष्ण को अनेक बार देखा है ।

कृष्ण — (मुस्कराते हुए) ललिता ! इस सम्बन्ध में तुम्हारी आशङ्का ठीक नहीं है ; कारण समान लक्ष्य रखने वाले दो साधकों के सहवास से जन्म मित्रता की मधुरिमा चटपट महाव्रत की सिद्धि में सहायक होती है ।

राधा — (तिरछे कटाक्ष करती हुई, अग्रा दर्शाती हुई कुछ मुदकर) हे चतुर ! तुम्हारी अपलता की चातुरी में अब कुछ भी दोष नहीं रह गया (= सब थाले हो चुका) ; तो उसी विसीपिटी बात से क्या खब है ?

happen to see him perturbed by the mere sound of bracelets and trembling with his body shaken.

KRṢṢA : (smiling) Lalitā ! Your objection here is not fair; for, the sweet friendliness of dwelling together of two aspirants of similar object is deemed conducive to the quick accomplishment of the great vow.

RĀDHĀ : (looking obliquely and turning back a little, contemptuously) Clever man ! nothing remains, indeed, of your mercerial dexterity. Then, please, no more of your vain re:ision (lit. grinding the ground flour).

कृष्ण — (अपवार्यं) घृन्दे ! पश्य पश्य ।

नर्मोक्तौ मम निर्मितोरुपरमानन्दोत्सवायामपि

श्रोत्रस्थान्ततटीमपि स्फुटमनाघाय स्थितोद्यन्मुखी ।

राधा लाघवमप्यसादरगिरा भङ्गीभिरातन्वती,

मैत्रीगौरवतोऽप्यसौ शतगुणं मत्प्रीतिमेवादधे ॥७४॥

राधाया वाचि प्रतिपेधे सत्यपि आभ्यन्तरं भाव विवृण्वन् गृन्तामपवार्यं अन्यैरभूयमाण यथा स्वातया कृष्ण वस्तुस्थितिं वणयति नर्मोक्ताविति — नर्मोक्तौ प्रणयप्रलापप्रसङ्गे मम निर्मित वचसि अथवा निर्मितो जात उदपरम 'यो महानन्दस्तस्य उत्सव सुखानुभव' यस्या सा तादस्या सत्यामपि, मद्बचं श्रवणाय श्रोत्रस्थान्ततटीं कर्णकुहरं स्फुटं परिलक्ष्यमाणरूपेण अनाघाय अपारुत्यापि उद्यन्मुखी स्थिता औत्सुक्यवती राधा असादरं अवक्ष्या उक्तानां गिरां वाचां भङ्गीमि परम्परामि लाघवं तुच्छतामातन्वती द्योतयन्ती मैत्र्या सौहार्दस्य गौरवत महिम्ना मत्प्रीतिं शतगुण एव आदधे कल्पितवती ।

अत्र बहुश सारज्ञवचसां प्रयोगेऽपि तत्सहनपूर्वकं प्रात्याधिक्यं नायकगत नायिकाविययकम् 'अपराधसहक्षेणाप्यविचात्यप्रेमरूप' प्रणयं गमयति । नायिका-यास्तु नायकवच ॥ स्फुटतयानवधानकथनादन "इष्टे वस्तु" अप्यनादररूपं मानगर्व-द्योतकं चिन्बोक एव । चन्द्रावल्याद्यन्यप्रणयिन्यपेक्षया अस्या तदीयतास्यापकं मैत्रीगौरव-सविशेषं राधायामिति विशेषम् ।

अत्र नायिकाया स्वभावस्य यथावद्वर्णनात्स्वभावोक्तिः । अत्र माधुर्यप्रसादौ गुणौ । मन्थमपाम्बाली च रीतिः । वृत्तञ्च शार्दूलविक्रीडितम् ॥७४॥

कृष्ण — (एक ओर हो) घृन्दे ! देखो, देखो,

प्रणयालाप के समय मेरी बातों से जनित प्रभूत परमानन्द की सुखानुभूति भी करती हुई, कर्ण कुहरों को स्पष्ट रूप से न लगा कर भी उत्सुकता के साथ खड़ी हुई, आदररहित वचन की भङ्गीमाओं से तुच्छ बनाती हुई, यह राधा मित्रता की महिमा से भी सौ गुनी अधिक मेरी प्रीति को बढ़ा ही रही है ॥ ७४ ॥

KRSNA (aside) Vrnda, see, see !

74 Despite the fact that my endearing speech has produced in her an excellent festive joy, Rādhā stands with her face lifted up, apparently without directing even the tip of her ear lobe towards it Nevertheless, even by betraying the levity of her disrespectful speech by roundabout phrases, Rādhā has increased my love (for her) hundred times even the dignity of friendship

१ निर्मितोऽनुपरमानन्दो - इति पाठान्तरम् छन्दोमहाभिनियम् ।

(राधिका किञ्चिद्विहस्य ललितायाः कर्णमूले लगति)

ललिता — कह ! गोचले विख्यादगुणो तुमं जुअराओसि त्ति अम्हे तुण्हि वट्ट्हाजइ, सांपदं सीमूल्लंघणे पवत्तो सि तदो अम्हे कीस अप्पणो कज्जं चवेक्खिस्सद्ध । [कृष्ण ! गोकुले विख्यातगुणस्त्वं युवराजोऽसीति वयं तूष्णीं वर्त्तामहे, यदि साम्प्रतं सीमोल्लङ्घने प्रवृत्तोऽसि तदा वयं कस्मादात्म-कार्यमुपेक्षिष्यामहे ।]

अर्जुनः — किं तं कज्जं तुम्हाणं जं चवेक्खद्ध ? [किं तत् कार्यं युष्माकं यदुपेक्ष्यते ?]

ललिता — गोवेहि^१ णिअ-वुंदावणस्य संरक्खणं ज्जेव, इदो अवरं किं कज्जं । [गोपेभ्यो निजवृन्दावनस्य संरक्षणमेव, इतोऽपरं किं कार्यम् ?]

कृष्णमुद्दिश्य ललिताऽऽह कृष्णेति — गोकुले समग्रे विख्यातगुणः लीला-प्रवणत्वरूपो गुणः यस्य सर्वतः विज्ञातोऽस्ति तादृशः युवराजः मग्नराजनन्दनः स्वमसीति हेतोः वयं तूष्णीं वर्त्तामहे न किञ्चिद् भ्रूमः, परन्तु यदि त्वं सीमोल्लङ्घने मर्यादातिशये प्रवृत्तः तदाऽस्मासिः त्वद्व्यवहारमुपेक्ष्य स्वस्य कार्यस्य अनुसन्धानं कर्तव्यमेव ।

किन्तत् युष्माकं कार्यमिति पृच्छन्तमर्जुनं निजस्य आत्मनो वृन्दावनस्य गोपेभ्यः संरक्षणरूपकार्यं निवेदयन्ती ललिता प्रति “अहो वृन्दावनरक्षणं युष्मात्कार्यम् भवत्यः एतत्करिष्यन्तीति” उपहासेन हुमिति रथं कुर्यन् गर्वेण शिरो धुन्वन् अवहेलामर्जुनः प्रकटयति ।

(जरा सा हँस कर राधा ललिता के कान के पास कानाफूसी करती है)

ललिता — कृष्ण ! गोकुल में विख्यात गुणवाले तुम राजकुमार हो, इसी लिए हम लोग चुप्पी लगाये हैं, अब यदि सीमा लौघने पर ही बतारू हो, तो हम लोग कैसे अपने कार्य की उपेक्षा कर सकेंगे ।

अर्जुन — अगर सब का वह कौन सा कार्य है जिसकी आप उपेक्षा कर रही है ?

ललिता — गालों से अपने वृन्दावन को बचाना ही, इससे सिवा भीर कौन काम है !

(Radha laughs a little and clings to the root of Lalita's ear)

LALITĀ : Kṛṣṇa ! we behave quietly knowing that you are a prince well-known for your qualities in Gokula. Now, if you are bent upon crossing the limits of decency, why should we neglect our own work ?

ARJUNA : What is the work of yours which you are neglecting ?

LALITĀ : Only protecting our own Vṛndāvana from the cowherds. What else ?

१. “गोवेहिन्तो” — इति शास्त्रात्परम् ।

(अर्जुन सावहेल विहस्य हुदृतिं कुर्वन् मूर्धानमाधुनोति)

विशाखा — (सस्मिन्मुपमृत्वा) ललिदे, गोउलजुअदी-उल-चक्ष्वट्टिणी
अन्ह पिअसही आणवेदी । [हस्तिते । गोउलजुवतीकुलचक्ष्वट्टिनी अस्सत्तिपससी
भाज्जापयति ।]

ललिता — किं तं ? [किम्तत् ?]

विशाखा — सन्वे गन्विदा गोपा लदकुरपुजभजणदखाणं गाइणं
लकसकोडिओ रक्खता, फलेहिं कुक्खिभरिणो, पुप्फपल्लवेहिं मिहो णेवच्छ-
आरिणो सुइर अन्ह बुंदाणस्स विद्धसणं कुणति, ताअ णिट्टकिदं^१ कधेहि
एवे इदो वा निरमेहु किंया कर देव्हु । [सर्वे गर्हिता गोपा लताहुरपुजभजन-
दक्षाणा गवां लक्षकोटी रक्षन्त, फलै कुक्षिम्भरा, पुष्पपल्लवैर्मिथो नेपथ्यकारिण सुचिरं
वृन्दावनस्य विध्वंसनं कुर्वन्ति, तस्मिन्निष्ठितं^१ कथय, एत इतो वा विरमन्तु, किं वा
कर ददतु ।]

तावदेव विशाखा गोउलजुवतीनां मुख्याया राधाया आज्ञां श्रावयति सर्वे
गर्हिता इति — स्वामिमानमता गोपा लताहुराणां पुष्पाणां गुच्छकानां भजने उत्पादने
दक्षाणां गवां लक्षकोटी रक्षन्त, अपि च रक्षय फलै कुक्षिम्भरा उदरपूरणे रता, परञ्च
पुष्पैः पञ्चैध नेपथ्यकारिण वसनाभूषणैः प्रसाधनपरा सुचिरं बहो कालात् वृन्दावनस्य
विध्वंसनं कुर्वन्ति । तत् अत एव निश्चितं निश्चाङ्गं कथय एतान् (तदनिष्टम् तां महतीं
धर्तिं कस्मै कथये विशाषयेयम् — इति पाठभेदे) । जात तज्जातमधुनाऽपि एते गोपा इत
वृन्दावनात् विरमन्तु, अथवा कर ददतु । प्रत्यारोपेणाऽयं विनयप्रकारः ।

(अर्जुन अवहेलना के साथ हँस कर हँ हँ करता हुआ माथा हिलाता है)

विशाखा — (मुस्कराती हुई पास आकर) ललिते ! गोउल की रमणियों ने शिरोमणि
हमारी सच्ची ने आदेश दिया है ।

ललिता — वह क्या है ?

विशाखा — लताओं के विसहस्रों को छिन्न भिन्न करने में पटु, १ लाख करोड़ गायों
को बहोरते फलों से पेट भरने वाले, मिल जुल कर फूलों और पत्तियों
से सजावट करने वाले सभी गव्वाले ग्वाल बहुत दिनों से वृन्दावन का

(*Arjuna laughs contemptuously and uttering the sound 'Hum'*
— a sound of defiance — shakes his head)

VISĀKHĀ (*approaching with a smile*) Lalitā ! our beloved friend,
Rādhā, the queen of the tribe of Gokula women,
commands —

LALITĀ What is that ?

VISĀKHĀ All insolent cowherds tending a hundred thousand
crores of cows engaged in destroying the cluster of
creepers and shoots filling their bellies with fruits and

१ तदनिष्ट कस्मै कथये — इति पाठभेदः ।

मधुमङ्गलः — (सामर्पम्) वीवरीदवादिणि ! मुणिव्वदिणी होहि ।
अधवा थोअं पि तुम्हाणं दूपणं णत्थि, पिअवअस्सस्स कारुणिअदा खेअ
एत्थ अणत्थआरिणी संवुत्ता । जाए ढाहिणाए अढाहिणाणं तुआरिसीणं
तत्थ वुंदावणे प्पवेसो प्पसाईकिंदो, ता ण ख्लु अजुत्तो पलावो । [विपरीत-
वादिनि ! मुनिप्रतिनी भव । अथवाल्पमपि युष्माकं दूपणं नास्ति, प्रियवयस्यस्य कारुणिकता
एवात्रानर्थकारिणी संवृत्ता, यथा दक्षिण्याऽदक्षिणानां त्वादशीनां वृन्दावने प्रवेशः
प्रसादीकृतः, तच्च खलु युक्तः प्रलापः ।]

चम्पकलता — अज्ज, अणज्जोसि तुमं, जं अपज्जालोइअ मोहं

अमुना प्रत्यादायारोपेण शुब्धः मधुमङ्गलः प्राह विपरीतेति — स्वयं यूयं
करापेक्षया अधमर्णात्तद्विपरीतं स्वस्योत्तमर्णत्वं विभाव्य अस्मान् अधमर्णान् वदसीति
विपरीतवादिनि हे विशाखे मुनिप्रतिनी भव मौनं भज; मा वृथा जल्प । स्वोक्तमेवाक्षिपन्
पुनराह अधयेति — अस्मिन् मिथ्यावादप्रागल्भ्ये युष्माकं गोपिकानां दूपणं अल्पमपि
नास्ति, यतः प्रियवयस्यस्य मृदुप्रकृतेः कृष्णस्य कारुणिकता दयाभाव एवात्र युष्माकं धृष्टवै-
ऽनर्थकारिणी विपरीतफलप्रदा संवृत्ता जाता यथा कारुणिकतया दक्षिणतया युष्मच्छन्दाशु-
वर्तिन्या वृत्त्या अदक्षिणानां दाक्षिण्यशून्यानां त्वादशीनां तुच्छानां सर्वथाऽयोग्यानां
वृन्दावने प्रवेशः प्रसादरूपेणानुमतः । अतः अवधेहि-अयं प्रलापः अयुक्त अनुचित एव ।

मधुमङ्गलमाक्षिपन्ती चम्पकलता प्राह आर्येति — आर्येति औपचारिकं

उजाड़ कर रहे हैं । इस लिये इनसे स्पष्ट कह दो । (पाठभेद — यह
मनर्थ में आखिर किससे कहूँ ?) ये यहां से चले जायें या कर दे दें ।

मधुमङ्गल — (ईर्ष्यायुक्त रोष के साथ) उल्टा बोलने वाली ! झुप हो जाओ । ठीक
है ठीक, तुम लोगों का तनिक भी दोष नहीं है । हमारे प्रिय मित्र की
रूपा ही यहां अनर्थकारिणी हो गई, जिस सौजन्य के कारण तुम
जैसी उच्छृङ्खल औरतों का वृन्दावन में प्रवेश स्वीकृत कर लिया गया ।
अब यह प्रलाप अनुचित ही है ।

चम्पकलता — महाशय ! तुम बड़े अभद्र हो । क्योंकि बिना सोचे विचारे बहुत

decorating one another with flowers and sprouts have
been devastating our Vṛndāvana garden for a long time.
So tell them clearly that either they should desist from
doing so (> or whom should I complain), or pay the tax.

MADHUMANGALA : (*angrily*) you speak pervertedly, shut up.
Or it is none of your fault. It is the kindness of our
beloved friend, Kṛṣṇa who, out of courtesy, favoured
the entry of such discourteous persons like you into
Vṛndāvana, that has turned out to be disastrous in
this case. It is, therefore, no use lamenting it now.

CAMPAKALATĀ : Sir (*ārya* — ironically) I you are a mean

जप्पेसि^१ । [भायं ! अनार्योऽसि त्वम् । यदपर्यालोच्य मोघ जल्पसि ।]

ललिता — (सस्मृतेन)

शृणोति नायं शतशोऽपि घृष्टं न संस्मरत्यात्मदृशापि दृष्टम् ।
श्रुतिस्मृतिभ्या निजलोचनाभ्यां हीनं ततस्त्वं सखि माक्षिपामुम् ॥ ७५ ॥

विशाखा — सहि णदिमुहि, अवि किं सो किर पियसदीए महाहिसेअ

सम्बोधनम् । वस्तुतस्तु त्वमनार्य अशिष्ट एवासि यत् अपर्यालोच्य तथ्यातथ्यविवेचनं विना मोघ निष्फल वृथा जल्पसीत्यर्थः ।

मधुमङ्गलस्य मौढ्यं सर्वथा अपरिहार्यम् । अयं वज्रमुख आक्षेपानर्ह इति उद्घोषयति ललिता शृणोतीति — अयं जडो मधुमङ्गल शतशो नैकधा घृष्टमुखैरपि न शृणोति कण कुहते, न वा आत्मनो दशा स्वचक्षुषा दृष्टं संस्मरति । एव श्रुतिस्मृतिभ्यां निजलोचनाभ्यां हीन असौ तत हे सखि ! महामूढममु मा आक्षिप व्यर्थत्वादिति । अन श्रुतिस्मृतिपदयो इत्येव । अन पूर्वाध पादात्यानुशास । परमिदं प्रथमचरणत्रय उपेक्ष्यया घटितम् चरमन्व इन्द्रवज्रया — एवमुपेक्षेन्द्रवज्रयोमलनादुपजातिवृत्तघटितम् । प्रसादो गुण, रीतिश्च वेदमी ॥ ७५ ॥

राधाया उत्तर्य प्रतिष्ठापयती मधुमङ्गलस्योक्तिं खण्डयती विशाखा पुनराह

यकवास करते हो ।

ललिता — (संस्कृत के माध्यम से) यह मधुमङ्गल सैकड़ों बार ग़ोर से चिल्लाने पर भी नहीं सुनता है, अपनी आँखों से देख लेने पर भी न स्मरण करता है । इस लिये श्रुति स्मृति और अपने होशों से हीन इसकी भरसना मत करो ॥ ७५ ॥

विशाखा — सखि, नान्दीमुखि ! प्रिय सखी राधा के महाभियेक का वह महोत्सव

fellow, for you are prating in vain without properly thinking

LALITĀ (In Sanskrit)

75 Friend ! he does not listen though loudly spoken to hundreds of times nor does he remember what has been witnessed by his own eyes Thus he is deprived of hearing (*Sruti* = Veda) as well as memory (*Smṛti* = traditional law) and his own eyes Do not therefore insult the poor fellow

VISĀKHĀ Friend Nāndīnukhī ! do you remember the grand

१ जप्पसि - इति पाठान्वरम् ।

महूसवो तुए सुमरीअदि ? [सखि नान्दीमुखि ! अपि किं स किल प्रियसख्या महाभिषेकमहोत्सवस्तवया स्मर्यते ?]

नान्दीमुखी — विसाहे, को खुसो पराणी भुवणे होदि जेण सो महूसवो वि विसुमरिहुं पारीअदि । [विशाखे ! कः खलु स प्राणी भुवने भवेत् येन स महोत्सवोऽपि विस्मृतं पार्यते !]

चित्रा — णंदिमुहि, अच्छिहिं पच्छक्खीकिदो वि सो महूसवो लोउत्तरदाये कण्णं मे उत्तरलेदि ता सुणावीअहु । [नान्दीमुखि ! अक्षिभ्यां प्रत्यक्षीकृतोऽपि स महोत्सवो लोकोत्तरतया कर्णं मे उत्तरलयति तत् श्रावयतु ।]

नान्दीमुखी — चित्ते ! सुणाहि, इमाए वुंदाए गदुअ भअवदी विणत्ता^१

सखि इति — नान्दीमुखी गरिमशालिनीति कृत्वा तां सम्बोधयति । स विलक्षणः प्रियसख्या राधाया वृन्दावनराज्ये दिव्यैर्जनैः कृतः महाभिषेकमहोत्सवः किं नाम स्मर्यते इति ।

नान्दीमुखी विशाखां प्रति सम्बोधयति कः खलु स प्राणी सचेतनः भुवि स्यात् येन तादृशोऽलौकिको महोत्सवः अपि विस्मृतं पार्येत — न कोऽपीत्यर्थः । तस्य महोत्सवस्य भव्यत्वं स्मरन्ती चित्रा नान्दीमुखीं तद्वर्णनाय प्रार्थयते नान्दीमुखीति — अक्षिभ्यां प्रत्यक्षीकृतः पुरा स्वयं दृष्टोऽपि स महोत्सवः लोकोत्तरतया अद्भुतत्वात् तद्विस्तरं श्रोतुं कर्णमे उत्तरलयति पर्युत्सुकीकरोति । कर्णयोः द्वित्वेऽपि जातावेकवचनप्रयोगो धामन-सम्मतः । तत् श्रावयतु इति ।

चित्रां सम्बोद्धय सर्वान् चमत्कर्तुं नान्दीमुखी पूर्ववृत्तं वर्णयति शृणु इति —

क्या तुम कभी स्मरण करती हो ?

नान्दीमुखी — विशाखे ! संसार में वह कौन जीव है, जो उस महोत्सव को भी भूल सकता है ?

चित्रा — नान्दीमुखि ! आँखों से देखा हुआ भी वह महोत्सव लोकोत्तर होने के नाते मेरे कान में गहर पैदा कर रहा है, अतः उसे सुनाओ ।

नान्दीमुखी — चित्रे ! सुनो, इस वृन्दा ने जाकर भगवती पौर्णमासी को विशापित

festival of the great coronation of our beloved friend, Rādhā ?

NĀNDĪMUKHĪ : Viśakhā ! who could be that person in the world who could afford to forget even that grand festival ?

CITRĀ : Nāndīmukhi ! the extraordinariness of that great festival, though seen by me with my own eyes, makes my ears crave for listening to it. So please narrate it,

NĀNDĪMUKHĪ : Citrā ! listen. This Vṛndā went to revered

^१ विज्ञप्ता - इति पाठभेदः ।

हंत जोएसरि ! वृन्दावणरज्जे अहिसिचिज्जउ राही, जं आगासे असरीरिणी वाणी एवं पअउं अम्हाणं पुरदो आदिठ्वदि त्ति । [चित्रे ! शृणु, अनया वृन्दया गत्वा भगवती विज्ञप्ता, इन्त, योगेश्वरि ! वृन्दावनराज्येऽभिपिच्यतां राधा, यदाकाशे अशरीरिणी वाण्येवं प्रकटमस्माकं पुरतः आदिष्टतीति ।]

वृन्दा — (स्वगतम्) मुकुन्दस्य निदेशादाकाशवागपदेशेनाहमार्या-मुदयोजयम् ।

नान्दीमुखी — तदो महातापसीए भगवदीए आहूदाओ पंच देईओ समाअदाओ । [तत्ते महातापस्या भगवत्या आहूता पञ्च देव्यः समागताः ।]

अनया वृन्दया गत्वा भगवती पौर्णमासी विज्ञप्ता प्रोक्ता विज्ञप्ता इति पाठे शपथपूर्वकं कथिता 'हे योगेश्वरि ! वृन्दावनस्य राज्ये राधा अभिपिच्यतामिति', यतः आकाशे अशरीरिणी दिव्या वाणी एवं राधामिषेकाय प्रकटं स्फुटमस्माकं पुरतः आदिष्टवती ।

तत्तद्वृन्वती स्वकृतापदेशं स्मरन्ती वृन्दा स्वगतमाह — तन नासीत् वाण्याकाशवाणी, वस्तुतस्तु मुकुन्दस्यायमभवदादेश, ■ मुकुन्दनिदेशमरहोतुं तन आकाशवाणीमिषेण मया भगवती प्रणोदिताऽऽसीदिति ।

नान्दीमुखी आह तत्त इति — एवं भगवती प्रणोदिता सती, तया पञ्च देव्योऽभिषेकाय आमन्त्रिताः । ताश्च समागताः ।

अथ "आहूता पञ्चदेव्यः" इति स्रग्धराखण्डः वृत्तानुगन्धी ।

किया कि योगेश्वरि ! वृन्दावन के राज्य पर राधा का अभिषेक करें, क्यों कि आकाश से दिव्य वाणी ने स्पष्ट रूप से हम लोगों के सम्मुख ऐसा आदेश दिया है ।

वृन्दा — (मन ही मन) मुकुन्द के आदेश से आकाश वाणी के नाम का उल्लेख करते हुए मैंने भगवती पौर्णमासी को उद्युक्त किया (= अभिषेक के काम में लगाया) था ।

नान्दीमुखी — तो महातपस्विनी भगवती के द्वारा बुलाई गई पाँचों देवियों आ गई ।

Paurṇamāsī and requested her, "Great Yogini, Rādhā be coronated as the Queen of Vrṇdāvana, because the incorporeal voice from the void clearly so ordered in our presence"

VRNDĀ : (*aside*) It was under the instructions of Kṛṣṇa that I urged the revered lady on the plea of the incorporeal voice to execute this work.

NĀNDĪMUKHĪ : Then five goddesses invited by the great ascetic, the Revered Paurṇamāsī, arrived,

अर्जुनः — काओ खु ताओ । [काः खु ताः ?]

वृन्दा — देवी प्रसिद्धा खु देवकीसुता

या कंसमाक्षिप्य जगाम केवलम् ।

भानोः कलत्रे तनया च पञ्चमी

गङ्गा तु या मानसपूर्विका स्मृता ॥७६॥

चित्रा — तदो तदो । [तत्तत्ततः ।]

नान्दीमुखी — तदो कणिठ्ठाए मत्तंडमहीसीए भणिदं — भअघवि,
अणदिक्कमणिजं तुम्ह सासनं णिच्चिदं खु अम्हेहिं सिरि गहिदं, किंतु कहिं महिठ्ठा

जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति काः खु ताः पञ्च देव्योऽभूवन् इति । तमुत्तरं दित्स्वः
वृन्दा आह देवीति — भुवि देवी योगमावेति प्रसिद्धा देवक्याः पुत्री या एकानंशाख्या
कंसम् आक्षिप्य तद्वस्तात्परिभ्रष्टयमाना केवलमाकाशं गता — सा सत्वेका; भानोः सूर्यस्य
कलत्रे पत्नीद्वयं संज्ञा च छाया चेति द्वे, तस्यैव सूर्यस्य तनया यमुना, परञ्च पञ्चमी गङ्गा
या मानसेतिपदेन पूर्वं संयोज्या मानसगङ्गेति । अत्र इन्द्रवंशा वृत्तम् ॥७६॥

पुनर्नान्दीमुखी प्राह तत्त इति — एतासां पञ्चदेवीनामागमनानन्तरं कनिष्ठया
द्वितीयया मार्तण्डमहिष्या सूर्यपत्न्या छायाख्यया भणितं 'भगवति । युष्मच्छासनं भवदीया
आज्ञा अनतिक्रमणीयं नोद्ब्रह्मनीयमिति कुरवा शीघ्रं गृहीतं स्वीकृतं, किन्तु (तयास्ति

अर्जुन — ये कौन-कौन थीं ?

वृन्दा — भूमण्डक ॥ विख्यात देवी देवकी-सुता (एकानंशा नाम ते प्रसिद्ध)
जो कंस के हाथ से छटक कर आकाश में चली गई थी, सूर्य की संज्ञा
और छाया ये दोनों पत्नियाँ तथा पुत्री (यमुना), एवं पाँचवीं मानसगङ्गा
के नाम से जो जानी जाती हैं ॥ ७६ ॥

चित्रा — भागे तब क्या हुआ ?

नान्दीमुखी — इसके बाद सूर्य की छोटी पत्नी छाया ने कहा — भगवति ! अनुलक्षनीय
आपका आदेश शिरोधार्य तो अवश्य कर लिया, किन्तु कहाँ तो महा

ARJUNA : Who were they ?

VRNDĀ : 76. The well-known goddess, the daughter of Devakī
who flew to the sky slipping from the hands of Kamsa,
the two wives of the god Sun — Sārijñā and Chāyā,
and his daughter Yamunā, and Mānasa-Gaṅgā as
the fifth.

CITRĀ : Then !

NĀNDIMUKHĪ : Then Chāyā, the junior wife of the Sun said,
"Revered lady ! inviolable is your com-
is

एसा वच्छा राही, कहीं वा सोलह कोहमेत्तं वित्थिण्णं एदं वुंदावणरज्जं ति ण^१
सुट्ठु पसीदइ मे हिअअं । तदो भअवदीए विलोइदमुही देई एकाणंसा
ससिदुं पवत्ता । [ततो कनिष्ठया मार्चण्डमहिष्या छायाया भणितम् - भगवति ।
अनतिक्रमणीय युष्मच्छासनम् निश्चितं सत्त्वस्याभि शीर्षे गृहीतं किन्तु क महिषा एषा
वत्सा राधा कुत्र वा योदशकोशमात्रविस्तीर्णमिदं वृन्दावनराज्यमिति, न सुष्ठु प्रसीदति
मे हृदयम्, ततो भगवत्या विलोकितमुखी एकानशा शसितु प्रवृत्ता ।]

(इति सङ्कृतेन) सखि, सर्वेण^१ समाकर्णय ।

काचन विचिकित्सा) एषा वत्सा राधा महिषा महागौरवशालिनी क, क च तस्याः
हृन्ने केवलं योदशकोशविस्तीर्णं वृन्दावनस्य लघ्वीयो राज्यम् इति सुष्ठु प्रचुरतरं न प्रसीदति
मोदते चेत् । नकारलोपे पाठे - प्रकर्षेण सीदति खिद्यते मे हृदयम् ।

अत्र सूर्यस्य महिषीद्वयमेव पुराणेषु प्रसिद्धम्, अत्रापि चोक्तम्, तनातिशयार्थिन
इष्टान्प्रत्ययस्य प्रयोगश्चिन्त्य - कनीयस्या महिष्येति साधीयान् भवेत्प्रयोगः । एवमेव
पाठान्तरे प्रपूर्वकपदलुधातो हर्षाये हृदये सत्यपि खिद्यत्यथ प्रतिद्विविद्धं कविमिरनाहत
प्रयोगोऽप्रयुक्तत्वं नाम दोषमुपस्थापयति । न सुष्ठु प्रसीदति इति पाठेऽर्थं सुलभः ।
एवं शङ्कमाना बोधयितुं छाया, भगवत्यै एकानशा प्रेक्षितवती, एव सन्नया ज्ञोदिता एकानशा
ता छायां समाधत्ते सखि इति - सर्वेण स्वसमाने सखि । छाया सर्वेणैति छायाया
नामान्तरम् । समाकर्णय कथं वृन्दावनस्य राधाया अनुरूपता आम्नायेति - हे

गौरवशालिनी वत्सा राधा और कहाँ केवल सोलह कोश के विस्तार
वाला यह वृन्दावन राज्य ? यही सोचकर मेरा हृदय पूर्णतया प्रसन्न
नहीं हो रहा है । इसके पश्चात् भगवती द्वारा अपने मुँह की ओर देखी
गई एकानशा बोलने लगी । (संस्कृत के माध्यम से) सखि, समानरूपे^१
(> सर्वा = एवप्रिय छाया) अच्छी तरह सुन लो ।

certainly borne by us on our head (= obeyed in all
humility), but what comparison is there between
dear Rādhā, the greatest of women, and the kingdom
of Vṛndāvana the extent of which is only sixteen
Krośas (= 32 miles) My heart is not, on this account,
very much pleased" Then having been looked at by
her holiness Purnamāsī, Ekānamāsī started extolling
Vṛndāvana thus "Friend Savarnā ! listen !"

^१ न-मुन - बबबिर् पाठभेदः ।

आम्नायाध्वरमन्त्रतीर्थतपसां स्वर्गाखिलस्वर्गिणां

सिद्धीनां महतां द्वयोरपि तयोश्चिच्छक्तिवैकुण्ठयोः ।

वीर्यं यत्प्रथते ततोऽपि गहनं श्रीमाधुरे मण्डले

दीव्यत्यत्र ततोऽपि तुन्दिलतरं वृन्दावने सुन्दरि ! ॥७७॥

सुन्दरि ! आम्नायानां वेदशास्त्राणां यत्कर्तव्याकर्तव्यशोतनरूपं वीर्यं, अध्वराणां यज्ञादीनां यद्भौतिके तत्तत्कारकत्वरूपं वीर्यं, मन्त्राणाम् असाध्यसाधकत्वरूपं यद्वीर्यं, तीर्थानां श्रुतिस्थानानामुपाध्यायानां वा पावकत्वरूपं दिग्दर्शकत्वरूपं वा यद् वीर्यं, तपसां यत् पुण्यार्जनोपायत्वरूपं वीर्यं, स्वर्गादीनां वा यत्सुखप्राप्तिकरणत्वरूपं वीर्यं, तत्र वसतामखिलस्वर्गिणां यद् दुःखासम्भिनं सुखसत्तादिमत्त्वं वीर्यं, सिद्धीनामणिमादीनानसाधारणशक्तिप्रदायित्वरूपं यद् वीर्यं, महतां योगिनां यच्चित्तवृत्तिनिरोधजन्यसमाधिसुखघटकत्वं वीर्यं, तयोः विलक्षणयोः द्वयोः चिच्छक्तेः अविद्याऽस्पृष्टैकान्तिकानन्दप्रवाहसत्त्वमयत्वं तथा च वैकुण्ठस्याकुण्ठत्वं नित्यत्वं कल्याणगुणवत्त्वादि रूपं यद् वीर्यं प्रथते लोके इत्याप्यने तस्मात् समप्रवीर्यत्तोमात् गहनं गभीरतरशक्तिसम्मानं वीर्यं माहात्म्यं श्रीसम्पत्ते माधुरे मधुरापरिसरवर्तिनि मण्डले प्रदेशे वर्तते, ततः माधुरमण्डलापेक्षयाऽपि तुन्दिलतरं सविशेषं पुष्टं महामहिमशालित्वं अत्र वृन्दावने दीव्यति प्रकाशते जूम्भते — इत्यवेहि । अतः यद्यपि आयामे वृन्दावनस्य लघुत्वं भाषात् किन्तु महिम्नि सर्वतोऽतिरिच्यते इति सर्वथा महिष्ठ्याया राधायाः कृते वृन्दावनराज्यं समीचीनमेव ।

अत्र उत्तरोत्तरोत्कर्षलयापनात् सारालहारः, वृन्दावनस्य आघातप्येन भव्यव-
प्रतिपादनादुदात्तालहारश्च । सर्वोपमानापेक्षयाभिस्यवणेनाद् व्यतिरेकालहारश्च । माधुर्यं
गुणः । पान्चाली च रीतिः । वृत्तञ्च शार्दूलविकीर्तितम् ॥७७॥

सुन्दरि ! वेद-शास्त्र, यज्ञ, मन्त्र, तीर्थे, तप, स्वर्ग, भीर स्वर्ग के समस्त
निवासी की मिद्धिर्षी, मिद्धिसम्पन्न महात्मा, चित् शक्ति और वैकुण्ठ
इन दोनों की भी जो वृषट्-वृषट् शक्ति सुविशेष है, उससे भी
गभीरतर महिमा की सगरदा मधुरा मण्डल में जगमगा रही है, और
मधुरा से भी कहीं अत्यधिक महिमा इस वृन्दावन में दीप्यमान है ॥७७॥

77. In the province of Mathurā shines a power more intense than the combined power of the Vedas, sacrifices, sacred incantations, holy places and penances; that of heaven and of all the dwellers of Heaven; that of the eight great superhuman faculties and also that of both the God's energy of knowledge and Vaikuntha, the abode of Śrī Nārāyaṇa. But, fair lady ! a power vaster and much more intense than that of the Mathurā shines in Vṛndāvana.

चित्रा — तदो तदो । [तत्कृत ।]

नान्दीमुखी — तदो हरिसुपफुल्ले सखलजणे निजदंत-दिव्यकुसुम-
वरिस गअणं पेविखअ भाणुणदिणीए भणिद - भगवदि, इदो आअतु पञ्जुरसुआ
वि तुम्ह अणामंतणेण सकिदहिअआ दिव्वमजुसिआए अणुगदा पिअसही
एसा सरस्सइ अंबरे विलवइ । ता आआरीअदु त्ति विण्णत्ताए भअवदीए
सादरं आआरिदा विरिचिपुत्ती तत्थ प्पविसिअ दिव्व मजुसिअं
उग्घाडेंदी भणिदु पवत्ता । [ततो हर्षोऽफुल्ले सखलजने निपतद्दिव्यकुसुमवर्षं
गगनं प्रेक्ष्य भानुनन्दिन्या भणितम् — भगवति । इत आगन्तु पर्यस्तुकापि
गुप्फदनामन्त्रेण शङ्कितहृदया दिव्यमञ्जूषिकयाऽनुगता प्रियसख्येया सरस्वत्यम्बरे
विहस्यते, तदाकार्यसामितिं विज्ञापितया भगवत्या सादरमाकारिता दिराञ्जिपुत्री तत्र
प्रविश्य दिव्यां मञ्जूषिकामुद्घाटयन्ती भणितु प्रवृत्ता ।] (इत्यर्थोक्ते)

नान्दीमुखी ततो हर्षेति — सखले जने हर्षेण प्रफुल्ले उपस्थिते सति निपतन्
दिव्यानां कुसुमानां वर्षं यस्मात्तादृशं गगनं प्रेक्ष्य भानुनन्दिन्या यमुनया भणितं,
भगवति । इत (सतम्यतस्तति) इह आगन्तु पर्यस्तुका सत्यपि गुप्फदनामन्त्रेण
“अनाहतो न गच्छेत्” इति नियमात् शङ्कितहृदया गन्तव्यं न वेति सदिहाना, दिव्यया
मञ्जूषिकया पेटिकया अनुगता सम्पन्ना प्रियसखी एषा सरस्वती अम्बरे आकाशे
विलम्बते किङ्कर्तव्यतामूढा सती विरमति, तत् आकार्यतां सप्रथमं समाह्वयतां साऽप्य
स्मिन्नुत्पद्ये इति विज्ञापितया भगवत्या सादरं समाह्वयतां विरिञ्चे प्रकृष्टवस्त्र
पुत्री सरस्वती सनोत्सवमण्डपं प्रविश्य दिव्यां मञ्जूषिकाम् उपायनपेटिकामुद्घाटयन्ती
भणितु प्रवृत्ता सन्दिशति स्म । अत्र “उद्घाटयती भणितु प्रवृत्ता” — इति गद्यांश
इन्द्रवज्राचरणघटितो दृत्तगन्धी ।

चित्रा — आगे क्या हुआ ?

नान्दीमुखी — जब सभी लोग अत्यन्त हर्षित हो रहे थे, उसी समय दिव्य पुष्पों की
वर्षा करते हुए आकाश की ओर देख कर सूर्यपुत्री ने कहा — भगवति ।
यहां आने के लिए अत्यन्त उत्सुक होने पर भी आपने द्वारा न बुलाने के
कारण सकोचवश यह हमारी प्रियसखी सरस्वती दिव्य मञ्जूषा
लिपे आकाश में ही रकी हुई है । अब उसे भी बुला लें । इस तरह

CITRĀ Then !

NĀNDIMUKHĪ Thereafter, when all the people assembled there
were exultant with joy, R Yamunā, the daughter of
the Sun, seeing the sky showering heavenly flowers
said, “Your holiness ! in the absence of invitation from
you my dear friend, Sarasvatī, with a celestial casket

पृन्दा — (निर्भरोत्सुक्येन नान्दीमुखीवाचमाच्छ्रित्य, सहपम्)

पाद्रीं पद्मभुवः स्रजं प्रणयिनी सौवर्णपट्टं शची

रत्नालङ्करणं कुवेरगृहिणी छत्रं प्रचेतःप्रिया ।

द्वन्द्वं चामरयोः प्रभजनवधूः स्वाहा दूकूलद्वयं

धूमोर्णा मणिदर्पणं सरभसं मत्पाणिना प्राहिणोत् ॥७८॥

नान्दीमुख्या वर्णनकर्म श्रुत्वा पृन्दा निर्भरेणातिशयेन शीतमुख्येन परिप्लुता गन्ध
एष आच्छिद्य स्वयं सहपममे कथनीयं वर्णयति पाद्रीमिति — तस्यां पेटिकायां किं
हिमुपायनं यथा यथा इहितिमिल्लाह — पद्मभुवः पद्मदेवस्य प्रणयिनी सावित्री राधायाः
कृते पाद्रीं दिव्यकमलप्रयितां स्रजं मालां, शची देवराजस्येन्द्रस्य पत्नी सौवर्णं हेमपटितं
पट्टं दुर्गुत्तं सिंहासनं वा, कुवेरगृहिणी ऋद्धिः रत्नालङ्करणं मणिसहितभूषणं, प्रचेतःप्रिया
वरुणस्य पत्नी अग्निकर्त्री छत्रे, प्रभञ्जनवधूः वायोः पत्नी अञ्जना चामरयोः द्वयं, स्वाहा अग्नेः
पत्नी दुर्गुत्तद्वयम् अधोऽग्रमुपरितनय = शास्त्रीचण्डातकं, धूमोर्णा यमराजस्य मदियीमणिदर्पणं
मुजुरं मणिमयं मुजुरं गरभायं विलम्बो मा भूदिति गरयरं मत्पाणिना मदद्वारा उगहारूपेण
प्राहिणोत् प्रेषितपती । पयेऽग्निम् गमुष्यदार्पणम् चकारादेरभाषात् प्राहिणोरित्यस्य
प्रत्येकं कर्तृपदेन व्यन्यान्वयादेरवचनम् गानुवम् । अत्र यथावद्वरभूषणं राधायां
सौवर्णदेवीनां स्नेहातिशयं महागिषेकागुवतयं राधायां गौरवम् व्यनक्ति । एतारभेपु
महोत्सवेषु गरीनां समुचितोपायनममर्पणं गमुदानारः, अतः प्रकिदेवं तामीचीनां प्रवृत्ति
दिशति । पैद्रीं रीतिः प्रगादगुपपटिता । नृत्तयः शास्त्रविक्रीडिताम् ॥७८॥

चित्रा — तदो तदो । [ततस्तत ।]

वृन्दा — ततश्च —

स्वर्वाद्यध्वनिडम्बरे श्रुतिहरे गम्भीरयत्यम्बरं
गायत्यम्बुदभाजि तुम्बुरुमुखे गन्धर्ववृन्दे मुदा ।
नृत्यत्यप्सरसां गणे च गगने राधाभिषेकोत्सवं
कर्तुं ताः सुरसुभ्रुवः सरभसं भव्यास्तमारेभिरे ॥७९॥

वृन्दा पुनराह स्वर्वाद्येति — श्रुतिं श्रवण शब्दान्तरग्रहणं हरति तादृशे तारस्वरेण वाद्यमाने स्वर्वाद्यानां दिव्यानां पटहानकदुन्दुभीनां ध्वने डम्बरे स्तोमे अम्बरं गगनं गम्भीरयति सति (यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सति सप्तमी), अपि च तुम्बुरादिव्यगायक मुखे प्रधानत्वेन वर्तमानो येषु तेषां गन्धर्वानां वृन्दे मुदा हर्षातिरेकात् अम्बुदानां मेघपटलीनामतवत्तिनि भूत्वा गायति सति, गगने व्योम्नि अप्सरसां गणे नृत्यति सति तास्तत्रोपस्थिता सुरसुभ्रुवः पञ्च देव्यः भव्याः राधाया अभिषेकोत्सवं कर्तुम् आरेभिरे प्राक्रमन्त ।

अत्र यद्यप्युत्सवस्यास्य वृन्दया प्रत्यक्षदृष्टत्वं, तथापि अपरोक्षाधऽपि पूर्ववृत्तव्यावर्णेन “आरेभिरे” इत्यत्र लिट् प्रयोगः साधुरेव । वर्ण्यस्योदात्तत्वानुसङ्गं माधुर्यगुणसंवलितं पाञ्चालीरीत्यनुबन्धनं समीचीनञ्च वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥७९॥

की पत्नी (असिक्नी) ने छत्र, वायु की पत्नी (अञ्जना) ने दो चामर, स्वाहा (अग्नि प्रिया) ने दो दुकूल तथा यमराज की पत्नी धूमोर्णा ने मणिदर्पण मेरे हाथो अतिशीघ्र पहुँचाने के लिये भेजे हैं ॥७८॥

चित्रा — फिर क्या हुआ ?

वृन्दा — और इसके बाद —

दिव्य बाघों के बड़े झोर के (कानों को जप्य कर देने वाले) ध्वनि समूह से आकाश गूँज उठा, तुम्बुरु प्रमुख गन्धर्व समूह बादलों के पार प्रसन्न होकर गाने लगे, आकाश में अप्सराओं का समूह नाच उठा,

jewellery, the wife of Varuna, this royal parasol, the wife of god Wind, this pair of chowries, Svāhā, a pair of silk garments and Dhūmornā, a mirror studded with gems”

CITRĀ Then ?

VRNDĀ 79 And then, as the tumult of heavenly musical instruments, pleasing to the ears, began to deepen the sky; as the assemblage of Gandharvas with Tumburu as their chief, hidden behind the clouds, started singing with joy, and as the troupe of Apsarās started dancing

(इति नान्दीमुखीमुखमवेक्ष्य, सलज्जम्)

चित्रा*— तदो तदो । [तत्तत्ततः ।]

नान्दीमुखी — तदो पैखखंतम्मि एव्व साणंदं बइंद-णंदणे भअवदीए णिदेसेण ताहिं भुअणपाअणतरंगिणीसंगिणीहिं देईहिं तुम्हेहिं सहिहिं सद्धं पूरअ पट्टोवरि णिविसिदाए राहिए दिव्वमहोसहिरसामिअपूरिदेण मणि-कुंभ-णिनरंवेण महाहिसेअं कुणंतीहिं चुंदावणरज्जस्य आहिपच्चं अप्पिदं ।

[ततः प्रेक्षमाण एव सानन्दं व्रजेन्द्रनन्दने भगवत्या निदेशेन तामिभुवनपावनतरङ्गिणी-सङ्गिनीभिर्देवीभिः युष्माभिः सखीभिः साद्धं पुरतः पट्टोपरिनिवेशिताया राधाया दिव्य-महोपधिरसामृतपूरितेन मणिकुम्भनिकुरम्बेन महाभिषेकं कुर्वतीभिर्युग्दावनराज्यस्याधि-पत्यमर्पितम् ।]

तत इति — इदं महोत्सवमहः व्रजेन्द्रनन्दने माधवे सानन्दं प्रेक्षमाणे सति भगवत्याः पौर्णमास्या निदेशेन तामिः, भुवनानि पावयतीति पुनाना तरङ्गिणी नदी गङ्गा तथा सङ्गिनीभिः समेताभिर्देवीभिः युष्माकं सखीभिः साद्धं पुरतः समक्षं पट्टोपरि सिंहासने निवेशितायाः समासीनाया राधायाः दिव्यानां महोपवीनां रसः अमृतञ्च अथवा रस एवामृतं तत्पूरितेन मणिजटितानां कुम्भानां निकुरम्बेन समूहेन महाभिषेकं कुर्वतीभिः राधायै युग्दावनस्य राज्यस्य आधिपत्यं समर्पितम् ।

और [परमानन्दित हो] बड़ी शीघ्रता के साथ ये पाँचों भव्य सुर-रमणियों ने राधा का अभिषेक महोत्सव प्रारम्भ कर दिया ॥७९॥

(नान्दीमुखी की ओर देख कर लज्जारी हुई, फिर क्या हुआ !)

चित्रा* — तो फिर ?

नान्दीमुखी — आनन्द पूर्वक व्रजेन्द्रनन्दन कृष्ण देख रहे थे, और भगवती पौर्णमासी के आदेश से सम्मुखस्थ पीठ पर विराजमान राधा का दिव्य महा औप-धियों के रस रूपी अमृत से पूर्ण मणिमय कुम्भों से महाभिषेक करती

in the sky, those heavenly women, of beautiful eye-brows, began to perform the Coronation ceremony of Rādhā in all eclat.

CITRĀ* : (looking at Nāndīmukhī, bashfully) Then, what next ?

NĀNDIMUKHĪ : Then as the Prince of Braja, Kṛṣṇa was joyfully witnessing, Rādhā, seated on the throne, was offered the sovereignty of the kingdom of Vṛndāvana by those five goddesses associated with the world-purifying rivers, who, along with you and their friends, had performed, as directed by Her holiness Paurṇamāsī, the Coronation Ceremony consecrating Rādhā by

*F. L. — VRINDĀ — continues instead of CITRĀ's query, which is omitted.

चम्पकलता — (सरोमाञ्चम्) तदो तदो । [ततस्ततः ।]

नान्दीमुखी — तदो हृत्थं चक्खिविअ सरस्सईए सरस्सई प्पआसिदा-
‘एदं तं सोअंधिअं दामं जं सिणहेण अम्माए साइत्तीए प्पहिदं’ त्ति सुणिअ
देईए एकाणंसाए तं गेण्हिअ गोउल्लाणंदस्स कंठे णिक्खित्तं । तदो णम्म-सुम्हेर-
मुहीए मिहिरदुहिविआए वाहरिदं — अम्महे घम्मविह्वारणे कम्मठदा
बंधुजणसिणोद्दाणं, जेहिं विअख्खणा वि अविआरिअ पअट्टेति त्ति समाअण्णिअ
विंझवासिणीए भणिदं — ‘जउणे, का ख्खु तुए अविआरा दिट्ठा पउत्ती’ तं
सुणिअ जमुणाए भणिदं वेई, अम्ह वहिणीए राहिआए सोअंधिअमाला कीस

ततो हस्तमिति — हस्तमुत्तिष्ठ्य उच्यम्ब (घोषणायाः प्रकारे हस्तोत्तोलने
सार्वांगनिकविज्ञापनगमकम्) सरस्वत्या सरस्वती वाणी प्रकाशिता उच्चैरुद्घाट्या यदिदं तथा
हस्ते धृतं सौगन्धिकं दिव्यचौरभसमन्वितानां कुसुमानां दाम मातृयं शरस्तेहेन अम्बया
सावित्र्या प्रहितमिति ध्रुवा देव्या एकानंशया गोकुलानन्दनस्य कृष्णस्य कण्ठे निक्षिप्तम् ।
ततः नर्मणा आनन्दोपहासेन स्मेरमुख्या स्मितवदनया मिहिरः सूर्यस्तस्य दुहित्र्या
यमुनया व्याहृतम् उक्तम् अहो इति विस्मये । बन्धुजनेषु केहानां प्रेमप्रवृत्तीनां धर्मस्य
कर्तव्यस्य विस्मारेणे कर्मण्यता क्रियाशालिता (कियती) यत् यै केहैः विचक्षणा
पटवोऽपि अविचार्य किं कुत्र कथं कर्तव्यम् इति विवेकमहत्त्वं कायेषु प्रवर्तन्ते —
इति यमुनया कृतमाक्षेपमबुद्धयमाना विन्यवातिनी देवी पृष्ठवती यत् का खलु यमुने

हुई, तुम सभी सहेलियों के साथ भुरग पावनी गङ्गा के सत्र की सभी
देवियों द्वारा वृन्दावन राज्य का आधिपत्य राधा को समर्पित किया गया ।

चम्पकलता — (रोमाञ्चित हो) तब आगे क्या हुआ ?

नान्दीमुखी — इसके बाद हाथ से सज्जित करके सरस्वती बोली, “इस अनुपम
सुगन्धित माला को अम्बा सावित्री ने भेजा है”, ऐमा सुनकर देवी
एकांशया ने उसे लेकर गोकुलानन्द कृष्ण के गले में डाल दिया । इस पर
विनोदमयी मधुर मुसकान करती हुई सूर्यपुत्री यमुना ने कहा, “अहो

sprinkling water from the jewelled vessels blended with
nectarlike juice of the highly efficacious herbs.

CAMPAKALATĀ : (thrilled) And then ?

NĀNDIMUKHĪ : Then, with her hand raised Sarasvatī spoke,
“This is that fragrant garland sent by my mother
Sāvitrī out of affection for Rādhā.” Hearing this,
goddess Ekānamsā took it and put it on the neck
of Kṛṣṇa, the Joy of Gokula. Then the daughter of
the Sun, R. Yamunā spoke with a sportive smile on

तुए अप्पभादुणो दिण्ण त्ति सुणिअ विहसंतीए देईए हरिकंठादो चारुहारेण सद्धं उत्तारिअ तं दिव्वसोअंधिअमालं णिक्खिपंतीए संसिदं — ‘अहो, गेण्ह अप्पणो मालं’ त्ति । [ततो हस्तमुत्क्षिप्य सरस्वत्या सरस्वती प्रकाशिता — इदं तरसौगन्धिकं दाम यस्नेहेनाम्बया सावित्र्या प्रहितमिति श्रुत्वा देव्येकानंशया तद्गृहीत्वा गोकुलानन्दस्य कण्ठे निक्षिप्तम् । ततः नर्मसुस्मेरमुख्या मिहिरदुहित्र्या व्याहृतम् — अहो ! धर्मविस्मरणे कर्मठता बन्धुजनस्नेहानां यैर्विचक्षणा अपि अविचार्य प्रवर्तन्ते, इति समाकर्ण्य विन्ध्यवासिन्या भणितम् — ‘यमुने ! का खलु त्वया अविचारा दृष्टा प्रवृत्तिः ?’ तच्छ्रुत्वा यमुनया भणितम् — देवि ! अस्मद् भगिन्याः राधिकायाः सौगन्धिका माला कस्मात्स्वयात्मभात्रे दत्तेति श्रुत्वा विहसन्त्या देव्या हरिकण्ठात् चारुहारेण सार्द्धमुत्तार्य तां दिव्यसौगन्धिकमालां प्रियसखिकण्ठे निक्षिपन्त्या शंसितम् — ‘अयि गृहाणात्मनो मालामिति’ ।]

त्वया अविचारादकृता प्रवृत्तिः दृष्टा । प्रत्युत्तरितं यमुनया यदस्मद्भगिन्या राधायाः कृते महामिषेकायसरे सम्प्राप्ता या सुरमिणी माला कस्मात्स्वयात्मनो भात्रे माधवाय प्रदत्तेति आक्षेपहेतुं परिज्ञाय विहसन्त्या तया देव्या हरेः कण्ठात् तपस्यं चारुहारं परमरमणीयां रत्नमालामादाय तरसौगन्धिकं दाम उत्तार्य प्रियसख्या राधायाः कण्ठे निक्षिपन्त्या शंसितम् “अयि गृहाण आत्मनो मालाम्” इति ।

अत्र गद्यबन्धे “प्रियसखिकण्ठे निक्षिपन्त्या” इत्यस्यांशस्य न-य-र-गारमकं पंक्तिच्छन्दसा घटिततया चृत्तगन्धितया सहकृतं गोतात्मकं माधुर्यं विनिरति ॥

कर्तव्य को भुलावा देने में, विवेकी बन्धुओं के प्रति स्नेह की सहज सक्रियता कितनी आश्चर्यजनक है ! जिस स्नेह वितान के कारण बड़े बुद्धाल लोग भी बिना विचारे ही कुछ भी करने लगते हैं ।” ऐसा सुनकर विन्ध्यवासिनी एकानंशा ने कहा — यमुने ! तुमने कौनसी अविवेक की प्रवृत्ति देखी ? इसे सुन कर यमुना ने कहा, “देवि ! हमारी बहन राधा की सुरभि माला तुमने अपने भाई को कैसे दे दी ?” यह सुनकर ईसती हुई देवी ने कृष्ण के गले से एक सुन्दर हार के सहित उस दिव्य

her lips” Ah ! the efficiency of love for one's own kith and kin in making one forget the needs of propriety under the influence of which even the clear-sighted wise men act thoughtlessly.” On hearing this Vindhya-vāsini (Durgā) said, “Yamunā ! what indeed was that thoughtless act that was noticed by you ?” In reply R. Yamunā said, “Lady ! why was that fragrant garland meant for our sister Rādhā given by you to your brother, Kṛṣṇa ?” Laughing gently over these words, the goddess Durgā took out that celestial fragrant garland along with the lovely necklace from the neck of Kṛṣṇa and putting it on the neck of our

(कृष्ण स्मितं करोति)

विशाखा — तदो तदो ! [तत्तस्त ।]

नान्दीमुखी — तदो कठिणहृदयसङ्गिना अम्हाणं इमिणा हारेण अल त्ति हसतीए हसपुत्तिए कोदुएण राहिआए हारो क्खु हारिणि हरिकण्ठे अप्पिदो । [तत्त कठिनहृदयसङ्गिनाऽस्माकमनेन हारेणालमिति हसन्त्या हसपुन्या कौतुकेन राधिकाया हार खलु हारिणि हरिकण्ठेऽर्पित ।]

ललिता — तदो एकानसाए कसारिवक्खत्थलादो गहिदेण कुरगणा-
हिणा राहिआए खिलअ णिमिद । [तत्त एकानसाया कसारिवक्खत्थलाद् गृहीतेन
कुरङ्गनाभिना राधिकायाखिलक निर्मितम् ।]

तत्त कदिनेति — असौ यणिमुक्ताघटितो हार कठिन हृदय यस्य तादृशेन हरिणा सङ्गत, अत सुदुमारे राधावक्षसि अनुपपन्ना अस्य स्थितिरित्यल तेनेति सोल्लुण्ठोपहासेन हसन्त्या हसपुन्या सरस्वत्या कौतुकेन विनोदार्थं स हार हारिणि मनोरमे हरिकण्ठे समर्पित ।

अननर्म नाम नाव्याङ्गम् । “हार खलु हारिणि हरिकण्ठे” इति सादुप्राप्तो गद्याश त जनकारै गुह्यद्वययुतै निबन्धेन जिह्वाघटित इत्तगन्धमावहन ध्रुतिमधुर गेयलयमादधाति ।

ललिताह तत्त एकेति — एव हारव्यतिहारनर्म अनु एकानसाया कसारे कृष्णस्य वक्ष स्थलात् गृहीतेन उन्मोचयादत्तेन कुरङ्गनाभिना कस्तूरिकाद्रवेण राधाया (भालफलके) विलक अभिवेकचिह्न निर्मितम् आरचितम् ।

सुगन्धित माला को अपनी प्रिय सखी राधा के गले में डालते हुए कहा — दो, यह अपनी माला ले दो । (कृष्ण मुस्कारते हैं)

विशाखा — आगे क्या हुआ ।

नान्दीमुखी — बाबू मै, “रहने दो, कठोर हृदय के संग रहने वाले इस हार की हमें आवश्यकता नहीं” — ऐसा कह कर हँसनी हुई सरस्वती ने विनोद के साथ राधिका का हार हरि के मनोहर कण्ठ में डाल दिया ।

ललिता — इसके बाद एकानसा द्वारा कृष्ण क वक्ष स्थल पर लगी कस्तूरी से

beloved friend, Rādhā said, “Well take your garland, please”

(Kṛṣṇa smiles)

VIŚĀKHĀ Then, then ?

NĀNDIMUKHI Then gently laughing Yamunā said, “well, enough of it, we have no use of this necklace now, which is associated with a hard heart” With these words she merrily put Rādhā’s garland back in the handsome neck of Kṛṣṇa

वृन्दा -- (सानन्दम्) ततश्च भगवत्या सोल्लासमभ्यधायि --

साद्वं वल्लीवधूमिर्विलसत सुखिनः शाखिनो भूरि फुल्ल,

रत्नं भृङ्गैर्विहङ्गाः प्रथयत पशवः प्रौढिमाविष्कुरुष्वम् ।

आलीमिर्वाहिनीनां पतिमिरुपचिता श्रीमती राधिकेयं

वृन्दामुद्यानपालीं शुचिमिह सचिवीकृत्य वः शास्ति राज्यम् ॥८०॥

तद्वेलाधामानन्दोद्बलितया भगवत्या पौर्णमास्या महता समुल्लासेन अभ्यधायि (कर्मणि लुङ्) उक्तम् सार्धमिति — भगवत्या मङ्गलमाशंसितम् — भूरि प्राबुद्धेण फुल्लः विकसन्तः अत एव सुखिनः हे शाखिनस्तरव इह वृन्दावने वल्लीरूपामिः वधूमिः लतासहचरीमिः साद्वं यूयं विलसत मोदस्वम् । हे विहङ्गाः पक्षिणः सृङ्गैः सह रत्नं केलिं प्रमोदं वा यूयं प्रथयत आतनुत, हे पशवः प्रौढिं गरिमाणम् आविष्कुरुष्वम् । अत्र शास्त्रिप्रभृतयः नवे शासने प्रवृत्ते आश्वासयन्ते । शासकीयेयं घोषणा । अत्र क्रियापदेषु मध्यमपुरुषबहुवचनान्तः प्रयोगः । तत्र हेतुमाह आलीमिरिति — वाहिनीनां पतिमिः सेनाध्यक्षपदमारोपितामिः आलीमिः सखीमिः उपचिता समन्विता श्रीमती दयादाक्षिण्यादिगुणगणशोभिता इयं राधिका उद्यानपालीं शुचिं सदाचारसम्पन्नां वृन्दां सचिवीकृत्य मन्त्रिपदमारोप्य इह वृन्दावने वः राज्यं शास्ति इति ॥

प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । शासकीयघोषणानुरूपं प्रौढमत्र वृत्तम् स्रग्धरा — “मन्त्रैर्यानां प्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्—” इति लक्षणात् ॥८०॥

राधिका के भाल पर तिलक कर दिया गया ।

वृन्दा — (सानन्द) और बाद में भगवती ने उल्लास के साथ कहा—यद्येष्ट फूले हुए सुखी वृक्ष लता रूपी वधुर्जों के साथ विलास करें । पक्षिगण भ्रमरों के साथ खूब आनन्द-प्रमोद करें । पशुवृन्द दान से घूमें । सेनाध्यक्षों के रूप में स्थित सहेलियों से समवेत समस्त ऐश्वर्यशालिनी यह राधिका अपनी उद्यानराधिका, सदाचारवती वृन्दा को मन्त्रिपद सौंप कर अब आप सब के राज्य का शासन कर रही हैं ॥ ८० ॥

the enemy of Kāṁsa.

VRNDĀ: (with joy) Then Her holiness Paurṇamāsī spoke in all cheer :

80. “Oh ! happy trees, blossoming profusely sport with creeper-mates; Oh birds, spread colours with the bees ; Oh beasts, display your full grandeur. This graceful Rādhā, with her friends as the army generals, and with the virtuous Vṛndā, the garden-keeper upgraded as her minister will rule over your kingdom of this Vṛndāvana”.

(इत्यनन्दनिपन्दमभिनीय)

जग्राह कुन्दलतिकोत्कलिकाशतानि
 पत्राङ्कुरेण सुमना विरराज चित्रा ।
 स्मेरा बभूव ललिता नवमालिकासौ
 पुल्लात्र चम्पकलता च विशाखिकापि ॥८१॥

पूर्वानुभूतानन्दस्य स्मृतिविषयमारुह्योद्रेकान्निष्पन्दतामभिनीय वृन्दा पुनराह
 जग्राहेति — सर्वां सखीं यथ कुसमलता इव प्रमोदन्तेति श्लेषेण व्यावर्ण्यते —
 कुन्दलतिका उत्कलिकाशतानि अर्धविकसितानि कलिकानि जग्राह धारयामास । पक्षे
 तन्नाम्नी सखी शतानि प्रभूत उत्कलिका रोमोद्भूता बभूवेति भाव । एवमेव चित्रानाम्नी
 लता पत्राङ्कुरेण नवविकसलयोद्भूतेन सुमना पुष्पभारवती विरराज, अथवा सुमना मालतीलता
 विशा नवाङ्कुरैः कुसुमैश्च नानारङ्गरजिता शोभामास । तन्नाम्नी सखी पत्राणां भूषणेन
 पुष्पहारादिना अशोभत, ललिता मनोहरा असौ नवमालिका (jasamine)
 स्मेरा विकसिता भास — यूथिकाप्रसूनाभरणवती ललिता नाम सखी प्रमोदभरात्
 क्षिप्तमुखी व्यलसत् । अपि च चम्पकपुष्पाणां लता, सा सखी च, विशाखिका प्रभूत-
 शाखावती लता तथा तन्नाम्नी सखी च पुलाऽऽस । इत्यनेन राधिकायां वृन्दावनेश्वरी-
 पदमारुढायां सर्वां सुप्रसादमवाप्नुविति भाव । विशाखिकाऽपि — इत्यन समुच्चयार्थमात्राव-
 बोधकस्य अपि अपुष्टार्थता एव । शाखाहीना विशाखिकेत्यर्थाऽपि भवितुमर्हति । श्लेषालङ्कार ।
 गुणरीती पूर्ववत् । वसन्ततिलका वृत्तम् 'उत्ता वसन्ततिलका तभञ्ज जगौ ग' — इति
 लक्षणयोगात् ॥८१॥

(वृन्दा आनन्दविभोर होने का अभिनय करती है)

कुन्द लता ने सैकड़ों अघखिली कलियों को धारण कर लिया
 [> कुन्दलतिका नाम की सखी बार बार रोमाञ्चित हो उठी], नूतन
 विसङ्घर्षों से मालती नाना वर्ण से सज्ज हो सुशोभित होने लगी,
 [> सुगन्धित द्रव्यों से चेहरे पर अङ्कित किसलय के कारण चित्रा
 प्रसन्न मन सुशोभित हो गई], मनोहारिणी यह नवमालिका
 (जमेली) तिल उठी [> नूतन माला पहने हुई ललिता आनन्द से
 मुस्काने लगी, शाखाओं से लिपटी हुई चम्पकलता भी प्रफुल्लित हो गई
 [< इस अवसर पर चम्पकलता नाम की सखी प्रफुल्ल भी और
 विशाखिका भी प्रसन्न थी] ।

(gesticulating rapturous immobility Vṛndā continues)

81 The small jasmine creeper shot hundreds of buds, the variegated *Malati* glittered with leaves and sprouts, this tender *Navamālita* became fully grown, and the *Campaka* creeper, though without branches, fully blossomed

ललिता — णंदीमुखि, तदा दिणिंदणंविणीए जं भणिदं तं णूं सुए विमुमिरिदं । [नान्दीमुखि ! तदा दिनेन्द्रनन्दिन्या यद् भणितं तन्नूनं त्वया विस्मृतम् ।]

नान्दीमुखी — हला, कथं विमुमरिदव्वं जं एदाए अह्माणं अंतिए एव्व मंतिदं — अज्जप्पहुदि अप्पणो कीलावणे ललिदाप्पहुदीओ अम्हप्पिअसहिओ सुहेण सच्छंदं कुसुमाइं ओचिणंदु; तं सुणिअ विंझवासिणीए भणिदं — 'जमुणे, तहवि माहवस्स आअत्ता कुसुमाणं समिद्धि त्ति' । [सखि ! कथं विस्मृतंयं यदेतयास्माकमन्तिके एव मन्त्रितम् — अद्यप्रभृति आत्मनः श्रीदावने ललिताप्रभृतयः अस्मत्प्रियसख्यः सुखेन स्वच्छन्दं कुसुमान्वयचिन्वन्तु, तद्युक्त्वा विन्ध्यवासिन्या भणितम् — यमुने ! तथापि माधवस्यायत्ता कुसुमानां समृद्धिरिति ।]

कश्चिद् पूर्ववृत्तांशं स्मारयन्ती नान्दीमुखीमाह ललिता तदा दिनेन्द्रेति — तस्मिन् प्रसङ्गे दिनेन्द्रस्य सूर्यस्य नन्दिन्या यमुनया यदुक्तं तन्नूनं विस्मृतं नाम वर्णितमिति ।

अत्र वृत्तानुवर्णने प्रसक्ता किल वृन्दामसम्बोध्य नान्दीमुख्या विस्मरणारोपे अस्थाने सत्यपि मध्यमध्ये सख्यन्तरोक्तिं प्रवेशयितुकामः बबिवरः एकस्वरतापनोदायेमां भङ्गीमङ्गीचकारेत्यवधेयम् ।

एवमुक्ता नान्दीमुखी उपदि यमाण हलेति — कथं नाम तद् विस्मर्यते यदेतया यमुनयाऽऽमदन्तिके मयाश्वं एव मन्त्रितम् यद्यप्रभृति इदानीं स्वाधिकारे विद्यमानेऽस्मिन् श्रीदावने सर्वा भरमारसहचर्यः सुखेन निर्वाधं स्वच्छन्दं स्वेच्छानुरूपं पुष्पायचर्यं कुर्वन्तु । इमां घोषणां ध्रुत्वा विन्ध्यवासिन्या देव्या बभित् आक्षेपसन्निवेशं विधायोचम् — “तथापि स्वाधिकारगतं यदपीदं वर्णं तथापि कुसुमानां समृद्धिरनुमाधयरय यसन्तस्य पक्षे कृष्णस्य आयत्ता अधिकार एव” इति ।

ललिता — नान्दीमुखि ! उस समय रूदतनया यमुना ने जो कुछ कहा था, यह तो तुम भूल ही गई हो ।

नान्दीमुखी — सखि ! कैसे भुलाया जा सकता है, क्यों कि मेरे पास ही तो यमुना वैसा कह रही थी, — जब आज से ललिता आदि मेरी प्रिय सहेलियाँ

(by double entendre)

(Kundalatā got horripilated; the well-disposed Citrā shone with fragrant figures on her face and person; this Lalitā with a new garland on her neck became all smiles; and Campakalatā as well as Viśakhā became fully delighted.)

LALITĀ : Nāndīmukhi ! you have certainly forgotten what was said by the Yamunā then.

NĀNDĪMUKHĪ : Friend ! how can I forget what was spoken there by her in our very presence ! She had said, “From today our dear friends, Lalitā and others may

वृन्दा — (राधाभवेक्ष्य सौत्सुक्यम्)

देव्या दत्तविशेषका विरचितोत्तंसा शनैरम्बया
त्वष्टुर्नन्दनया निबद्धचिकुरा स्त्रीपालिभिर्मण्डिता ।

चञ्चलामरया सखिद्युसरिता सौर्या च संवीजिता

पुत्र्या पद्मभुवस्त्वमुच्छ्रितमणिच्छत्रा न विस्मर्यसे ॥ ८२ ॥

तत्र कथं सखीभिः राधा प्रसाधितेति राधासम्मुखं लोकायन्ती वृन्दा प्राह
देव्येति — देव्या एकानशया कृष्णस्य भगिन्या दत्तविशेषका रचितमृगमदमण्डना,
शने अम्बया छायाया विरचितोत्तंसा धारितकर्णभूषणा, त्वष्टुर्विश्वकर्मण नन्दना
पुत्री सूर्यपत्नी सज्ञा तथा निबद्धचिकुरा प्रसाधितवेशपाशा, स्त्रीपालिभिः सखीभिः
मण्डिता सन्निवेशितभूषणा, सरया द्युसरिता मानसगङ्गाया चञ्चलामरया दोलितचामरया,
सौर्या सूर्यपुत्र्या यमुनया संवीजिता चालितव्यजना, पद्मभुवः पुत्र्या सरस्वत्या उच्छ्रित
शिरसि उज्जमितं छत्रं यस्या सा त्वं न विस्मर्यसे । तदानीन्तनीमद्भुता मुपमां वहती त्वं
सदैव स्मृतिपटलेऽङ्किता विद्यसे ।

अत्र नन्दनया इति नन्दधातोर्युटि सम्प्रशमाने नन्दनपदे स्त्रियां टाप् प्रत्यय चिन्त्य
एव । गुणरीती पूर्ववत् । वृत्तञ्च शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८२ ॥

अपने क्रीडावन में स्वच्छन्द फूल चुनें । इसे सुन कर विन्ध्यवासिनी ने
कहा, “यमुने ! फिर भी फूलों की समृद्धि तो माधव के अधीन ही है ।”

वृन्दा —

(राधा को देख कर, उत्सुकता के साथ) देवी एकानंशा द्वारा कस्तूरी से
रचित मण्डन, शनि की माता छाया द्वारा पहिनाये गये कर्णपूल,
विश्वकर्मा की पुत्री सज्ञा द्वारा सुसज्जित वेशपाशा, अपनी सहेलियों
के द्वारा सुसज्जित अलङ्कार, मानस गङ्गा द्वारा डुलाये जाते हुए चामर,

freely and happily gather flowers in their own pleasure
garden” Hearing this Vindhyaśunt said, “ dear
Yamunā ! even then, the exuberance of flowers depends
upon Mādhava (= Spring & Kṛṣṇa).

VRNDĀ . (looking at Rādhā eagerly)

82. You cannot be forgotten—you, with the saffron
mark on the forehead made by the goddess Ekānamśā,
with the head-ornament arranged by Chāyā, the
mother of Saturn (Śani), with your hair neatly dressed
and plaited by Sañjñā, the daughter of the divine
architect, Viśvakarman, decorated by your friends
with *chauries* waved on both the sides by your friend,
the celestial River Gaṅgā and the Yamunā, and with

राधा — (सलज्जम्) वृन्दे, विरमेहि । [वृन्दे ! विरम ।]

कृष्णः — (स्वगतम्)

दशमधिकदिदक्षुरप्ययुञ्जं

विवुधवधूत्रपयाऽहमानतासः ।

हृदि वरमणिविम्बितां तदेमां

सपदि विलोक्य मुदा स्खलन्निवासम् ॥८३॥

स्त्रीयोत्कर्षवर्णने निशम्य त्रयाभिभूता राधा वृन्दासस्याद्भुतान्तवर्णनात् विरन्तुमाह ।
अनेन नायिकाया उत्तमप्रकृतित्वं व्यज्यते ।

तदानीं रम्यतमां राधां स्लोचनाभ्यां पातुं कियदौत्सुक्यं कियद्वर्षाधिक्यं मे मनसि प्रादुरासीदिति स्त्रीयामवस्थां स्मरन् स्वगतमेवाह श्रीकृष्णचन्द्रः दशमिति — अधिकं राधां दिशुः द्रष्टुमिच्छुः अपि अहं तस्यां दशम् अयुञ्जम् प्रेरितवान् किन्तु तत्रोपस्थिता विबुधवधूः किं दृष्ट्वा संस्यन्ते इति तासां सुरपत्नीनां त्रयया लज्जावशादहं आनतम् आस्यं वदने यस्य तादृशोऽवनतमुखो भूया यदा तां मम हृदि हृदयदेशे वरमणौ कौस्तुभे प्रतिविम्बितां विलोक्य मुदा हर्षातिरेकात् सपदि सद्य एव स्खलन् चकितः सन् पतन् इव आसम् । एतादृशविलक्षणमुपमाशालित्वं राधाया आसीदिति गुणोत्कर्षव्यापने नायिकाया उद्दीपनं आनतास्यादयः अनुभावाः एभिः नायकगतां स्थायिनी रतिर्ध्वंयते । अत्र माधुर्यप्रसादगुणौ । मध्यमपाञ्चाली रीतिः । औपच्छन्दसकं मालभाषिणीत्यपि ख्यातं वृत्तम् ॥८३॥

यमुना द्वारा झले जाते हुए व्यजन (=पंखा) तथा ब्रह्मा की पुत्री द्वारा ऊपर लगाये गये मणि छत्र वाली राधा, तू भूली नहीं जा सकती है ॥८३॥

राधा — (लजाती हुई) वृन्दे ! अब तो चुप हो जाओ ।

कृष्ण — (मन ही मन) मैंने राधा को अच्छी तरह देखने के लिए बरसुक हो बैठा उढायी भी, किन्तु देवपत्नियों की उपस्थिति के कारण लज्जा से नत-वदन में तब अपने वस्त्र-स्थल पर स्थित कौस्तुभ मणि पर प्रतिविम्बिता इस राधा को देखकर हर्षातिरेक से तुरन्त लड़खड़ा सा गया ॥८३॥

jewelled parasol held aloft by Sarasvati, the daughter of Brahmā, the Creator.

RĀDHĀ : (bashfully) Vṛndā ! stop, please, stop.

KṚṢṆA : (aside)

82. Desirous of seeing Rādhā (then in all her grace) more and more, I had even settled my eyes upon her, but out of sheer modesty on account of the presence of the celestial ladies, I withdrew, with my face bent down. Yet, instantly seeing her image reflected in the *Kaustubha* gem on my chest I became elated and felt as though tottering in ecstasy.

सुबलः — (अपवार्य) अञ्जुण, सा किर महाहिसेअत्थली राहिए उग्गद-पमदत्तणेण उम्मदराहिति जणेहिं नग्घुसिञ्जइ । [अञ्जुन 'सा किल महा-भिषेकस्थली राधाया उन्नमप्रमदत्वेन उन्नमदराधेति जनैरुद्गुष्यते ।]

मधुमङ्गलः — (अपवार्य) पिअवअस्स, सब्बं सुमरंतोमिहि, णासच्चं पगब्भंति गोइआओ । [प्रियवयस्य ! सर्वं स्मरणमस्ति । नासत्य प्रगल्भन्ते गोपिका ।]

राधा — सहि बुंदे, गणिअदु अठुवारिसिओ काणणकरो । [सखि वृन्दे ! गण्यतामष्टवार्षिक काननकर ।]

वृन्दा — (समितम्) वृन्दावनेश्वरि ! वृन्दशः प्रातिस्विकीर्धवलाः

सुबल परैरभाव्यतयाऽञ्जुन भणति सा किलाभिषेकस्थली नैसर्गिकी अनुपसृता भूमि राधाया प्रमदोद्रेकात्तन इदानीमपि “उन्नमदराधा” इति नाम्ना जनै उद्गुष्यते कथ्यते इति । स्थली अठुमिमा भूमि ।

मधुमङ्गलोऽपि वर्षस्य याथातथ्य स्मरन् स्तोकरोति यत्सर्वं वृत्तान्तममु स्मरामि । एता गोपिका नासत्य सत्यमेव प्रगल्भन्ति कथ्यन्ते । नासत्यमित्यन नन्द्यप्रयोगो विधिदार्यायैव ।

एव सर्वान् चमत्कृतान् भावाभिप्लुतञ्च मुकुन्द वीक्ष्य साधिकार राधिका आदि-शति सखि वृन्दे — गण्यताम् अष्टवार्षिक अष्टाभिवर्षे जातोऽष्टवार्षिक काननस्योपभोग-निमित्तकं करं भस्त्व गोपैरेतैर्देय एवास्ति । अष्टवर्षपूर्वमभूत् महामिषेक इत्यवगम्यते ।

काननकरस्यागण्यत्वं ख्यापयन्ती साचिव्य कुर्वाणा वृन्दा विज्ञापयति वृन्दवनेति —

सुबल — (एक ओर मुँह कर) राधा की वह महाभिषेक स्थली जहाँ राधा में मल्ली छा जाने के कारण लोगो द्वारा उम्मदराधा नाम से कही जाती है ।

मधुमङ्गल — (एक ओर धीरे से) प्रिय मित्र ! सब स्मरण है, गोपिया अपनी झूठी बर्बाई नहीं कर रही हैं ।

राधा — सखि वृन्दे ! बाढ वर्ष तक के वन के कर को गिन डालो ।

वृन्दा — (मुस्कराती हुई) वृन्दावनेश्वरि ! एक एक वृन्द (= सौ करोड़) की सख्या

SUBALA : (aside) Arjuna ! since at that time Rādhā was all in thrill the very place of that grand Coronation is proclaimed publicly by people as UNMADA RĀDHĀ (i.e. a place where Rādhā was in high spirits).

MADHUMANGALA (aside) Dear Friend ! I am reminded of everything. These cowherd belles are not proud in vain

RĀDHĀ : Friend Vṛndā ! Calculate forest tax for eight years

VṚNDĀ . (smiling) Queen of Vṛndāvana ! countless are the

पालयतामसह्यानां गोसंख्यानामनन्त एव काननकरः, तर्हि गणनाप्रयासेन ?

ललिता — विसाहे, वृन्दावणचक्रवर्तिणी आणवेदि गेण्ह हठेण पढमं पढुम्मण्णस्स वडुणो मणिमण्डणं । [विशाखे ! वृन्दावनचक्रवर्तिन्याज्ञापयति - गृहाण हठेन प्रथमं पटुम्मन्यस्स वटोमणिमण्डनम् ।]

मधुमङ्गलः — (अपवार्य) भो पिअवअस्स, णिच्चिदं एत्थ समाहाणं दुक्करं ता पलाअणं खेअ अम्हाणं सरणं । [भो प्रियवयस्य ! निश्चितमत्र समाधानं दुष्करम्, तत्पलायनमेवास्माकं शरणम् ।]

वृन्दावनेश्वरीति राधायाः सम्बोधनमत्र साम्प्रतम् । वृन्दशः क्षेत्रिशः प्रातिस्विकीः प्रतिलमधिकृत्येति प्रत्येकगोपस्य स्वाभ्ये वर्तमानाः वृषधेनवः, तासाम् असंख्यानां गोसंख्यानां गोपानाम् अनन्तः करः, अतो गणनायाः प्रयासेन अलम् अशक्यत्वात् इति । धवला उत्तमा गौः ।

अतस्तत्त्विक्यार्थं ललिता निवेदयति विशाख इति — वृन्दावनस्य चक्रवर्तिनी महेश्वरी विज्ञापयति यत् करस्यागण्यत्वात् प्रतीकरूपेण आरमानं पटुं चतुरं मन्यते असौ पटुम्मन्यः तादृशस्य वटोः कौमारे वर्तमानस्यास्य कृष्णस्य मणिमण्डनम् शिखामणिः प्रथममाच्छिद्यताम्, तत ऊर्ध्वं पश्चाद्द्रक्ष्यामः । राधापेक्षया कृष्णस्य किञ्चित्कनीयस्व-मवधेयम् । विचित्रं व्यतिकरं वीक्ष्य चकितो मधुमङ्गलः कृष्णं परामृशति भो इति — अत्र करविषये अधुना समाधानं दुष्करमतोऽस्माकं पलायनं निस्सरणमेव धेयः, तदेव शरणमुपाय इति ।

मैं गाय - घैल हर एक के हैं, पाले हुए पशुओं की संख्या असंख्य होने के कारण जंगल का कर भी तो अनन्त ही है । इसलिए गणना का प्रयास व्यर्थ है ।

ललिता — विशाखे ! वृन्दावनराज-राजेश्वरी का आदेश है — पहले अपने को अनि चालाक समझने वाले इस छोकरे का अवर्द्धनी शिखामणि उतार दो ।

मधुमङ्गल — (एक ओर धीरे से) प्रिय मित्र ! इस परिस्थिति का समाधान बड़ा कष्ट-साध्य प्रतीत हो रहा है; इसलिए माग जाना ही हम लोगों के लिये शरण है ।

cowherds that are tending white cows in their own groups. Therefore infinite would be the forest tax. Why exert for calculation ?

LALITĀ : Viśakhā ! the Queen of Vṛndāvana orders, "first of all seize by force the crest-jewel of that chap who considers himself very clever."

MADHUMAṅGALA : Dear friend ! it would certainly be difficult to meet the situation. Therefore flight from here is the only protection.

कृष्णः — हंहो, गोष्ठ्य ! ललितालगुडीताडनमाशङ्क्य मा सङ्कुच,
पुरस्तादेप सुदर्शनोऽस्ति ।

राधा — (कृष्णमपाङ्गेन दरालिङ्ग्य) सुबल, अलं विलज्जिदेण, काणण-
करो सवणीअहु । [सुबल ! अल विलज्जितेन, काननकर उपनीयताम् ।]

कृष्ण — (सस्मितमवेक्ष्य)

एकस्य त्वं प्रभुरसि स तु द्वादशानां वनाना-
मेतच्चाल्पं, निखिलजगतीवर्तिनामेव देवः ।

तं भार्तेयन् कृष्ण आह हंहो इति — हे गोष्ठस्य श्वन् कुक्कुर ! स्वस्थानादेव
श्वा परान् प्रति युवति इति जुगुप्साबोधकमिदं सम्बोधनम् । ललिताया लगुडी यष्टिका
तया ताडनमाशङ्क्य ततो भीतस्त्वं मा सङ्कुच मा भैषी यत् पुरस्तादेतासा एषोऽहं
सुदर्शनः शोभनस्वरूपवान् मोहन, श्लेषेण च एष मत्पाशे सुदर्शनदशक अस्ति तस्य
पुरत एतासां नास्ति सामर्थ्यमिति भावः ।

राधिका कृष्णमपाङ्गेन कटाक्षेण दरालिङ्ग्य किञ्चिद्विलोस्य सुबलमाह अलमिति-
माऽन लज्जितो भव [निर्लज्जतया अथवा अतिलज्जया अलम्] काननकरः उपनीयताम्
दीयताम् ।

कृष्ण बलाघलं ह्यापयन् एतामिदं देयस्य करस्य अपेक्षया एताभ्यो देयस्य करस्य
म्यूनाधिकारविषयत्वं बोधयति एकस्येति — हे राधे ! त्वं एकस्य रुन्दावनस्य प्रभुरसि
स्वामिन्यसि । अन् प्रभुः सत्तासामान्यपदम् न तु विशेषणम् तथात्वे प्रभ्वीति प्रयोगस्य
साधीयस्त्वम् । स तु घट्टाधिकारी महामन्मथाख्य कृष्णरूपेण वर्तमानस्तु द्वादशानां
वनानां प्रभुरस्ति । एतदपि श्लोकमेव वस्तुतः असौ च निखिलजगतीवर्तिनां समप्र-
भूमण्डलमधिपतिष्ठता वनानामेव देवः — सर्वान् शास्तीत्यर्थः । अतस्त्व सामन्तरूपेण अधीनस्थ-

कृष्ण — जरे, वज के कुक्कुर ! ललिता की छड़ी की मार की आशङ्का से डरो
मत । सामने यह सुदर्शन (१ चक्र, २ कृष्ण) है ।

राधा — (कृष्ण को कटाक्ष द्वारा जरा सा चूती हुई) सुबल ! लज्जित (या निर्लज्ज)
होना तो रहने दो, वन का कर सीधे ले जाओ ।

कृष्ण — (मुस्कराते हुए देखकर) राधे ! तुम एक ही वन की स्वामिनी हो, और
यह (महामन्मथ) बारह वनों के स्वामी हैं । यह बात सी बहुत छोटी

KṚṢṆA : Vainboaster ! donot shrink out of fear of flogging from
Lalitā's club Here is this Sudarsana (= 1. discus, 2.
Kṛṣṇa) in front of you

RĀDHĀ : (softly touching Kṛṣṇa with side-long glance) Subala !
enough of your impudence, shell out the forest tax.

KṚṢṆA : 84. Rādhā ! you are the chief of one forest while he
(the lord of this grove—Mahamanmatha = Kṛṣṇa) is
the lord of twelve. And thus in fact is only a little, for

सामन्तश्रीस्त्वमिति स महामन्मथचक्रवर्ती

पथ्यं राधे शृणु हठममुं मा कृथास्तस्य शुल्के ॥ ८४ ॥

विशाखा — भो सुबल, एवं होतु; तहवि तस्स उज्जाणचक्रवट्टिणो निदेशवट्टिणा तुज्झ घट्टञ्जक्खेण वुंदायण-चक्रवट्टिणीए अम्ह पियअसहीए काणणकरो कथं मोआविद्वो ? [भो सुबल ! एवं भवतु, तथापि तस्योद्यान-चक्रवर्तिनो निदेशवर्तिना तव घट्टाध्यक्षेण वृन्दावनचक्रवर्तिन्या अस्सत्तिप्रियसख्याः काननकरः कथं मोचयितव्यः ।]

सुबलः — (साभ्यसूयम्) विसाहे, निश्चिदं खट्टारूहासि, जं समूढ-

राजत्वेन वर्तमाना श्रीः यस्याः सा अस्ति, परञ्चासौ चक्रवर्ती सम्राडिव । अतस्त्वं पथ्यं तव हितकरं शृणु यत्तस्य महामन्मथाय देये शुल्के हठं मा कृथाः क्षमिति देहीति परामर्शः ।

अत्र युक्तिर्नाम नाट्यालङ्कारः । गुणरीति पूर्ववत् । मन्दाकान्ता च वृत्तम् ॥ ८४ ॥

तत्र विशाखा स्वपक्षं स्थापयन्ती सुबलमाह एवं भवत्विति — अस्तु व्यापकाधिकारः महामन्मथस्य यथा कृष्णः आह तथापि उद्यानचक्रवर्तिनः निदेशवर्तिना आज्ञा-धारकेण अत्र घट्टाध्यक्षेण वृन्दावनान्तर्वर्तित्वात् तच्चक्रवर्तिन्याः काननकरः कथं मोचयितव्यः परिहार्यः, स तु देय एव स्थानीयशासनावुरोधात् — सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वनियमात् ।

विशाखामुपहसन् सुबलः प्रतिपदति निश्चितमिति — नूनं त्वं खट्वाम् आहटा

ही है, वस्तुतः वह समस्त भूमण्डल के वनों के हैं । अधीनस्थ राजा सी तुम्हारी भी है, वह महामन्मथ सम्राट् हैं । अतः हित की बात सुनो — उस सम्राट् की चुंगी के बारे में निरर्थक हठ मत करो ॥ ८४ ॥

विशाखा — ये सुबल ! जैसा कृष्ण कह रहे हैं यदि वही सच हो, तो भी उस उपवन के सम्राट् के आज्ञाधारक तुम्हारे घट्टाध्यक्ष वृन्दावन की चक्रवर्तिनी हमारी प्रिय सखी के इस वन के कर से कैसे छूट सकते हैं ?

सुबल — (ईर्ष्या के साथ) विशाखे ! अवश्य तुम अपनी खटिया को ही सारा संसार

he is the lord of all the forests that are lying all over the world. Thus while you are only a feudal chief, he is the monarch, known as the great Lord of Love, Rādhā ! pay heed to what is salutary ; and be not obstinate in the matter of the toll tax due to him.

VIŚĀKHĀ : Oh Subala ! even if it be so, how can your toll-gate chief who is under the command of (= subordinate to) that lord of groves escape from the forest tax due to our friend (Rādhā), the queen of this Vṛndāvana ?

SUBALA : (angrily) Viśakhā ! You are indeed silly under the way

दुग्धमदघुणिता तुभं तत्तं ण जाणंती पलवेसि । [विशाखा ! निश्चित खट्वा-
रुडासि, यत् समूददुग्धमदघूर्णिता त्व तत्त्वमजानती प्रलपसि ।]

विशाखा — (सोत्प्रासस्मितम्) कि एत्थ तत्तं ? कवेहि सुणिसं ।
[किमत्र तत्त्वम् ? कथय भोव्यामि ।]

सुबल — किं विस्तरेण, सक्खिपत्तसार सुणेहि — जो कबु महामन्म-
हो चक्खवट्ठी सो जेव्व जिच्चिद पिअवअस्सरुवेण वट्ठन्तो जाणीअदु, दोणं
किर परमत्थदो मिण्णदा गत्थि । [किं विस्तरेण, सक्षिप्तसार शृणु, य खलु
महामन्मथचक्रवर्ती स एव निश्चित प्रियवयसरूपेण वर्तमानो ज्ञायताम्, द्वयो किञ्च
परमार्थतो मिज्ञता नास्ति ।]

स्वकीये सीमितपरिसर एव वर्तमाना व्यर्थगर्भरा अस्ति । समूढो नितराम् ऊढ धारित-
य दुग्धं अस्थाने मद तेन घूर्णिता व्याकुला त्व तत्त्वमजानती किमपि जल्पसि
इति भावः ।

तत्र सोत्प्रासेन साधिक्षेपेण कृत रिमत प्रकटयती विशाखा तत्रैव विवादयितुमाह
किमिति — कथय किं तत्त्वं यदहं न जाने, भोव्यामीति ।

सुबल आह किमिति — विस्तारेण बहुना उच्चेन किम् । समासेन सक्षिप्तः
सार यथा स्यात्तथा अवेहि यत् य खलु महामन्मथचक्रवर्ती स एव निश्चित प्रियवयसरूपेण
कृष्णरूपेणैव वर्तमान इति । द्वयो विद परमार्थतः वस्तुतो मिज्ञता नास्ति पार्थक्यमिति ।

समझती हो जो कि भारी मद के नरो में चूर सुम असलियत को न
जानते हुए ही बकवास करती जा रही हो ।

विशाखा — (आक्षेप भरी मुस्कराहट के साथ) इसमें असलियत क्या है ? बताओ,
सुन लें ।

सुबल — बहुत कहने से क्या लाभ, थोड़े में ही असलियत सुनो — जो
महामन्मथ चक्रवर्ती हैं, वे ही मेरे प्रिय सखा कृष्ण के रूप में हैं, इसे
निश्चित समझ लो, वस्तुतः इन दोनों में कोई भेद नहीं है ।

of the influence of chronic haughtiness, for, you prate
without knowing the fact

VISĀKHĀ (smiling, sarcastically) What is the fact here ? Let me
hear.

SUBALA What is the use of elaboration ? Listen to the gist of
it. Know for certain that he, who is known as the
emperor named Mahāmanmatha, the great God of
Love, is certainly no other than our dear friend,
Kṛṣṇa. There is, in fact, no difference between them

अर्जुनः — विसाहे, इदं वि थोअं चेअ, ता सुणाहि, सो किर
अस्सुदअरसाहम्मो सम्मोहणमाहुरीभरो णव्वो सब्बोपरि विराइंदो पियअरसस्स
सअलगोउलपदित्तणेण गोइंदाहिसेअ-महूसहो कस्स वा गव्वं ण क्खु
खंवेदि । [विशाखे ! इदमप्यल्पमेव, तच्छृणु, स किलाश्रुतचरसाधर्म्यो सम्मोहन-
माधुरीभरो नय्यः सर्वोपरि विराजन् प्रियवयस्यस्य सकलगोकुलपतित्वेन गोविन्दाभिषेक-
महोत्सवः कस्य वा गर्वं न खर्वयति !]

मधुमङ्गलः — (सोल्लासम्) इंद ललिते, सुट्ठु भणादि अञ्जुणो जं
उवणिसइहि वणं क्खु पदं कण्हवणं वणिज्जइ । [हन्ते ललिते ! सुट्ठु भण-
त्यर्जुनः यदुपनिषद्भिर्बनं खल्येतत् कृष्णवनं वर्ण्यते ।]

ततोऽयमाधिक्यं स्थापयन् अर्जुनो ब्रूते विशाख इति — इदं यत्सुबलेनोक्तं तदपि
अल्पमेव । अधुना न पूर्वं कदाचित् क्वचित् श्रुतमिति अधुतचरं (भूतपूर्वं चरद्)
साधर्म्यं येन तादृशः, सम्मोहनस्य सकलजनावर्जनस्य यः भरः प्रचुरता यस्मिन्सः, तेन नय्यः
अपूर्वः सर्वोपरि विराजन् सर्वश्रेष्ठः कृष्णस्य सकलगोकुलस्य (यस्यान्तर्वासि वृन्दा-
रप्यमप्यस्ति) तस्य पतित्वेन उपलक्षितः (उपलक्षणे सुतीया) गोविन्दाभिषेकनामा
महोत्सवः कस्य गर्वं न खर्वयति लघूकरोति — सर्वस्यैवेत्यर्थः ।

अर्जुनोक्तिं दृष्ट्वा सोल्लासमाह मधुमङ्गलः हन्तेति — अयि ललिते । सुट्ठु
तथ्यत्वात् शोभनं भणति अर्जुनः यतः उपनिषद्भिः गोपालतापिनी-कृष्णोपनिषद्भिः
वनमेतत् कृष्णवनमिति वर्ण्यते ।

अर्जुन — विशाखे ! जो कुछ सुबल ने कहा यह भी कम ही है । सुनो, मेरे
प्रिय सखा कृष्ण का सारे गोकुल के अधिपति के रूप में, जैसा पहले
कभी सुना नहीं गया है, और समस्त जन को सम्मोहित करने की
क्षमता से परिपूर्ण, अपूर्व, सर्वश्रेष्ठ गोविन्दाभिषेक महोत्सव भला किस
घमण्डी के गर्व को चूर नहीं कर सकता है ।

मधुमङ्गल — हाँ !! ललिते ! अर्जुन ठीक ही कह रहा है, उपनिषद् भी इस वन को
कृष्णवन ही कहते हैं ।

ARJUNA : Viśākhā ! even this description tells very little of him.
Listen : whose pride would not be crushed by the
recent great festival of our dear friend's Coronation as
the Lord of the entire Gokula (= Govindābhīṣeka),
shining above all, full of enchanting sweetness the like
of which was never heard before ?

MADHUMAṅGALA : (delighted) Ah Lalitā ! well says Arjuna;
for this forest is named after Kṛṣṇa (= Kṛṣṇa-vana) in
the Upaniṣads as well.

वृन्दा — निरधारि पूर्वपरयोर्न्यायविदग्धैः परो विधिर्वलवान् ।

राजनि नवेऽभिविक्ते पुरातने कस्य वा गणना ॥ ८५ ॥

मधुमङ्गल — मुंचघ बालाञ्जण अम्ह पिअवअस्सरस जेअ कान्ताराहीसदा, अदो करहारीहि तुम्हेहि राअठलपुरिसा अम्हे इत्ति खण्डकुण्डलिआहि सम्मानिज्जम्ह । [मुञ्चथ वाचालत्वम्, अस्मत्प्रियवयस्यैव कान्ता-राधीशता, अतः करहारीभिर्युष्माभि राजपुरुषा वयं खण्डकुण्डलिकाभि सम्मान्यामहे ।]

एव बलावलविक्रितसाया वृन्दा मीमासान्याय सञ्चारयति निरधारीति — न्यायेषु विदग्धैः पटुभिः पूर्वश्च परश्च तयोः कालक्रमेण प्राक्तन पथात्तनयोः वस्तुनोर्मध्ये परं विधिं बलवान् भवतीति — पूर्वं परो विधिर्बाधते इति निरधारि (निःशङ्ककर्मणि लृट्) निर्णीतम् । अतः नवे राजनि अभिविक्ते पुरातने पूर्ववर्तिनि राजनि कस्य (कर्तरि पष्ठी) गणना न कस्यापि । पूर्वतनो गोविन्दाभिषेक परस्ताज्जातेन श्रीराधामहाभिषेकेण बाधितः सन् श्रीराधाया एव अधिकारप्राप्तं यमधुना वृन्दावन इति सिद्धम् ।

अत्र शास्त्रोक्तविधिख्यापनात् शिक्षा नाम नाख्यालङ्घरणम् तर्कश्च । गुणरीती तु पूर्ववत् । आर्याजाति ॥ ८५ ॥

हठवादी स्वार्थपर मधुमङ्गलस्ता गोपीरधरयन्निवाह मुञ्चयेति — यूय सर्वा वाचालत्वं वावदकता मुञ्चथ, कुण्ठस्यैव कान्ताराधीशता वनाधिपत्यमतः करहारीभिः शुल्कमदित्सुभिरत एव वयं राजपुरुषा खण्डकुण्डलिकाभिः शर्वरानिर्मिताभिः बर्तुलाकाराभिः चक्रिकाभिः सम्मान्यामहे सम्माननीया (कर्मणि लट्) — उत्क्रोचरूपेण अस्मान् सम्भावयेति तात्पर्यम् । पक्षे कान्ता वा राधी (राधिसा एव राधी) तस्या ईशता प्रभुत्वमिति चक्रवर्तिनः ।

वृन्दा — न्याय शास्त्र के पण्डितों ने पूर्व और पर की स्थिति में पर विधि को ही बलवान् बताया है । अतः नये राजा का अभिषेक हो जाने पर महा पुराने की क्या गणना ॥ ८५ ॥

मधुमङ्गल — तुम लोग वाचालता छोड़ो । मेरे प्रिय सखा का ही इस वन पर स्वामित्व है, [> मनोहारिणी राधा पर अधिकार है] इस लिये खुशी न देने की इच्छावाली तुम सब हम राजपुरुषों को खण्ड कुण्डलिका (जलेबी) द्वारा सज्जत करो ।

VRNDĀ

85 Expert jurists who understand the distinction between the antecedent and the subsequent have decided that the subsequent is stronger than the former one. So when a new king is enthroned, what consideration could there be for the old fellow !

MADHUMANGALA Give up your talkativeness. Sovereignty over the forests (> beloved Rādhā) vests only in our dear friend. So, we, the king's men are to be treated by you, the tax-evaders with sweet circles (jalebis).

कृष्णः — सखे, सुबल ! श्यामलमण्डपिकां मण्डपय यदत्र साम्प्रतं शुल्कदासिकाः प्रवेशनीयाः^१ ।

राधा — हंत तस्करचक्रवर्तिसामंद सुबल, मह पिअसहीए सामलाए न्वदेवेइ सामलमंडविआ एसा कीस तुम्हेहिं घडुघडलेण दुसीअइ ? [हन्त, तस्करचक्रवर्तिसामन्त सुबल ! मम प्रियसख्याः श्यामलायाः व्रतवेदी एषा श्यामलमण्डपिका कस्मात्तुष्माभिर्घट्टघटनेन दूष्यते ?]

कृष्णः — चक्राणां चक्रवर्तिनि ! कृतं राधाचक्रस्य चक्रमणया, यदेव

तदेवानुसन्धाय कृष्ण आदिशति श्यामलेति — श्यामलोपपदेन ख्यातां मण्डपिकां मण्डपं मार्जनादिना लताप्रसूनादिभिः सज्जय यतः एताः शुल्कदासिकाः शुल्कापेक्षया क्लीता दासिकाः जेहायिक्यात् क्षुद्रा नित्रा इवेति (अत्यार्थे कन् — in the sense of endearment) प्रवेशनीया इति ।

कृष्णादेशेन कदाचित्सुबलः एवं कुर्यादित्याशङ्क्य राधा आक्षिपति हन्तेति — तस्करचक्रवर्तिनः चोरराजस्य सामन्त वशंवद ! सा मण्डपिका तावत् मम प्रियसख्याः श्यामलायां व्रताचरणाय निर्मिता वेदी अतस्तस्मात्प्रा ख्याता श्यामलमण्डपिका कस्माद् तुष्माभिः घट्टघटनेन शुल्कादानसम्पादने प्रयुज्य दूष्यते अशुचितां नीयते ?

राधा सम्बोधयन् कृष्ण आह चक्राणामिति — अयि कुटिलानां चक्रवर्तिनि महावक्त्रे इत्यर्थः । राधाचक्रस्य चक्रमणया सन्वरणेन अलम् । यतः एष तरसा वेगेन

कृष्ण — मित्र सुबल ! श्यामल मण्डपिका (इस नाम से प्रसिद्ध कुटीर) को सजाओ, क्योंकि वहाँ अभी शुल्क रूप में प्राप्त दासियाँ प्रविष्ट की जाँवेंगी ।

राधा — हन्त ! चोरों के चक्रवर्ती के सामन्त, सुबल ! यह श्यामल मण्डपिका मेरी प्रिय सखी श्यामला की व्रतवेदी है, उसे चुरंगी के काम में लेकर तुम लोग क्यों अपवित्र बना रहे हो ?

कृष्ण — महाकुटिले ! राधा के चक्रवर्तित्व के सञ्चार को बन्द करो,

KṚṢṆA : Friend Subala ! decorate the Blue Arbour where these maids, held by us for non-payment of tax, are to be ushered now.

RĀDHĀ : Ah Subala ! the vassal of the robber king ! The Blue Arbour is the sanctuary of penance of our dear friend, Śyāmalā. Why is it being desecrated by you by converting it into a toll-gate ?

KṚṢṆA : Queen of the crooked ! the movement of Rādhā's

१. 'शुल्कदासिका प्रवेशनीया' इत्येकवचनान्तः क्वचित् पाठः ।

तरसा दुर्लक्ष्यं मनोऽपि भिन्दता धन्विनां मूर्धन्येन महामन्मथेनाधिष्ठितो
महाघट्टरङ्गः ।

राधा — (सस्रुतेन)

वक्रस्त्रिधा त्वमादौ मध्ये चान्ते च वंशिकारसिक ।

कलकृतजगतीप्रलयो^१ वक्रेश्वर एव देवोऽसि ॥ ८६ ॥

दुर्लक्ष्य सूक्ष्म अवेद्यमपि मन भिन्दता विध्यता अत धन्विना मूर्धन्येन सर्वधनुर्धारिणां
प्रमुखेन महामन्मथेन अधिष्ठित स्वाधिकारे कृत महाघट्ट एव रङ्ग नर्मस्थली । राधा
वक्रशिरोमणि सम्बोधयन्त कृष्ण तस्यैव त्रिधा वक्रत्व त्रिगुणवक्रताधारित्व
ख्यापयन्ती राधा तदुक्तमाक्षिपति वक्रस्त्रिधेति — हे वंशिकारसिक मुरलीवादक !
त्वमादौ मध्ये चान्ते वक्र, वेषुवादनसमये त्रिभङ्गित्वरूपम् कृष्णस्य प्रसिद्धम् । कलकृत
वेषुस्वनमाधुर्येण कृत जगत्या प्रलय सम्मोहनत्व (प्रकर्षेण ल्य नितरां मग्नत्वम्)
येन स त्व देव वक्रेश्वर शिव एवासि यत सोऽपि जगत्या प्रलयद्वार एव । अत्र
रूपकमलहार । गुणरीती पूर्ववत् । छन्दश्च भार्याजाति ॥ ८६ ॥

क्योकि अनेक मन को भी तीव्रता से वेधने वाले धनुर्धरों के शिरोमणि,
महामन्मथ महाराज द्वारा यह महाघट्टरूपी आमोद की स्थली अपना
ली गई है ।

राधा —

(सस्रुत के माध्यम से) बाँसुरी रसिक ! तुम आदि, मध्य और अन्त में
तीन टेढ़े के टेढ़े (मुरली वादन के समय का त्रिभङ्गी रूप) हो, बाँसुरी
के मधुर स्वर में जग को लीन करने वाले तुम वक्रेश्वर शिव [> कुठिलों
के चक्रवर्ती महाराज] ही हो ॥ ८६ ॥

wheel of sovereignty is now a played out affair The
great toll station is now presided over by the great god
of Love, the foremost of the archers who vigorously
hits even the mind - a difficult target indeed

RĀDHĀ .

(In Sanskrit)

86 Expert flutist ! it is you who are crooked in three
parts - the lower, middle and upper ones That is why
you are known as god, Vakreśvara (= crooked lord),
and you have by the sweetness of sound of your flute
caused the world to go into a swoon (> you are known
as Vakreśvara = Siva because the dissolution of the
world is brought about by you)

कृष्णः — (किञ्चिद्विहस्य)

वाचि कचे भ्रुवि दृष्टौ स्मिते प्रयाणेऽवगुण्ठे हृदि च ।

त्वामित्यष्टसु वक्रामष्टावक्रायितां वन्दे ॥ ८७ ॥

चम्पकलता — अलक्ष्यवक्रिमा वि तुमं लक्ष्यवक्रिमासि, ता अप्पणो समानधम्मिणा जणेण कीलेहि, विसुद्धधम्माणं अम्हाणं इदो जुत्ता गदी ।
[अलक्ष्यवक्रिमापि त्वं लक्ष्यवक्रिमासि^१, तदन्तमनः समानधर्मेण जनेन क्रीडय, विशुद्धधर्माणामस्माकमितो युक्ता गतिः ।]

आत्मनो बहुतरयकतामनाकलयन्ती परं वक्रं कथयन्ती राधां विहस्याह कृष्णः घाचीति — त्वं तावत् वाचि भाषायां वक्रा कुटिला, कचे केशपाशे कुटिला, भ्रुवि भ्रुकुटौ वक्रा, दृष्टौ प्रेक्षणे वक्रा, स्मिते हास्ये वक्रा, प्रयाणे गतौ वक्रा, अवगुण्ठने नेपथ्यविधाने कुटिला, हृदि च वक्रा एवं अष्टप्रकारेण सुतरां वक्रा अत एव अष्टावक्र इवाचरन्तीं त्वामहं वन्दे आधिक्यवशात्ततोऽस्मि ।

अत्र युक्तिर्नाम नाट्यभूषणम्, भणितिगतवक्रिमा । अष्टावक्रायितामित्यत्र क्यङ्गता उपमा । गुणरीतिच्छन्दोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ८७ ॥

उभयोस्तुल्यधर्मणोः परस्परं विवदतोर्मध्ये शेषाणां तत्र स्थितिरनुपपन्नेति प्रतिपादयति चम्पकलता अलक्ष्येति — यस्याः वक्रिमा कुटिलता अलक्ष्या सत्यपि त्वं लक्ष्यवक्रिमा हकुटप्रभावाऽसि अथवा अलक्ष्यवक्रिमाऽपि त्वं लक्ष्यवक्रिमा सहस्रशतकुटिलता तया परिपूर्णा अतस्त्वं आत्मनः समानधर्मेण जनेन क्रीडय खेल “समानशीलव्यसनेषु सख्यम्” — इत्यभियुक्तोक्तैः । विशुद्धधर्माणां ऋज्वीनामस्माकमितो गतिः प्रस्थानमेव युक्ता समीचीनम् ।

कृष्ण — (कुछ मुस्कराते हुए) बाणी, केश, मृकुटि, दृष्टि, मुस्कान, चाल, घूँघट और हृदय इस तरह आठ टेढ़ की टेढ़ी अष्टावक्र (वक्रेश्वर शिव के उपासक ऋषि) वनी तुम्हें सादर नमस्कार करता हूँ ॥ ८७ ॥

चम्पकलता — तुम्हारी कुटिलता अदृश्य है तो भी तुम्हारा वाक्-चल (> पराक्रम) अनन्त है, (देखने में बड़ी सरल हो पर तुम लाखों चालों से भरी हो), तो तुम अपने समानधर्मी जन के साथ विहार करो, अत्यन्त सरल हम व्यर्थों का यहाँ से चले जाना ही उचित है ।

KṚṢṆA : (Somewhat smiling)

87. I bow to you, who are crooked eightfold — in talk, hair, cyc-brows, eyes, smile, gait, veil and heart, and have become Aṣṭāvakra (the devotee of Vakraśvara, Śiva).

CAMPAKALATĀ : Your crookedness is invisible, but you have a hundred thousand exploits to your credit (> points of crookedness). So you may sport with the one, who is of similar nature. For us who are straightforward in nature, it is only proper to go away from here.

1. “लक्ष (> लक्ष्य) विक्रमासि” इति पाठान्तरम् ।

कृष्ण — पुण्यवति ! महादानं विना गतिर्दुर्लभा ।

चम्पकलता — संतज्जणं सन्वपधीणा गदी प्यसिद्धा । [सज्जनानां सर्वपथीना गति प्रसिद्धा ।]

चित्रा — पुरिसुत्तम, पुण्णसुलोओसि, ता धम्मकम्मपवत्ताणं अम्हाणं कुल्ल मोक्खणं । [पुरयोत्तम ! पुण्यलोकोऽसि, तद्धर्मकर्मप्रवृत्तानामस्माकं कुरु मोक्षणम् ।]

कृष्णः — चित्रे ! विचित्रेयमस्य चक्रवर्तिनः प्रक्रिया यत्र धर्मेण

कृष्ण पुनरावर्तयति पुण्येति — हे पुण्यवति सौभाग्यशालिनि ! महादानं स्वाज्ञानं विना इत गतिर्गमनं दुर्लभेति ।

तन्निरोधहेतु प्रत्यादिशन्ती चम्पकलता प्राह — सज्जनेति — सज्जनानाम-इदिल्लुत्तीना साधूना तावत् गति सर्वपथीना सर्वेषु पथिषु मार्गेषु व्याप्ता अवाधा भवति । सर्वपथान् व्याप्नोतीति पथिशब्दात् स्वप्रत्यये सर्वपथीनस्तदष्टाय ।

चित्रा कृष्णं प्रार्थयति मा बाधामस्मत्कर्मणि कुरु पुरुषोत्तमेति — सम्बोधनमत्र साभिप्रायमतं परिकुरादुरालङ्कारः । यतस्त्व पुरुषेषु उत्तमोऽसि तत् यज्ञवाटां नवनीतं नयन्तीनां धर्मकर्मप्रवृत्तानामस्माकं मोक्षणं कुरु अवरोधा-मुक्ता अस्मान् कुरु । अत्र "धर्मकर्मप्रवृत्तानामस्माकं कुरु मोक्षणम्" इति गद्यखण्डं अनुष्टुप्-वृत्तस्यार्धमेवेत्यतो वृत्तगन्धो बन्धः ।

अनयत्रारवैशिष्ट्येन उद्घोषयति चित्रा कृष्णः विचित्रेति — अस्य चक्रवर्तिनः

कृष्ण — पुण्यशीले ! इतनी बड़ी चुगी की धन राशि दिये बिना जाना बड़ा कठिन है [> पूर्ण समर्पण किये बिना छुटकारा पाना आसान नहीं है] ।

चम्पकलता — सज्जनों की गति हर मार्ग से सम्भव है, ऐसी प्रसिद्धि है ।

चित्रा — पुरुषोत्तम ! तुम बड़े सच्चाई हो, इसलिये धर्म के काम में लगी हुई इन लोगों का छुटकारा कर दो ।

कृष्ण — चित्रे ! इन चक्रवर्ती महाराज का यह बड़ा विचित्र कर्मकाण्ड है, जिसमें

KRṢṢNA Blooming woman ! going away from here without paying the tax is an impossibility

CAMPAKALATĀ The movement of the good people—as is well-known — is in all directions unobstructed (Sarra = all pervading God therefore, it may also mean — good people for whom all paths lead to Sarra is famous)

CITRĀ You excellent man ! you are well spoken of (as puruṣottama = God punja-sloka = whose name uttered earns merit) Please, therefore, relieve us who are intent upon doing righteous deeds

KRṢṢNA • Citrā ! the technique of this king is peculiar : where

दुर्लभो मोक्षः किन्तु कामप्रयोगेण ध्रुवं लभ्यते ।

नान्दीमुखी — सत्यआराणां मुणीणां वि अविसंवादिणी एसा रीदी, जं एदे कामस्स अणंदरं चैअ मोक्खं पढन्ति, धम्मं किर दूरदो पढमकक्खारोहणम्मि । [शास्त्रकाराणां मुनीनामप्यविसंवादिन्येपा रीतिः यदेते कामस्यानन्तरमेव मोक्षं पठन्ति । धर्मं किल दूरतः प्रथमकक्षारोहणे ।]

कृष्णः — (स्मित्वा राधां पश्यन्) हन्त शुल्कक्रीति ! ^१प्रीतिरेव नाथस्य

प्रक्रिया प्रकारो विधानं वा विचित्रा अङ्गुतैव यत्र यस्यां प्रक्रियायां धर्मेण मोक्षो दुर्लभः किन्तु कामप्रयोगेण रतिविलासेन ध्रुवं निःसंशयं लभ्यते । अन्यत्र धर्मस्य मोक्षसाधनता इह तद्द्वारा लभेत दुःखेन, न वा लभेत अतः धर्मकर्मप्रवृत्तानां शुष्माकं दुर्घटो मोक्षः । इतस्त्यां प्रक्रियां यद्यनुबन्धीभवम् तदा ध्रुवं भवेत् इतो मोक्षः ।

इदानीं कार्यं नियताप्तिसुखं निनीषुः कविवरः नान्दीमुखीमपि कृष्णपक्षपातिनीं कृत्वा कृष्णोक्तिं समर्थयति शास्त्रेति — शास्त्रकाराणां विधिज्ञानां मुनीनां निःस्वार्थानामपि एषा रीतिः अविसंवादिनी अविरुद्धा, यतः चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षेतिविषयचतुष्टयं प्रतिपादयद्भिलैः मोक्षस्याव्ययहितपूर्वतया कामस्यैव निर्देशः कृतः, धर्मस्तु दूरे क्षितः प्रथम-कक्षया आरोहणे । प्रारम्भिकदशायां प्राथम्येन धर्मं निर्दिश्य ततोऽर्थं ततश्च काममुत्तवा धर्मादर्थलाभः, अर्थात् कामसिद्धिः, कामान्मोक्षावाप्तिरित्येव सिद्धान्तः ।

कृष्णः स्वपक्षसमर्थनात् दृष्टः स्मितं विधाय राधां पश्यन् लक्ष्मीकृत्याह हन्तेति — शुल्केन क्रीते आयत्ते शृणु इति शेषः । अद्य तव गतिः तत्सन्निधौ गमने तव नायस्य

धर्म से मुक्ति असम्भव है, परन्तु काम के प्रयोग से निश्चित ही मुलम है ।

नान्दीमुखी — शास्त्रनिर्माता मुनियों को भी यह रीति सर्वथा सम्मत है^१ । क्यों कि ये लोग काम के बाद ही मोक्ष को पढ़ते हैं । धर्म को तो अतिदूर स्थित कक्षा की पहली सीढ़ी के रूप में पढ़ते हैं ।

कृष्ण — (मुस्करा कर राधा की ओर देखते हुए) अब घटेश का आह्लाद ही तुम्हारा

release (*mokṣa*) is difficult to obtain by means of righteousness; it is available by the employment (*pratyoga*) of desire (*kāma*).

NĀNDIMUKHĪ : Nor is this course inconsistent with the one advocated by the sage authors of the Scriptures ; for they cite *Mokṣa* (release, salvation) immediately after *Kāma* (desire); and *Dharma* (righteousness) as the first step is at a distance (too much to admit its priority as the immediate means to get *mokṣa*).

KṚṢṆA : (looking at Rādhā with a smile) Ah woman; bought for

तवाद्य गतिः, तदानन्दय महादानीन्द्रमेनमभीष्टसेवया ।

ललिता — मोहन, भूरिणा तवोहरेणैव घटीपालस्स दासित्तं सिज्जेदि,
एदा एण महसहीए त दुल्लहं, जं अत्तवस्सिणी एदा । [मोहन ! भूरिणा
तपोभरेणैव घटीपालस्य दासीत्वं सिद्धयति, एतस्या पुनर्मम सख्यास्तदुल्लभम्, यदत्त-
पस्विनी एषा ।]

नान्दीमुखी — णिउंजलीलाकुंजरिंद, ललिदा भणादि — सोलुक्किएण
तुए बेअ सेवाउलेहिं उयासणिज्जा अम्ह सही जं एसा सअलजोव्यणवदीणं

प्रीयते नस्मै रोचते इत्यर्थः । अद्य तव नायस्य प्रीतिः प्रीतिसम्पादनमेव तव गतिः
साध्योपाय इति पाठमेद अतो महादानीन्द्रमेन तव त्वत्पुत्रया अभीष्टसेवया तदभिलाष-
पूरणेन आनन्दयेति ।

आत्मनस्तादृशसौभाग्यालामादीप्यन्तीव ललिता प्रपञ्चयति मोहनेति — हे मोहन
कृष्ण ! भूरिणा महता तपोभरेण साधनावैमयेन एव घटीपालस्य अमुष्य दासीत्वं
सिद्धयति मम सख्या तपोलभ्य दास्य दुर्लभमिति परञ्च तादृशदास्य अपरिचितेयम् ।
अभुक्तत्वं भङ्गपा इयापयति । अतपस्विनीति तादृशतपोविभवशून्येयमित्यर्थः । अत्र
अहमपि त्वयि यद्धभावा सुपरिचिता सेवाधिधाधिति व्यञ्जनया समित, त्वं मोहनोऽपि मामपि
मोहितवानसीत्युपेक्षाया तस्मै ईर्ष्यति इत्याकृतम् ।

राधोपसेवनं भङ्गपन्तरेणानुमयते नान्दीमुखी निकुञ्जेति — निकुञ्जे तु तरलता-
गहनेषु लीला सुरतकेली सम्पादने कुचरेन्द्रस्य गचराजस्य शोभाशालित्वादुपमानत्वं कविना

सहारा है, [> जब तुम्हें पा लेना ही घटेश के लिये परमानन्द है]
इसलिये मनचाही परिचर्या द्वारा घटाधिराज को प्रसन्न कर दो ।

ललिता — मोहन ! बहुत बड़ी तपस्या के प्रभाव से घटपाल की दासी का पद
मिलता है, मेरी सखी के लिये तो वह दुष्प्राप्य है, क्योंकि इसने वैसी
तपस्या नहीं की है ।

नान्दीमुखी — निकुञ्जो में विहार करने वाले गजराज ! चुगी देने वाले भाप
द्वारा ही विविध परिचर्याओं से मेरी सखी प्रसन्न की जानी चाहिये,

the toll tax ! Today it is your movement alone that
would make the Master happy Please, therefore, glad-
den the great tollgate chief by rendering desired service
unto him.

LALITĀ : Mohana ! it is only by abundant penance that a
maid can earn the privilege of servitude to the toll gate
chief, and that is impossible for my friend, for she is not
used to penance.

NĀNDIMUKHĪ . Lord of elephants sporting in the arbours !
Lalitā says, " it is you, the toll-collector, who are to

मण्डलचक्रवर्तिणी । ता इमिणा विवरीदेण अलं जप्पिदेदेण । [निकुञ्जलीला-
कुञ्जरेन्द्र ! ललिता भणति — शौल्किनेन स्वयैव सेवाकुलैरुपासनीयास्तत्सखी यदेपा
सकलयौवनवतीनां मण्डलचक्रवर्तिनी, तदनेन विपरीतेनालं जल्पितेन ।]

कृष्णः — (सहर्षम्) नान्दीमुखि ! दुरतिक्रमेयं ललिताकृताज्ञा, तदेवं
सेवितुकामः प्रथमं हृदयङ्गमे शातकुम्भकुम्भे पञ्चशाखापल्लवमर्पयामि ।

(इति राधामासादयति)

प्रत्यपादि, वस्तुतस्तु प्राणिविज्ञानकोविदैः वाजिनामेव सुरतसङ्गरे दाढर्यमायुर्वेदेषु
धाजिकरणप्रक्रियाया एवोद्देशात् प्रकृते वाजिन एवोपमेयता साधीयसी प्रतीयेत । अतोऽत्र
प्रवृत्तिगतमसामञ्जर्यं भायात् गजस्य निधुवने ह्रीमत्त्वादेकान्तप्रियत्वात् भूयो भूयोऽन-
नुष्ठानात् । ललिता भणति यत् शौल्किनेन शुल्कस्य दात्रा अधमर्णेन स्वयैवेयं सकलयौवन-
वतीनां ललनानां मण्डलस्य चक्रवर्तिनी अस्मत्सखी राधा सेवानां कुलैः विविधाभिर्म-
नोरञ्जिकाभिः सेवामिरुपासनीया प्रीणयितव्या । अताः सेव्यायाः सकाशात्सेवामपेक्षमाणस्य
विपरीतेन जप्पितेन असम्बद्धवचनेन अलम् । स्वमेवैनां सेवेयाः । अत्र भङ्गया तदाराधनं
प्रयितम् ।

नान्दीमुखेन शस्तां ललिताज्ञां स्वामिमतां प्रतीय कृष्णः सहर्षं नान्दीमुखीमाह
दुरतिक्रमेति — ललिताकृताज्ञा दुरतिक्रमा, अतस्त्वामनुसरन् एवं यद्योक्तप्रकारेण तां
राधां सेवितुकामः प्रथमं हृदयङ्गमे हृदयवर्तिनि हृदये मनोहारिणि शातकुम्भकुम्भे सुवर्ण-
कलशे (जातिस्वाद् युग्मयोरेकवचनेन परामर्शः) तदाध्यासिते कुचमण्डले पञ्चशाखः
हस्तस्तस्य पल्लवमङ्गलमर्पयामि । (इति वदन् राधामासादयति धरति)

क्योंकि यह समस्त युवती मण्डल की चक्रवर्तिनी है । इसलिये इस
तरह की उल्टी बातें कहना बन्द करो ।

कृष्ण —

(हर्ष के साथ) नान्दीमुखि ! ललिता द्वारा दिया गया आदेश दुरतिक्रम-
णीय है, तो इस तरह सेवा करने के लिये इच्छुक मैं पहले परम
मनोहर सुवर्ण कलश पर हाथ की अंगुलियों अर्पित करता हूँ ।

(ऐसा कहकर राधा के निकट हो लेते हैं)

attend upon our friend with your multiple services ; for,
she is the queen of the entire race of youthful women.
So, enough of your bragging to the contrary. ”

KRṢṢṢA : (gladly) Nāndīmukhi ! the command of Lalitā is
inviolable. So, with a desire to render my service (to
the Queen Rādhā) in this way, first of all I offer five
sprouts of a branch (pañcaśākha, i.e., hand) in the gold
pot (breasts) of Rādhā,

(so saying, he draws near Rādhā)

ललिता — (सभ्रमङ्गमुपकम्य) णाअरम्मण, छिह्दु एसा दे दुल्लीलालदा-
वहइ^१ । [नागरम्मन्य । छिह्दु एसा ते दुर्लीलालतावहइ^१ ।]

कृष्णः — कृपणे ! विपणायितासौ खवशा भवत्या शुल्केन ; तदत्र
विक्रीते करिणि किमद्दुशे विवादः ? (इति मन्दं मन्दं पाद स्पन्दयति)

ललिता — कण्ह, अणहिण्णो णासि ललिदादुल्लालिघाणं, ता किं ति

समक्षमेव कुर्वाणमसहमाना भ्रूमङ्गं कुर्वती राधाया निकटमेव कृष्ण साकोशमाह
ललिता नागरेति — नागरध्वजः शिष्टस्तद्वदनाचरन्नापि आत्मानं नागरं मन्यते असौ
तत्सम्बुद्धौ हे शिष्टम्मन्य । एषा तु तव दुर्लीलालतावहारी छिह्दु विग्राम्यतु । अत्र एता-
वहारीति पृथग्गर्भता न, तथापि वहारीतिपदेन सन्तति वितानमित्यर्थो प्राह्य, वस्तुतस्तु अना-
पुट्यार्थता एव । अतः दुर्लीलतावहारीति सार्धयान् पाठः स्यात् । छिह्तीति देशीप्रयोग एव ।

कृष्ण. प्रत्याह कृपण इति - दानसङ्कीर्ण । असौ खवशा खस्य वशे वर्तमाना ।
अधीना पक्षे खवशा निजा हस्तिनी भवत्या शुल्केन करव्यतिहारेण विपणायिता
विक्रीता । ततः परं समग्रस्य दानेऽपि अशे सङ्कोच. असाधुं यत् अभियुक्तैरकम्
वरिणि गजे विक्रीते अद्दुशे अद्दुशप्रदाने विवादः किम् व्यर्थ एव - रामायणोक्तमिदं वचः ।
अन न्यायानुवर्तन नीतिर्नाम नाट्यभूषणम् ।

कृष्णमात्मप्रभावं स्मारयन्ती ललिता पुनराह कृष्णेति — ललितायाः (खस्या)
दुर्लालित्याना कठोरव्यवहाराणा त्वम् अनभिज्ञ अपरिचितो नासि, अतः किमर्थं त्वं

ललिता — (मोहं चढाये, आगे बढ़कर) बड़े चतुर बनने वाले ! अपने इस अशिष्ट
मनोविनोद रूपी लता की बेल को मत फँसओ ।

कृष्ण — कृपणे ! तूने इस अपने अधीन ललना [> अपनी हस्तिनी] को चुगी के
लिये बेच दिया, तो अब हाथी बेच देने पर अंकुश के लिये विवाद व्यर्थ
ही है । (कृष्ण पैर को धीरे धीरे हिलावे है)

ललिता — कृष्ण ! ललिता के कठोर व्यवहारों से तूम अपरिचित नहीं हो, तो क्यों

LALITĀ . (*advancing towards Kṛṣṇa with a frown*) Conceited city-
bred fellow ! this unruly creeper of your mischief be
chopped.

KRSNA : Miserly woman ! this woman of your belonging
(> elephantess) has been sold by you for the toll-tax,
and is fully mine The elephant having been sold,
why quarrel over its goad ?
(*gently stirs his foot*)

LALITĀ : Kṛṣṇa ! you are not unaware of Lalitā's stiff manners.
Then why are you bent upon making a show of your

१. "छिह्दु दुल्लिदा झहरी" - इति पाठान्तरम् ।

अप्पणो माहप्पं पेक्खाविट्ठं पउत्तोसि ? [कृष्ण ! अनभिज्ञो नासि ललितादुर्ला-
लित्यानाम्, तत् किमिच्छात्मनो माहात्म्यं प्रेक्षयितुं प्रवृत्तोऽसि ?]

कृष्णः — सुवीरगमन्ये ! पश्य विक्रमिणां चक्रवर्ती पुरस्तादेव
चक्रमीति^१ । तदलं क्लीबभङ्गकारिणा कृत्रिमभुजङ्गमेनैवामुना मुधाटोपतरङ्गेण,
तूर्णं विश्राणय घट्टशुल्कानि ।

ललिता — हंत, घट्टीघंटघोसण, जइ सुलुक्कगगहे दीहाग्गहोत्थि^२ तहा
संज्झा ओसरे अन्ह दुआरं आअच्छेहि, सट्ठु घणं घोळं दाइरसम्ह । [हन्त !

क्रियद् आत्मनो माहात्म्यं प्रेक्षयितुं दर्शयितुमिच्छसि । पराजितो भविता इति मा पणीकुर्व ।

स्वगौरवं कृष्णः प्रतिवदति सुवीरेति — अहं सुतरां वीरा अस्मि इति आत्मानं
मन्यमाना सुवीरगमन्या तत्सम्बुद्धौ हे ललिते । पश्य विक्रमिणां चक्रवर्ती पुरस्तात् चक्रमीति
स्वरसमक्षमेवास्ति । तदलं क्लीबभङ्गकारिणा क्लीबानामसमर्थानां भङ्गं करोति तादृशेन
पीरपहीनानां भयहेतुना कृत्रिमभुजङ्गमेन इव अमुना मुधा व्यर्थेन आटोपस्य आडम्बरस्य
तरङ्गेण क्रमेण । तवायं घृथाटोपः केवलं मीरणां एव कृत्रिमसर्पवत् भयावहो भवेत्,
न तु माहशानां पुरतः, अत एव तरयाडम्बरस्य निरर्थकतैव । अतः घट्टशुल्कानि तूर्णं
सर्वत्र विश्राणय प्रयच्छ । चन्द्रमौलिः शङ्करः, पक्षे चन्द्र एव चन्द्रकः मौलौ यस्य स बर्हापीडः
कृष्णः — इति पाठमेवेऽर्थः ।

ललिता भङ्गघन्तरेण सायन्तनं समयं सञ्चेतीकृत्याह हन्तेति — हे पट्ट्याः घट्टस्य
घण्टं बादयत्यसौ तादृश घट्टघण्टावादक । यदि शुल्कग्रहे आत्मनोऽभीप्सितस्य शुककम्य

अपनी दिव्य विभूति दिखाने पर तुले हो ।

कृष्ण — बड़ी पीर बनने वाली ! देखो, पराक्रमियों के सम्राट् (> चन्द्रमौलि)
गुम्हारे समक्ष है, अतः पुरुषार्थहीन भीरुओं को भयावने लगने वाले,
बनावटी सर्प के इस झूठे फटाफोट को रहने दो । चौकी की जुंगी
शीघ्र दे दो ।

ललिता — घाट के घण्टा बादक ! यदि जुंगी लेने के लिये इठ ही कर रहे हो, तो
शाम के समय हमारे द्वार पर आओ, हम सब खूब ढेर सी छाछ

greatness (ironically, discomfiture) ?

KRṢṢṢA : Self-styled hero ! see in front of you the prince
of the valiants (> Candramauli) is sauntering.
So enough of the vain, swollen arrogance of artificial
hissing, which can frighten only a coward. Shell out at
once the amount of the tax.

LALITĀ : Ah, the bell-ringer of the toll station ! if you persist in
taking the toll-tax, come to our door in the evening;

१. "चन्द्रमौलिः" — इति पाठान्तरम् । २. °-दीहाग्गहोत्थि — इति पाठमेवः ।

घटीघण्टाघोषण । यदि शुल्कप्रदे दीर्घाप्रदोऽस्ति तदा सन्ध्यावसरेऽस्मद्द्वारमागच्छ, सुष्ठु घन घोरं दास्याम ।]

नान्दीमुखी — ललिते, कामधेनुर्निदवङ्गो बल्लविदस्स घरे किं घणं घोल वि णत्थि, जं तस्स किदे तुम्हाणं घरे^१ गन्तव्व ? [ललिते । कामधेनुवन्दपते बल्लवेन्द्रस्य गृहे किं घन घोलमपि नास्ति, यत्तस्य कृते युष्माकं गृह गन्तव्यम् ।]

कृष्ण — सुदीर्घाक्षि राधिके ! फल्गुनि ललितोपलाभारभटी^२ पटले स्वं निरुद्धप्रत्याशा मा खलु शुल्कनिर्यातनया^३ वैमुख्यमपेक्षिष्ठाः, तदेव सन्नि-

भादाने एव दीर्घाप्रह इठिल त्वमस्ति तदा सन्ध्यावसरे सूर्यास्तमनवेलायाम् अस्मद्द्वार-
मागच्छ । तत्र सुष्ठु पर्याप्तं घनं घोल निविड तन्म पक्षे व्यञ्जनया घोल रस क्षिग्ध
केलिरस दास्यामो वय सर्वा एवेति अभिसारायाह्वाने आहूतम् ।

यथोचित प्रत्युत्तर दातु नान्दीमुदया मुखमवलोकते कृष्ण । सा चाह ललित
इति -- कामधेनुना यावदिच्छ पय स्रवन्तीना गवा उन्दस्य कोटिशतम्ब पते बल्लवेन्द्रस्य
गोपराजस्य गृहे किं घन तन्मपि नास्ति यत्कृते युष्माकं द्वारमागन्तव्यम् ।

राधिका साम्ना गृह्णन् सम्बोधयति कृष्ण सुदीर्घेति — अयि दीर्घनयने इत्यनेन
दूरदर्शित्वं व्यज्यते । फल्गुनि तुच्छे ललिताया उपलभ उपलम्बि आभाति इति तादृश
पापाणस्त्रण्डमिव आरभटीपटल कठोरवच शिलापट अथवा अपलाप प्रलापो वा मिथ्यावच
तस्मिन् निरुद्धप्रत्याशा कृतविश्वासा भूत्वा मा खलु शुल्कस्य निर्यातनाय अपाकरणाय वैमुख्य

[> मधुर केलि रस] देगी ।

(कृष्ण मुस्करा कर नादीमुखी क मुह की ओर देखने हैं)

नान्दीमुखी — ललिते ! सौ करोड कामधेनुओ के स्वामी गोपराज के घर छाछ भी
ढेर सी नहीं है, जो कि उसके लिये तुम लोगों के घर जायें ।

कृष्ण — विशालनयने राधिके ! ललिता क पत्थर के समान कठोर (> हाठमूठ की),
तुच्छ दिलेरी के ढेर पर आशा बाँध कर चुगी देने से मुँह मोड़ लेने की
we shall give you good, thick, butter milk

(Kṛṣṇa, with a smile, looks at Nāndīmukhī)

NĀNDIMUKHĪ Lalita ' is there no butter-milk in the house of
the prince of cowherds, the owner of a hundred crore
of cows of plenty so that he has to go to your house for
the butter milk ?

KṚṢṆA Beautiful long eyed Rādhā ' with hopes resting upon a
heap of Lalitā's meaningless stone like, bol i pratings,
donot expect (from me) any retreat from exacting

१ 'दुआरे' -- इति पाठान्तरम् । २ 'ललितापलापा (> प्रलापा-) रभटी-०' इति पाठान्तरे ।
३ 'निर्यातनाय' -- इति पाठभेद ।

कृष्टो रहस्यं वर्णयामि ।

(इत्युरसि पाणिमाधित्सति)

ललिता — दुर्लभफलेहिं हठिल, ललिताए पुरदो भुअणपराणो गंहवाहो वि राहीए त्यणंवरंचलस्स फफंसणं^१ कादुं ण प्पभवेदि, एत्थ हत्थं णिक्खे-विदुं किदञ्जवसाहस्स दे मुद्धत्तं जेव पज्जवरसेदि । [दुर्लभफले हठिल । ललितायाः पुरतो भुवनप्राणो गन्धवाहोऽपि राधायाः स्तनाम्बराञ्जलस्य स्पर्शनं^१, कर्तुं न प्रभवति, अत्र हस्तं निक्षेप्य कृताध्यवसायस्य ते मुग्धत्वमेव पर्यवस्यति ।]

प्रतिभूलत्वम् अपेक्षिष्ठाः आवश्यकत्वेन अधाः— मा चरेत्यर्थः । तदेव अहम् सन्निकृष्टः पार्श्ववर्ती भूत्वा रहस्यं वर्णयामि ।

[एवमुक्त्वा पार्श्ववर्तित्वसम्पादनाय राधाया उरसि वक्षोजपरिसरे पाणिम् आधित्सति न्यस्तुमिच्छति ।]

एवं कर्तुमुद्यतं कृष्णं पुनः स्वप्रभावं स्मारयति ललिता दुर्लभेति — दुर्लभे फले (विषयसप्तमी) हठिल आप्रहमहिल ! ललितायाः पुरतः भुवनप्राणः वायुः गन्धवाहः अपि राधायाः स्तनाम्बरस्य कुञ्चाच्छादनवस्त्रस्य कन्जुलिकायाः अञ्जलं कोणस्तस्य स्पर्शनं कर्तुं न प्रभवति समर्थः स्यात् । अत्र वायोः कृते — भुवनप्राणेन समस्तभूतजीवन-त्वमतः सर्वापेक्षित्वं, गन्धवाहस्य गन्धं गृहीत्वा सर्वतः सर्वत्र सञ्चारशीलत्वमबाधगतित्वं ख्याप्यते । अतोऽत्र कन्जुलिकादेशे हस्तं निक्षेप्य कृतः अध्यवसायः प्रयत्नो येन सः, तस्य तव परिणामे मुग्धत्वं मूढत्वं वृथायत्नकारित्वमेव पर्यवस्यति फलिष्यति । गन्धं वाहयति प्रसारयतीति गन्धवाहः पवनः ।

अपेक्षा मत करना । इसलिये मैं पास आकर तुम्हें रहस्य बताता हूँ ।

(देसा कहकर वक्षःस्थल पर हाथ धरने की इच्छा करते हैं)

ललिता — दुर्लभ फल के बारे में हठ करने वाले ! ललिता के समक्ष जगत् का जीवनदाता वायु भी राधा की चोली का कोना छू लेने के लिये समर्थ नहीं है। इस पर हाथ फेरने का प्रयास करना तुम्हारी मूर्खता ही सिद्ध होगी ।

payment of toll-tax. I shall tell you the secret of it, standing close by.

(proceeds to lay his hand on the breast of Rādhā)

LALITĀ : You, obstinate for an unattainable fruit ! in the presence of Lalitā, even the Wind, who is the life-breath of the world, cannot dare touch even the fringe of Rādhā's bodice. That you are intent upon putting your hand there only shows your silliness.

१. वि (= अपि) — इत्यधिकः पाठः वच्यते ।

कृष्ण — कृष्णकुण्डलिनश्चण्डि कृतं घट्टनयानया ।

पूतकृतिक्रिययाप्यस्य भवितासि विमोहिता ॥८८॥

ललिता — (संस्कृतेन) कृत विभीषिकया, यतः

विलसति सुसिद्धमन्त्रे मन्त्रितमतिराहितुण्डिकी ललिता ।

सुकरं मूर्द्धोन्नमनं न जिह्वागस्यात्र कृष्णस्य ॥ ८९ ॥

कृष्ण आत्मनि भुजगत्वमारोप्य तस्य फूत्कारमात्रेण ललिताप्रभावोऽस्त यास्यतीति प्रतिपादयति कृष्णेति — हे चण्डि कोपने ललिते । कृष्णरूपस्य कुण्डलिन (अन सम्बन्धसामान्ये पट्टी विषयोध) विषये अनया घट्टनया कपनया कृतमलम् — मा तावदात्मनि सविशेष विश्वसिद्धि — तत्र हेतुमाह — अस्य कृष्णसर्पस्य पूतकृतिक्रियया अपि देश स्पर्शो वा दूर आस्ताम्, केवल पूत्कारस्य श्वासोत्क्षेपणस्य व्यापारमात्रेण एव विमोहिता मूर्च्छिता (पक्षे आमत्ता) भवितासि (अन छुद्) ।

पूर्ववाक्य प्रत्युत्तरवाक्यस्य हतुत्वाद्वा काव्यलिङ्गमलङ्कार । कुण्डलिन कृष्णे आरोपाद्रूपकम् । कृष्ण काल मुकुन्दश्चेत्यर्थद्वयबोधात् श्लेपालङ्कारश्च — कृष्णसर्पस्तु विशेषतो दाहण अतः कृष्णरूपी कालसर्प एवेति ताद्रूप्यव्यञ्जनात् भुजगस्य च लम्पटार्थबोधकत्वम् । 'नया नया'-इति इत्यनुप्रास, उत्तरार्थे प फ भ मानां सन्निवेशात् ध्रुवनुप्रास । गुणरोति पूर्ववत् । अनुष्टुप्छन्दः ॥८८॥

ललिता भुजगनियन्त्रीति सर्पशक्तेस्तत्र गारुडविद्याप्रभावाद् व्यर्थता स्थापयति विलसतीति — आहितुण्डिकी सर्पप्राहिणी विषवैश सुतरा विधिबद्धभ्यासेन सिद्धे मन्त्रे गारुडे मन्त्रितमति. कृतप्रमा विलसति, अतः अत्र ललितासमक्ष कृष्णस्य कालस्य जिह्वागस्य कुटिलगते सर्पस्य (पक्षे जिह्वागस्य वरुणामिन कामिन कृष्णस्य) मूर्द्धोन्नमनं

कृष्ण — कोपने ! कृष्ण रूपी भुजङ्ग (सर्प, विलासी) के बारे में ऐसी कल्पना व्यर्थ है, इसके फूँक देने मात्र से भी तुम मूर्छित (मोहित) हो जाओगी ॥८८॥

ललिता — (संस्कृत के माध्यम से) डराना व्यर्थ है, क्यों कि —

पूर्ण सफल मन्त्र (गारुडी विद्या) का पूरी लगन के साथ अभ्यास की

KRṢṆA 88 Tar tempered woman ' enough of this stirring of the black snake Even his hissing will render you lose your senses (by double entendre) Passionate woman, enough of stirring up of Kṛṣṇa decked with ear-rings His very whisper will make you fall in love with him)

LALITĀ (In Sanskrit) Have done with the bug-bear For,

88 Here shines Lalitā, the snake conjuror who has mastered the snake-charming spell of proved efficacy

कृष्णः — नान्दीमुखि ! घट्टाधिकारिणामभिरूपायामप्यनृतवृत्तौ पराङ्मुखी मे दक्षिणस्य रसना, पाणिश्च हठचेष्टायां पृष्ठदायी, तदत्र किन्दूपणमासां रामाणां विप्रतिपत्तौ ?

ललिता — (सनर्मस्मितम् संस्कृतेन)

मिथ्या जल्पतु ते कथं नु रसना साध्वीसहस्रस्य या
विम्बोष्ठाभृतसेवनादघरिपो पुण्या प्रयत्नादभूत् ।

फणाटोपः (पक्षे शिरसः उत्तमनम्) न सुकरम्, — किमु फूत्कारः । अत्रापि पूर्ववाक्य-स्योत्तरार्धं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम्, जिह्वाग-कृष्णेति पदयोः श्लेषः । गुणरीति पूर्ववत् । अत्र आर्या जातिः ॥८८॥

कृष्ण आत्मनः शालीनतां ख्यापयति नान्दीमुखी सम्बोधयन् घट्टेति — घट्टाधिकारे वर्तमानानां कर्मचारिणाम् अभिरूपायां अत्यन्तं प्रसिद्धायाम् अनृतवृत्तौ मिथ्या-व्यवहारे दक्षिणस्य शालीनस्य मे रसना जिह्वा पराङ्मुखी, पाणिश्च हठचेष्टायां बलात्करणे पृष्ठदायी विमुख एव । यद्यपि मिथ्याव्यवहारः प्रसह्य हरणञ्च शुल्काधिकारिणां सहजा वृत्तिस्तथापि दाक्षिण्यवशादहं ततः पराङ्मुखः । तदत्र एतासां रामाणां रमणीनां विप्रतिपत्तौ अन्यथा ग्रहणे घट्टत्वे किं दूषणम् न किमपीत्याशयः ।

कृष्णस्य दाक्षिण्यं हठचेष्टाहीनत्वं प्रत्याख्याति ललिता सोपहासम् मिथ्येति — हे कृष्ण सत्यं न त्वमनृतवादी भवितुं शक्तः, यतः तव रसनां कथं मिथ्या जल्पतु यदिदं

हुई, सर्पग्राहिणी ललिता उपस्थित है, यहां काले कुदिल भुजंग का सिर उठाना (फणाटोप दिखाना) आसान नहीं है ॥ ८९ ॥

कृष्ण — नान्दीमुखि ! घाट के अधिकारियों के अनुरूप झूठ के व्यवहार से मुझ जैसे सरल जन की जिह्वा विमुख है, हाथ ने भी बलात्कार से मुँह मोड़ लिया है । ऐसी स्थिति में अन्यथा समझ लेने (अर्थात् ढीठ होने) में इन रमणियों का क्या दोष है ?

ललिता — (परिहास करते हुए — संस्कृत के माध्यम से)

भदे प्रयत्न पूर्वक सहस्रो पातप्रतापों के अधराभृतपान से जो पवित्र हुई

It is, therefore, not easy for the crookedly creeping cobra to lift his hood here.

KRṢṢṢA : Nāndīmukhi ! though false conduct is quite in keeping with the character of toll-gate officers, my tongue, because of my complaisance, is averse to it; and my hand turns away from violent action. How can these beautiful belles be blamed for their present perverseness (since they got emboldened by my softness) ?

LALITĀ : (sportingly smiling)

90. How can your tongue tell lies, as your tongue has

कस्मादेव^१ बलात्करोतु च करः सोढुं क्षमः सुभ्रुवां

रक्तः सुपुटु न नीविबन्धमपि यः का वान्यबन्धे कथा ॥९०॥

कृष्ण — (विस्मिदिहस्य) ललिते ! सत्यं भवत्यः कृतपुण्यपुञ्जानां

प्रभवेन । हे अपरिपो ! अधनामरस्य दैत्यस्य हन्ता, परस्य अधाना पापाना नाशयित^१ । या तव रसना साध्वीसहस्रस्य विम्बोष्ठाभृतसेवनादधरपानात् महता प्रयत्नेन पुण्या अभूत् परञ्च यन्तव करः बलात् करोतु, पाठमेदे करस्य उत्कोचं चौर्येण ग्रहणं तत्कर्तुं शील^२ यस्य स सुभ्रुवा नीविबन्धं यत्प्रति ग्रहणबन्धनमपि सोढुं न क्षमः स तव करः अन्येषां बन्धानां विषये कथं सहनशीलो भवेत् न कश्चिदपि । अत्र नाह नावृत्तवादी इत्यस्य उत्तररूपेण सत्यं त्वं न, यतः कथं त्वं मित्या बदे यस्य जिह्वा सहस्रसतीनां अधरपानात् पवित्रीकृता, न क्वापीति सोल्लुप्तोक्तिविपरीतार्थबोधिनी, एवमेव नाह दृढचैष्टा वरोमीत्यस्य प्रयुक्तारे सत्यं त्वं कथमेव दुर्वा यस्य हस्तो बलात्करादाने पटुः सन् ललनानां वस्त्रप्रश्लिष्टकृतं बन्धनं न सहेत् तदाऽन्यबन्धस्य तु कथं च का ? अत्र वक्तव्या व्याजस्तुतिरेवालङ्कारं निन्दापर्यवसायी । सोत्प्राप्तवचनं नर्मकारि । अपरिपो — इति सम्बोधनं मार्मिकं सामिश्रायञ्च । अत्र प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, उत्तमैकचित् यन्त्र । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥९०॥

नर्मणामुना मुदितं कृष्ण विहस्य ललितः सम्बोद्धय नाधीमुख्या पुनरपस्थितिं सूचयन् तस्या माध्यस्थ्येन कल्हः शाम्येतेति विधासात् अमिनन्दति सत्यमिति — भवत्यः कृतानि पुण्यानां पुञ्जानि शान्तितादृशीनां भागवतीनां शिरोमणयः अग्रगण्याः,

तुम जैसे पाप के दुश्मन [> अधहस्ता कृष्ण] की जिह्वा भला शब्द क्यों न बोले, [> हे अपरिपो ! तुम्हारी जिह्वा शब्द कैसे बोल सकती है, जो महसूसों वतिप्रताओं के बड़े प्रयत्नपूर्वक अधरामृतपान से पवित्र हुई है) । रमणियों के प्रति अति भासक्त यह हाथ जबदेखी क्योंकर करे, जब वह उसकी नीमी का बन्ध भी नहीं सहन कर सकता, तो अन्य बन्धन की बात ही क्या ? ॥९०॥

कृष्ण — (जरा सा मुस्करा कर) ललिते ! सच में आप लोग पुण्यपराशि रमणियों की शिरोमणि हैं, जिनके सौमग्य रूपी सिद्ध औषधि द्वारा खिंची हुई,

become virtuous with efforts by enjoying the nectar of red lips of thousands of sunty women ? And how can this hand of yours employ force (for detaining women against toll tax), for, your hand, being extremely fond of them, = incapable of tolerating even the bondage in the form of the knot of their *Sari* (= garments) not to speak of any other bondage ?

KRSNA (slightly laughing) Lahtā ! you are at the top of those who are possessed of acquired merit, drawn by the

^१ कस्मादेव — इति पाठांतरम् ।

शिरोमणयः यासां भागधेयसिद्धौपधिनाकृष्टा भगवत्याः पारिपार्श्विकी
नान्दीमुखीयं प्रत्युपस्थिता ।

ललिता — णंदिमुहि, भवदीपाएहिं साविदासि, तुरिअं इदो दुरि-
होहि, पेक्खम्ह किं एस अम्हाणं करेदि । [नान्दीमुखि ! भगवतीपादैः शापितासि,
त्वरितमितो दूरीभव, प्रेक्षामहे किमेव अस्माकं करोति ।]

नान्दीमुखी — ललिदे, महासंकडं एदं तुम्हाणं जं हठिल-चक्कवट्टिणो
हत्थे पडिदाओ त्थ, ता एत्थ समए परिच्चाओ ण क्खु सिणेहस्स अणुरूपो ।

यासां भागधेयम् सुदैवं तदेव सिद्धौपधिराकर्षणमन्त्रः तेन आकृष्टा इयं भगवत्याः
पौर्णमास्याः पारिपार्श्विकी सदा पार्श्वे वर्तमाना नान्दीमुखी प्रत्युपस्थिता पुनरिहैवागता ।

अत्र नान्दीमुख्या गमनं प्रत्यागमनञ्च नात्यधर्मितया नैव सूचिते, अतः
प्रत्युपस्थाने दूरान्तिकयोस्तारतम्यमेव हेतुरवगन्तव्यः । कृष्णस्तावन्नान्दीमुख्याः प्रत्युपगमनेन
नन्दितः, यत इदानीं सा कृष्णपक्षपातिनी सती घटयित्री स्वाभीष्टसंयोगस्य, मध्यस्थताञ्च
कृत्वा एता अनुनेष्यतीति ।

तस्या मध्यस्थतामसहमाना ललिता नान्दीमुखीं भर्त्सयन्ती दूरे व्रजितुमाह
नान्दीमुखीति — भगवतीपादैः पूज्यैः पौर्णमासीचरणैः शापितासि शपयत्येन
पृहाण । त्वरितञ्च इतः दूरीभव अपसर मा मध्ये तिष्ठ, प्रेक्षामहे किमेव अस्माकं
करोति इति ।

कार्यसाधिका नान्दीमुखी कथमपेयात् इत्याह ललित इति — सम्प्रति
महासङ्कटं महद् व्यसनमुपस्थितं गुप्ताकं कृते यतः यूयं हठिलचक्रवर्तिनां प्रहिलानां

भगवती पौर्णमासी की सतत सेवा में सबस यह नान्दीमुखी यहाँ
आ पहुँची है ।

ललिता — नान्दीमुखि ! भगवती पौर्णमासी के चरणों की तुम्हें शपथ है, तुम यहाँ
से शीघ्र हट जाओ । देखनी है, ये हम लोगों का क्या कर लेते हैं ।

नान्दीमुखी — ललिते ! तुम लोगों के लिये यह महा संकट है जो कि हठिलों के सघार
के हाथ आ पड़ी हो, इस आपत्काल में तुम्हें यहाँ छोड़ना स्नेह के

supernatural herb of your good fortune, Nāndimukhi,
the associate of Her Grace is standing here firm by you.

LALITĀ : Nāndimukhi ! you are put to oath in the name of
revered Purnamāsī - go away from here at once. Let
us see what he will do to us.

NĀNDIMUKHĪ : Lalitā, now that you have fallen in the hands of
these obstinate ringleaders, a great calamity has

[ललिते । महासङ्कटमेतद्युष्माकं यद्वटिहचक्रवर्तिनो हस्ते पतिताः स्थ, तदत्र समये परित्यागो न खलु स्नेहानुरूपः ।]

अर्जुन — पिपवधस्स, जाओ प्पगल्माओ सुलुक्के विप्पडिज्जति ताओ तुण्णं अम्मे पुरदो आणिज्जतु त्ति भोजणचक्रवर्तिणो सासणं कहं तुए विमुमरिदं ? [प्रियवधस्य । या प्रगल्भा शुल्के विप्रतिपद्यन्ते तास्त्वेवमस्मत्पुरत आनीयन्तामिद्युष्मानचक्रवर्तिनश्चासनं कथं त्वया विस्मृतम् ?]

कृष्णः — (हर्षमभिनीय) साधु स्मारितमर्जुनेन । हन्त ललिते । सखायो मे सख्यश्च ते घट्टमेवाधितिष्ठन्तु, त्वन्तु मया सार्द्धमेकाकिनी स्वयं प्रस्थाय

हस्ते पतिता स्थ, अतः विपदि वर्तमानासु भवतीषु मया सख्या इतो दूरे गमनं भवतां व्यसनकाले परित्यागः भवतीषु यो मम स्नेहस्तस्यानुरूपः न खलु अवेन्मया तु स्नेहः पारवश्याद्युष्माकं साहाय्यं करणीयमेव ।

अन्तराले सबाधवशादुच्छिन्नं बीजं सयोकुमर्जुनं पुनः प्रकृतप्रसङ्गमुत्थापयति प्रियवधस्येति — कथमुष्मानचक्रवर्तिनः शासनमादेशस्तथा विस्मृतम् ? किं तदित्याह — “या शुल्के प्रगल्भा भृशं अदाने बद्धाग्रहा विप्रतिपद्यन्ते विवदन्ति ता तूर्णम् अस्मत्पुरत आनीयन्तां ताभ्यः शुल्को ग्राह्य एव । व्यजनया बोध्यते यत् या शुल्कविषयेऽङ्गदानव्यापारे निधुवनप्रसङ्गे प्रगल्भा दृढा वरं सम्भोगक्षमां प्रतीयेरन् ता शीघ्रमस्मत्सविधे उपस्थापयेति ।

कृष्णः अर्जुन साधु स्मरणायामिनन्द्य तथा पुरस्तुं ललितां नोदयति हन्तेति — मे सखायो मधुमङ्गलादयः ते सख्यं विशास्त्राप्रभृतयः । घट्टमित्यत्र द्वितीया । त्वं तु मया सह एकाकिनी सखीभिर्विना स्वयं निष्कुटस्य उद्यानस्य चक्रवर्तिनोऽधीशस्य

अनुरूपः तो नहीं है ।

अर्जुन — प्रिय मित्र । “जो चुगी न देने के प्रति दुराग्रह करती हों, उन्हें तुम लोग शीघ्र मेरे समक्ष ले आओ” — उद्यान चक्रवर्ती के इस आदेश को तुम कैसे भूल गये ?

कृष्ण — (हर्ष का अभिनय करते हुए) अर्जुन ने अच्छा कारण बताया, हों ॥ ललिते ! मेरे सभी सखा और तुम्हारी सभी सहेलियाँ चौकी पर ही रुकें,

befallen you To desert you at such a time does not behove friendship

ARJUNA Dear friend ! how is it that you have forgotten the order of the master of this garden that the bold women who oppose paying the toll-tax should immediately be produced before him

KRSNA (gesticulating joy) I am well reminded of it by Arjuna Ah Lahtā ! my friends and your friends will stay over here itself. You alone will voluntarily go with me to

निष्कुटचक्रवर्तिनः सुष्ठु गोष्ठीगङ्गावगाहेन खेलय निजलोचनमीनयोर्मिथुनम् ।

ललिता — धर्मधुरीण, ताए च्चेअ कुलंगणाए अप्पणो दोओलं रक्खिदं जाए पुण्यसिलोअमओलिणा तुए सद्धं एकाकिणीए णिज्जणे [न] चलिदं ।
[धर्मधुरीण ! तयैव कुलाङ्गनयात्मनो द्विकुलं रक्षितं यया पुण्यश्लोकमौलिना स्वया सार्द्धमेकाविन्या निर्जने [न] चलितम् ।]

कृष्णः — किं वानया क्षेपिष्ठे घट्टकर्मणि दीर्घसूत्रताप्रस्तावनया, प्रसङ्ग तरसा शुल्कमेवाङ्गीकरवाणि ।

गोष्ठीगङ्गावगाहेन संलापप्रवाहमज्जनेन निजे लोचने एष मीनौ तयोः युगलं खेलय क्रीडय ।
अथ परम्परितरुपकालद्वारः, गोष्ठ्यां गङ्गास्वापादने एव नयनमीनयोस्तत्र क्रीडाप्रसङ्गात् ।

ललिता साक्षेपमाह धर्मधुरीणेति — धर्मस्य धृष्टस्याः वहने साधो इति धार्मिकप्रवर । इति सोल्लुण्ठा वक्रोक्तिः । तयैव कुलाङ्गनया साध्व्या स्त्रिया द्विकुलं कुलद्वयं पितृकुलं भर्तृकुलञ्च रक्षितं कौलीनाद् यया पुण्यश्लोकमौलिना सदाचारनिष्ठानां शिरोमणिना स्वया सार्द्धं सह एकाकिन्या एकस्यया निर्जने [न] चलितम् । केवलं कुलसंभूता एव स्वया सह गच्छेत् न तु साध्वी । धर्मधुरीण-पुण्यश्लोकादिपदयोः विपरीतलक्षणा वक्रोक्तिपराऽशानुसन्धेया ।

पुनः स्वं प्रस्तावे विफलं मत्वा कृष्णः शुल्कादानरटनमावर्तयति किमिति —
किमिति व्यर्थतासूचकम् । क्षेपिष्ठे आशुकरणीये साधीयसि घट्टकर्मणि शुल्क-
प्रहणव्यापारे दीर्घसूत्रताया मनोविचारमात्रस्य अकर्मण्यत्वस्य प्रस्तावनया भूमिका-
मात्रेण, अतः प्रसङ्ग बलात् तरसा वेगेन साहसिक्येन शुल्कं स्वयमेव अङ्गीकरवाणि

और तुम अकेली मेरे साथ स्वयं चल कर उद्यान चक्रवर्ती के
वार्त्तालाप की गङ्गा में गोता डगा, अपने नयन रूपी मछली के जोड़े
को खेल लेने दो ।

ललिता — धर्मधुरीण ! बड़ी पतिव्रता अपने दोनों कुल (पितृ-कुल, पति-कुल) की
मर्यादा बचा सकती है, जो सचरित्रों के शिरोमणि आप के साथ अकेली
एकान्त में चली [न] जाय ।

कृष्ण — शीघ्र करणीय चौकी की छुंगी वाले कार्य में काम को मन्दिर गति से

the master of this pleasure-grove where the pair of your
eyefish (piscene eyes) may enjoy a plunge in the Ganga
of the master's charming chat.

LALITĀ : The foremost among the devout ! that respectable
woman alone has protected the honour of both the
families of hers — her father's and her husband's — who
has [not] gone alone into a lonely place with you, a
well-spoken of gentleman.

KRṢṢṢNA : Or what is the use of this preliminary, involving dilatory

(इति राधामुपसाधयति^१)

ललिता — (सोऽलुण्ठ विदस्य) हत, सौम्य सुवमार, अत्तणो जेत्तचत्तरे राहिआतनुप्फससाहसिअदा तुअग्गि वट्टदि त्ति सञ्चधा अग्गहाण [> ण] पत्तिआएदि^२, एसा ललिदात्ति पसिद्धा सिद्धाणुसासणा बह्वइ ता पेक्खिदु किदकोदूहला चिट्ठेदि, सुट्ठ वित्त्यारेहि अप्पणो विक्कमसञ्चस्स । [हन्त, सौम्य, सुकुमार ! आत्मनो नेत्रचत्तरे राधिकातनुस्पर्शसाहसिकता त्वयि वर्तते इति सर्वथा न [न] प्रतीयते^३, एसा ललितेति प्रसिद्धा सिद्धानुशासना बह्वी तत्प्रेक्षिषु कृतकौतुहला तिष्ठति । सुष्ठु विस्तारयात्मनो विक्कमसर्वस्वम् ।]

आत्मसात् कुर्याम् — इति वदन् राधामुपसाधयति उपगच्छति ।

एतांश्च साहसिक्य वीर्य कृष्णस्य, ललिता सोऽलुण्ठमुपहसती तमाह हन्तेति — सौम्य सुकुमारेति सम्बोधनद्वयं सोऽप्रासमेव, सौम्येति साहसविरोधि, सुकुमारेति विक्कमातिरेकविरोधि विशेषणम् । आत्मानं नेत्रचत्तरे अस्मत्समन् राधिकाया तनुस्पर्शस्य गान्धर्वहणस्य साहसिकता त्वयि सौम्ये सुकुमारे वर्तते इति सबधा न प्रत्येति विश्वासमुपपादयति । अत एसा ललितेति कठोरेति प्रसिद्धा सिद्धानुशासना प्रमाणितमनुशासन नियन्त्रण यस्यास्तादृशी बह्वी गोपी तत् तव साहसिक्यं प्रेक्षितुं हृन्नुत्तूहला उपजातोत्सुक्या तिष्ठति वर्तते । अत सुष्ठु प्रभूत आत्मन विक्कमस्य प्रागभ्यस्य सबस्वमतिशयं विस्तारय ।

करने वाली प्रवृत्ति की यह भूमिका व्यर्थ ही है । अतः शक्ति का प्रयोग द्वारा घटपट चुगी खय ही ले लें । (राधा के निकट हो जावे हैं)

ललिता — (व्यङ्गपूर्वक हँसती हुई) सौम्य, सुकुमार ! मेरे समक्ष राधिका का देह छूने की हिम्मत तुम में है, ऐसा कभी विश्वास नहीं हो रहा है । सख्त नियन्त्रण करने वाली, ललिता नाम से विख्यात यह गोपी बही सब देखने के लिये बड़ी उत्सुकता से खड़ी है । अपनी पूरी बहादुरी का विस्तार कर ले ।

process in carrying out the work of the toll station which demands quick disposal ? I shall exact simply the tax quickly from this woman

LALITĀ

(tauntingly laughing) Ah ! mild young man ! it cannot be believed that you have the boldness to touch the body of Rādhikā within the range of my eyes This strict disciplinarian cowherdess, known as Lalitā, is standing here anxious to see that Display all your valour in full

१ 'उपसादयति' — इति पाठान्तरम् ।

२ 'अग्गहाण पत्तिआएदि' — इत्यत्र 'ण पत्तिआएदि (न प्रत्येति)' — इति पाठान्तरम् ।

कृष्णः — (किञ्चिद्विहरय) नमस्तुभ्यं महाचण्डि ! चामुण्डे ! नमस्तुभ्यं, नूनं मुण्डमालाख्यमात्मनो मण्डनं विमुच्य दुर्वारमारसंहाराय गोपिकारूपेण उपस्थितासि ।

विशाखा — सहि ललिदे, विज्रयणी होहि । [सखि, ललिते ! विज्रयिनी भव ।]

ललिता — (स्मितं कृत्वा, खगतम्) किदं सुष्ठु संलावविलसिदं, ता दोणं अदिट्ठामिअपूरस्स ओगाहणे तित्थं आरंहिस्सं । (प्रकाशम्) विसाहे,

कृष्णोऽपि तथैवोपहसन् ललितां सम्बोधयति नम इति — हे महाचण्डि भतिकोपिति दुर्गाहपिणि । तुभ्यं नमः, नूनं निश्चयेन मुण्डमालाख्यं आत्मनो मण्डनमाभूषणं विहाय अपुना दुर्वारस्य अनतिक्रमणीस्य मारस्य कामदेवस्य संहाराय गोपिका भूत्वा उपस्थिता । चण्डिकायाश्चामुण्डादेव्या मुण्डमालायाः भूषणमस्तीति प्रतिदिः; सा असुरयोः सुन्दोपसुन्दयोः संहारं कृत्वा मुण्डमालां धृतवतीति पुराणवार्ता । इदानीं असुरसंहारकृत्यं विहाय सैव चण्डी त्वं प्रयत्नस्य मनोभवस्य संहाराय गोपिकारूपं धृत्वा ललिता भूत्वा अत्र उपस्थितेति सोपहासं वचः । अत्र "नमस्तुभ्यं महाचण्डि ।" इत्यस्य गद्यांशस्य दृक्पगन्धिता ।

विशाखा ललितां प्रोत्साहयति सखि । विज्रयिनी मारमर्दने उपला भवेति ।

इदानीं ललिताऽपि पक्षपरिवर्तनं कर्तुं यत्ना मनसि चिन्तयति हृतमिति — संलावविलसितं परस्परं बाकोवाक्यप्रयोगात्मकं विलसितं नमं सुष्ठु कृतम् बहु कृतम् —

कृष्ण — (गुञ्ज गुरकरा कर) भतिकोपने ! तुम्हें नमस्कार, दुर्गारूपिणि ! तुम्हें नमस्कार, निश्चित ही अपने मुण्डमाल आभूषण को छोड़, दुरतिक्रमणीय कामदेव के संहार के लिये तुम गोपी रूप में प्रकट हुई हो ।

विशाखा — सखि, ललिते ! विज्रयिनी बनो ।

ललिता — (गुरकरा कर, मन ही मन) वार्ताव्यय का आनन्द तो बहुत ले लिया, अब दोनों (राधा-माधव) के अभीष्ट रूपी अमृत सरोवर में गोता

KRṢṢṢNA : (*laughing a little*) Great fierce woman ! I bow to you terrific *Cārṇaṇṇā* (= horrific goddess Durgā), I bow to you. ; Sure enough, casting your ornament of a wreath of chopped heads, you have come here in the form of a cowherdess to kill the irresistible God of Love.

VIŚĀKHĀ : Friend Lalitā, be victorious.

LALITĀ : (*smiling, to herself*) No more of indulgence in the play of this conversation. I should now like to assume the

तस्य गदुअ निवेदेहि, भगवती अम्हाण घाढं एदं विडवणं । [कृत सुन्द
सरापविलसितम्, तद्द्वयोरभीष्टामृतपूरस्यावगाहने तीर्थंमारप्स्ये । (प्रकाशम्) विशाखे ।
तत्र गत्वा निवेदय भगवतीम् — अस्माकं घाढमिदं विडम्बनम् ।]

नान्दीमुखी — (स्वगतम्) एसा भगवती माहवीमंडबंदुरिदा
पेक्खंती सव्वं सुणादि । (प्रकाशम्) ललिते, भगवती कखु गोवलेसरीए
पासे वट्टेदि । [एषा भगवती माधवीमण्डपान्तरितप्रेक्षमाणा सर्वं शृणोति । (प्रकाशम्)
ललिते ' भगवती कखु गोकुलेश्वर्यां पाश्वर्यं वर्तते ।]

राधा — (सपरिहास विहस्य, जनान्तिकम्) हला ललिते, अप्पणो वि

अल तेन । अत एव द्वयोरभिव्यो राधाभाषवयोरभीष्टतामिविषयेऽन्तरायरूप परित्यज्य
अभीष्टमेवामृत तस्य पूरे प्रवाहेऽवगाहने तीर्थं यद्वरूपमवतरणस्थानतामारप्स्ये । इदानीमह
पठयामि कार्यमेतयो — ह्यन प्राप्स्यातां नाम कार्यावस्था म्हाप्यते ।

प्रकाश सर्वथाव्यत्वेनाह विशाखा तत्रेति — भगवत्या आवास गत्वा अस्माकं
भाढ सातिशय विडम्बन दुरवस्था निवेदय सूचय, यन सा अस्मान् सरक्षिष्यतीति ।

विदितवृत्तान्ता नान्दीमुखा स्वगतमाह एवेति — अत्रैव भगवती पौर्णमासी
माधवीकताया मण्डपे अन्तरिता प्रच्छन्ना भूत्वा सर्वं कृत प्रेक्षमाणा सलाप शृणोति ।
[प्रकाशमाह ललित इति —] भगवती गोकुलेश्वर्या राधाया पाश्वर्यं वर्तते इति ।

राधा जनान्तिक सम्बोद्धममल जन विहास तत्रोपस्थितैरन्यैरभाम्य यथा

हगाने के लिये में घाट जैसी बन जाती हूँ । (प्रकट रूप से) विशाखे ।
बड़ा जाकर भगवती पौर्णमासी से हम लोगों की दुर्दान्त दुर्दशा का
निवेदन कर दो ।

नान्दीमुखी — (यन ही यन) यही माधवी कला के कुअ में छुप कर देखती हुई भगवती
सब कुछ सुन रही हैं, (समय) ललिते ' भगवती इस समय गोकुलेश्वरी
के पास हैं ।

राधा — (विनोद के साथ ईस कर) हला, ललिते ! हम लोगों पर तुम्हारा अपने

role of a bathing place (trika) to facilitate this yearning
couple to have a dip in the stream of the nectar of
their passion (aloud) Visākha ' please go and inform
revered Paurṇamāsī about the sad mortification of
ours

NĀNDIMUKHĪ (to herself) Here revered Paurṇamāsī, seeing
from behind the bower of the Mādhavī creeper is listen-
ing to everything (aloud) Lalitā ' her holiness is by the
side of Gokuleśvarī (Rādhā)

RĀDHĀ (laughing humorously, aside) Friend Lalitā ' your friend.

भूइष्टो अम्हेसु तुम्ह सिणेहो अज्ज चेअ सुठ्ठु पच्चक्खीकिदो जं घट्टआलदो जादं अम्हाणं जादणं, तत्थ अप्पसमप्पणेण मोआविट्ठं ओवक्कमंदी तुमं इक्खिदेण^१ लक्खीअदि, ता धण्णासि । [इहललिते । आत्मनोऽपि भूयिष्ठोऽस्मासु युष्मत्स्नेहः अथैव सुष्ठु प्रत्यक्षीकृतो यद् घट्टपालतो जातामस्माकं यातनां तत्रात्मसमर्पणेन मोचयितुमुपक्रमन्ती त्वमीक्षितेन^१ लक्ष्यसे, तदन्यासि ।]

ललिता — अयि सूरव्वदे इस्सुदे^१, असमवाणीसमरंमि च्चेअ सच्चं कुसलं हि, तुमं ण असमवाणसमरंमि जं पुणो पुणो दिट्ठ-पुरिसआर-सोठ्ठव-सारासि, ता प्पसीद, कडक्खजिम्हणवाणेण णं महावीरमण्णं जिह्वाअंदी क्खणं एत्थ चिट्ठ, अहे थोअं अग्गदो गट्ठुअ पडिवालेम्ह तुमं । [अयि सूर्यव्रते कविश्रुते ! असमवाणीसमरे एव सत्यं कुशलस्मि, त्वं पुनरसमवाणसमरे, यत् पुनः पुनर्दण्ड-

स्यात्तथाऽऽह ह्येति — आत्मनस्तव स्वापेक्षया अपि अस्मासु भूयिष्ठः प्रचुरः युष्मत्स्नेहः अथैव सुष्ठु सम्यक् प्रत्यक्षीकृतः दृष्टः यत् घट्टपालतः (पञ्चम्यर्थे तसिल्) जातामस्माकं यातनां प्राप्तं तत्र आत्मसमर्पणेन मोचयितुम् उपक्रमं कुर्वती त्वम् ईक्षितेन दृष्टिमात्रेण ईक्षितेन चेष्टया वा लक्ष्यसे । धन्या साधुवादाहार्हा असि । अत्रापि विपरीतार्थे लक्षणा ।

आत्मसमर्पणचर्चा लक्ष्यीकृत्य स्वस्यानुपयुक्ततां तत्र दर्शयन्ती ललिताऽऽह अयीति — सूर्यव्रते सूर्योपासिके कविश्रुते ख्याते राधे ! असमा विपमा पदया या वाणी तस्याः समरे वाक्कलहे एव सत्यं कुशला अस्मि, त्वं पुनस्तु असमाः विपमाः पञ्च वाणाः यस्य सः कामः तस्य समरे रतिरणे । यतः पुनः पुनः भूयः दृष्टं पुरुषकारः पुरुषार्थः पुरुषप्रयोजनसाधकव्यापारे सौष्ठवं शोभनता एव सारं बलं यस्याः सा तादृशी असि, तत्

से भी अधिक स्नेह आज ही अच्छी तरह देखा गया है, जो कि चौकी के अभ्यक्ष द्वारा उत्पन्न की गई हमारी दुर्दशा में आत्मसमर्पण द्वारा हमें मुक्ति दिलाने की योजना बनाती हुई तुम प्रत्यक्ष दिखाई दे रही हो । इसलिये तुम धन्य हो ।

ललिता — अरी सूर्योपासिके, बहुत विधुते राधे ! अटपटे वाक्कलह में ही मैं सचमुच निपुण हूँ, परन्तु तुम रति युद्ध में । कारण, पौरुष के कामों में तुम्हारा

ship with me, which is in a higher degree than what it is with yourself, is very well demonstrated only to day ; for, as your gesture indicates, you are ready to release us from the torments inflicted on us by the tollgate chief by offering yourself indeed. Blessed you are !

LALITĀ : Ah renowned as the only heliolater ! I am really an expert only in a battle of odd words ; but you, in the

पुरुषकारसौष्ठवसारासि । तत् प्रसीद, कटाक्षजृम्भणशोभनेन महावीरम्मन्यं जृम्भयन्ती
क्षणमत्र तिष्ठ । वयं श्लोकममृतो गत्वा प्रतिपालयामस्तस्वाम् ।]

राधा — (सप्रणयाम्यसूयम्) अवेहि अप्पणो आआर-संगोवणैकदक्षे !
अवेहि, दाणि च्चेअ पेक्खिस्से । [अवेहि, आत्मन आकारसङ्गोपनैकदक्षे ! अवेहि,
इदानीमेव प्रेक्षित्ये ।]

कृष्णः — (खगतम्) सम्प्रति मन्यरित^१चण्डिमेव संलक्ष्यते ललिता
(प्रकाशम्) साधु साधु ललिते ! समयामिक्षासि यदद्य मुधा विवादघटं

त्वमेव प्रसीद श्रुञ्जी भव, परञ्च कटाक्षजृम्भणं अपाक्षक्षेपणम् एव बाणः तेनैव एनं
आत्मानं महावीरं मन्यमानं जृम्भयन्ती विस्कारयन्ती खणमत्रैव तिष्ठ, वयं श्लोकं
किञ्चिदमृतो गत्वा त्वां प्रतिपालयामः त्वदागमनं प्रतीक्षामहे ।

राधा सन्नेहमसूयापूर्वकञ्च ललितामाह अपेहीति — अपत्तर, आत्मनः
आकारस्य सङ्गोपने प्रच्छादने एकदक्षे नितरां चतुरे । अवेहि — त्वमेव साधयिदमौहसे
समनोरथं, हार्दं गोपायसे — इदानीमेव सपदि प्रेक्षित्ये किन्त्वहरोपीति ।

ललिताया मार्दवं वीक्ष्य कृष्णः खगतं मन्यते सप्रसूतीति — इदानीं ललिता मया
जरित^१ वमितः अथवा मन्यरितः शयः चण्डिमा कोपयता यस्यास्तादृशीव लक्ष्यते । प्रकाशमाह
ललितां प्रोत्साहयन् कृष्णः साधु इति — अत्रि ललिते । साधु साधु (वीप्ताया द्विरुक्तिः)

वरम कौशल समस्त बल कई बार देखा जा चुका है । इसलिये अनुकूल
हो जाओ । बड़े बहादुर बनने वाले हूँ कटाक्ष विस्कार रूपी बाण के
द्वारा अपनी जान को दिखाती हुई तुम क्षण भर यहाँ रुको । हम सब
छोड़ा आगे चल कर तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही हैं ।

राधा — (स्नेहिल ऐग प्रकट करती हुई) अपने रूप को छिपाने में प्रवीण ! जाओ,
दूर हटो, जभी मैं देख लेती हूँ ।

कृष्ण — (मन ही मन) इस समय ललिता का रोष हम पर क्षिणिक सा दिखाई पड़
रहा है । (स्पष्ट) बहुत बहुत अन्यायवाद, ललिते ! समयोचित व्यवहार

battle of Cupid For you have that elegance of manly
prowess so well established So please stand here for
a while, charming this self-styled great hero with the
arrows of your extended side-glances We shall go
ahead a little and await you there

RĀDHĀ : (in affectionate anger) Get away, you expert only in
hiding your mind, get away. I'll see just now.

KRŚṆA : (to himself) At present Lalitā looks as though her
wrath has been mitigated. (aloud) Lalitā ! you

१. मन्थरित (> मन्त्ररित) — इति पाठान्तरम् ।

विघटय्य घट्टमधितिष्ठसि ।

ललिता — खलकेलीछइल' एसो हठिलदालगुडीमेत्त ओठुंभणो' बल्लवाणं गणो विअ ण फल्लु सारग्गाहिणीणं बल्लवीणं गणो । [खलकेलिविदग्ध ! एष हठिलता-लगुडीमात्रावष्टम्भनो बल्लवानां गण इव न खल्लु सारग्गाहिणीनां बल्लवीनां गणः ।]

विशाखा — (सम्भ्रममभिनीय) ललिदे ! महाप्रमाओ, महाप्रमाओ ।
[ललिते ! महाप्रमादो महाप्रमादः ।]

यतस्त्वं समयामिज्ञा कालेचितव्यवहारनिपुणा (पक्षे समयः संवित् राधोपलम्भ-साहाय्यरूपस्तस्य अभिज्ञा स्मरणशीला) असि, अतः अद्य मुधा निरर्थको यो विवाद-स्तस्य घटा परम्परा तां विघटय्य मित्वा घट्टमधितिष्ठसि तत्रैव स्थातुमुपक्रमसे, शीघ्रमेव स्थास्यसीति — वर्तमानसामीप्ये भविष्यति अयं लट् ।

कृष्णस्य स्वार्थानुसन्धानपरं वचः श्रुत्वा तमधिक्षिपति ललिता खलकेलीति — खलानाम् असज्जनानां याः केलयः क्रीडाः निम्नवृत्तयस्तासु विदग्ध । एष त्वत्समर्धं वर्तमानः सारग्गाहिणीनां तुच्छेतरवस्तुग्रहणशीलानां बल्लवीनां गोपिकानां गणः (युष्मादशां) हठिलता एकत्र यद्वाग्रहः सा एव लगुडी यष्टिः तावन्मात्रमेव अवष्टम्भनं संश्रयः यस्य तादृशः बल्लवानां गणः गोपशृन्द इव नास्ति । न वयं फल्लुनि वस्तुनि यद्वादरा भवादशा इवेत्यधिकेषः । गाधारयत्तो गोपा भूतलनिखातां लगुडीमुपरि खट्वनुर्निधाय तिष्ठन्तो विधाम्यन्तीति तेषां निसर्गमुद्दिश्यात्र नमोक्तिः । छलकेलीति पाठे कपटपूर्णाः केलय इत्यर्थः ।

अत्राग्तरे विषयान्तरमुपस्थापयन्ती सम्भ्रममिव प्रदर्शयन्ती विशाखा ललिता-माबुलयति महाप्रमाद इति — विशद्वटं महद्वा स्फुरितं जातमिति ।

मैं गुन बड़ी निपुण हो, क्योंकि व्यर्थ विवाद का क्रम तोड़ कर इस समय घाट पर ही रुक रही हो ।

ललिता — कपटी विनोद में विदग्ध ! मुख्य वस्तु ग्राहिणी गोपियों का यह मण्डल हठीलेपन की छड़ी मात्र के सहारे टिकनेवाले ज्वालों की टोली जैसा नहीं है ।

विशाखा — (पकड़ावट का अभिनय करती हुई) ललिते ! महान् अनर्थ हो गया, महान् ।

understand the exigencies of time. That is why you have broken the chain of this vain controversy and decided to stay at the toll-station.

LALITĀ : Expert in cunning sports ! the community of cowherd-esses, who understand the essence of things is not like that of cowherds whose only resort is the club of force (obstinacy).

VIŚĀKHĀ : (gesticulating hurry) Lalitā ! a great inadvertence, indeed.

ललिता — कीदिसो एसो ? [कीदृश एषः ?]

विशाखा — अइ कलहलोलुहदा-विद्वारिदधम्मे विरमेहि, तेहि जणिणहिं संदिसिअ पेसिदं अम्हाणं जं हवणिज्जं हेअंगवीणं हरंतीहिं तुम्हेहिं कुलअणाणं कुलकण्णआणं वा दूसणआरीणिम्मि कामजणिम्मि दिट्ठिक्खेवो वि सव्वथा ण कादव्वो । (इति नासिकाग्रे तर्जनीमासज्य) हद्धि हद्धि, तुण्ण सण्ण सम्मद्वाये मोहेण मोहं जेव्व जपंतीए वच्छआल'वअणं वि संविस्सिदं । [अपि कलहलोलुपताविस्मारितधर्मे ! विरम, तैर्याजिकैः संदिश्य प्रेषितमस्माकं पदवनीय हैयज्ञवीनं हरन्तीभिर्युष्माभिः कुलाङ्गनानां कुलकन्यकानां वा दूषणकारिणि कामिजने दृष्टिक्षेपोऽपि सर्वथा न कर्तव्यः । (इति नासिकाग्रे तर्जनीमासज्य) हा धिक्, हा धिक्, त्वया पुनरुन्मत्तया मोहेन मोघमेव जल्पन्त्या वत्सपालवचनमपि संविस्मृतम् ।]

किमसाविति पृच्छायां ललितां विज्ञापयति विशाखा अयीति — कलहः परस्परं यो विवादस्तस्मिन् लोलुपता सविशेषामिरुचिस्तया विस्मारितः धर्मः कर्तव्यं यस्याः तादृशि अयि ललिते । विरम, अस्मान् विवादात् । तं याज्ञिकं ऋत्विग्भिः सन्दिश्य सम्यगुपदिश्य यथाऽऽचरणीयं प्रेषितमस्माकं याज्ञिकानां (कर्तारि षष्ठी) यद् हवनीयं हवने प्रयोज्यं हैयज्ञवीनं हरन्तीभिः यज्ञवाटं नयन्तीभिः युष्मामि कुलाङ्गनानां प्रौढस्त्रीणां कुलकन्यकानां बालानामभिजातानां दूषणकारिणि सदाचारभ्रंशकारिणि कामिजने लम्पटेषु दृष्टिक्षेपोऽपि दूरे तावत्स्पर्शादिकं सर्वथा मनागपि न कर्तव्यः — एवं वदन्ती नासिकाग्रे तर्जनीं संयोज्य जुगुप्सां व्यञ्जयन्ती पुनराह हा धिगिति वीप्सायां द्विवचनम् । एवं व्यवस्थायां सत्यामपि समादिष्टायां त्वया पुन. तु (तद्विरोधे) उन्मत्तया (भूत्वा) मोहेन स्मृतिभ्रंशेन मोघमेव निरर्थकमेव जल्पन्त्या विवदन्त्या वत्सपालवचनं गोपेश्वरस्यदेशः “ त्वरितं नवनीतं विनीतभावेन प्रापय यज्ञस्थलीम् ” — इत्यपि विस्मृतम् । “ बहुकालं वचनं सम्मिश्रितम् ” — इति पाठे त्वया प्रभूतं समयं यावत् संवादः कृतः — इत्यर्थः ।

ललिता — कौन सा जनये ?

विशाखा — विवाद में अमिरुचि रख कर कर्तव्य को भूल जानेवाली ! अब तो रहने दो । उन याज्ञिकों द्वारा खूब समझा बुझाकर निर्देश किया गया है कि हवन के लिये हमारा भवनीत लाते समय तुम लोग सत्कुलीन नारियों और अभिजात कन्याओं को दूषित करने वाले कामी पुरुषों पर

LALITĀ : What's it ?

VISĀKHĀ : Ah ! stop, you have forgotten the duty in your fondness for quarrelling. Directions were sent to us as a message by the sacrificing priests that such of the cowherdesses as carry fresh butter meant for the sacrifice should nowise even cast a glance on the lustful men who

1. बहुआल° — (= बहुकालं वचनम्) इति पाठान्तरम् ।

2. संमीतिद (= सम्मिश्रितम्) — इति पाठभेदः ।

ललिता — (विषादमभिनीय) विसाहे ! सुष्ठु कथं सति, सर्वं मुद्धाए मप विमुमारिदं । ता चिंतेहि एत्थ किं पि णिक्किदम् । [विशाखे ! सुष्ठु कथयसि, सर्वं मुग्धया मया विस्मृतम्, तच्चिन्तयात्र किमपि निष्कृतम् ।]

वृन्दा — (विहस्य) यत्तु^१ पुरुषस्य विष्णोरनुस्मरणमेव मुनयः सर्वाध-
विध्वंसनं व्याहरन्ति, ततः स्मर्यतामसौ ।

स्वप्रमादमनुभवन्ती विषादं प्रकटयन्ती ललिता प्राह विशाख इति — सुष्ठु तथ्यं कथयसि । याज्ञिकैः वत्सपालेन च यन्निर्दिष्टं तत्सर्वं मुग्धया मूढया मया विस्मृतम् । तत् अत्रास्मिन् प्रमादविषये किमपि निष्कृतं शमनोपायं प्रायश्चित्तं चिन्तय येनाहम् पराधान्मुक्ता स्यामिति ।

अत्रान्तरे वृन्दा सोपहासं भणति यत्तु इति — यत्तु कृतेऽपराधे मुनयः पुरुषस्य कृते सर्वाधविध्वंसनं सकलपापनाशनं विष्णोरनुस्मरणं बहुशो नामोच्चारणमेव व्याहरन्ति निर्दिशन्ति, अतः अस्मै विष्णुरेव स्मर्यताम् ।

दृष्टिसेप भी कतई न करना । (नाक के अग्र भाग पर तर्जनी अंगुली रखकर) बड़ी बुरी बात है — मोह में पड़कर, उन्मत्त हो, धर्म की ही बात में उलझी हुई गोपेश्वर की बात को तो तुम बिल्कुल भूल गई [> बातचीत में बहुत समय बिता दिया है] ।

ललिता — (खेद प्रकट करती हुई) विशाखे ! ठीक कह रही हो, मूढमति में सब कुछ भूल गई, तो अब इसका कुछ प्रायश्चित्त सोचा जाय ।

वृन्दा — (हँसकर) अपराध हो जाने पर परम पुण्य [> यश पुण्य] विष्णु का नामस्मरण ही मुनियों ने समस्त पापों का नाशक कहा है, तो विष्णु का ही स्मरण करो ।

would pollute the noble women and maidens. (with her forefinger fixed on the tip of her nose) Shame, shame ! you, on the other hand, out of silliness, prattling in vain out of infatuation forgot even the words of the king of cowherds (o.J. have long indulged in gossip).

LALITĀ : (gesticulating regret) Viśākhā ! what you say is correct. A fool that I am, I forgot everything. Now, think of some expiation for it.

VRNDĀ : (laughing) Sages declare that repeated recitation of the name of Viṣṇu, the great Puruṣa (or Yajña-puruṣa — the chief deity presiding over sacrifices) destroys all sins. So He be remembered.

(ललिता विष्णुं कीर्तयन्ती नासिकामभिसृष्ट्य कर्णं स्पृशति)

कृष्ण — (सस्मितम्) ललिते ! सत्यं विदूषितासि, तदत्र तरसा सन्निधेहि, सद्य एव दोषास्पृष्टां करवाणि भवतीम् । (इत्यनुसृत्य भुजादलेपं नाटयति)

ललिता — (ससाध्वसमपसृत्य, सनिर्वेदमिव) हन्त हन्त पर कलत्तमिला-
अण-विलाससाहसीपण कुलबालिकाहं^१ फफंसने दूसिदम्हि । [हन्त, हन्त ! पर-
कलत्रम्लापनविज्ञाससाहसिकेन कुलबालिकाह स्पशेन दूषितास्मि ।]

इत्युक्तया सत्यां ललिता विष्णुं बहुश कीर्तयन्ती नासिकां स्पृष्ट्वा कर्णं स्पृशति ।
नासिकाकर्णस्य स्पर्श अनुतापस्य गमकः इति लोकाचारः ।

इमा प्रक्रिया बौद्ध्य प्रमुदित कृष्ण स्मितपूर्वं ललिता वभाषे सत्यमिति —
सत्यमेव त्वं विदूषिता विशेषेण दूषिता पक्षे विगतदोषा विष्णो स्मरणाज्जाता ।
अतस्तरसा द्रुत सन्निधेहि मम पार्श्वे त्वमुपस्थिता भव येन सद्य एव तत्कालमेव त्वां
दोषास्पृष्टा दोषेण अस्पृष्टा विगतपापा पक्षे दोषा भुजेन स्पृष्टाम् आलङ्कितां करवाणि
कुर्याम् । अन प्रार्थनायामेव लोड् । एष मुबन् अनुसृत्य तां भुजाश्लेष नाटयति कृष्णः ।

ततो भीता ललिता अपसृत्य दूरजता निर्वेदेन समाक्रान्ता इव (न तु वस्तुतः) कृष्ण-
मुदिदयाह हन्तेति — सम्भ्रमे वीप्सायां द्विरुक्तिः । परबलस्य म्लापन धर्पणं तज्जन्य तदेव
वा यो विलास तस्मिन्साहसिकेन त्वया कुलबालिकाह स्पशेन दूषिता भ्रष्टतां नीताऽस्मि ।

(ललिता विष्णु, विष्णु कहती हुई नाक छूकर कान एकदनी है ।)

कृष्ण — (मुस्कारते हुए) ललिते ! सचमुच बहुत कलुषित हो गई हो, [> दोष
विगत हो गये हैं] इसलिये मेरे पास जल्दी आओ, तुरन्त ही तुम्हें दोष-
मुक्त कर दूँ [> भुजपाश में आबद्ध कर लूँ] ।

(पास जाकर बाहु फैलाने का अभिनय करते ॥)

ललिता — (भयभीत हो, दूर हट कर खेद प्रकट करती हुई सी) क्या हुआ है, पराई
नारियों के मर्दन द्वारा मनोविनोद करने वाले साहसी के सम्पर्क से
कुलीन बालिका में कलुषित हो गई हैं ।

(Lalitā repeatedly reciting, "Vishnu, Vishnu" touches her nose
and ears)

KRṢṢṢA : (smiling) Lalitā ! you are, indeed, defiled. So come
here at once I shall render you undefiled (= purify)
instantly. (> hold you in my arms)

(draws near and gesticulates an embrace).

LALITĀ : (horrified — withdrawing in sheer disgust) Oh ! a high-
born maiden in me has been defiled by the touch of
this desperado who makes himself merry in fouling
others' women !

१. 'कुलबालिका' - इति वचिदपराठ ।

राधा — (स्मितं कृत्वा) ललिदे, अहं संघादो तुष्णं अवेहि, जं रदहिडअ-पफंस-कलंकिदासि । [ललिते । अस्मत्सद्वाचूर्णमपेहि, यद्वतहिण्डक-स्पर्शकलङ्कितसि ।]

ललिता — अइ, विनोदं कुणंतीए अलिअं चेअ एदं भणिदं मए, कुदो मादिसीए पइव्वदासिहं डिणीए पफंसमहासाहसे एसो भुअभुअंगमो चत्थादुं^१ पपहवेदु ? [अयि ! विनोदं कुर्वन्त्यालीकमेवेदं भणितं मया, कुतो मादय्याः पतिव्रताशिखण्डिन्याः स्पर्शमहासाहसे एष भुजभुजङ्गमः स्थातुं प्रभवतु ?]

एवं जातभ्रंशो ललितां त्याज्यां घोषयन्ती राधा प्राह ललित इति — अस्मत्-सङ्घात् अस्माकं साहचर्यात् तूर्णमविलम्बमपेहि यत् रतं हिण्डते असौ तस्य रतहिण्डकस्य परनारीलम्पटस्य स्पर्शेन कलङ्कितो दूषिता त्वमसि ।

राधिकोक्तं वितथयितुमाह ललिता अयीति — राधे ! विनोदं परिहासं कुर्वन्त्या मया अलीकं मिथ्यैव एतत् भणितम् । कुतः मादय्याः पतिव्रताशिखण्डिन्याः पतिव्रतासु मूर्ध्नि स्थितायाः पक्षे शिखण्डिनी मयूरी पतिव्रतासु मयूरी इव तस्याः स्पर्शः एव महासाहसः घातकत्वात्, तस्मिन् कर्मणि एष कुण्डलस्य भुजः भुजङ्गमः विलासी इव पक्षे भुज एव भुजङ्गमः सर्पः चत्थादुं प्रवर्तितुं पक्षे फणामुल्लमयितुं प्रभवतु शक्नो भवेत् । मयूरभुजङ्गयोः निसर्गवैरम् । मयूरस्सर्पं हन्तीति कारणात् कथं नाम मयूर्याः मम सम्मुखं भुजङ्गः स्थातुं समर्थः न कदापीति भावः । पूर्वत्र पतिव्रताधर्पणे न लम्पटस्य साहसः इति भावः । अत्र रूपकमलङ्कारः ।

राधा — (मुस्करा कर) छलिते ! हमारी मण्डली से क्षीघ्र ही तुम दूर हो जाओ, क्योंकि छगपट के स्पर्श से तुम दूषित हो गई हो ।

ललिता — अयि राधे ! परिहास में मैंने झटमूठ ही यह कह दिया था । मुझ जैसी पतिव्रता शिरोमणि [> मयूरी] को छूने के महासाहस के लिए यह विलासी भुजा [> बाहुरूप सर्प] उठने का दुःसाहस कहाँ कर सकती है ।

RĀDHĀ : (*smiling*) Lalitā ! get away at once from our company ; for, you are defiled by the touch of a lewd person.

LALITĀ : Friend ! it was only indulging in humour that a lie was told by me. How can this serpentine arm (> gallant paramour) rise up for the great venture of touching a peahen (> a person like me, the crest of the chaste women — a Jīlāz7dīa) ?

राधा — अइ, असस्यभासिणि, विष्णादं विष्णादं, चिट्ठ चिट्ठ, किद-
न्मुत्याणादं तुइ तणूरुहाइं धेअ साखित्तणं^१ तण्णति । [अयि, असस्यभासिणि !
विज्ञातं विज्ञात, तिष्ठ तिष्ठ, कृताभ्युत्थानानि वव तनूरुहाण्येव साक्षित्व तन्वन्ति ।]

ललिता — रथणारिअ, सुठु वसु कहिदम्हि^२ जं तुए दूसिदं मं सहीओ ण
फंसति, अदो न दुःखं पञ्चमिः सहेत्ति भणिदी जधा प्पहट्ठिहोदि तथा करेहि ।
[रतनारीक ! सुष्ठु खलु कथितास्मि^३, यत्त्वया दूषिता मां सख्यो न
स्पृशन्ति, अतो न दुःखं पञ्चमिः सह^४ इति भणितिर्यथा प्रकटीभवति तथा कुरु ।]

ललिताया अपलापं प्रत्याख्यान्ती राधा मूले अयीति — असस्यभासिणि
मिथ्यावादिनि । विज्ञातं, तिष्ठ मिथ्यावादाद्विरम (यत्) कृताभ्युत्थानानि उद्धृष्टानि
तव तनूरुहाणि लोमानि एव साक्षित्व प्रियस्पर्शं प्रमापयितुं तन्वन्ति बहन्ति । रोमहृदस्तु
सारिबको भावः । प्रियस्पर्शं जाते पुलकिता तवेय तन् इति वरमनुभाषयति । इत्याक्षेपः ।
अथ रोमोद्गमरूपाङ्गिङ्गाङ्गिङ्गिनि प्रियसङ्गमस्य बोधादनुमानालङ्कारः ।

एवं निरुत्तरतां नीता ललिता कृष्णायैव कुप्यन्तो प्राह रतनारीकेति — सुष्ठु
खलु कथितास्मि वाच्यतां नीताऽस्मि यत्त्वया (स्पर्शेन) दूषितां मां सख्यो न
स्पृशन्ति, क्षुभितास्मीति पाठे सखीभिः परित्यज्येयेति सुष्ठु क्षोभकारणं मे इति भावः ।
अत एव मत्सहस्य एवैता अपि यथा स्युः तथा कुरु, यत् आभाणकोऽथ यत्
पञ्चमिर्जनैः सह दुःखं विभक्तं सत् न पीडयति । अत्र पञ्च एवैता सख्यस्तासु एकला
चेदहमेव एव कृता तदा तन्मां दुःखाकरोति, अत एव एता अपि तथैव त्वदनुजा-
ल्येयसम्पृक्ता कुरु येन मामेता न दूषयेयुः ।

राधा — शड़ बोहनेवाली ! मैं तुम्हें खूब समझ गई, रहने दो । तुम्हारे शरीर पर
उद्भूत रोमाञ्च ही प्रमाणित कर रहे हैं ।

ललिता — लम्पट ! सब ही तो कही जा रही हूँ, [> सचमुच मुझे बड़ा क्षोभ है]
तुम्हारे द्वारा कलुषित की जाने पर मुझे सखियों नहीं छू रही हैं, इस
लिये “पञ्च के साथ दुःख नहीं” (=पञ्च लिये किये काज, हारे जीते
नहीं लाज) यह कहावत जैसे चरितार्थ हो, वही करो ।

RĀDHĀ Ah her ! I have fully understood you Wait, your very
hair that have stood up on their ends betray you

LALITĀ Lascivious fellow ! I am rightly called names [> very
much grieved], now that my friends donot any longer
touch me who am defiled by you, therefore, so act that
the saying, “No sorrow in the company of five”
becomes true (i.e. defile the other four also).

१ ‘सकषित्तण, (सनिखवत्तण)’ — इति पाठान्तरे । २ कसुहिदम्हि (क्षुभितासि) — इति पाठभेदः ।

कृष्णः — चम्पकलते ! पयोधरोल्लेखिदीर्घशाखो' ह्ययं तमालस्तदेन-
मालम्ब्य परिफुल्ल भव ।

चम्पकलता — (सकम्पं किञ्चिदपसृत्य) छइल, पुणो वि ललिदं जेव
मिलानं करेहि जं 'न शयानः पतत्यधः' त्ति वअणं सुणीअदि । [विरग्व !
पुनरपि ललितामेव मलानां कुरु यत् 'न शयानः पतत्यधः' इति वचनं श्रूयते ।]

एवं प्रणोदितः कृष्णः प्रथमं चम्पकलतामाह्वयति पयोधरेति — पयोधरान्
मेघानुल्लिखति कपत्यसौ पयोधरोल्लेखी मेघस्पृक् गगनचुम्बी, दीर्घशाखः विस्तृताः शाखाः
विटपा यस्य तादृशो हि अयं तमालवृक्षः, अतः हे चम्पकलते । एनं तमालमालम्ब्य
परिफुल्ल भव । तता निस्सर्गतस्तत्तखिलम्बिभ्यो भवन्ति, तदाश्रयं प्राप्य ताः मूलं प्रसरन्ति
विकसन्ति च । समासोक्त्या तमालस्य नीलत्वात् तेनाध्यवसितः कृष्णो बोध्यते । दीर्घशाखः
दीर्घबाहुः, शाखा पदेऽध्यवसानाद्भुजस्पोऽर्थो गम्यते; एवमेव पयोधरौ प्रेयस्याः कुचौ
उल्लिखति उत्तिकरत्यसौ, दीर्घे शाखे यस्य तादृशोऽयं तमालवत्कृष्णस्तदेनमालम्ब्य समाश्रित्य
परिफुल्ल प्रमुदिता भवेत्यर्थः । तमालशाखेति पदयोः विषययोः कृष्णभुजयोः विषयिणि
निगारणात्साध्यवसानाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः पयोधरपदे श्लेषेण सम्भिन्नः; चम्पकलतातमालयोः
नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारश्च । एतेषां मिथः सापेक्षत्वात्सङ्गरा-
लङ्कारश्च ।

कामुकस्य कृष्णस्योपसर्पणमाशङ्क्य चम्पकलता भयात्सकम्पं किञ्चिदपसरति ।
अत्र भयावस्थस्य भावस्य कम्पः सात्त्विको भावोऽपसरणमनुभावस्तौ प्राप्तं व्यक्तः । एवं
भावित्वा सा मूत्रे विदग्धेति — [मा मां धर्षय] उपगृह्णेन्त्येव चेत् त्वां बाधते
ललितामेव पुनरपि मलानां मृदितां कुरु यत् एकदा प्रयायाः पुनर्भ्रंशस्य भीर्नास्ति ।
गच्छेत्तिष्ठन्वा जनः पतितो भवेत् किन्तु शयानस्य न कदापि पतनमयम् — पतितायाः
पुनः पतनं किम्भवेत् "न शयानः पतत्यधः" इति वचनमाभाणकं श्रूयते ।

कृष्ण — चम्पकलते ! मेघचुम्बी, बहुपल्लवशोभी यह तमाल तरु है, इसका
आश्रय लेकर प्रफुल्लित होओ, [> कुर्छों पर नखझत देने वाले दीर्घ
भुजा वाले (तमालवृक्ष) इयाम का आश्रय लेकर रिल उठो] ।

चम्पकलता — (कम्पित हो, कुछ हटकर) ए लीले ! फिर से गुम ललिता का ही मर्दन
करो, क्योंकि 'सोया हुआ नीचे नहीं गिरता' — यह कहावत प्रसिद्ध है ।

KRṢṢṢṢṢṢ : Campakalatā ! here is the *Tamāla* tree with tall branches
scraping the clouds; resort to it and be bloomed.
(> here is Kṛṣṇa with tall arms scraping the breasts,
resort to him and be happy.)

CAMPAKALATĀ : (*withdrawing in tremor*) Libertine ! defile only
Lalitā again; for it is well said, "the one who is lying
does not fall down".

1. "रुधेरोमो" - इत्यन्वय पाठः ।

ललिता — अवि नाम प्रियसखीं विसाह कठिनोरूपंचसाहोवसोहिदं
अइरादो पेक्खिस्स । [अपि नाम प्रियसखीं विसाखां कठिनोरूपञ्चशाखोपशो-
भितामचिरात् प्रेक्षिष्ये ।]

कृष्ण — विशाखिके ! तरुणालिङ्गिता सुच्छाया भव, तदितश्चम्पकलतेव
मा भद्रमुपयासीः ।

विशाखा — (तूष्णमपसर्पन्ती) कलंविणी ललिदे, कथं 'विदूषयति

समास्वादितस्यामोपगृह्णन्तरसा ललिता "स्वसखीं विशाखां कदा नु तादृक्सीभाग्य-
सम्पन्ना स्यादिति" कामयमाना तदेवाशंसति अपि नामेति — अपि वितर्के, नाम
वाक्यालङ्कारे । प्रियसखीं विशाखां कठिन उरु पञ्चशाख कर (अङ्गुलिभावेन नखा
लक्ष्यन्ते) तेनोपशोभिता मण्डितां नखयतै अचिरात् प्रेक्षिष्ये । अत्र सम्भावितेऽर्थे
भविष्यति लट् ।

ललितया एवमुद्बोधित कृष्ण विशाखां प्रोत्साहयति मा त्वं चम्पकलतेव
प्रत्यादिश्य मत्प्रस्ताव शोभया प्रमोदेन वञ्चिता भूया । परिभूय मामित्युद्दिश्य तां
सम्बोधयति विशाखिक इति — अत्र प्रणयगमक खल्पार्थे कन् । तरुणा तमालेन
आलिङ्गिता त्वं सुच्छाया शोभनछायावती भव । पक्षे तरुणेन मया आलिङ्गिता सुतरां
छाया शोभा यस्यास्तादृशी शोभातिशयशालिनी भव । तदितं चम्पकलतेव मा भद्रमुपयासी
वैमुख्य दधाना सुखविशेषेण वञ्चिता भव । अत्र श्लेषालङ्कार ।

ललितैव सर्वा सखी कृष्णम्युहपतिताश्चिक्वीर्यंतीति विशाख तस्यै कुप्यन्ती विशाखा
ललितां भर्त्सयति कलङ्किनीति — खय कलङ्क दधती अया अपि कलङ्केन

ललिता — क्या मैं, अपनी प्रिय सखी विशाखा को जल्दी ही भरपूर, लम्बी लम्बी
फंगेर पाँचों अंगुलियों से सुशोभित देख सकूंगी ?

कृष्ण — विशाखिके ! वृक्ष का सहारा लेकर सुन्दर छाया में प्रसन्न होजो,
[> तरुण के आलिङ्गन से देदीप्यमान बनो] । चम्पकलता की तरह
इससे तुम वञ्चित न होना ।

विशाखा — (हड़नवा कर हस्ती हुई) कलङ्किनी ललिते ! 'अपने तो निर्लेज और

LALITĀ Would that I soon see my dear friend, Viśākhā deco-
rated with the marks of five long, stiff fingers !

KRSNA Viśākhikā ! embrace this Tamāla tree and have plenty
of shade (> enjoy an embrace with this tamāla - like
youth and be brilliant). Do not deprive yourself of this
pleasure like Campakalatā

VIŚĀKHĀ Laṭṭhā ! what for do you intend proving the validity of

निर्लज्जः स्वयं दुष्टः परानपि' त्ति वचनं प्रमाणं काहुं पचत्तासि ? ता सुप्पअडं जेव्व वे आउदम्, अलं अलिण्ण विलखणभाएण । दिट्ठिआ चिंदारलासु अम्हेसु अतक्किदं सुल्लकस्स जोग्गा किदासि तुमं देव्वेण । [कलङ्किनि, ललिते ! कथं 'विदूषयति निर्लज्जः स्वयं दुष्टः परानपि' इति वचनं प्रमाणं कर्तुं प्रवृत्तासि ? तत् सुप्रकटमेव ते आकृतम्, अलमलीकेन विलक्षणभावेन । दिष्टया चिन्ता-कुलास्वस्मास्वतर्कितं शुल्कस्य योग्या कृतासि त्वं देवेन ।]

(ललिता किञ्चिदपघ्न्य तं प्रेक्ष्य दृग्धलं कुञ्चयति^१)

कृष्णः — (स्मित्वा राधां दिधीर्षन्) विलोलाङ्गि ! ललितालोचन^२भङ्गी-

योजयन्ती तत्सम्युद्धौ हे कलङ्किनि पापे ! “स्वयं दुष्टः दोषभाजनः निर्लज्जः स्वकृतापराधमवगणय्य वर्तमानः परानपि स्वसदृशान् कर्तुं विदूषयति तादृशि दोषे पातयति” — इति वचनं अभियुक्तोक्तिं प्रमाणं तथ्यमेवेति कर्तुं त्वं प्रवृत्ता समुद्यता अस्ति । एतादृक् ते आवृतमभिप्रायः सुप्रकटमेव । अमुना तव अलीकेन मिथ्याप्रवृत्तेन विलक्षणभावेन विचित्रामिलायेण अथवा विगतम् लक्षणं सौशील्यादिकं यत्र तादृशेन भावेन व्यवहारेण अलम् । दिष्ट्या सौभाग्यवशात् शुल्कापाकरणविषये चिन्ताकुलासु सखीषु त्वं देवेन कृष्णेन संयोगेन वा शुल्कस्य योग्या शुल्काभ्येर्षणीया कृता, अतस्त्वमेव निर्विदास्तेति भावः । इत्युत्तवा दृग्धलं कुञ्चयति कटाक्षयति नयनकोणं चालयतीत्यर्थः । कृणयति - इति पाठे सङ्कोचयत इत्यर्थः ।

सर्वा एता अपहाय राधाबदलालसः कृष्णः राधां दिधीर्षन् धर्तुमिच्छन् तां

पतित, दूसरे को भी कलङ्कित करे' इस कहावत को चरितार्थ करने के लिये क्यों उद्यत हुई हो । तुम्हारा अभिप्राय तो बड़ा साफ़ है । इस झटमूठ के विलक्षण दिखावे को रहने दो । चुंगी देने की चिन्ता में मग्न हम लोगों के भाग्य से ही अचिन्तित रूप में तुम्हें भागवान् ने चुंगी के योग्य मान लिया ।

(ललिता कुछ दूर हट कर उन्हें देख कर आँसु का कोना दबाती है)

कृष्ण —

(मुस्करा कर, राधा को धरने की इच्छा से) विलोलाङ्गि ! ललिता के

the saying that “one who is shameless and wicked spoils others as well” ? Your intention is clear enough. Enough of this false appearance. Fortunately, while we are worrying ourselves, suddenly you have been made a good substitute for toll-tax by the lord.

(Withdrawing a bit, Lalita looks at Kṛṣṇa and contracts the ends of her eyes)

KṚṢṆA : (smiling, desirous of holding Rādhā) Madam of rolling

1. “कुञ्चयति” — इति पाठान्तरम् । 2. “लोचन” — इति पाठभेदः ।

वात्यया वादमान्दोलितपाणिपद्मरोद्धमसि, तदद्य नारोपय सभ्ये^१ मयि
साभ्यसूयं चक्षुः ।

राधा — (ससाध्वस विशाखामनुसरन्ती) सहि^१ परिच्छादि अन्ताणं बंध, जं राहाए मालिण्णे विसाहा मलिणा भणीअदि । [सखि ! परित्रायस्वात्मानमेव, पदाधाय मालिन्हे विशाखा मलिना भण्यते ।]

ललिता — अइ गंधन्विए, धुत्तमचलिणा लुद्धजणेण^२ अणुहुदा तुमं

निर्दिशति विलोलाङ्घ्रि इति — भावोद्वेकादिलोलानि स्फुरन्ति अङ्गानि यस्वास्तादयि । ललितालापनस्य ललितया सार्धं सवादस्य [ललितालोचनेति पाठे ललिताया अपाङ्गवीक्षणस्य] भङ्गी चातुरी एव वारया कातध्रमिस्तया बाहं समिशेषम् आन्दोलित पाणि पद्म इव यस्य च परित्स्फुरत्परो वधोजग्रहणाय सजातोऽस्मि । अत्र औत्फण्णगतिराद्यो व्यज्यते । तदद्य अथैवेत्यर्थः । अतः सभ्ये नागरे मयि सर्वथा समालेपयोग्ये साभ्यसूयं चक्षुः प्रत्यादेशवीक्षणं न [मा] आरोपय प्रेत्य । मद्य माऽसूय, मत्प्रस्ताव मुदाऽऽनुमोदस्वेति प्रार्थनायां लोट् ।

ससाध्वस प्रसन्न धर्षणाद्वयमाविष्कुर्यती राधा विशाखामनुसरन्ती रक्षितुमभ्यर्थ-
माना विशाखा याचते सखीति — [मत्पारिजातेन] आत्मानमेव परिनायक
परिरक्ष, यत मयि धर्षिताया दूषिताया वा विशाखा एव दूषितेति मन्यते — अत आह
राधाया मालिन्हे कलहस्पृशं विशाखा मलिना भण्यते, सखिभावात्तादात्म्यसिद्धे ।

विशाखा स्वयमेव भीह वधमया परिरक्षितुं प्रमेवदित्याक्षिपती ललिता प्राह

सवाद (पाठभेदे — ललिता के कटाक्षपात) की चातुरी रूपी बवण्डर ने मेरे कर जिसलय को एकदम विचलित कर दिया है, अब तो अतिसरल मुझ पर ईर्ष्या भरे नयन न चलाओ ।

राधा — (पयस कर विशाखा के पीछे होती हुई) सखि ! अपने आप को ही (= अपनी ही समझ कर मुझे) बचाओ, क्योंकि राधा के दूषित होने पर विशाखा ही कलुषित हुई, ऐसा कहा जायगा ।

ललिता — मयि गान्धर्विके (राधे)^१ धूर्त्तों के शिरोमसि, लुटेरे से पीछा की जाती

eyes ! the sprouts of my hands are stirred by the whirlwind of Lalitā's crooked eyes So please do not fix your angry eyes upon a gentleman (sakhya) [> enjoyable person (in case of ranyā)] in me

RĀDHĀ (moving behind Viśākhā in terror) protect yourself by protecting me, for, if Rādhā is defiled, Viśākhā is said to be defiled

LALITĀ Ah Rādhā ! when pursued by this craftiest robber,

1. "रम्ये" - इति कवित्वात् । 2. "लुद्धहेण (= लुम्पकेन) - इति पाठभेदः ।

कीसणं पंचमुहूर्तिं मुक्किय एक्कां कुरंगिआं सरणं गच्छसि ? ता मह अंगं अलंकरेहि,
तुरिअं संकाळलो भविअ पलाएदु एसो । [अयि, गान्धर्विके ! धूर्तमौलिना लुब्ध-
जनेनानुद्रुता त्वं कस्मादेनां पञ्चमुखीमुत्तवैकां कुरङ्गिकां शरणं गच्छसि ? तन्ममाङ्गमलङ्कुरु ।
स्वरितं शङ्काकुलो भूत्वा पलायतामेषः ।]

राधा — (कुतुकेन भूरिणा भूमङ्गेनाधिक्षिपन्तीव सनमस्मितं संस्कृतेन)

विस्रम्भ'घातिनि चिरादुपरुद्धय शुद्धा

विस्रम्भ'तस्त्वमिह नः स्वगृहादनैपीः' ।

राधामपीति — गान्धर्विके राधे । धूर्तमौलिना शठप्रवरेण अनुद्रुता त्वं कस्मादेनां
मद्रूपां पञ्चमुखीं सिंहीं मुक्त्वा एकां निस्तहायां कुरङ्गिकां छुद्रमृगीं (अत्र कुत्सायां कन्)
शरणं गच्छसि — तत्र का ते परिरक्षा । अतः ममाङ्गमलङ्कुरु मत्पार्श्ववर्तिनी भव, येन
मद्वयाङ्गीतः शङ्काकुलः आत्मनः क्षतिं शङ्कमानः भोरः भूत्वा एष धूर्तराद् कृष्णः
पलायतु सम्भावनायां लोद् । अत्र गर्वाख्यो भावो व्यज्यते ।

कियत्तप्यमेतस्या वचः इति कुतुकेन प्रेरिता भूरिणा भूमङ्गेन तीव्रेण धुङ्कुटि-
पातेन ललितामधिक्षिपन्ती न्यक्कुर्वाणा सनमस्मितं लीलाविलासप्रयुक्तं मृदु हास्यं कृत्वा
प्राकृतां वाचमनादस्य संस्कृतेन राधा प्राह विस्रम्भेति — अयि विस्रम्भघातिनि विश्वास-
भङ्गकारिणि । त्वं शुद्धा सत्सङ्गत्वा सदाचारिणीति कृत्वा चिरात् बहुकालम् उपरुद्धय
अस्मान् प्रोत्साह्य विस्रम्भतः विश्वाययशात् स्वगृहाद् अस्मज्जिवासास्थानात् अनैपीः

हुई तुम मुझ जैसी सिंहनी को छोड़ कर इस असहाय हरिणी की शरण
ले रही हो । जानो मेरे पास; ताकि चकित होकर वह दुरन्त भाग जाय ।

राधा —

(जोर से भीड़ चढ़ा कर निन्दा करती हुई सी स्नेहिल मुत्तकान के साथ-
संस्कृत के माध्यम से) विश्वासघातिनि ! बहुत दिनों से तुम सदाचारिणी
हो — इस तरह विश्वास जमा कर उस विश्वास के बल हम लोगों को

why do you leave me, a lioness and seek shelter under
this lone doe ? Better be in my lap so that this fellow
becomes bewildered and quickly runs away.

RĀDHĀ : (As though censuring her with a frown and with an amorous
smile — In Sanskrit)

91. Treacherous woman ! taking us in your confidence, you
led us, innocent women, from our houses to this place;
and now, having detained us up for a long time, if you,
with wet eyes, break your own vow (of assurances) in

लोभाद्भ्रतं यदि निजं विधुनोस्युदश्रु

किं दूषयन्त्यपि सतीस्त्रपसे न देवि ॥९१॥

ललिता — हृदि ! हृदि ! सहि बुंदे, भणाहि, कहं सुद्धा भविस्सं ।

[हा धिक् ! हा धिक् ! सखि वृन्दे ! भण, कय शुद्धा भविष्यामि ।]

वृन्दा — ललिते ! कृतमेतया चिन्ताचर्यया, निकुञ्जमहातीर्थे रति-
चलभजागर्याव्रते प्रारब्धे का तावदवस्य सम्भावनापि !

गहिर्नातिवती । अधुना अस्मान् अस्मिन् घटीपालप्रसङ्गे निपात्य कोमात्कस्यापि स्वार्थस्य
घटनाय निज व्रत शील रक्षणरूपम् उद्धु सज्जलनयना भूत्वा विधुनोसि दूरीकरोषि तदा
एव कुर्वाणा, हे देवि ! भव्ये । सती अन्या पतिव्रता दूषयती हुष्टे पथि नयन्ती एव
कथं न व्रपसे लज्जिता भवसि ? स्वयं सत्यं विसृज्य विश्वासमुत्पाद्य अन्या सती स्त्रिय
स्वस्वगृहादानीय शम्भलीय अपन्थान कुपथ वा नयती न लज्जसे इति भाव । देवीति
सम्बोधनमत्र वक्तव्योक्तमभ्येत्यर्थगमक विपरीतलक्षणया । एव ललिता न्यग्भावयति
राधा । अत्र प्रसादो गुण , रीतिश्च वैदर्भी, वसन्ततिलका च दृष्टम् ॥९१॥

एव न्यक्कृता ललिता आरामान धिक्कुर्वती वरीयसीं सखीं दृ-दामाकार्य आराम-
शोधनप्रकारमुपदेष्टुमभ्यर्थयते ह्य धिगिति । ललिता वृन्दा सात्त्वयति कृतमिति —
कृतमलमेतया चिन्ताया चर्यया आचरणेन । चिन्ता मा कुर इत्यर्थ । कृत इत्याह —
निकुञ्जे वृष्णकेलिवने महातीर्थे परमपावने प्रदेशे रतिवल्गुभस्य कृष्णस्य जागर्या राजिजागरण
तद्रूपे व्रते प्रारब्धे सति रामौ कृष्णेन सह लीलाप्रसङ्गेन काल्यापने का तावद् अधस्य
पापस्य सम्भावना आशङ्का अपि स्यात् ?

हमारे घरो से यहाँ ले आई हो , यदि अब किसी स्वार्थवश डबडवाती
बाँखों वाली तुम अपने व्रत को छोड़ रही हो, तो पतिव्रताओं को
कलङ्कित करते हुए भी देखि ! तुम लजित नहीं हो रही हो ॥९१॥

ललिता — बड़े दुःख की बात है, सखि वृन्दे ! बताओ, अब मैं शुद्ध कैसे हो
सकूंगी ?

वृन्दा — ललिते ! यह चिन्ता की बात व्यर्थ है, केलिवन जैसे परम पुनीत स्थान
पर कामदेव की आराधना में रात्रि-जागरण वल के प्रारम्भ हो जाने पर
पाप की तो सम्भावना भी कहाँ ?

greed, oh respectable lady ! aren't you ashamed of
polluting the chaste women ?

LALITĀ Ah me, ah me ! friend Vrndā, tell me how can I be
absolved (= purify myself) ?

VRNDĀ Lalitā ! enough of worrying Where is even the possi-
bility of any sin when the vow of vigil in honour of
the Lord of Love is being observed in the highly sacred
place of this arbour ?

1 “दुविस्स” - इति पाठभेद । 2 “तावदवस्य” - इति पाठान्तरम् ।

(इति चित्राङ्गलेरावृष्य मुद्रिकां पुरस्तादुपन्यस्यति)

कृष्णः — (सव्याजामयम्) सखे ! क्षिप्रं क्षिप्यतामद्रिमूर्धनि क्षुद्रं मुद्रिका ।

(सुबल प्रक्षेपमुद्राममिनीय मुद्रिकां करे सङ्गोपयति)

ललिता — (सरोपम्) वृन्दे, दिष्टं तुष्टं जं दुल्लभा मणिमुद्रिका पक्खित्ता ।

[वृन्दे ! इष्टं त्वया यद्दुर्लभा मणिमुद्रिका प्रक्षिप्ता ।]

नान्दीमुखी — इला, जइ तस्स णअणिहीणं अहिबइणो कुरएस्स

[इति वदन्ती चित्राया सख्या अङ्गले मुद्रिकामाकृष्य निष्कास्य दानीन्द्रस्य पुरस्तात् उपन्यस्यति स्थापयति गृहाणेनामिति ।]

लघिष्ठं तद्दृश्यं वीक्ष्य सव्याज मिथ्यादर्शितम् अमर्यं क्रोधं नाटयन्नाह कृष्ण स्वस्य सखायं सुखलम्प्रति सख्य इति — अद्रिमूर्धनि पर्वतशिखरे क्षुद्रा तुच्छा इयं मुद्रिका वर्मिका क्षिप्रं स्वरितमेव क्षिप्यतामस्माकममुया किं प्रयोजनमिति । वाक्ये-ऽस्मिन् अनुप्रासालङ्कारः ।

[कृष्णस्य निर्देशं गृहीत्वा पूर्वतरं सुबल मुद्रिकाया प्रक्षेप नाटयित्वा तां स्वीये करे सङ्गोपयति निह्वयते ।]

कृष्णसुबलकृतानादराय वृष्यती ललिता उदा कथयति दृष्टमिति — शुल्क-प्रदणे प्रहिलोऽसौ दीयमानं मूल्यवन्तं शुल्कं तुच्छीकृत्य पश्य या मणिमुद्रिका तस्मै दुर्लभा दत्ता तां तिरस्कृत्यैवसौ प्रक्षिप्तवानिति कियान् खलु दुर्व्यवहार इति ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् कृष्णपक्षपातिनी नान्दीमुखी महतः शुल्कराशे कृतेऽल्पीयस्या

(ऐसा कहकर चित्रा की अंगुली से अंगूठी खींच कर कृष्ण के समक्ष रखती है)

कृष्ण — (मिथ्या रोष का अभिनय करते हुए) सखे ! इस नन्हीं सी अंगूठी को एकदम पहाड़ की चोटी पर फेंक दो ।

(फेंकने की मुद्रा का अभिनय कर सुबल अंगूठी हाथ में छिपा लेता है)

ललिता — (क्रोध करती हुई) वृन्दे ! देखा वृन्दे, दुर्लभ मणिमुद्रिका फेंक दी गई ।

नान्दीमुखी — सखि ! जैसे नवों निधियों के स्वामी कुबेर द्वारा महान् चिन्तामणि लेने

(she pulls off the ring from Citrā's finger and puts it before him)

KRṢṆA (pretending anger) Friend ! throw this worthless ring quickly on the top of the mountain

(posing as though he throws it, Subala conceals it in his hand).

LALITĀ Vṛndā ! saw you how this rare jewelled ring is thrown away !

NĀNDIMUKHĪ Friend ! your behaviour towards Kṛṣṇa is like

महाचिन्तामणि-मणीसिद्धेण साअरप्पसारिदे हत्थे फफुड-कपदिआ-णिक्खेवो
तह ज्जेव्य एसो तुम्ह वअहारो । [सखि ! यथा तस्य नवनिधीनामधिपतेः कुबेरस्य
महाचिन्तामणिमनीषितेन सादरप्रसारिते हस्ते स्फुटकपर्दिकानिक्षेपस्तथैव युष्माकं
व्यवहारः ।]

ललिता — (स्वगतम्) दोणं सुद्धु ओळ्ळंठिदाणं आसासणं भंगीए
फरिस्सं । (इति परिक्रम्य, जनान्तिकम्) हला राहि ! जधारिहं दाणं विणा दुइहं
अम्हाणं इदो पत्थाणं, ता तुह कंठठिदं हारं जेअ सुलुक्कीकरेम्ह (इति बलादिव

मुद्रिकायाः सुदृढत्वं प्रमापयितुं ललितामुद्दिश्य प्राह सखि यथेति — नवनिधीनाम्
अधिपतेः असंख्येयस्य द्रव्यस्य स्वामिनः कुबेरस्य कस्यापि महार्घस्य चिन्तामणेः
मनीषितेन अग्निप्रायेण लालसया सादरं प्रसारिते हस्ते स्फुटायाः कपर्दिकायाः काणस्य
वराटकस्य क्षेपः यथा हास्यास्पदमप्राज्ञं क्षोभकरञ्च स्यात् तथैव एष युष्माकं लक्ष्मीपतेर्विष्णोः
हृष्णस्य पुरतः स्तोकायाः मुद्रायाः प्रदानरूपो व्यवहारः सर्वथा असमीचीन एवेति । अत्र
दृष्टान्तालङ्कारः ।

ललिता नर्मोपहासं घटयितुं कामयमाना करणीयमात्मगतं चिन्तयति द्वयोरिति—
द्वयो राधामाधवयोः सुष्ठु नितरामुत्कण्ठितयोः आश्वासनं समाधानं भङ्गया युक्तिविशेषेण
करिष्यामीति । एवं सञ्चिन्त्य प्रकाशमाह जनान्तिकं परैरश्रव्यं हृत्तेति — सखि
राधे । यथार्थम् अर्थमनतिद्रव्य अर्थानुरूपमथवा तत्त्वतः दानं विना इतः अस्मात्
घटस्थानात् निर्गन्तुं नैव शक्यमिति धृत्वा तव कण्ठे धृतो हारः शुल्करूपेण दत्तः इति ।

के अग्निप्राय से पैढाये गये हाथ पर फुटी कौड़ी रखना, वैसे ही हम
लोगों का भी यह व्यवहार है ।

ललिता — (मन ही मन) अत्यन्त अधीर इन दोनों का युक्ति से समाधान
करूंगी (यूम कर पक ओर) सखि राधिके ! उचित चुंगी दिये बिना
हम लोगों का यहाँ से चलना असम्भव है इसलिये तुम्हारे गले का
हार चुंगी के डिये दे रही हूँ ।

throwing a broken cawrie into the respectfully extended
hand of Kubera, the lord of nine treasures (=nidhis)
with the desire of getting the great philosopher's stone
(=cintamani).

LALITĀ : (to herself) I shall give an indirect assurance to both of
them (=Kṛṣṇa & Rādhā) who are anxious to meet
each other, (moving about — aside) Devr Rādhā ! it is
difficult for us to get away from here without paying
the appropriate amount of tax, Let us, therefore, offer
your necklace in lieu of it.

हारमुत्तार्य, सनमंसितम्) ओकंठीदे कीस अहीरासि ? एसा गिसिद्धात्या मोत्तिआअली दूदिआ कण्हं अलंकादुं चलिदा, ता अहिसारे सज्जा होहि । [द्वयो सुपूतकण्ठितयोराश्वासनं भङ्गजं करिष्यामि (इति परिक्रम्य, जनान्तिकम्) हला, राधिके । यथार्थं दाने विना दुर्लभमस्माकमितं प्रस्थानम् । तत्तत्र कण्ठस्थितं हारं शुक्ली कुर्म (इति बलादिव हारमुत्तार्य, सनमंसितम्) उत्कण्ठिते । कस्मादधीरासि ? एषा निष्ठुष्टार्था मौक्तिकावली दूतिका कृष्णमलङ्कृतुं प्रस्थिता, तदभिसारे सज्जा भव ।]

राधा — अइ सम्भोजसरभिणि ! अल एदेण दम्हगम्हीरिमार्म्हेण, एत्थ विवादमहामहम्मि अदक्खिणा वि तुमं दक्खिणासि जिन्मीदा पणपण

(एव वृत्तान्तं बलाद् हारमुदरुह्य) राधा सम्बोधयति, अयि उत्कण्ठिते किमेवमधीरा विह्वला भवसि । इय मुक्तावली तव कार्यसाधनाय कृष्णमलङ्कृतुं निष्ठुष्टार्था दूता भूत्वा प्रस्थिता, तदधुना शत्रवे प्रियसङ्गमो भवितेति अभिसारे प्रियमुपसर्तुं निर्वेशाय च सज्जा उच्यता भव ।

निष्ठुष्टार्था दूती तावन् “उभयोर्भावमुग्रोय स्वयं वदति चोत्तरम् । युत्तयोर्भौ षट्येदेषा निष्ठुष्टार्था निगद्यते” इति । तत्राभिसारिका नाम “यामिसारयते कान्तं स्वयं यामिसरस्त्रपि । कृतावगुण्ठा जिग्मेक्सखीयुक्ता प्रियं व्रजेत्” इति लक्षणात् । सा वेयमिह ज्योत्स्नी नाम ।

ललितामुद्दिश्य राधा कथयति अयीति — सम्भोगाय सरम्म उत्कण्ठा यस्या सा तादृशि सम्भोगसरम्भिणि । अल बहुवृत्तमेनेन दम्भस्य गम्भीरिमा मिथ्याधैर्यं तस्य

(ऐसा कह कर जबदस्ती हार को उतार कर विनोद से मुस्कराती हुई) उतावली ! अधीर क्यों हो रही है । यह कार्य साधिका दूती के रूप में मौक्तिकावली कृष्ण को अलङ्कृत करने (पटने) जा रही है, अब अभिसार के लिये तू तैयार हो जा ।

राधा — अयि, सम्भोग की उतावली ! इस तरह झूठ-मूठ की गम्भीरता का दिखावा व्यर्थ है, इस विवादस्वरूप महायज्ञ में दक्षिणा न होते हुए भी

(thus Lalitā takes out the necklace as though under duress, and with sweet smile)

Anxious mistress ' why are you getting so impatient ? This pearl necklace, acting as a shrewd, diplomatic messenger is leaving as an envoy to manage Kṛṣṇa Therefore, get ready for visiting the love-tryst

RĀDHĀ Ah you ' who are extremely eager for mating ! enough of this feigned seriousness In this great sacrifice of dispute, though you have no gifts to offer to the priests (dakṣiṇā), you have been converted yourself

सहीँहि । [अयि सम्भोगसंरम्भिणि ! अलमेतेन दम्भगम्भीरमारम्भेण, अत्र विवाद-
महामखेऽदक्षिणापि त्वं दक्षिणासि निर्मिता प्रणयेन सखीभिः ।]

ललिता — (कृष्णमवलोक्य) घट्टणाह ! एसा अणग्घा मोत्तिआवली मए
ओपणिहीकिदा, अदो प्पदोसे सुवण्णोवणएण पुणो भअत्तो' मोआवइदव्वा ।
[घट्टनाथ ! एषानर्घा मौक्तिकावली मयोपनिधीकृता । अतः प्रदोपे सुवर्णोपनयेन पुनः
भवतो मोचयितव्या ।]

कृष्णः — (सहर्षं हारमादाय, स्वगतम्) सोह्ययं शङ्खचूडस्य चूडामणिरेव

भारम्भेण । अत्र अस्मिन् विवादरूपे महामखे अदक्षिणा दानद्रव्यविहीना पक्षे परच्छन्द-
विमुखी सत्यपि सखीमिः प्रणयेन दक्षिणा प्रियमनोऽनुवर्त्तिनी निर्मिता । त्वमिदानीं
सम्भोगसमुत्सुका सती सखीमिः दक्षिण्यं तदानुकूल्यं प्रापितासीति तात्पर्यम् ।

राधायाः कण्ठात् बलबहुदृष्टीतां मौक्तिकमालां कृष्णायार्पयन्ती ललिता तमाह
घट्टनाथेति — अनर्घा अमूल्या मौक्तिकावली तव हस्ते शुल्कापाकरणाय उपनिधीकृता
विश्वासार्यं द्रव्यापेक्षया न्यासीकृता, सा प्रदोपे सन्ध्योपगमे सुवर्णस्य उपनयेन प्रदानेन
पक्षे सुवर्णायाः शोभनवपुष्पो राधायाः समर्पणेन पुनः भवतः भवदीयहस्तात् निक्षेप-
रूपेण स्थापिता मोचयितव्या प्रत्यावर्त्तनीयेति ।

कृष्णः सहर्षं तं मौक्तिकहारमादाय गृहीत्वाऽऽह स्वगतम् सो ह्ययमिति —
: सो हि अयम् — इत्यत्र "एतत्तदोः सुलोपस्य हलि नियमात्" स ह्ययम् — इत्येव पाठः साधुः
भवेत् । इह प्रत्यभिज्ञा पूर्वदृष्टरयं स्मृतिरूपा । स एवाऽयं हारः यः शङ्खचूडस्य चूडामां

(> प्रिय की मनोवृत्ति के विपरीत) भी तुझे सखियों ने स्नेह वश
दक्षिणा (> प्रियतम के मन के अनुकूल) बना दिया ।

ललिता — (कृष्ण की ओर देर कर) घट्टनाथ ! इस बहुमूल्य मौक्तिकावली को
उपनिधि (= धरोहर) के रूप में भर रही हूँ; अतः शाम के समय सुवर्ण
[> सुवर्णा = सुस्पष्टी] को देकर फिर आप से छुड़ा लूँगी ।

कृष्ण — (प्रसन्नता के साथ हार लेकर मन ही मन) यह यही शङ्खचूड की चूडा में

into a gift [> though you are perverse (= *adaḥṣiṇā*) you
have been made complaisant (*daḥṣiṇā*)] out of love by
your friends.

LALITĀ : (looking at Kṛṣṇa) Toll-gate chief ! this invaluable
pearl necklace is deposited by me as a security. So
when gold (= *surarṇa*) (> fair Rājdhā = *surarṇā*) is
brought to you in the evening this shall be released
from you.

KṚṢṆA : (taking the necklace with pleasure — to himself) The crest-
gem of Śaṅkhacūḍa, which was, out of courtesy, given

॥यकीकृतोऽस्ति, यः सानुकम्पमार्येण प्रलम्बरिपुणा राधिकार्यै प्रसादीकृतः,
देनेन ममाधुना प्रत्याशावीजस्याङ्कुरावस्था विरचता ।

(इति हारेण खकण्ठ प्रसाधयति)

राधा^१ — (जनान्तिकम्) ललिते, पेक्ख भाग्येवं तवस्तिणीए
मोत्तिआवलीए । [ललिते^२ पश्य भाग्येव तपस्विन्या मौक्तिकावल्या ।]

ललिता —

तुह णिसेवि उण राहे त्यणसंयुं^३ मोत्तिआवली सुद्धा ।

हरिणो विहरइ हिअए तुह कहणिज्जो कइं महिमा ॥९२॥

प्रियमाणो मणि नायक मध्यमणिस्तद्वपता नीत अस्ति, यश्च सानुकम्प प्रश्रयवशात्
भार्येण ज्येष्ठभ्रात्रा प्रलम्बाधुरस्य रिपुणा बलरासेण राधिकार्यै प्रसादीकृतः अनुग्रहद्वयेण
प्रदातः । तत् अनेन हारेण पूर्वचिह्नेन इव सम प्रत्याशा राधावास्तित्वद्वीजस्य अङ्कुरावस्था
विस्तृता—एव ब्रुवता कृष्णेन खकण्ठ प्रसाधित अलङ्कृतः । अत्र निवृत्तातिरुपा कार्यावस्था ।

कृष्णगलावलम्बि-यै मुक्तावली अस्मन्तो राधा परैरथाव्यतया ललितामाह
पश्येति— तपस्विन्या पूर्वकृततपश्चर्याया (निर्जीवत्वाद्दराक्या) अस्या मौक्तिकावल्या
भाग्येव सौभाग्य निमात्येति ।

एवमसूयादिधाममपदग्धां राधामुद्रासमिधु विदग्धा ललिता प्राह तव
निषेव्येति — हे राधे । तव स्तनशम्भु स्तन एव शम्भु शङ्करस्य पिण्डी [तदाकारत्वात्
वादात्मन्म्] त निषेव्य तत्सयोगमनुभूय मौक्तिकावलीव तयापि शुद्धा निर्मला एव पुन हरे

रथी हुई मणि यहाँ मध्यमणि के रूप में है, जिसे स्नेहवश दादा
बलराम ने राधिका को प्रसाद रूप में दिया था । इसलिये जब राधा
की प्राप्ति की आशा रूप बीज के अङ्कुर की अवस्था बन गई है ।

(ऐसा सोचकर हार अपने गले में पहिन लेते हैं)

राधा — (एक ओर) ललिते^१ इस तपोविभव से मुक्तोन्निव (मेचारी)
मौक्तिकावली का भाग्य देखो ।

ललिता — राधे । शङ्कर की पिण्डी के समान तुम्हारे कुर्छों के सयोग का अनुभव
करके (> तुम्हारे स्तन से च्युत होने पर) फिर भी निर्मला, मुग्धारी
to Rādhā as a gift by Śrīa Balarāma, the slayer of
Pralamba demon, has been used as a central gem in this
necklace So, now the chances of the seed of my hope
putting forth sprouts have become ample

(decorates his neck with the necklace)

RĀDHĀ (and) Lalitā ! look at the fortune of this ordinary
pearl-necklace !

LALITĀ • ॐ Rādhā ! this spotless pearl necklace having served
the image of Śrīa in the form of your bosom is now

^१ एवं राधेति पाठान्तरे न इत्यनेन । ^२ “त्यणसंयुं” इति नब-विपाठः ।

[तव निषेव्य पुना राघे स्तनशम्भु^१ मौक्तिकावली शुद्धा ।

हरेर्विहरति हृदये तव कयनीयः कथं महिमा ॥९१॥]

राधा — कुडिले, अलं पलोहेण^२, पेक्खीअदु इदो वि पउरं भंगुराप

कृष्णस्य हृदये हृत्पटले विहरति विलसति इति अद्भुतमेव । तद्यथा शम्भुं सेवित्वा हरिं भजते, एकेन शम्भुना धृताऽपि शुद्धैव, यतः एकेन धृतं सन्मात्स्यादिकं निर्मात्यं भवति जनान्तरधारणायोग्यमेवेति सामान्यनियमात् । वस्तुतः इदं प्रथितमेव यत्तैकवर्षपर्यन्तं विहितायामेष शिवोपासनायां विष्णोर्भक्तिमातनोति सुकृती जनः । अत इयं माला स्तनरूपं शम्भुमुपास्य विशेषमहिम्ना शुद्धा सती पुनर्हरेर्वक्षसि राजते । यस्या मौक्तिकावल्या एवेदशः प्रभावः तदा तव महिमा कथं नु कयनीयः अनिवचनीय एव ।

अत्र एकस्य निषेवणेऽपि शुद्धात्वरूपापनात् “सति हेतौ फलाभावे” विशेषोक्तिरलङ्कारः । कयनीयतासम्बन्धेऽपि महिम्नोऽकयनीयत्वकथनात् सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । स्तन एव शम्भुरित्यत्र रूपकमलङ्कारः । शिवस्य पाषाणमयी लिङ्गाकारा मूर्तिः पिण्डीति कथ्यते, तस्यामेव शिवभावनया तस्या एव शम्भुत्वम् वर्तुलत्व-स्थूलत्व-दृढत्वस्य स्तनगतस्य प्रतिपिपादयया स्तने शम्भुत्वारोपः । पीवरयक्षोजस्य कृते उपमानत्वेन शम्भोः कल्पनं प्राक्तनकविप्रयोगेषु न दृष्टचरम्, किन्तु किस्तीये पञ्चदशे शतके समुद्रसिंहैः गौडीयैः कविभिः मैथिलकोकिलविद्यापतिप्रभृतिभिः समुद्भवितं स्त्रीयप्रतिभाभातं स्तनस्योपमानद्वयम् — एकं शम्भुमूर्तिरूपमन्यच्च न्युब्जकनकशरावरूपम् । एवञ्च षोडशशतके किस्तीये एधमानः कविवरेण्यो रूपगोष्ठामिमहाभागः तदेवोररीकृतवान् । ‘स्तनघस्ता’ इति पाठे कुचच्युताऽधुनाऽच्युतवक्षसि विहरतीत्यर्थः ।

इयं राधामुत्तासयितुं ललितायाश्चाटूक्तिः । प्रसादगुणा वैदर्भी रीतिः । प्राकृते गाथा चण्डसा निबद्धा, संस्कृतच्छायायाम् आर्या जातिः । उभयत्र “प्रथमे पादे द्वादश-मात्रास्तथा तृतीयेऽपि, अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” (आर्यैव प्राकृते गायेति कथ्यते) । इति लक्षणसत्त्वेऽपि, प्रथमे पादे ‘णिसेविअ’ इति पाठभेदे त्रयोदशमात्राः — इति सुधीमिरवधेयं हतवृत्तत्वम् ॥९२॥

छपना कृतामिमां चाटूक्तिं याथातथ्येन विभावयन्ती राधा ललिता स्निग्धं आक्रोशति

मौक्तिकावली कृष्ण के वक्षःस्थल पर सुशोभित है ; तो भला, तुम्हारी महिमा का क्या कहना ? ॥९१॥

राधा —

कुडिले ! वह प्रलोभन (पाठभेद = प्रलाप) रहने दो । क्षीघ्र ही म्रदान

sporting on the chest of Hari (v. l. stana-srastam having attached itself to you and now dropping from your breasts). Ah, how can your greatness be extolled !

RĀDHĀ : Rogue ! enough of this sycophancy. Look at this even

१. “स्तनघस्ताम्” — इति पाठभेदः ।

२. “पलोभेण” — इति शादान्तरम् ।

भमरकलंकिदाए वणमालाए सोहागगलीलाइद । [कुटिले ! बल प्रलोभेन, प्रेक्षता-
मितोऽपि प्रचुर भङ्गुरया अमरककङ्किताया वनमालाया सौभाग्यलीलायितम् ।]

(इति संस्कृतमाश्रितम्)

विशुद्धामिः साद्धं व्रजहरिणनेत्राभिरनिशं

त्वमद्वा विद्वेषं किमिति वनमाले रचयसि ।

तृणीकुर्वत्यस्मान् वपुरघरिपोराशिखमिदं

परिष्वज्यापादं महति हृदये या विहरसि ॥ ९३ ॥

कुटिल इति — अयि वने ललिते एव प्रलोभेन (प्रलापेन जल्पनेन वा — इति पाठभेदे) अहं महिमशालिनीति गौरवव्यापनरूपेणाऽलम्, यतः मदपेक्षयाऽपि बहुतरं सौभाग्यं वहन्तीमिमां वनमाला प्रेक्षस्व । इतोऽपि प्रचुरं मदपेक्षयाऽप्यधिकं भङ्गुराया लघुना समयेनैव म्लानतामुपेयुषी तस्या, परस्मै अमरैः बहुलिङ्मि कलङ्किताया फालिम्ना चयोजिताया, पीतरसाया अस्या कृष्णस्य वनमालाया कण्ठादापादलम्बिन्या मालाया सौभाग्यस्य लीलायितम् विलासं प्रेक्षतामिति ।

एव ललितामुद्बोद्धय, प्रतिनायिकाभावेन निरुपितायै वनमालायै ईर्ष्यन्ती राधा तां सम्बोधयति साक्षेपं विशुद्धामिरिति — हे वनमाले । विशुद्धामि निष्कपटामि न क्वचिदपि तवाप्रियमाचरन्तीमि व्रजहरिणनैशामि व्रजाङ्गनामि (अस्माभिः) सार्धं सह विद्वेषं किमिति केन हेतुना अनिशं रात्रिन्दिवमद्वा तत्त्वतो रचयसि करोषि । अहोरात्रस्त्वमकारणमेव गोपी प्रति तात्त्विकमवहेलनं करोषि । अनपस्ररिणीषु अपकारस्या नौचित्यात् । किम्प्रकारकोऽयं विद्वेष इति तत्स्वरूपं व्याकरोति — या त्वमस्मान् तृणीकुर्वती वृणक्तुं तुच्छा गणयित्वा अधरिपो अघासुरस्य निहन्तुं अघाना पापानाञ्च दलयितुं कृष्णचन्द्रस्य इदं रम्यं वपुः शरीरम् आशिखं शिखात् आरम्य आपादं चरणपर्यन्तं परिष्वज्य समालिङ्ग्य तस्य महति विशाले हृत्पटले विहरसि स्वच्छन्दं दन्दोक्ष्यसि । अस्माकं परिष्वङ्गयोग्ये कृष्णवक्षसि अस्माकवगणस्य स्वेरमाचरणचूडं विहरतीति विद्वेषः ।

हो जाने वाली, अमरों द्वारा जिसका रस पिना जा चुका है ऐसी इस वनमाला का हमसे भी कहीं अधिक सौभाग्य विलास देखो ।

(संसृज के माध्यम से)

वनमाले ! सरल स्वभाव वाली व्रज की शृगनयनियों के साथ रात दिन तुम सचमुच का यह विद्वेष क्यों करती रहती हो । हम लोगों को तुच्छ बना कर, छोटी से चरण तक अधरिषु (= १ अघासुर के विनाशक,

more abundant play of fortune of this frail bee-tainted Vanamālā (cap-a-pie garland) (In Sanskrit)

93. Ah Vanamālā ! why do you, indeed, always declare disdain for the innocent fawn-eyed women of Braja Treating us with contempt — as though we were mere blades of grass — and embracing head to foot the

मधुमङ्गलः — कल्याणि ललिदे, महाघट्टपालिंदो तुम्हेहि आणंदिदो, ता एसो बुभुक्षिदो एक्काए हेअंगईणगम्भाए गुरूगगीए काअत्थो वि काअत्थो किज्जए । [कल्याणि ललिते ! महाघट्टपालेन्द्रो युष्माभिरानन्दितः, तदत्र एव बुभुक्षितः एकया दैयङ्गवीनगर्भया गुरूगर्गा कायस्थोऽपि कायस्थः क्रियताम् ।]

विशाखा — हंहो लोलुव, मा क्सु एवं भणाहि, सत्ततंतुणो किर

अत्रोत्तरार्धस्य पूर्वार्धे प्रतिपादितं वस्तु प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । विशुद्धाभ्यस्तं अपकरोषीति विना हेतुं विद्वेषरूपकार्यस्य उद्भावनाद् विभावनालङ्कारश्च । तृणीकुर्वतीत्यत्र चिवप्रत्ययोऽभूततद्भावे । आह् मर्यादाभिविध्योरित्यनुशासनात् शिक्षां मर्यादीकृत्य पादौ गृहीत्वा लुप्यसीति अभिविधिः ।

अत्र निर्जीवायाः वनमालायाः ईर्ष्याऽयोग्यत्वे राधायाः तत्सत्त्वे ईर्ष्यानुप्राणितो मादनो नाम रत्नाख्यः स्थायी भावो मोहनात्परात्परोऽसिन्व्यज्यते इत्युज्ज्वलनीलमणिः । अत्र वनमालायां चेतनात्वारोपः सापत्न्यमाचारोपणारसमासोक्तिरलङ्कारश्च स्थावित्रं पुष्पाति । अत्र प्रसादमाधुर्यं गुणौ, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥९३॥

अधुना स्वार्थमनुसन्धित्तुमधुमङ्गलः ललितामाह कल्याणीति — अवि भव्ये सुभगे ललिते ! महाघट्टपालेन्द्रः कृष्णः युष्माभिः परिष्वङ्गादिनाऽऽनन्दितः । अत्र परिष्वङ्गशुष्यनादीनां व्यापाराणां नाट्येऽनमिनेयत्वात् गम्यतया बोधनाय भरतस्य अनुशासनमनुसृत्यान्तराले सम्पन्नं नर्मव्यवहारं मधुमङ्गलमुखेन बोधयति सामाजिकाभिपुणः कविरित्यवधेयम् । यरिष्ठोऽधिकारी तावत्सन्तोषितः, अधुना एव बुभुक्षितः क्षुत्क्षामः असौ मद्रूपः कायस्थः गणकः दैयङ्गवीनगर्भया नवनीतपूण्या गुदगर्गा महत्या घट्ट्या कायस्थः काये शरीरे तिष्ठन् स्वस्थः स्फूर्तकायः क्रियताम् । मह्यं नवनीतं पारितोषिकरूपेण देहीति ललिता याचते ।

मध्ये विशाखा तं निषेधति हंहो इति — अरे लोलुप गृध्र ! मा खलु एवं

१. पापनाशक) कृष्ण के इस शरीर से आलङ्कित हो, उनके विरहवृत्त यक्षज्यल पर तुम विहार करती रहती हो ॥९३॥

मधुमङ्गल — भद्रे ललिते ! घाट के बड़े अधिकारी तो आप लोगों द्वारा नृत्य कर दिये गये, अब नवनीत भरी इस बड़ी गगरी द्वारा गणित विद्या के पारंगत इस भूरे टिपिक की काया को भी चेतन करिबे ।

विशाखा — अरे लोलुप ! बौ मत करो ! यह नवनीत तो सप्ततन्तु (पञ्च) के लिये है ।

body of the slayer of demon Agha (= Kāyastha), you sport on his broad chest (and enjoy life).

MADHUMANĠALA : Blessed Lalitā ! the great toll-gate chief is propitiated by you. Now, this hungry Kāyastha (the accountant) be gratified with a heavy pot, full of fresh butter, so as to make him feel quite fit in his body (Aḡya = this).

VIŚĀKHĀ : Oh greedy fellow ! Don't say so; this fresh butter is

देअंगइणं एदं । [इहो लोलुप ! मा खलु एव मण, सप्ततन्तो किल हैयङ्गवीनमेवत् ।]

मधुमङ्गल — विसाहे, धण्णाओ खु जण्णिअबम्हणीओ जाहि अप्पघरस वि त अगिरससत्त उवेक्खिअ वस्स सुट्ठु मिट्ठणेहिं सग्गे बल्लआ भुजाविदा, तुम्हेहिं ण परघरस सत्ततुणो जोगोहिं वि णवणिदेहिं णवतंतुओ वि एकलो एसो वि ण भुजाविअदि । [विशाखे ! धन्या खलु याज्ञिक-ब्राह्मण्य याभिरात्मगृहस्थापि तवाङ्गिरससत्रमुपेक्ष्य तस्य सुष्ठु मिष्टान्नै सर्वे बल्लवा भोजिता, पुष्पाभि पुन परगृहस्य सप्ततन्तो योग्यैरपि नवनीतैर्नवतन्तुकोऽपि एकल एवोऽपि न भोज्यते ।]

मण नवनीत वाचस्य यतो नवनीतमिदं सप्ततन्तो यज्ञस्य कृतेऽस्ति, मानुषस्य कृते अनुपयोज्यमेवेति । सप्तभि भूर्भुवस्स्वरादिभि यत महाव्यादृतिभि अग्निगिह्वाभिर्वा तन्यते इति अथवा सप्त तन्तव सस्या - पाकसस्या पशुसस्या वा सप्त यस्य स सप्ततन्तु । तन्तु = तन् + तुन् ।

अन्यासामुदारमतीनां विप्रकीर्णां चरितमुदाहरति मधुमङ्गलो विशाख इति — ता याज्ञिकनाम्नानां पत्न्य धन्या साधुवादार्हा याभिरात्मगृहस्य आङ्गिरस सत्रं यज्ञमुपेक्ष्य स्वव्ययेन उपपादितै सुष्ठु सुरचितै मिष्टान्नै सर्वे बल्लवा गोपा भोजिताः । पुष्पाभिस्तु परगृहस्य परकीयद्रव्यसाधितस्य सप्ततन्तो योग्यैरपि नवनीतै नव तन्तव त्रीणि त्रीणि सूत्राणि यस्मिन् नवतन्तु यज्ञोपवीतमस्यास्तीति नवतन्तुक एकल एक एव द्विज अथ जन न भोज्यते - इत्यहो कार्पण्यम् ।

मधुमङ्गल — विशाखे ! वे याज्ञिकों की पत्नियां सराहनीय हैं, जिन्होंने अपने घर के उस आगिरस यज्ञ की भी उपेक्षा करके सुन्दर पकाव ससी ग्वालों को खिला दिये, और आप लोगों से तो पराये घर के यज्ञ के लिये भेजे गये नवनीत से बदेला यह नवतन्तुक (यज्ञोपवीतधारी द्विज) भी खिला नहीं खिलाया जा सकता है ।

meant for the sacrifice (which consists of seven parts — *saptatantu*)

MADHUMANGALA Visākha ! blessed, indeed, are the wives of the sacrificial priests who conniving even at their own household sacrifice by name, *Āgīrasa*, fed all the cowherds with dainty dishes meant for it You, on the other hand donot feed even one person vested with nine chords (*na-a lantu* of the sacred thread worn by the initiated twice born) with fresh butter meant for a sacrifice arranged at the expense of others.

कृष्णः — ललिते ! यदेव महाघटेन्द्रवरस्य महोपहाराय हारो निसृष्ट-
दतीव सम्यगनुष्ठितम् । साम्प्रतमुद्यानचक्रवर्तिनोऽप्यभीष्टशुल्केन सपर्या
पर्यालोच्यताम्^१ ।

ललिता — (सप्रणयरोषम्) तुए जाणिअ पत्तद्धि^२, ता ण क्खु अजुत्ता
एया विडम्बणकदत्थणा । [त्वया ज्ञात्वा प्राप्तास्मि^३ तस्मान्न खल्वयुक्ता एया विडम्बन-
कदर्थना ।

नान्दीमुखी — महादाणीद, अप्पणो अहिदं दाणं दिठ्ठं करिज्ज जहा

कृष्णो हारप्रदानाय ललिताममिनन्दन् तत ऊर्ध्वं दातुमुपयाचते यदेव-
इति — महाघटस्य पालकस्य अव्यस्यस्य महोपहाराय मूल्यवतः वस्तुनो दानाय
भगवतीभिः हारः निसृष्टः प्रदत्तः (वृक्षनया दौत्ये परिकल्पितः) तदतीव सम्यगु-
चिन्तितम् अनुष्ठितं कृतम् । साम्प्रतमुद्यानचक्रवर्तिनो महामन्त्रयराजस्य कृते अभीष्टस्य
वस्तुनः शुल्करूपेण दानद्वारा सपर्या सम्भावना पर्यालोच्यतां चिन्त्यताम् ।

हारप्रदानेनाप्यसन्तुष्टं कृष्णं प्रति कोपायन्ती प्रणयपूर्वकमाह त्वयेति—त्वत्स्वरूपं
ज्ञात्वाहं त्वया प्राप्ताऽस्मि, शुद्धपाऽहं तव वशंवदत्वं गताऽस्मि, अधुना तत्फलस्वरूपेण
एया विडम्बनरूपा कदर्थना दुर्गतिः अथवा क्रूरिसता अर्थना भूयोभूयोऽनुचिता
याचना न खलु अयुक्ता । स्वभावेन हठित्वस्य तव कृते सर्वमुपपन्नमेवेति आक्रोशः ।

यहुचर्चितं विषयममुं समापयितुमुद्दिश्य नान्दीमुखी कृष्णस्य हार्दमनुयुक्ते महा-

कृष्ण — ललिते ! महाघटेन्द्र की चुंगी की चनराशि के बदले में तुमने उपहार-
स्वरूप जो यह हार दिया वह तो बड़ा ही अच्छा किया । अब उद्यान-
चक्रवर्ती की मनचाही चुंगी वाली सेवा पर भी ध्यान दीजिये ।

ललिता — (स्नेहिल रोषपूर्वक) मैं तुमसे भली भाँति परिचित हूँ । इसलिये दुर्दशा
याही बात कोई अनहोमी बात नहीं है ।

नान्दीमुखी — घाट के नय्यक्ष महाशय ! आप डीक-डीक बताइये कितनी चुंगी लेंगे

KṚṢṢṆA : Lalitā ! you did very well in delivering the necklace
as a valuable present to the great chief of Tollgate.
Now, you may think of honouring the sovereign Lord
of Gardens with the much-coveted toll-tax.

LALITĀ : (in coguettish anger) I know you fully by your race,
hence such a vexatious torture is certainly not
unexpected of you.

NĀNDĪMUKHĪ : O great chief ! It may definitely be mentioned

१. यद्यपि "सपर्यान्वयताम्" - इत्येव वाटः । २. "ज्ञात्वा" प्रावेक्षि" - इति वाटभेदः ।

मद्गत्यभीविष्य मय परिच्छिज्जह । [महादानीन्द्र ! आत्मनोऽभिमतं दानं दृढं कथ्यताम्, यथा मध्यस्थीभूय मया परिच्छिज्यते ।]

कृष्णः — नान्दीमुखि ! समाकर्ण्यताम् ।

‘गदितुमधिकमार्यापारिषदास्तवाग्रे’

कथमुचितमयेष्टं केवलं मे परार्द्धम् ।

इह यदि तदभावं वक्षि^१ किं तत्र कुर्यां

भवतु मयि परार्द्धं न्यस्य शिष्टाः प्रयान्तु ॥ ९४ ॥

दानीन्द्रेति — कृष्ण । यदात्मनः भवतः अभिमतं स्वीकार्यं दानं दृढं सत्यं सत्यं कथ्यतां येन युवयो मियो मुधा विवदतो पक्षयो मध्यस्थीभूय मध्यस्थवृत्तिमालम्ब्य मया परिच्छिज्यते निश्चीयते येन विवादश्च समाप्येत ।

कृष्ण प्रस्वीति स्वाभिप्रेतं गदितुमिति — हे नान्दीमुखि ! आर्याणां पौर्णमास्यां पारिषद् इयं पारिषदो तस्यां पारिषदा मण्डलीमान्, तव अग्रे पुरतः अधिकं गदितुं वक्तुं कथमुचितं भवेन्नैवेत्यर्थः । अथ वक्षिं यन्मे केवलं परार्द्धं परार्धसङ्ख्यामितं शुल्कं इष्टमभिप्रेतम् । हार्दन्तु यद्युष्मास्तु सर्वोत्कृष्टं देयं भवेत् तस्मा एवाहं स्पृहयामि । इहाऽस्मिन् प्रसङ्गे यदि तदभावः महा प्रदानाय तस्य परार्धस्य अभावः वक्षिं कथयति चेत् तदा ॥ तत्र कुर्यां, निरुपायोऽस्मि सङ्गतः । तदानीं परार्द्धं पराध्वं यदर्थं परार्धमितस्य शुल्कस्य अर्थं मयि न्यस्य मम हस्तसात्कृत्या भवतु देयत्वं सम्पन्नमस्तु, तस्मात् परार्धात् शिष्टा अवशिष्टाश्च प्रयान्तु लुप्यन्तां नाम — तावतैव एतां मोच्यन्ते इति बहिरङ्गम् । पक्षे हार्दन्तु — भवतु अस्तु शुल्कस्याभावः, मयि शरीरस्य परम् अर्थं उत्कृष्टो भागः परार्द्धं cf better half प्रियाहं राधाहं न्यस्य निक्षिप्य प्रदाय, शिष्टास्तत्सङ्घः प्रयातु स्वैरभिमतो गच्छन्तु नाम । विध्यर्थे लोट् । अत्र “परार्धान्यस्य शिष्टा प्रयान्तु” इति प्रायश्च उपलभ्यमानं पाठस्तु असाध्यं प्रतिभाति ।

ताकि में मध्यस्थता करके आप लोगों का निपटारा कर सकूँ ।

कृष्ण — नान्दीमुखि ! ध्यान देकर सुनिवे —

मुझे केवल परार्द्ध सख्या । (सख्या का सर्वोच्च मान), [> पूर्वं = धर्म और अर्थ, पर = काम और मोक्ष उसमें पर का अर्थ = काम की प्रक्रिया]

what amount as toll tax would be acceptable to you so that I may mediate and fix the definite amount to be paid

KRṢṢNA Nāndīmakhi ! Would it be proper for me to mention more before a respectable member of the revered Paurṇamāsī : a Council like you ? Now, only an amount

१ ‘वक्षि’ — इति पाठभेदः । २ ‘०-पारिषदास्तु वाग्रे’ — इति पाठांतरम् ।

३ “तव भागं वक्षि” — इति पाठांतरम् ।

नान्दीमुखी — रंगिलपुंगव, चित्ता तुह चित्ताणुवट्टिणी, ता एसा खेअ सुलकाइदा । [रङ्गिलपुङ्गव ! चित्रा तव चित्तानुवर्तिनी, तदेषैव शुल्कायिता ।]

कृष्णः — हस्तोपकण्ठवर्तिनी चित्रा, तदसौ नातिदुर्लभा ।

पौर्णमासी — (प्रविश्य) नागर, नागरीमूर्द्धाभिषिक्त ! यत्र निबद्धमहा-

अत्र नायकस्यौदार्यं नियतासिसन्दभ स्थान एवाभिव्यक्तम् । अत्र प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । मालिनी च वृत्तम् ॥९४॥

प्रस्तावममुं सुचिन्त्य नान्दीमुखी प्राह रङ्गिलेति — हे रङ्गिलेयु विलासिषु पुङ्गवः ऋषभ इव ! चित्रा एषाऽस्मत्सखी तव चित्तमनुवर्ततेऽसौ तादृशी मनोऽनुकूलास्ति । तदत एषा चित्रा एव शुल्कायिता शुल्करूपेणाचर्यते । शुल्क इव आचरतीति शुल्कायति — आचारायै क्यच् ततो निष्ठायां कान्तेन स्त्रियां टाप् ।

राधायै स्पृहयन् कृष्ण आह हस्तेति — अस्तु चित्तानुवर्तिनी चित्रा, किन्तु सा तु हस्तस्य उपकण्ठं समीपं वर्तते असौ हस्तगता एव अतो नातिदुर्लभा सुगम्येत्यर्थः ।

अत्रान्तराले नाटकीयवस्तुनध्वनुर्यौ नियतासिरूपामवस्थां साधु उल्लास्य अधुना

ही अभीष्ट है । आप सम्य जनों के समक्ष अधिक कहना कहाँ तक उचित है, उस पर भी यदि उसका अभाव ही बताती हो, तो मैं कर ही क्या सकूँगा । खैर, मेरा पराद्धं (चुंगी की निर्णीत सर्वोच्च द्रव्य राशि < काम की रीति < पर + उत्कृष्ट, अर्ध = प्रिया) यदि मिल जाय तो (शेष) सभी जा सकती हैं ।

नान्दीमुखी — महाविलासी (विलासप्रियाग्रणी) ! चित्रा तुम्हारे मन के अनुकूल है, इसलिये यही चुंगी के रूप में प्रस्तुत की जा रही है ।

कृष्ण — चित्रा तो मेरे हाथ में ही है, इस लिये यह बहुत दुर्लभ नहीं है ।

पौर्णमासी — (प्रवेष्ट कर) विदग्ध, चतुर रमणी के सिर खदे ! जिसके विषय में तुमने

of ten thousand crores of gold coins (*parārdha*) is all that I want. If you say now that it is not there, what can I do ! All right, put forth the amount of *Parārdha*, the highest number (> the most precious one among you i. e. *Rādhā*), and the rest of the distinguished persons become free to go.

NĀNDĪMUKHĪ : You bull amongst the lustful ! Citrā suits your taste. So it is she that is offered to you in lieu of the tax.

KRṢṢṢA : Citrā is well within my reach, and therefore, not very difficult to have.

PAURNAMĀSĪ : (*Enters*) You, urbane, clever ladies' man !

स्पृहोऽसि तां किल परार्द्धेनापि दुर्लभामनर्घामेव जानीहि ।

कृष्ण. — (सापनपममिवाद्य) भगवति । केवलं शुल्कवित्तानामुपलब्धये गृहीताग्रहोऽस्मि, न तु काकिणीपादमूल्यानां भवद्रोपिकानाम् ।

राधा — भगवदि, दिट्ठिआ विडंबणंबुगसिणो पार अम्हेहिं दिट्ठं, जं

फलागमरूपो पञ्चमी कार्यावस्थामुन्मेषयितुकाम कविवर पताकानायिका भगवतीं पौर्णमासीं प्रवेशयति पटीक्षेप विनैव । अतोऽर्थप्रकृतिरूपस्य कार्यस्य अवस्थारूपस्य च फलागमस्य सहगमित्वात्तिर्वेदणसन्धि प्रवर्त्तते ।

एव प्रविश्य पौर्णमासी कृष्ण सम्बोधयति नागरेति — हे चतुर ! नागरीणां मूर्धनि अमिषिक्तं प्रतिष्ठापितं । समस्तचतुराङ्गनामि स्त्रीयमौलिमणितया स्वीकृतं । (यद्यप्येवमसि तथापि) यत्र यस्यां ललनायां नियक्षा महती स्पृहा येन तादृश अस्या व्यतिरिक्त्य यामेव हृदयया कामयसे सा किल निश्चयेन परार्द्धेनापि दुर्लभा, वस्तुतः अनर्घमेव मूल्येनादातुमयोग्यामेव जानीहि । ते स्पृहेलिमा महिला केनापि मौल्येन विनिमातुमशक्यैव । पौर्णमासी उत्तमपात्रमत सर्वदा सस्कृतेमेव वक्ति इत्यवधेयम् ।

सहस्रोपस्थिता सम्मान्या भगवतीं विलोक्य जायमाना त्रपामपास्य धीरतया ताममिवाद्य कृष्ण आह भगवतीति — वस्या अपि नास्ति मे स्पृहाऽह स्त्रियोगानुष्ठान शुल्कादाने एव गृहीताग्रह हृदयिष्य अस्मि । न तु काकण्या वरादिवाया पादस्तुरीयो भाग तावन्मात्रमेव मूल्य यासां शुक्लानां भवद्रोपिकानां भवत्या परिपालितानां गोपकन्यानामुपलब्धये इत्यन्वयः । अत्र भगवत्या पुरतोऽपि धार्ष्ट्य दधानो नायक तदुक्तं तप्यमपि निषेधितुं समर्थं शाख्यममिव्यनक्ति ।

विलोक्याभिभाविकां समाश्रस्तेव नायिका भगवतीं पौर्णमासीमाह दिष्टयेति — दिष्टया भाग्योपचयेन अस्माभि विडम्बना दुर्गति अम्बुराशि सागर एव (अपार-

बदे अभिलाष बाँध रखे है, उसे (राधा को) परार्द्ध से भी न मिलने वाली अमूल्य ही समझो ।

कृष्ण — (नि सङ्कोच भाव से अभिवादन कर) भगवति ! शुगीवाली रकम की प्राप्ति के लिये ही मेरा सदाग्रह है, न कि कौबी की चार, आप की गोपियों के लिये ।

राधा — भगवति ! बदे सौभाग्य की बात है, जो कि आप स्वतः आ गईं, और

Know for certain that she, on whom you have all your desires concentrated, is too invaluable to be had even for ten thousand crores of gold coins

KRŚṆA (bowing bashfully) Your holiness ! I am insisting only on the tax amount, certainly not for your cowherdesses worth a two pence (*Let a quarter of a cowrie*)

RĀDHĀ Your holiness ! we have luckily seen the other shore

सअं एत्थं तत्तहोदी समाअदा । [भगवति ! दिष्टया विडम्बनाम्बुराशेः पारम-
साभिदंष्टं यस्स्वयमत्रभवती^१ समागता ।]

पौर्णमासी — (जनान्तिकम्)

दानीन्द्रस्य^२ प्रसभमनुरीकृत्य मानोद्धुराणां

दानं विश्वप्रकटमटवीमण्डलाखण्डलस्य ।

संरब्धानां कलहलहरीलुब्धतादुर्मुखीनां

पातः शातोदरि न भविता किं विडम्बा^३म्बुधौ वः ॥९५॥

त्वादगाधत्वादौपम्यम्) तस्य पारमन्तं दृष्टम्, तत्र हेतुमाह यदिति — स्वयमत्र
घटनास्थले तत्रभवती पूज्या भगवती समागता — अस्मानुद्धर्तुमिति शेषः । अत्राम्बुराशि-
पदं न योगरूढं केवलं समुद्रामिधायकम् । अत्र समयो नाम निर्वहणाज्ञम् ।

एवमाश्वस्तां राधां पौर्णिमासी परैरध्याव्यतया विडम्बनायाः कारणं दूयमेष भवथ
इत्युपपादयति दानीन्द्रस्येति — अयि, शातं कृशमुदरं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे
शातोदरि कृशमध्ये । तन्वात्यर्थः । 'शो तनूकरणे' — इतिधातोः कान्तं शातमिति रूपम् ।
विश्वस्मिन् प्रकटं सर्वेषां विज्ञातं यथा भवेत्तथा अस्याः अटव्या मण्डलं परिसरस्तस्य
आखण्डलस्य इन्द्रस्य स्वामिनः दानीन्द्रस्य दानं शुल्कप्रहणमस्यास्तीति दानी चासौ इन्द्रध-
प्रभुः तस्य दानं देयं शुरकं प्रमथं हठादनुरीकृत्य अस्त्रीकृत्य मानेन स्वाभिमानेन
उद्धुराणां हस्तानाम् अत एव संरब्धानां कुपितानामत एव कलहस्य लहरीषु तरङ्गेषु
या लुब्धता लालसा तथा दुर्मुखीनां कटुवचसां कलहलोलुपतयाऽवाच्यवादिनीनां वः
युष्माकं विडम्बा^३म्बुधौ विडम्बः (अय्) एव अम्बुधिः समुद्रस्तस्मिन् पातः निमज्जनं
किं न भविता — अपि तु नूनं भवितेति काकुः । साधिकारस्य विश्वविदितस्य शुल्कप्राहिणः
यदेयं तददत्त्वा गर्वभरेण क्रुद्धाः क्रोधवशात्कलहप्रियत्वात्परस्परभाषिण्यो दूयं चेत् दुर्गतिं
प्राप्तास्तत्र किमद्भुतम् । स्त्रीयकर्मणा दुर्गतिं भजयेति तारपर्यम् ।

अत्र इन्द्राखण्डलेति पदद्वयं केवलं स्वाम्यवाचीति कृत्वा मृशमपुष्टार्थकम्

इस दुर्दशा के सागर का हम लोगों ने किनारा देख लिया ।

पौर्णमासी — (अलग से) जग विख्यात, इस वन प्रदेश के इन्द्र, चुंगी के स्वामी की चुंगी
देना हठात् अस्वीकार कर, अभिमान में घूर, रोष भरी, कलह तरंगों का

of this deep of distress, since you are personally present
here.

PAURNAMĀSĪ : 95. Slender-waisted woman ! having violently
refused to pay the tax due to the Chief, the world-
renowned overlord of the entire forest circle, how can
you, women of unrestrained pride, excited and exces-

1. "राधे तत्रभवती" — इति पाठान्तरम् । 2. "दानेन्द्रस्य" — इति वचयि ।

3. "विडम्बा^३म्बुधौ" — इति पाठभेदः ।

ललिता — भगवति, पेक्ख दुल्लहो एसो हारो अम्हेहिं दिण्णो तह वि
ण मुक्खिहा । [भगवति ' पश्य दुर्लभो हारोऽस्माभिर्देवस्यैव न मुच्यामहे ।]

पौर्णमासी — ललिते । पश्य भवतीना कलहकूट'कषायेण पाटलितचित्त-

नातिद्वयम् तत्प्रयोगवशादुपस्थित गौण्या नृत्या औपम्य तादाम्य वा सामान्याभिधेयतां
धत्ते काव्योप-कारकनाविहीनामेव । कलहलहरी — विडम्बाम्बुधिरित्यत्र परम्परित हपकम् ।
पातम्प्रति दुर्मुखत्वस्य हेतुत्वेन प्रतिपादनादन हेतुरलङ्कारः । किं न भवितेत्यत्र अर्था-
पत्तिश्च । पुनः पौर्णमास्या दर्शनमात्रेण सुखिताया राधाया सङ्घटोद्धारस्तु दूरऽस्तु प्रत्युत
ससखी सैव सङ्घटहेतुरिति आक्रोशरूपस्यानर्थस्य आपत्तिवशात् “प्रारब्धस्य
च वैकल्यमनर्थस्य च पूरणम्” - इति लक्षणयोगादन विषमालङ्कारश्च । यदानीन्नाय क्षेत्रं
तदेयमेवति, हानित्येनापाकरणीयमिति सुकर पया प्रदर्शित नायकनायिकयो
फलावातिकारकः । cf स्वापराधविषयानां विपत्तिं केन शोच्यते [आभाषक]

अन प्रसादो गुण, उपपत्तिर्नाम नाट्यालङ्कारेण, वदर्भी रीति, उन्नतगतिना वृत्ति,
रुगञ्च म'दात्मन्ता ॥९५॥

शुक्लाप्रदानदोषमात्रमनो व्यावर्तयन्ती ललिता पौर्णमासी निवेदयति भगवतीति-
दुर्लभ भयमनर्था हार मौक्तिकमाला अस्माभिः शुक्लत्वेनार्पित तथापि वयं न मुच्यामहे
(कर्मणि लट्) ।

हारेण नाय साव्योऽधुना कटुव्यवहारेण कुपित इति बोधयति भगवती
ललिता पश्येति — भवतीनां सर्वासा कलहपूर्णा व कूट छलम् तन कषायेण
रागेण पाटलितम् रञ्जितम् पाटल लोहित हप नीतम् चित्तमेव दुःखल यस्य तादृशोऽसौ
शिक्षणवृद्ध बर्हापीड कृष्ण (इदानीं) प्रतिकूल एव अननुवेय असाध्य एवास्ते । अत्र

अभिलाष लिये, कठोर-भाषिणी तुम लोग दुर्दशा के सागर में गिरोगी
नहीं तो और होगा क्या ? ॥ ९५ ॥

ललिता — भगवति । देखें हम लोगों ने एक अलग्ग हार दे दिया, तब भी हम
छुटकारा नहीं पा रही हैं ।

पौर्णमासी — ललिते । देखो, तुम लोगों के कलह भरे छल के कषाय रंग से शिक्षण
पूढ़ (अयूरपट्टपारी काकपत्र से सुशोभित) का हृदयाभर शोणित

-sively abusive under the brain wave of longing for a
quarrel, fail to have a fall in the ocean of distress ?

LALITĀ Your holiness ! see, a rare necklace has been given by
us, and yet we have not been released

PAURNAMĀSĪ Lalitā, look here. This Śikhandaśṭiḍa (= Ḥṛṣṇa
with a peacock feather over his head) is surely hostile,

1 “कटु” - ० - इति पाठमेव ।

दुकूलः प्रतिकूल एव शिखण्डचूडस्तिष्ठति, तदस्य विना प्रियोपहारमहार्य-
संरम्भं डम्बरोऽसौ मनस्वी ।

नान्दीमुखी — भगवदी, आणवेइ, एमाणं मज्झमि एदं भारं को वसु
घहिरसदि । [भगवति ! आज्ञापय, आसां मध्ये एतं भारं का खलु वक्ष्यति ?]

पौर्णमासी — या पञ्चसु सरोजाक्षि परमाराधिका भवेत् ।

धरा सैवास्य विज्ञेया धुरीणाराधने धुरि ॥९६॥

चित्ते दुकूलस्वारोपः सामिप्रायः, दुकूलस्य मार्दवमार्जवं शृङ्गणत्वं क्षिण्यत्वञ्च सहजघर्माः,
तादृक् पेशलं चेतः भूयोभूयः कलहपूर्णेन छलिना व्यवहारेण जडतां नीत इत्यर्थः ।
पाटलं कृतमिति पाटलितं शोणितरङ्गरजितम् । अत्र परम्परितं रूपकम् । अतः असौ
मनस्वी दृढमनाः (मनस् + विनिः प्राशस्त्ये) प्रियोपहारं विना प्रियस्य वस्तुनः प्रियाया
वा उपहारं समर्पणं विना अहार्यः असाध्यः अनपनेयः संरम्भस्य डम्बरः कोपावेशो यस्य
तादृश एव तिष्ठति वर्तते इति भावः अतस्तदानुकूत्येनैव वर्तितव्यमित्युपदेशादत्रोपदिष्टं
नाम नाव्यलक्षणमुक्तं भवति ।

सर्वासु तासु चरिष्ठा नान्दीमुखी भगवतीं पृच्छति का नामैतास्वेतादृशी वा
कुपितस्य सान्त्वनाय बलिभूत्वा एतं कार्यभारं बोधुमलम्भवेदिति आज्ञापयेति —
वक्ष्यतीति बहुतेर्लृटि रूपम् ।

प्रत्युत्तरति पौर्णमासी येति — या एतासु पञ्चसु (निर्धारणे सप्तमी) सरोजे
इषाक्षिणी यस्यास्तादृशी सरोजाक्षी कमलनयना परमाराधिका परम् आराधिका

हो गया है, और वे विपरीत ही दिखाई पड़ रहे हैं । इसलिये जब
इनका प्रिय उपहार दिये बिना इन महाशय का क्रोधावेश मिटाना सम्भव
नहीं ।

नान्दीमुखी — भगवति ! आप ही बता दें, इन बालाओं में कौन इतना बड़ा भार
उठा सकेगा ?

पौर्णमासी — कमलनयने ! इन पाँचों में दूसरे को (> पर ब्रह्म स्वरूप कृष्ण को)
प्रसन्न कर लेने में अत्यन्त दक्षिण (परम् + आराधिका), [परमा +

for the silk of his mind has been rendered fast red with
the decoction of your quarrel. So without an agreeable
resent, he seems determined now to maintain his
unappeasable wrath.

NĀNDIMUKHĪ : Your holiness ! please order which of these
will bear this brunt ?

PAURṆAMĀSĪ : 96. Lotus-eyed one ! only she, who is the most
competent in appeasing (paramam + arādhikā) (> most

(ललिता मनागिव स्मित्वा राधिका पश्यन्ती दृगन्त कृणयति, राधिका चिन्तामिव नाटयन्ती वृन्दाकर्णमूले लगति)

वृन्दा — भगवति ! वेदिमध्यमेयं निवेदयति — “इन्त विश्ववेदिनि !

उत्कृष्टतया परप्रसादनदक्षा, परमा उत्कृष्टा राधिका रेफेण अधिका नाम्ना एतादृशी राधिका, वस्तुतस्तु पर उत्कृष्ट समुलसित यो मार मनसिज कामोऽधिको विशेषेण प्रबलः यस्या सा परमाराऽधिका वृथस्यन्ती रमसा केलिवेगसहा भवेत् ।

[अत्र परमाराधिकेभ्यः मुद्रालङ्कारो यत्र भङ्गयन्तरेण नामोक्तेः कृत राधिकेति । सा खलु एव अस्य घट्टवर्णसित आराधने प्रसादने सन्तोषणाय धुरीणा नियुगा, अथवा धुरीणा कलाकौशलसम्पन्न पटु यदाराधन तस्मिन् साविष्टाम् । अथवा धुरीणस्य चतुरस्र आराधने धुरि अप्रे विज्ञेया, कथम् धरा इति — परस्मै देयद्रव्यस्य हृते दीयमाननकुप्य वसु धरा इत्युच्यते । अवापि दानमस्त्येव शुल्कस्येति निगूढोऽर्थः, तस्य दानस्य कृते धराहपेणानर्था धुरि विज्ञेया प्राथम्येन गणनीयेति भावः । अथवा राध गतौ इत्यतो लुङ्गन्तस्य राघनपद गमने वाक् । अतः राधने धुरीणा गमने प्रशस्ता धीरा इति धरास्थाने पाठान्तरम् ।

या खलु परमसुन्दरी परप्रसादनपटुः समुदीतस्मरस्मेरा सा एव कृष्णाय दानहपेण (धरात्वेन) देया — सा च परमा सर्वोत्कृष्टा राधिका एवेति तात्पर्यम् ।

अत्र छिष्टा कष्टा भणितिर्षदरपाक, च वस्तुमात्रमिधानोपयोगि पथ्यावक्य वृत्तम् ॥१६॥

नर्मसखी ललिता ध्रुत्वामु प्रस्ताव राधिकायायस्यन्ती सैर्लभ्यमिव पश्यन्ती दृगन्त कृणयति अपाङ्ग मीलितोन्मीलितेन नर्तयति तेन चाकृत हार्दं गमयति । मनागिव स्मित्वा = अत्यन्तमीपत् स्मेरमुखी भूत्वा इत्यर्थः ।

अत्रान्तरेऽन्त प्रमुदिताऽपि नायिका चिन्तामिव नाटयन्ती कथं प्रसङ्गोऽप्यै भवेदिति चिन्तया तदनुभाववशात् वृन्दाया कर्णमूले लगति धोत्राथविणी भूत्वा स्वीर्या चिन्तामाविष्करोति ।

राधाया एतादृशमनुभाव विलोक्य क्षण विषयमग्न्यन क्षेप्तु इन्दा यौर्णमासी निवेदयति भगवतीति — वेदिवत् विलग्न मध्य कटिप्रदेशो यस्या सा वेदिमध्या

राधिका = उत्कृष्ट राधा, पर + मार + अधिका = प्रबल कामवती]

हो, वही इस काम के लिये अप्रगण्य समझी जाय ॥ १६ ॥

(ललिता जरा सा मुस्करा कर राधिका को देखनी हुई, आँख का कोना दबाती है, राधा चिन्ता का अगिनय करती हुई वृन्दा के कान के पास लग जाती है)

वृन्दा — भगवति ! यह कृशोदरी राधा निवेदन कर रही है — “हे प्रपद्य के

gratifying, excellent Rādhā = Paramā + Radhikā) of the five, should be considered as the befitting present (a fit person to be used) for solacing him

VRNDĀ Venerable lady ! this slender-waisted Rādhā submits,

प्रपञ्चितचारुचातुरीचमत्कृतिं ललितामेवात्र महासङ्कटे निरटङ्क्यदालिमण्डलम् ; केवलमसौ प्रतीक्षयायास्तवानुज्ञां प्रतीक्षमाणा समक्षमेवावतिष्ठते ।

ललिता — (स्मितं कृत्वा) हिअअ-रअणस्स विजअम्भि संवुत्ते अलं इमाए हठरंगरक्खाए । [हृदयरत्नस्य विजये संवृत्तेऽलमनया हठरङ्गरक्षया ।]

कृशोदरी राधा निवेदयति हन्तेति — विश्वं वेत्यसौ विश्ववेदिनी तत्सम्बुद्धौ हे सर्वज्ञे भगवति । त्वदागमनात्पूर्वं आलिमण्डलं अस्माकं सखिमण्डलं अत्र महासङ्कटे ललिता, प्रपञ्चिता विस्तारं नीता चारुचातुरीजन्या चमत्कृतिः यया तामेव निरटङ्क्यत् निरणैयीत् । शुल्कनया कृष्णस्य मनस्विन आराधनाय वाक्चातुरीसम्पत्तेयं ललितबो-पयुक्ता स्यादिति पूर्वमेवास्माभिः सर्वाभिः निर्णीतमेव । इदानीं समर्पणाय तथा कर्तुमियं ललिता प्रतीक्षयायाः पूज्यायाः तव अनुज्ञां प्रतीक्षमाणा समक्षमेव अवतिष्ठते उपस्थिता अस्ति । “समवप्रविभ्यः” इत्यनुशासनादत्रावपूर्वकस्थाधातोरात्मनेपदत्वम् ।

सर्वं करणीयं निधयकोटिं गतेऽपि श्रुदाया भणितिमस्थाने मत्वा विहस्य ललिता व्रूते हृदयेति — अस्माकं हृदयरत्नस्य कृष्णचन्द्रस्य विजये स्वाभीष्टोपलब्धिहपे संवृत्ते जाते सति पौर्णमास्या च प्रतिध्रुते अलं पर्याप्तमेव भवतु अनया हठात् रङ्गस्य रक्षया राधामाधवलीलायामन्तरायरूपेण — बहु चर्चितमिदम् ।

अत्र ललिताया उक्तिर्युक्तिनाम नाट्याङ्गमुपस्थापयति । अत्र सस्मितोक्तौ वर्णघटना कामपि माधुरी भजते यया ‘अलमनया हठरङ्गरक्षया’ इति गद्यखण्डः ‘भवति नजायथ मालती (यमुना) जरी’ इति लक्षणयोगाद् मालतीचरणघटितो रम्यं वृत्तगन्धमादहतीति सचेतोमिर्विभाव्यम् ।

रहस्य को भलीभाति जानने वाली ! अपनी चार चातुरी से चमत्कार का प्रसार करने वाली ललिता को ही सहेलियों ने इस महासङ्कट से उद्धार के लिये निर्णीत किया है, और ललिता, पूजनीया भावकी सहमति की प्रतीक्षा करती हुई, सामने ही खड़ी है ।”

ललिता — (मुस्करा कर) प्राणवह्निम हृदयमणि की जीत हो जाने पर अब यों ही रंग गौटना ठीक नहीं ।

“Oh knower of the ways of the world ! The friends' circle has assigned the task of rescuing us from this great calamity only to Lalitā whose admirably charming skill is well-established. Here is she, standing before you, only waiting for the permission of your venerable holiness.

LALITĀ (smiling) when Jewel of the heart has been won over, enough of this show of forced sparing of one's own self.

पौर्णमासी — नायुक्तमुक्तं ललितया ।

राधा — (किञ्चिदुच्चैरिव) भगवदि, प्यसीद प्यसीद, एमस्सि दुरंत-
व्वसणेहिं कठोरघटीवालहत्थे मा वसु कादरो पइदिदक्खिणो एसो जणो
सुलुक्खिअदु । [भगवति ' प्रसीद, प्रसीद । अस्मिन् दुरन्तव्यसने कठोरघटपालहस्ते
मा खलु कातर प्रकृतिदक्षिण एष जन शुल्क्यताम् ।] (इति सत्कृतेन)

भ्राम्यत्येष गिरेः कुडङ्गकुहरे कृष्णो भुजङ्गाग्रणीः,

स्पृष्ट्वा येन जनः प्रयाति विषमां कामप्रसाध्यां दशाम् ।

ललितया सह मन्यमाना भगवती प्राह नायुक्तमिति — यदुक्तं ललितया तत्
अयुक्तं अनुपपन्नमसमीचीनं नास्ति ।

शुष्कायितत्वेन श्रीराधार्षणस्य निश्चप्रचत्वे स्वाकोश गमयितुमिव किञ्चिदुच्चै
सारस्थरेण वभाण राधा भगवतीति — प्रसीद प्रसीद मयि कृपा कुरु । अस्मिन् दुरन्ते
बहुकालाभ्यापि व्यसने सहृदरूपे अस्य कठोरस्य घटपालस्य हस्ते मा खलु कातर भीर
प्रकृत्या निसर्गेणैव दक्षिण सरल परच्छन्दानुवर्ती एष जन शुल्क्यताम् दानरूपेणा-
र्प्यताम् — इति स्वस्य भीरुता कृपापयन्ती आत्मनः पेलवत्, सम्प्रदानस्य च भयावहत्वं
शपयति भ्राम्यतीति — गिरेः गोवर्धनपर्वतस्य कुडङ्गस्य तरलतापृष्ठस्य कुहरे निम्ने
परिसरे एष कृष्ण काल भुजङ्गाग्रणी महासर्प भ्राम्यति इतस्तत् सञ्चरति येन स्पृष्ट्वा
यस्य सङ्गेन जनः कामम् (+ अपि) विषमां दारुणां अप्रसाध्याम् अचिकित्स्यां दशां
स्थितिं प्रयाति । यस्य स्पर्शमात्रेण दशेन तावद्दूरे आस्ताम् जन निरुपायां दुर्गतिं भजते ।
अत एतादृशि व्यतिकरे मम नियत् अभद्र भद्र वा दुःख सुख वा भवितेति आकलयितुं

पौर्णमासी — ललिता ने अनुचित नहीं कहा है ।

राधा — (कुछ ऊँचे स्वर में) भगवति ! क्षमा करें, आप प्रसन्न हों, और इस
अन्तहीन सङ्कट स्वरूप निष्ठुर घटपाल के हाथ में स्वभाव से सरल, भीर
इस राधा को शुल्क रूप में न दें । (संस्कृत के माध्यम से)
गोवर्धन पर्वत की शालियों की गुफाओं के इर्द गिर्द यह महाविषधर
काला नाग [> कामी प्रवर कृष्ण] चक्कर काटता रहता है, जिसे छूते

PAURNAMĀSĪ There is nothing wrong in what Lalitā says.

RĀDHĀ Please, please, your holiness ! in this abject calamity, do
not consign this shy person (in me) who, by nature, is
straightforward, into the hands of this harsh toll gate
chief in lieu of toll tax. (In Sanskrit)

97 This huge black serpent (> Kṛṣṇa, the foremost among
the lewd) roams about in the deep declivity of this
mountain, by whose mere touch people pass into a

नामद्रं न च भद्रं माकलयितुं शक्तास्मि दृष्टिच्छटा-

मात्रेणास्य हताहमिच्छसि कुतः प्रक्षेप्तुमत्रापि माम् ॥ ९७ ॥

(इति लीलया शुष्कं रुदती पादोपकण्ठे लुठति)

परिच्छेतुं न शक्ताऽस्मि । संशयानाऽहं कीदृशः परिणामः स्यादिति निर्णेतुमसमर्थाऽस्मि । यतः अस्य दृष्टेः अवलोकस्य या च्छटा कमः तावतैव दर्शनप्रसङ्गेनैव केवलमहं हतास्मि । अतः भगवति । अत्रापि एतस्मिन् महासङ्घटे माम् कुतः केन कारणेन मम केनापराधेन प्रक्षेप्तुं निर्ममतया पातयितुम् इच्छसि — सर्वधानर्थ एव इति ।

अत्र श्लेषमर्यादया पुनः अस्य गिरेः निकुञ्जेषु एष पुरोवर्त्ती कृष्णः भुजङ्गाप्रणीः विलासिषु प्रमुखः सञ्चरन्नास्ते, यस्य स्पर्शेन जनः कामप्रसाद्यां केवलं कामोपभोगेनैव प्रशमनीयां दशां अष्टमीं स्मरावस्थामवाप्नोति — यस्य दर्शनमात्रेणैवाहं कामोपहृता भवाम्यतो नाहं जाने तस्य संयोगमुपेत्य मे कल्याणं भविताऽथवा अशुभं स्यादिति । अत्र हे भगवति ! साङ्गाकुले प्रसङ्गे किमिति मां त्यजसीति सानुनयं पृच्छति वाञ्छन्त्यपि अनिच्छन्तीव तिष्ठति राधा । अत्र संशयो नाम नात्यभूषणम् । पूर्वार्धे सभङ्गश्लेषः, परार्धे काव्यलिङ्ग-मलङ्कारश्च । वैदर्भीरीतिरुपनागरिकावृत्तिः, प्रसादगुणः, शार्दूलविकीर्णितश्च वृत्तम् ॥ ९७ ॥

इति एवं ब्रुवाणा शुष्कमनसं वाष्पप्रपातं विना रुदती भगवत्याः पादयोः उपकण्ठे समीपं लुठति देहमितस्ततः पार्श्वयोः चालयन्ती पतति — भवस्यानुभावोऽयम् । शुष्कमिति क्रियाविशेषणं साभिप्रायं सत् दम्भं प्रदर्शयति । उपकण्ठे — इति अव्ययीभावः 'तृतीया सप्तम्बोर्बहुलम्' इत्यनेन साधुः ।

ही प्राणी किसी दारुण, असाध्य [> काम + प्रसाध्याम् = मनोजलीला से ही दुरस्त होने वाली] दशा तक पहुँच जाता है । ऐसी अवस्था में मैं भला-बुरा समझने में असमर्थ हूँ । इसकी घितवन मात्र की जवा से ही मैं भायल हो चुकी हूँ, जब भी आप इस सङ्घट में मुझे क्यों चक्रेरुना चाह रही हो ॥ ९७ ॥

(नगरे से बिना रस्ते की रोटी दुई, पैरो पर छटक जाती है)

painful, incurable state (> a distressful condition capable of being cured only through Cupid). As such, I am not competent to decide what is wholesome and what is otherwise. (As far as I am concerned) I feel undone by the mere flash of his eyes. Even in such a plight why you want to throw me ?

(she pretends to weep with dry eyes & rolls at her feet)

पौर्णमासी — (भुजाभ्यामाश्लिष्य) वत्से ! मा रोदन कृथाः, सर्वमिदं ते शुभोदकं भविष्यति ।

कृष्ण — भगवति ! सत्य भागधेयभागस्मि, यदत्र साधीयसि समये तवोपस्थितिर्नभूव, तत स्वीकृतशुल्कमेवात्मानमवधारयामि ।

एव विह्वलामिव राधाम् उत्थाप्य भुजाभ्याम् आश्लिष्य सान्त्वयन्ती पौर्णमासी प्राह यत्स इति — अयि वत्से कामलहृदय ! मा रोदन कृथा । कृथा इति कृधातो माश्चि लुङ्, माङ्योगे अडाटो नस्त इत्यनन अकृथा इत्यस्य स्थाने कृथा इति प्रयोग । सर्वमिदं यदुपकल्प्यमानं तत् तव कृतं शुभं उदकं आस्यति परिणामो वा यस्मिन् तादाश भविष्यति । तव हितायैव कल्पिष्यत इत्यर्थः ।

स्वानुकूलमेवेदं मनोरथपूरकमिति कृत्वा भगवतीमभिनन्दति कृष्ण सत्यमिति — भागधेय सौभाग्य भगवत्यसौ भागधेयभाक् नूनमहमस्मि, यत साधीयसि प्रशस्ततरे समये प्रसङ्गे त्वादृश्या उपस्थितिर्यदा परमपेक्षिताऽऽसीत्तदानीमेव तवानुपस्थितिर्नभूव । ततो मया प्राह्यमासीद्यच्छुल्कं तन्मया सर्वमधिगतमेवेति आत्मानमवधारयामि निश्चिनोमि । स्वीकृतशुल्कं प्राप्तशुल्कमित्यर्थः । पुर एव विद्यमानाया पौर्णमास्या उपस्थितिं सज्जातेत्यत्र अभूदिति वक्तव्ये अभूवेति अनद्यतनपरोक्षाय विहितस्य लिट् प्रयोग इर्पातिरेकं गमयति यद्वशादपरोक्षमपि परोक्षमिव जातम्, वस्तुतोऽपि नायिका प्रति निबद्धदृशस्तस्य (कृष्णस्य) पुरतः कदा नु पौर्णमासी उपयातेति नाबुध्यतैव नायकः । अत एव पौर्णमास्या असूचितप्रवेश एवाकारि कविना यद्यपि भरतोक्तदिशा ॥ “ततः प्रविशति पौर्णमासीति” नासूचितं पानप्रवेशं कार्यं इति विधानस्यापि नानुसृतत्वमेव । अतो लकारव्यत्यासोऽत्र साभिप्राय इत्यवगन्तव्यम् । अन भाषणं नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गमुक्तमस्ति ।

पौर्णमासी — (बाहुओं में लेकर) प्यारी बेटी ! रोओ मत । तुम्हारे लिए इस सबका परिणाम भला ही होगा ।

कृष्ण — भगवति ! सचमुच मैं भाग्यशाली हूँ जो कि यहाँ बड़े मौके के समय आपकी उपस्थिति हुई, इसी से मैं अपनी सारी मर पाया, ऐसा समझ रहा हूँ ।

PAURNAMĀSĪ (Encircling Rādhā in her arms) Dear child I donot weep All this will end well with you

KRṢṆA Venerable lady ! I am really fortunate in that your presence occurred here at an excellent moment I, therefore, consider that I have been paid all my dues of tax.

पौर्णमासी — (जनान्तिकम्) रामणीयकनिधे^१ ! रमणीमणिरिव तवोप-
कण्ठस्थलशोभनी बभूव, किमन्येन फल्गुना शुल्केन ।

कृष्णः — (सानन्दमात्मगतम्) दिष्ट्या यदभीष्टां शुल्कीकृता भगवत्या
राधिका । (प्रकाशम्) भगवति ! सत्यमस्य मेदुरमहारागकौमुदीडम्बरकरम्बितस्य
रमणीरत्नस्य लब्धये भगवत्याः प्रसादवीथिमन्तरेण नान्या युक्तिरभिवर्तते ।

जनान्तिकं पराश्राव्यं कृष्णं सम्बोधयति पौर्णमासी रामणीयकंति - रामणीय-
कस्य सकलसौन्दर्यसञ्चयस्य (अत्र समूहार्थे कप्रत्ययः) निधे । रमणीषु मणिः रत्नमेव - “जातौ
जातौ यदुरकृष्टं तद्रत्नमभिधीयते” तथा सर्वोत्कृष्टां ललनां त्वमवाप्सीः । तव कण्ठे इति
उपकण्ठम् एव स्थलं तस्य शोभनीबभूव । अत्र शोभनोपपदात् “कुंभ्वस्तिभ्यश्चे” त्यनेन
कालसामीप्यद्योतनाय भविष्यत्यर्थेऽपि लिट् । जात एव राधा लाभ इत्यवेहीति तात्पर्यम् । अत्र
सर्वत्र प्रत्ययगतवकता बोध्या । अन्येन रमणीरत्नादतिफलुना शुल्केन निष्कादिरूपेण
किम् प्रयोजनमधुनेत्याकृतम् ।

मनसि समाश्रितो नायकः प्राह स्वगतम् दिष्ट्येति - सौभाग्यवशात् यदभीष्टा या
अभिप्रेता सा राधिका भगवत्या शुल्कीकृता शुल्कार्थे दातुं सङ्कल्पिता इति चिन्तयन् प्रकाशं
सर्वश्राव्यं प्राह भगवतीति — मेदुरः कर्षुरितो यो - महारागः पाटलरत्नस्तरसम्भिन्ना
कौमुदी चन्द्रिका तस्या डम्बरेण अतिशयेन करम्बितस्य सम्पृक्तस्य सुशोभितस्य रमणीषु
रत्नस्य लब्धये भगवत्याः प्रसादः अनुग्रहः एव वीथिं प्रतोलीं तदुपसर्पिणीं पथ्यां अन्तरेण
विना (अन्तराऽन्तरेण युकेति द्वितीया) अन्या युक्तिरुपायः न अभिवर्तते अभि रमणीये
वर्तते मुलभा नास्त्यर्थः । कौमुदीस्थानीया राधायाः सुपमा, तत्र मेदुरो महारागः इति
माजिष्ठं रागं सूचयति । अत्र उक्ततिर्नाम नाट्यात्मम् ।

पौर्णमासी — (एकान्त मे) सकल सौन्दर्य रक्षाकर ! छलनारत्न ही तुम्हारे गले की
शोभा बन गई, दूसरे तुच्छे शुल्क से क्या प्रयोजन ? ।

कृष्ण — (आनन्द विभोर हो, मन ही मन) सौभाग्य से मनचाही राधिका को ही
भगवती ने शुल्क के लिए निश्चित कर लिया । (समश्) भगवति !
सचमुच दिग्घ माजिष्ठ राग की छटायनी [पद्मराग सी लाडिमा लिये]

PAURNAMĀSĪ : (aside) Treasure of loveliness ! the very
gem of a beautiful woman is well at your disposal
(lit. adorns your neck). What boots it to you then
to think of having the trivial tax amount !

KRṢṢṢṢA : (gladly, to himself) Thank God. Beloved Rādhā has
been equated with tax by her holiness. (aloud) There
was no other way than your grace to acquire this gem

१. “रामानादकनिधेः” — इति पाठभेदः ।

पौर्णमासी — (सनमस्मितम्) नागरेन्द्र ' मया चिन्तामणिरियं प्रस्तुता, भवता तु कान्तामणिरवधारिता ।

कृष्ण — (सलज्जस्मितम्) मद्गिरामप्यत्रैव विश्रान्तिः, यदेतस्य लज्जना-
लज्जामस्य सङ्गमे भगवत्पारिषदाः साचिन्त्यविद्यासम्पदेव हेतुरासीत् ।

पौर्णमासी उपहास कुर्वतीव कृष्णमाह नागरेन्द्रेति — चतुरेषु रसिकेषु भ्रमणम् । इयं प्रस्तूयमाना वस्तुतः चिन्तामणि सर्वायसिद्धि मया तुभ्यमर्प्यते, भवता तु सा केवल कान्तासु मणिरिषोक्तुधेति अवधारितम् । त्वं तावद्वस्तुनोऽनर्घतां परिच्छेत्तुं नालमभूरेति विनोदः ।

कृष्ण पौर्णमास्या सह मन्वान खस्य सूक्ष्माब्जेचनेऽपटीयत्वं स्त्रीकुर्वन्निव सलज्ज स्मिता प्राह भगवतीं मदिति — मद्गिरा मम वाचामपि अत्रैव एतस्मिन्निवसे इमां लज्जनामधिकृत्य विश्रान्ति, कीदृशी सेति मद्वाचामग्रेचरैवेति तात्पर्यम् । अनासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । यदेतस्येति — अस्या लज्जनालज्जामस्य रमणीरसस्य सङ्गमे भवत्पारिषदा इत्यादयः तासां साचिन्त्य साहाय्यं तस्य विद्या बलं तस्या सम्पत् विशेषोत्कर्ष एव हेतुः कारणमासीत् । यदि अत्रभवत्य एता पारिषदा मण्डलानुगा सख्य साहाय्य नैवाकरिष्यन् नामविष्यदेव तस्या लज्जितिरिति पौर्णमास्या सखीनां साहाय्य प्रतापेरेवेत्यङ्गीकृत्यात्मन औदार्यं व्यनक्ति नायकः — इति पारिषदासाचिन्त्येति समस्त पाठे । भगवत्पारिषदा इत्यत्र स्त्रीकृते भिन्नपदे पाठे भगवत् परमेश्वरस्य पारिषदी या भगवती त्वं तस्या साचिन्त्यमतराऽशक्यैवासात्कार्यतिदिरिति तात्पर्यम् । एव कृते पौर्णमास्या भगवत् साहचर्यात् विशिष्टशक्तिमता ख्याप्यते । अन्यदुभयपाठे सममेव ।

चाँदनी की अपार सुंदरा से सन्तुष्ट, इस रमणीमणि की प्राप्ति के लिये आपके अनुग्रह की पगहरी के सिवा दूसरी कोई युक्ति नहीं है ।

पौर्णमासी — (विनोदी मुस्कान के साथ) चतुरशिरामणि ! मैंने यह चिन्तामणि प्रस्तुत की है, और आप ने तो इसे कान्तामणि मान लिया ।

कृष्ण — (लाज भरी मुस्कान के साथ) अब मेरे पास कहने को कुछ दोष नहीं रहा । इस रमणीमणि के मिलन में भगवती (के समासद) का सम्प्रणा-
पूर्ण विद्या विभव ही कारण है ।

of a beautiful belle — this gem, a variegated mass of moonshine of rubicund abundant love

PAURNAMĀSĪ (affectionately smiling) Most elegant fellow ! by me she was presented to you as a Wish-gem (= Cintāmaṇi, the gem longed for by you), but by you she is taken as a gem of a woman

KRṢṆA (smiling bashfully) It is here only that my words rest. For, the acquisition of such a top beauty owes its source to the very excellent tactful help of the divinity like you. (> of members of your corps.)

पौर्णमासी — (सनर्मस्मितम्) चातुरीविद्यामहोपाध्याय ! कृतं वैलक्ष्य-
वैभवेन, चिन्तामणिलाभ एवावश्यं कान्तामणिलाभाय कल्पते, न हि प्रत्यूप-
शोभायामुपस्थितायां भानुजायाः श्रियो विष्णुपदसेवायां व्यभिचरिष्णुता घटते ।
ततस्त्वमद्य पूर्णोऽसि ।

वृन्दा — पूर्णिमायामुपस्थितायां को नाम कलानिधेरपूर्णतावकाशः ?

कृष्णं प्रोत्साहयन्ती पौर्णमासी प्राह चातुरीति — हे । चातुरी सम्बन्धिनी या
विद्या तस्या महोपाध्याय देखिक । वैलक्ष्यवैभवेन त्रपाया अनुभवेन प्रकटनेन चालम् ।
मा वृथा औपचारिकी त्रपामाविष्कुरु । यतः चिन्तामणेः लाभे जाते सति स लाभः
कान्तामणेरलाभाय कल्पते एव । सर्वार्थप्रदस्य चिन्तामणेरुपलब्धौ सर्वान्तःपाति कान्तारुपद्रव्य-
मपि लब्धमेव, महर्घं यस्तुनि स्तोकस्य, व्यापके व्याप्यस्य वान्तर्भावात् ॥ ततः तस्मादेत-
न्नाभास्त्वमद्य पूर्णः सर्वाभीष्टमम्पन्नः असि । एवमपि सिद्धान्ते राधामाधवयोरैकमूर्तित्वापादने
पूर्णस्यापि माधवस्य राधां विनाऽपूर्णत्वकल्पनायोगात् । अत्रानन्दो नाम सन्ध्यङ्गम् ।

एवं ब्रुवतोः परस्परं प्रशंसतोः वृन्दाऽपि उभयोर्धादुमातनोति पूर्णिमायामिति—
कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति वैष्णवानां प्रतीतेः भगवतो नारायणस्य समस्तामिः कलामिः
सम्पन्नत्वात् कृष्णस्य कलानिधित्वं प्रसिद्धं सविशेषाद्वादकत्वादिन्दुरूपत्वञ्च । पौर्णमास्यां
तिथौ प्रतिकलमेधमानश्चन्द्रविम्बं समप्रकलासम्पन्नं भवति । तत्र श्लेष-वक्रोक्त्या भगवते

पौर्णमासी — चातुरी विद्या के आचार्य ! उपकृत भावना से संकुचित होने जैसी कोई
बात नहीं । चिन्तामणि की प्राप्ति हो जाने पर कान्तामणि का लाभ तो
हो ही जाता है । सचमुच प्रत्यूप बेला में सूर्य के किरणों की प्रभा सर्वत्र
आकाश को सदा ही देदीप्यमान करती है । [< आश्चर्य नहीं कि
प्रत्यूप के समय भानुजा श्री यमुनाजी की लहरों की शोभा (विष्णुपद)
भगवान् कृष्णचन्द्र के चरणों की सेवा में सर्वदा तत्पर रहे ।] इस लिये
जब आप संबंधा परिपूर्ण हैं ।

वृन्दा — पूर्णिमा आ जाने पर कलानिधि = सोलह कलाओं से सम्पन्न चन्द्रमा,

PAURNAMĀSĪ : Learned master of skills ! enough of this grand
affectation. The very acquisition of a Wishgem facili-
tates the acquisition of a gem of the beloved. In fact,
it is no deviation, if, along with the splendour of the
twilight, the lustre shed by the Sun serves the sky
(Viṣṇupadam) by radiating it all through. (> It is
always true that the grace of the Yamunā (= Bhānujā)
unfailingly associates at the twilight with the feet of
Lord Viṣṇu = Kṛṣṇa). So this is the day of your
fulfilment.

VRNDĀ : When the Full moon day is there, where is the room

1. "नत्र न दीप्तारम्भ...घटते" — इसन्तोऽतः क्वचिच्छ्रुतः ।

पौर्णमासी — वृन्दे । राधामनुरुद्धयमानेन विधुनैव मधुरीकृतेयं
माधवीया पौर्णमासी ।

यन् भगवतापौर्णमासीरूपाया पूर्णिमायामुपस्थिताया कल्पानिधे कृष्णचन्द्रस्य अपूर्णताये
को नाम अवकाशः ? नामस्येवेत्ययम् । अत्र श्लेषार्थापत्तिरालङ्कारौ स्तः । त्रयाणां पानाणामत्र
संवादात्परिभाषणं नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गम् ।

परस्परमेव प्रशस्तस्तु प्रमुखपात्रेषु पौर्णमास्यपि सहयोगं कुर्वाणा राधामाधवाभ्यां
पौर्णमास्येवोपकृतेत्यभ्युपगच्छति वृन्द इति — [वस्तुतः] इयं युष्माकं पुरतो विद्यमाना
(आत्मनः कृतेऽन्यपुरुषैश्चचनेन परामर्शं गौरवेऽपि विनयं गमयति) अहं माधवीया
माधवमाससम्बन्धिनी पौर्णमासी राधामनु विशाखानुराधानक्षत्रं रुद्धयमानेन मह्यं गम्यमानेन
विधुना चन्द्रमसैव मधुरीकृता मधुं रातिं ददातीति मधुरा तादृशीकृता । तात्पर्येन
अनुराधासंयोगेन विधुनैव पौर्णमासी माधवीया सती मधुरीकृता मधुवर्धिणी सम्पन्ना भवति
नन्द गौरव पौर्णमास्या, न वा माधवमासस्य, अपितु विधोरेव, स च विधुः सविशेष-
माहादको यदा राधया विशाखानुराधया संवलति — एव वृन्दया 'पौर्णमास्या विधुः पूर्णतां
नीयते' इति ख्यातं गौरव पौर्णमासी विधोरुपरि प्रत्यावर्तयति इति भावः ।

श्लेषेण च हार्दमाकृतं बोध्यते, तद्यथा — वस्तुतः इयं पौर्णमासी तु
माधवीया माधवस्य कृष्णस्यैव निम्ना, तयाप्ययं मानेन सन्मानेन शुक्लनिष्पन्नरूपेण
राधामनुरुद्धयं स्वीकृत्य विधुना कल्पानिधिना कृष्णचन्द्रेणैव मधुरीकृता स्वेप्सितो-
पलम्भाय साविष्यसौभाग्यं प्रदाय सर्वसखीजनमनोहरा राधायै च मधुं कृष्णचन्द्र-
रातिं ददाति अतः तादृशी कृता, राधामाधवया संयोगघटने धरणात् । नीतेति
विधोः कृष्णस्य एव माहात्म्यं न तु पौर्णमास्या इति । अपि च राधामनु
रुद्धयमानेन इच्छितया प्रवृत्तेन विधुनैव इयं माधवाया पौर्णमासी मधुरभावः नीतेति, यदि

[> भगवती पौर्णमासी जहा हों, वहा विष्णु की समस्त कलाओं से
सम्पन्न पूर्णवतार कृष्णचन्द्र] की अपूर्णता के लिये कहाँ अवकाश
रह जाता है ?

पौर्णमासी — वृन्दे । राधा (= विशाखा) नक्षत्र के साथ चमने वाले चन्द्रमा से
ही यह माधव (विशाख मास) की पौर्णमासी मनोहर बना दी गई है
[> राधा व पीछे हट पूर्वक उलझे हुए कृष्णचन्द्र ने ही माधव
(कृष्णचन्द्र) की ही इस पौर्णमासी को आह्लादित किया है] ।

for want of fulness in the disc of the Moon !

PAURNAMĀSĪ Vṛndā ! just as the Full moon day in the month
of May (Mādhava = Vaiśākha) during the vernal
season (mādhariya) looks all the more sweet with the
association of the Moon in the company of the lunar
mansion Rādhā, I, Paurṇamāsī too devoted to Mādhava
(Kṛṣṇa) (= rādhā īyī), am, indeed, rendered sweet
by Kṛṣṇacandra (= rādhārā : a = Candra, part of a
name for the whole) attached with Rādhā

वृन्दा — तदेनं पूर्णमेव पूर्णिमासमक्षमुपलक्षयतु विशाखासख्या ।

पौर्णमासी — वैदग्धी^१ चन्द्रिकाचन्द्र ! आढमत्र प्रतिभूरभूवम् । सायं

एतावत्कालपर्यन्तं राधामनु आग्रहग्रहिल्ये नामविष्यत्कृष्णस्तदा सत्यामपि माधवीयायां माधवच्छन्दानुवर्तिन्यां पौर्णमास्यां, उभयोरेकत्वघटनार्थं तस्याः (पौर्णमास्याः) कृते कुतो नु अवकाशः प्रसक्तोऽभविष्यत् ? अतः राधाबद्धलालसेन विधुनैव इयं पौर्णमासी सविशेष-गौरवल्गुभनात् मधुरीकृता लोकप्रियतां प्रापितेति हृदा तदुपकारमभ्युपैति पौर्णमासीति बोध्यम् । अत्र कृष्ण-वृन्दा-पौर्णमासीनां सैल्लापे मिथः प्रसादवर्णनात् पर्युपासनं नाम निर्वहणसन्धेरङ्गमुपक्षिप्तमभवति । अत्र शब्दार्थश्लेषालङ्कारः, विधुपदे अर्धःश्लेषः, माधवीय-पौर्णमासीपदयोः शब्दपरिवृत्त्यसहत्वात् शब्दश्लेषः । राधामनुबद्धयमानेनेति समङ्गः एक-वृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः ॥ अत्र मधुसमस्नेहं प्रति संकेतः ।

कार्यमुपसंहरतुमिव वृन्दा नायकयोः सम्बन्धं घटयितुमाह तदेनमिति — तत् एवं सति पूर्णिमासमक्षमेव पौर्णमास्यां भगवत्या उपस्थितायामेव तत्साक्ष्ये एव पुनं विधुं विशाखा सख्या अनुवर्तिन्या राधया पूर्णमेव सम्पन्नमेव उपलक्षयतु प्रदर्शयतु । माधवे मासि पूर्णिमा प्रायेण राधानुराधानक्षत्रयुता भवति, राधानक्षत्रं च (एकदेशग्रहणेन नाम्नः समप्रसंकीर्तनं भवतीति न्यायात् राधापदेनानु ग्राह्यम्) अनुराधा सदा विशाखा-मनुवर्तते । [विशाखानक्षत्रस्य राधेत्यपरपर्यायः] अतः विशाखा सख्या राधया पूर्णमेनं कृष्णरूपं चन्द्रं पूर्णिमासमक्षं विदधातु । पक्षे विशाखा नाम सखी स्वसख्या राधया पूर्णं समेतं पौर्णमासीसमक्षमेव उपलक्षयतु विदधातु प्रदर्शयतु वेत्तव्यः । अत्र स्वामीष्टलाभाद् ग्रथनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमभवति ।

सङ्केतममुं सूत्रयित्वा विदग्धा पौर्णमासी मध्याह्नवेलेयं कार्यनिर्द्देशेनपुन्युक्ता प्रसक्तस्य च कर्मणो यज्ञवाटगमनस्यानुपेति कृत्वा सर्वाः सखीः दानेन्द्रसदंशादुन्मोचयितुं कृष्णं सम्बोधयति वैदग्ध्येति — वैदग्ध्यं चातुरी सैव चन्द्रिका आङ्गादिका ज्योत्स्ना

वृन्दा — तो अब विशाखा नक्षत्र की सहगामिनी अनुराधा से पठित पूर्णचन्द्र [> विशाखा की सहेली राधा से सम्पन्न कृष्णचन्द्र] भगवती पौर्णमासी के समक्ष प्रकट किये जाँय ।

पौर्णमासी — चातुरी की चन्द्रिका से सम्पन्न (कृष्ण-)चन्द्र ! इस विषय में मैं

VRNDĀ : Well then, may your holiness see him (Kṛṣṇa - Candra) full along with Viśākhā's friend, Rādhā in the presence of the Pūrṇimā (alias Paurṇamāsī) (< in the same manner in which the Moon on the full moon night in Vaiśākha becomes all full in the association of his lady companion Viśākhā otherwise known in astronomy as the lunar mansion of Rādhā).

PAURNAMĀSĪ : Oh Moon, the mass of brilliant tactfulness ! (lit.

1. "वैदग्ध्यं" - इति पाठभेदः ।

तवाभीष्टमेव शुल्कमर्पयिष्यामि । तदनुमन्यस्व साम्प्रतममूर्ध्वरवेदीप्रसाधनाय साधयतु ।

कृष्ण — (सापन्नपम्) यथाज्ञापयति भगवती ।

पौर्णमासी — सर्वानन्दकदम्बमूर्ते ! यद्यपि बाढमेतया हृदयङ्गमया ते

तया समन्विनश्चन्द्र तत्सम्बुद्धौ हे चातुर्यसम्पन्न । अपि च विदग्धस्त्व जानीष यद् मयाह नैव काल वेले, अत नायिकानलिया विकासाय चन्द्रोदय अपेक्षयते इति हेतो वैदग्ध्यन स्वचातुर्यण चन्द्रिकाया ज्योत्स्नाम्बरूपाया धीराधाया अविनाभावैन सम्पृक्तश्चन्द्र (अत चन्द्रश्चन्द्रिका च सदैव सह वसते इति) अपि च विदग्धस्य विशेषेण मनसिजहजा दग्धस्य भाव वैदग्ध्य शमयितु हे चन्द्रिकासमन्वितचन्द्र । अनोभयो युवयो राधाभाधवयो सम्मेलनविषयेऽह बाढ सम्यक् प्रतिभू दर्शनोपनिधि (surety for presence) अभूवम् । उभयो मेलन अह विश्वासप्रदायिनी । नून सायकाले उपपन्ने समये तव अभीष्ट शुल्क राधारूपमर्पयिष्यामि । तत् अनुमन्यस्व साम्प्रतममूर्ध्वरवेदिप्रसाधनाय यज्ञवाटे वैदिकार्यसम्पादनाय साधयन्तु गच्छतु येन ऋत्विजो सवनीत लमेरन् । साधपातुरत्र नाटकीयप्रवृत्तौ गमनार्थक । अनुमन्यस्व अनुजानीहि । मुच्यतामेता सम्प्रतीति उपसहाराख्य नाट्यलक्षणमुपस्थापयति । वैदग्ध्य चन्द्रिकाचन्द्रति सम्बोधन श्लोकपादरूप वृत्तगधि ।

कृष्ण लज्जामपास्य धीरतया समाश्वस्त इवाह यथेति — यथा भगवती आज्ञापयति तया सम्प्रति भवतु प्रतिश्रुतञ्च साय सम्पाद्यतामिति शेष ।

उपसचिहीर्यती पौर्णमासी कृष्णमभ्यर्थयते सर्वानन्देति — सवस्य सवै विधस्य भानन्दस्य य कदम्ब स्तोम तस्य मूर्ति साक्षारप्रतिमा मूर्तिमान् भानन्द एव, कृष्णस्य पूर्णवितारत्वात्सचिदानन्दरूपता सिद्धेव — तत्सम्बुद्धौ हे भानन्दावतार ।

सचमृच नमानतदार हो चुकी हूँ । शाम को तुम्हारी मनचाही शुभी समपण करूँगी ही । तो इस समय इन्हें यज्ञवेदा क कार्य का सम्पन्न करने जाने दीजिये ।

कृष्ण — (नि सशेष भाव से) जैसी आपकी आज्ञा ।

पौर्णमासी — सकल भानन्द राशि रूप ! यद्यपि तुम्हारी इस दानदृष्टिरीखा से मैं

moonlight) in fact I have stood a surety in the matter I shall therefore offer you this evening the very tax desired by you So please permit these ladies to go hence to decorate the altar in the booth of sacrifice.

KRṢṂA (smiling blushed) As it pleases your holiness

PAURNA MĀSĪ Oh the joy of the universe incarnate ! I am

लीलया कृतार्थास्मि, तथापि किमप्यभ्यर्थयितुमिच्छामि ।

कृष्णः — (सहर्षम्) भगवति ! शीघ्रमाज्ञापय, किन्ते भूयः प्रियं करवाणीति ।

पौर्णमासी — निरवद्यकेलिमाधुरीसुधासिन्धो ! साधीयसि प्रसङ्गे कृता हि प्रार्थना निश्चितमेव फलगर्भिणी भवेदित्यधुना निवेदयामि —

यद्यपि एतया प्रस्तुतया बाढं प्रशस्यतया प्राचुर्येण च हृदयङ्गमया मनोहारिण्या तव लीलया दानकेलिरूपया कृतार्था धन्यास्मि, स्वान्तःप्रमोदाय सहृदयहृदयेयं तव लीलाऽलमेव, तथापि प्रसङ्गेऽमुष्मिन् किमपि सर्वजनहितमभ्यर्थयितुमिच्छामि इति ।

लब्धमनोरयः कृष्णः पौर्णमासी किमपि कामयते तां प्रत्युपकर्तुं प्राप्तावसरत्वात् प्रमोदभरमनुभवन् सहर्षमाह भगवतीति — शीघ्रमाज्ञापय । किं ते भूयः अधिकतरं प्रियमभीष्टं करवाणि इति [प्रार्थनायां लोट्] — आदौ शुक्लद्रव्यं समग्रं मुक्त्वा तत्स्थाने प्रतीकतया यस्त्वया प्रस्तुतं तदेव खोकृत्य तवाभीष्टं साधितमेव, ततः परं किमहमधुना ते प्रियतरं कुर्यामित्याज्ञापयेत्यर्थः । अत्र काव्योपसंहारो नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गमुपस्थाप्यते ।

एवं प्रोत्साहिता पौर्णमासी स्वामीष्टं व्यापयन्ती कृष्णं सम्बुधुषे निरवद्येति — निरवद्य निर्वोषा सफलहेयोगुणरहिता या मधुररससान्द्रा केलिः नर्मक्रीडा तस्या या (भगावा) माधुरी सा एव सुधा तस्याः सिन्धुः अपारसमुद्रतस्सम्बुद्धौ हे अलौकिक-माधुर्यपीयूषपारावार । अत्र सामान्यधिया या केलिरवद्या प्रतिपद्येतां दिव्यामिति प्रख्याप्य भवदीयत्वात्सर्वयोग्यपक्षां प्रययितुं निरवद्येति सामिप्रायं विज्ञेयम् । साधीयसीति — साधीयसी सर्वथा आनुकूल्यसद्भाविते प्रसङ्गेऽवसरे कृता प्रार्थना निश्चितमेव फलगर्भिणी भवेत् वा काले फलं प्रसोष्यति इति अभियुक्तोक्तिः; तामनुसृत्य अधुना सफलमनोरथं सुप्रसन्नचेतसं परानुग्रहामिमुखं भवन्तं निवेदयामि ।

सचमुच कृतार्थं हो गई, फिर भी कुछ निवेदन करना चाहती हूँ ।

कृष्ण — भगवति ! शीघ्र ही आदेश दें, मैं आपका और क्या प्रिय कहूँ ।

पौर्णमासी — अनिर्वचनीय मधुरिमा से सम्पन्न सुधा के सागर ! अनुकूल अवसर पर की गई प्रार्थना निश्चित ही सफल होती है, यह समझकर निवेदन कर

indeed, very well satisfied with this excellent, charming sport of yours, yet I wish to make a request to you for something.

KṚṢṢṢA : (joyfully) Revered lady I please, quickly order me.

PAURṆAMĀSĪ : Oh ocean of nectarine sweetness of blameless sports I knowing that a request made on an appropriate occasion certainly yields fruit, I submit now —

[भरतवाक्यम्]
 सहचरीकुलसङ्कुलया गुणै-
 राधिकया सह राधिकयानया ।
 त्वमिह नर्मसुहृन्मिलितः सदा
 घटय माधव घट्टविलासिताम् ॥ ९८ ॥

अत्र साधीयसि प्रसङ्गे इत्यत्र व्यवहारकौशलस्य पदिष्टत्वात् नीतिर्नाम नाट्य-
 भूषण सज्जिवेशितम् । अपि च फलागमरूपस्यार्थप्रकृत सिद्धत्वात् निर्वहणसन्धे प्रशस्ति-
 रूपमङ्ग चरमनुपस्थापयितुमनुपक्रम । अपि च एतस्मिन् सवाद सवत्र पदलालित्य
 शोभाकर यत्र "सुधासिन्धो साधा" — इत्यस्य सानुप्रासस्य गद्याशस्य शिखरिणीपादाश
 रूपवाङ्मय नृत्तगन्धिवम् ।

भरतवाक्यम् नटवाक्यम् नटस्य भरत इति ह्याते । रूपक अभिनयममातौ
 नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । रूपके पूर्वं नटादीना नट वेन प्रवेश प्रस्तावनापर्यंत
 भवति । वस्तुनि समारम्भे नटस्याके अन्याप्य वात् नाट्यशास्त्रप्रवर्तकगुनिविशेषस्य भरतस्य
 भूमिकाऽवलम्बितो नटस्य शुभशसनात्मक वाक्यम् भरतवाक्यमिति कथित सर्वेषां
 मङ्गलरूप प्रशस्तिनामक निर्वहणसन्ध चरममिदमङ्ग वादतन्म्यम् "नृपदशादिशान्तिस्तु
 प्रशस्तिरभिधीयते" इति दर्पणकारा ।

अभीष्टस्य स्वरूपमाह सहचरीति — हे माधव लक्ष्मीपते । त्वम् इह नृगदा-
 विपिने स्वीया नमणि आमोदप्रमोदेषु ये सुहृद शोभनहृदया सवयस तै मिश्रित सङ्गत,
 अनया पुर स्थितया, स्व सहचरीणा कुल समुहान्तन सङ्कुलया परिवृतया, गुणै शोभा
 कातिमाधुर्यादायादमि कमनीयवर्गै अधिकया सर्वोत्कृष्टया राधिकया (राधा एव
 राधिका स्नेहव्यञ्जकाल्पाय कन् तथा) सह घटेऽस्मिन् चत्त्यरे विन्यासिता नमलाली सदा
 सनकाल न केवलमधुनैवापि तु समग्रे एष्यति काले घटय रचय । "समीहा रतिभोगार्था
 विलास इति कीर्तित", "विलासे सस्मित वच", "मुखनेनादिर्मर्णा विशेषस्तु विलास
 स्यादिष्टदर्शनादिना", इत्येव परिभाषिता विलास विविधप्रणयलीलाप्रकरणसर्भायति ।

पद्येऽस्मिन् ललितो वग्ध, कातिमाधुर्यादिगन्धगुणघटित, प्रमादार्थव्यक्ति-
 रूपार्थगुणैरुपभूत द्वितीयचरणे "धिकया धिकया" — इति वणसहृतेस्तेनैव क्रमेणाहते,
 प्रथमचरणे कुल-कुलनि मित्राधिकर्णसहृतेराहृत्या च यमकाङ्क्षाकारणान्यनानुप्रासेन च सुशोभितो
 वैदर्भीराज्योपनिबद्धो नृतावलम्बितेन नृतेन रचिन मुतरो विभाति ॥९८॥

रही हूँ — ' हे माधव ! अपने विनोदी मित्रों के संग, सहेलियों से घिरी,
 अनुपम गुणों से सम्पन्न, इस राधिका के साथ आप सदैव इस घाट पर
 नर्मलीला किया करें ' ॥ ९८ ॥

किञ्च

राधाकुञ्जतटीकुटीरवसतिस्त्वक्तान्यकर्मा जनः

सेवामेव समक्षमत्र युवयोर्यः कर्त्तुमुत्कण्ठते ।

वृन्दारण्यसमृद्धिदोहदपदक्रीडाकटाक्षद्युते !

तर्पाख्यस्तरस्य माधव ! फली तूर्णं विधेयस्त्वया ॥ ९९ ॥

अपि चाभ्यर्थयते राधाकुञ्जेति — हे माधव कृष्ण । कीदृशोऽसाविति तं विशिनष्टि वृन्दारण्येति — वृन्दारण्यस्य या समृद्धिः (सम् + श्रद्धिः) उत्तरोत्तरमेधमाना शोभा सम्पन्ना सा एव दोहदः अमिलापः तस्मै तदर्थं वा या पदक्रीडा भवतः सञ्चरणलीला, कटाक्षाः नयनकोणावलोक्य तेषां युतिः प्रभा यस्य सः, अथवा दोहदपदं अमिलापविषयः क्रीडायाः कटाक्षस्य युतिर्यस्य सः तत्सम्बुद्धौ वृन्दावनस्य धियो वृद्धपर्यं क्रीडायै च कटाक्षयुतिमन् । राधाकुञ्जेति राधामाधवयोः केलिस्थानं वृन्दावने प्रसिद्धम् । तस्य तटी परिसरस्तत्र कुटीरे वसतिर्यस्य सः राधाकुञ्जसमीपं कृतवसतिः, स्वकानि अन्यानि कर्माणि येन सः व्यापारान्तरनिवृत्तो यः कोऽपि जनः अत्र युवयोः राधामाधवयोः समक्षं पुरतः सेवां कर्तुम् उत्कण्ठते उत्सुको भवेत् तस्य एतादृशस्य भक्तस्य तपः तृष्णा मनोरथः एव ततः त्वया तूर्णमविलम्बमेव फलमस्यास्तीति फली फलमृत् विधेयः कार्यः । इह वृन्दावने राधाकुञ्जमुपवसन् राधामाधवसेवामात्रसंलग्नचेता भूत्वा य उत्कण्ठया तदा-
राधनपरः सातस्य जनस्य यो यो मनोरथः ऐहिक आमुष्मिको वा स त्वया क्षणिति पूरणीयः । तेन अस्य वृन्दावनस्य महिमा एभिता, तस्य समृद्धिस्तव चरणग्यासेन कटाक्षपातेन प्रभाशालिनी भविष्यतीति हेतोस्त्वया भक्तेषु वास्तव्येन तन्मनोरथपूरकेन सदा भाष्यमिति भक्तजनोपकारिणी वृन्दारण्यमहिमोपवृद्धिणी वीर्णमास्या अभ्यर्थना । वृन्दावनस्योत्तरदिग्भागे भूषण्ठारवाशाधामाधवयोग्मतत्र स्थितिः सार्वकालिकीति वैष्णवसिद्धान्तोऽप्राप्तुसन्धेयः ।

पदेऽस्मिन् तत्पूर्ववर्तिनि महचरीकुलेतिपद्ये च प्रशस्तिर्नाम निर्यहणसन्धेधरममं विन्यस्तम् । तदक्षगन्धु प्रागुक्तमेव ।

अत्र माधुर्यं गुणः, पायाली रीतिः, वृत्तञ्च शार्दूलविकीर्तितम् ॥ ९९ ॥

और —

“वृन्दावन की जग्युद्धय कामना की पूरक, निज चरण-सञ्चार की छीला तथा पितवन की छटा से दीप्यमान हे कृष्णचन्द्र ! राधाकुञ्ज के समीप कुटी बनाकर रहते हुए, समस्त कार्य को छोड़कर कोई भी जन, आप

Further,

99. Oh Mādhava ! full of lustre in your side-long glances and the playful movements of foot, much needed to serve as the source of fulfilment (prosperity) of the Vṛndā forest ! please arrange in such a way that the tree of longing (for beatitude) of those people who, having given up all other activities and living in your

कृष्णः — (सहर्षाभ्युपगमम्) भगवति ! तथास्तु, तदेहि प्रातिस्विका-
भीष्टकृत्याय प्रयामः । [निष्क्रान्ता सर्वे]

॥ इति श्रीदानकेलिकौमुदी नाम भाणिका समाप्ता ॥

प्रसन्नमिमामभ्यर्थना शृण्वन् कृष्ण हृषेण सहितोऽभ्युपगम स्वीकार तेन सहित-
मिति सहर्षाभ्युपगमम् यथा स्यात्तेति शेषः । स्वीकृतिं बोधयितुं कृष्ण ग्राह भगवतीति -
तथाऽस्तु । यथा भवत्याऽस्मिन्निष्ठं ततथा एव अस्तु । भवत्या इच्छानुरूपं सर्वं सम्पन्नमत-
एहि भगवति । चल्सु प्रातिस्विकं स्व स्व प्रति इति प्रतिस्व तत्सम्बन्धि प्रातिस्विकं यत्
अभीष्टकृत्यं स्वामिप्रेतं कार्यं तत्सम्पादयितुमिति प्रातिस्विकाभीष्टकृत्याय (क्रियार्थोप-
पदेत्यादिना चतुर्थी) प्रयाम इति साधयाम ।

एव कार्यं सम्पाद्य राधावातिरूपं फलमुपलभ्य सर्वे भरता नाटकीयपानाणि
रत्नमञ्चतो निष्क्रान्ता अपगता ॥

प्रत्यकृदाह इतीति—इति समाप्तौ । एव श्री शोभा तन्मयी अथवा श्री लक्ष्मीरूपा
या राधा तस्या यद्दानमेव दानं घट्टशुल्कं तन्निमित्तं या राधामाधवयो केलि नर्मलीला
तां द्योतयितुं सहृदयहृदयबाहादयितुं कौमुदी चान्द्रमसी अमिषशरूपा नाम्ना च
श्रीदानकेलिकौमुदीति लब्धप्रख्या भाणिका नामोपरूपकम् । तल्लक्षणं यथा —

“भाणिका शृङ्गणनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

दोनों राधा माधव की सेवा करने के लिये उत्सुक हो, उस भक्त के
मनोरथरूपी वृक्ष को आप शीघ्र ही सफल करे’ — इतना और अनु-
ग्रह कीजिये ॥ ९९ ॥

कृष्ण — (प्रसन्न हो, स्वीकृत करते हुए) भगवति ! ऐसा ही हो । अब चलो, अपने
अपने अभिलषित कार्यों के लिये यहाँ से चले ।

[सभी नाटकों के पात्र रत्नमञ्च से चले जाते हैं]

[इस तरह घाट की चुगी के लिये लक्ष्मीरूपिणी राधा की विनोदमयी शामावायिनी
दानकीलारूप चाँदनी यह भाणिका सम्पूर्ण हुई ॥]

presence in a cottage in the vicinity of the RĀDHĀ
ARBOUR, are anxious to serve you both (in devotion),
soon bears fruit (with your grace descending upon
them)

KRṢṢNA : (agreeing with pleasure) Your holiness ! so be it So
come, let us go to attend to our own work (respectively)

[EXEUNT OMNES]

Thus ends the Bhāṇikā, DĀNA KELI KAUMUDĪ —
the moonshunt that sheds light on the episode of the
sport of giving & taking the tolltax in the shape of
the person of Rādhā by Lord Kṛṣṇa.

कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥

उदात्तनायिका मन्दपुर्याऽत्राङ्गससकम् ॥”

इत्येवं परिभाषिता यथास्थानमधस्तात्निर्दिष्टभाष्यज्ञसम्पन्ना रसस्रोतस्विनी उप-
रूपकान्यतमा कविनिर्मितिः समाप्ता पूर्णतामगमत् ।

अस्यां श्रीमच्चैतन्यमहाप्रभुपादप्रसादभातप्रतिभावैभवानां श्रीलङ्गपगोस्वामिनां कृतौ
भाषिकायां समासेनोपन्यस्तं कथावस्तु तावद्भगवतः पूर्णवितारस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य तथा च
तस्य ह्यादिनीशके राधायाश्च प्रणयप्रसङ्गे शान्तिकविधेः वसुदेवेन वृन्दावने प्रारब्धस्य
यज्ञस्य सामग्रीसम्पादनविधौ सखीसमेताया राधाया गुरुजनानुज्ञया यज्ञवाटम्प्रति हैयज्ञवीनं
गृहीत्वा प्रस्थानम् । तदुदन्तं नान्दीमुखलाहुपश्रुत्य श्रीकृष्णोऽपि सहचरसमेतो घटाधिकारि-
भूमिकया तस्मिन्परिसरे पर्यटन् शुल्कभारमारोपितवान् । अस्मिन् प्रसङ्गे शुल्कदानमेव
दानं स्वाङ्गदानरूपं, तन्निमित्तं या केलिस्तां विविधाभिः युक्तिप्रयुक्तिभिः सङ्गदयद्वय-
हारिणीभिः कथोपकथनभङ्गया कौमुदीव प्रकाशयन्ती वक्तोक्तिश्लेषसमासोक्तिप्रसाधिताभिर्भ-
गितिभिर्मैत्रीचीभिरिव देदीप्यमाना भाषिकेयं राजतेतराम् । अस्यां भाषिकायां मधुकरवर्णने
(१९ तमे पद्ये) अपस्तुतप्रशंसया राधोपरोधप्रमुखान् भाविनोऽर्थान् विज्ञाप्योपन्यासाख्यं कार्य-
कीर्तनरूपमङ्गमादिममुपक्षितम् । तदनु विन्यासादयः पङ्क्थायथं योजितानि भाषिकाङ्गानि ।

उपन्यासमुखेन शोऽङ्गं विन्यस्य कार्यस्यारम्भावस्थया तं संयोज्य मुखसन्धिं सविस्तरं
साङ्गमुपस्थापितवान्कविः । तत्रैव स्थाने सहचरप्रेरणया उपपत्तिप्रयुक्तया च यज्ञस्य
प्राप्त्याशयाश्चोन्मेषो ह्यययाऽनवयया प्रणालिकया क्विना यथायथं विन्दुं निवेशयता
साध्वकारि । नान्दीमुखी भगवतीं पौर्णमासीं च पताकाप्रकरीरूपेण विनियोज्य नियतातिं
निवेद्य शुल्कदानान् मुक्तिरूपं नायिकाकार्यं हृदा चोभयसम्मतं नायकयोः संयोगरूपं कार्यं सम्यग-
घटयित्वा कविशेखरेणान्तराऽन्तरा सन्त्यतरैः विविधैर्नाट्यभूषणैश्च प्रसाध्य निर्वहणसन्धिः
फलोदकः प्रसाधितः । अत्र नाग्नी अष्टपदा नीली पञ्चवली, प्रस्तावना च कथोद्धातहृदा ।

उपरूपकेऽस्मिन् भगवान् श्रीकृष्णो धीरललितो दिव्यो नायकः, गान्धर्विका धीरा मुग्धा
परकीया राधा नायिका, नान्दीमुखी पौर्णमासी च प्रमुखसहायिके, सुवलार्जुनी नर्मसखिवी,
ललितावृन्दादयो वस्तूपकारिण्यः इत्येवं पानाणि पेशलानि उपस्कारकाणि । वृत्तिश्च प्राधान्येन
नर्मप्रधाना कैशिकी प्रायेण भारत्या सात्वत्या च वृत्त्या कचित्कोमलवाऽरभटीवृत्त्या स्थाने स्थाने
चोपस्कृता । माधुर्यप्रसादसंवलितः विविधैर्भावानुरूपः वृत्तैः, विद्याधरीसंस्कृतेन प्रायेण
वृत्तगन्धिना गद्येन, शौरसेनीप्राकृतेन चानुप्राप्तसौन्दर्योपस्कृतो वैदर्भीपाञ्चालीरीत्योपनिबद्धः
पूर्वरागोजवन्तरसानुश्रानितोऽत्र मृद्वीकापाकमुरभिः सचेतसां मनोहरः प्रयन्ध इति दिक् ॥

तत्र संग्रहयुग्मिका —

भाषीण रचिता महाकविवरधीरुगोस्वामिभि-

यन्त्र श्लिष्टचोमयी मधयसां कलि कलि कुर्वताम् ।

वर्णां दानकथा प्रिया मुमनसां चेतोहरा भाषिका

दिव्यो नर्मचरित्रधीरललितः श्यामोऽभिको नायकः ॥

धीराया प्रजगद्भा मुरचिता मुग्धा परा नायिका

पाञ्चाली च विदर्भजा च छन्दिता प्रायेण रीतिद्वयी ।

माधुर्यं गुणः प्रसादमहितो द्राक्षारसाम्बादनं

प्राधान्येन तु पूर्वरागलसितो दिव्यो रसश्रोज्ज्वलः ॥ * ॥

३ पुष्पिका —

प्रथिता सुमनस्सुखदा यस्य निदेशेन भाणिका स्रगियम् ।

तस्य मम प्रियसुहृदः कण्ठवटी क्षणमलङ्कृताम् ॥ १ ॥

गते मनुशते शाके चन्द्रस्वरसमन्विते ।

नन्दीश्वरे निवसता भाणिकेयं विनिर्मिता ॥ २ ॥

तत्र च कवचित्पाठे कवेः प्रवृत्तिनिमित्तं रचनायाः स्थानं तत्समाप्तिसमयश्च निर्दिशती पुष्पिका प्रवर्तते । तत्रायं पद्यं प्रथितेति — यस्य मम प्रियसुहृदः निदेशे-
नाज्ञया इयं सुमनोभ्यः सहृदयेभ्यः सुखदा भाणिकाऽपिणी स्रक् पुष्पमाला मया प्रथिता
सहृदया तस्य प्रियसुहृदः कण्ठवटीम् इयं क्षणं मुहूर्तमात्रमपि अथवा “क्षण उत्सवे” स
यथा स्यात्तथा क्षणम् अलङ्कृताम् तेनात्मनः कृतमृत्यताबोधनाय कविनाऽऽत्मनेपदप्रयोगः
समाहृतः । पद्येऽभिन्न् कवेराशंसा प्रकाश्यते । अनार्या जातिः पथ्या कान्तिर्नाम ॥ १ ॥

अपि च देशकालप्रबोधायाऽऽह मम इति — शाके चन्द्रः एकः, स्वराः सप्त =
अष्टाना वामतो गतिरिति नियमात् एकसप्ततिरित्यर्थः तत्समन्विते तदधिकं मनवधतुर्दश
तत्सङ्ख्यामिते शते अर्थात् एकसप्तत्यधिकचतुर्दशशततमे शकान्वे [तदनु वैष्णवे रसभ्योम-
स्कन्दाननेन्दु (= १६०६) सम्मितेऽन्वे [किस्तीये ग्रहवेदबाणभूमिते = १५४९ वा]
इयं भाणिका वृन्दावनपरिसरे नन्दीश्वरे तदालये स्थाने निवसता मया विनिर्मिता इति ॥
अन चपलावकनं नामानुष्ठुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

एव मुगृहीतनामधेयानां श्रीवैष्णवमक्तिसारसान्द्राणां स्वामिनामिन्दुरपुराभरणानां
श्रीकृष्णाचार्यवर्णानां तनुस्तुषा सिद्धान्तवागीशेन वाराणसेषसंहृतविश्वविद्यालयोपकुलपतिचरेण

१. जिसके सङ्केत पर सहृदयों को सुख देनेवाली भाणिका के रूप में यह माला मैंने गूँथी
है, उस मेरे प्रियसखा की कण्ठवटी में यह क्षणमात्र भी [> उसे हर्ष से वल्लसित
करती हुई] शोभा धारण करे ।

२. शकान्व चोदह सौ एकहत्तर (= वि. सं. १६०६ = सन् १५४९ ई.) में, नन्दीश्वर में
रहते हुए यह भाणिका रची गई ।

* हिन्दी व्याख्या सुयमा समाप्ता *

COLOPHON :

1. May this garland of the BHĀNIKA adorn the central region of my dear friend's throat under whose direction this delightful wreath of flowers (pleasing to the scholars of discernment), was herein strunged together.
2. In the era Śaka of Śālināhana, during the year, One thousand four hundred and seventy-one (1400 + 71) (i. e. 1549 A.D.) this Bhānikā was composed by me, while living at Nandīśvara.

F I N I S

नैकविद्याविरदभाजा दक्षतरण सुरेन्द्रनाथशास्त्रिणा विरचिता श्रीदानकेलिकौमुद्यां धीमत्प्रमु-
पादरूपगोस्वामिकृतायां भाणिकायां मधूलिकासमाख्या व्याख्या वैक्रमे चन्द्रबहिनस्रसम्मिते वत्सरे
माघवे मासि पक्षे वलक्षे पौर्णमास्यां पूर्णतममजत् ॥

तत्र प्रशस्तिः —

परिचयः —

प्रभोरानागराणां दशपुरवसुधाधीशलब्धादराणां
श्रीमज्जूनागदीयप्रथितगुणवतामम्बवाबे द्विजानाम् ।
रोपीनाथाभिधानोऽभवदमितमतिदैवविद्विद्वरेण्यो
दृश्यन्ते यत्प्रसादाजितविशदयशोभागिनोऽनेकक्षिप्याः ॥ १ ॥

तस्यानन्तगुणाम्बरे समुदितः प्रौढोपलब्धिस्फुरत् -
पाण्डित्यप्रसूतप्रभाप्रविलसरप्रोच्चैःप्रतापः पपीः ।
पुत्रो यस्य विशुद्धपीत्तरकरस्पर्शोद्धमस्त्राचियो
न्यहारादिव सूर्यकान्तसदृशा दग्धा विदग्धाः परे ॥ २ ॥

साहित्याम्भोधिमन्यास्त्रितरसहारीनिर्मितौ निर्मितोऽयं
सिद्धो हृद्योऽनवद्यो गुणगणगुरुतागीर्णगीर्वाणगीर्यः ।
श्रीमद्रामानुजायप्रथितमहिमसद्धर्मचर्यैकधुर्यः
श्रीकृष्णाचार्यवर्यः प्रचुरतरयज्ञः सञ्चिनोति स्म लोके ॥ ३ ॥
तत्पुत्रेण सुरेन्द्रनाथसुधिया साहित्यवारांनिधि
श्रीमद्रूपमहाकधीशकवितानेन्रेण विद्वन्मुदे ।
स्वीयप्रातिभमन्द्राचलमथा कौतूहलान्ममता
सेव्या सेह मधूलिका मधुमयी धारा समुद्राविता ॥ ४ ॥

पूर्णता —

पौर्णमासी माघवीया दानकेलि पुरा यथा ।
रूपामिरूपरूपां हि रम्यरूपां सुरूपिताम् ॥
पूर्णतां प्रापयद्गव्यां तथैवेमां मधूलिकाम् ।
राधारागसुधासारधारापूर्णप्रपायिताम् ॥
कृतां सुरेन्द्रनाथेन शास्त्रिणेन्द्रपुरे घरे ।
संवत्सरे विप्रमाङ्गे चन्द्राग्निनस्रसम्मिते ॥
॥ श्रीराधामाधवायर्णमरतु ॥

APPENDIX

[परिशिष्ट क]

- 1 NOTES [विवरणी]
- 2 A NOTE ON METRICS [वृत्तवृत्तम्]
- 3 CONSPECTUS OF METRES USED [वृत्तपरिचयः]

ABBREVIATIONS

A	— <i>Ātmanepada</i> .	Inf.	— Infinitive.
Abl.	— Ablative.	Instr.	— Instrumental.
Abs.	— Absolute.	Imp.	— Imperative.
Acc.	— Accusative.	Karm.	— <i>Karmadhāraya</i>
Act.	— Active.	Lit.	— Literally.
Adj.	— Adjective.	Loc.	— Locative.
Adv.	— Adverb.	Mas.(m.)	— Masculine.
Al.	— <i>Alaṅkāra</i> .	N. (n.)	— Neuter.
Aor.	— Aorist.	Nom.	— Nominative.
Avya.	— <i>Avyayibhāva</i> .	P.	— <i>Parasmaipada</i> .
Bah.	— <i>Bahubhrī</i> .	Pass.	— Passive
Ben.	— Benedictive.	Per.	— Person.
Caus.	— Causative.	Pl.	— Plural.
Cf.	— Compare.	Pot.	— Potential.
Comp.	— Compound.	P. p.	— Past participle.
Dat.	— Dative.	P. pr.	— Past preterite.
Den.	— Denominative.	Pr.	— Present.
Des.	— Desiderative.	Pr. cl.	— Principal clause.
Du.	— Dual.	Pro.	— Pronoun.
F.	— Future.	Pr. p.	— Present participle.
Fem.	— Feminine.	S.	— <i>Sandhi</i> .
Fp.	— Future Participle.	Sing.	— Singular.
Freq.	— Frequentive.	Tat.	— <i>Tatpuruṣa</i> .
Gen.	— Genetive.	U.	— <i>Ubhayaпада</i> .
Gr.	— Gerund.	Voc.	— Vocative.
Indl.	— Indeclinable.		

SYMBOLS

The figure 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 and 10 indicate the Conjugation of verbs.

The Numbers I, II, III indicate the person of the verbs.

The numbers १, २, ३, ४, ५, ६, ७ indicate the case of Tatpuruṣa or Bahubhrī Compounds.

The Symbol √ indicates the root of a verb.

Sanskrit Abbreviations

१. एते — एतेष्वर ।	४. ए. — एतुम् ।
२. एते. — एतेष्वर ।	५. ए. — एतुम् ।
३. एतु. — एतुम् ।	६. ए. — एतुम् ।

NOTES

PAGE

1. स्मेर (adj) = √ स्मि 1A + इत् = smiling = मन्दहास्य युक्त ।
 व्याकीर्ण (adj) = वि + आ + विर 1 P + क्त = scattered = बिखरे हुए ।
 पाटलित (adj) = पाटल् + इत् = rosy = गुलाबी ।
 किलकिञ्चित् (n) = hysterical joy, a commixture of various feelings - a natural grace of women = विविध भावों के सङ्गर से जायमान मादक हर्ष - [एक योषिदलङ्कार] । 'सित-शुष्करदित-इसित-त्रास ओषधमादीनाम् । प्राङ्मुखं किलकिञ्चितम् ।' (साहित्यदर्पण ३-११७)
3. मुरद्विषि (m. Loc. sing) = मुर + द्वि (2 U) + विष् = मुरारि ।
 विमुररि .. दृष्टिम् = Though full and all pervading, it is constantly increasing अर्थात् suggests here that this love is something different, being spiritual in character, and, therefore, it transcends human logic, of अविन्या खलु ये भावा न तौत्सर्केण योजयेत् । Though God's bliss is perfect we speak as though it admits of some future bliss to add to it cf नारदपुराण "आमिष्यत् सुखत्रायि तच्चाप्यस्त्वेव सदापि तु । तथाऽप्यविन्या शक्तिराजास सुखमदीव च" ॥ (Madhva - G B VII 6, Also Rāmānuja - "पाराध्यलक्षणं हि शेषवत् ।" अतः शेषमूतो मुक्त स्वप्रयुक्तेन केनचिदतिशयेन शेषेण संयोजयति - Nitimāla - X.
4. नान्दी (नन्द् + 1 P Caus - to delight + घञ् + डीप्) A benedictory song opening a dramatic piece, wishing well of the actors as well as of spectators ; Such a song is conventional, and is sung behind the screen before the stage manager appears on the stage to introduce the play to the audience
5. विसरेण (n) Instr singular of विसर = वि + हृ 9 P = to spread + अच् since घञ् is denied here by Pāṇini under Sūtra प्रथमे बावशाब्दे" (Ast III 31-33)
 सूत्रधार — The actor-in-chief who in his prelude acquaints the audience with the author place, season and the title and the type of the play under enactment
7. पुलक (n) a natural reaction on the body (सात्त्विकभाव) betraying delight or consternation = horripilation = रोमाञ्च । So is विदग्धा = pallor here due to the fact that the subject lacked enthusiasm to witness the Lord with mortal eyes due to insufficiency of that devotion
8. साधिष्ठ (adj.) superlative of साधु or बाटम् ।
 कादम्बर (m) a spirituous liquor made from Kadamba flowers

PAGE

more covetable to be born as a reed rather than a cowherdess. Here the womanly jealousy is extended even to the inanimate objects, which is the third stage of density of love (*anurāga*) – vide *Ujjvala-Nila-Maṇi*. Cf. “this little flute of a reed thou hast carried over hills and dales and hast breathed through it melodies eternally new” – Tagore – *Gītānjali*–1.

47. भ्रमरमणीः निरुन्धानः – the description of a drone blocading female bees is suggestive of the future action in the play through the *alaṅkāra* *Atiśayokti*, presenting the first element of *Upanyāsa* of the *Bhāṇikā*.

48. धन्याः कुसुमकीटयः cf. वन वन सखि ! सफल जनम जाके अनुकूल सजन ।
[आस्थात्री] राग पुरज ।

51. तत्र यज्ञे...क्षयते = It is only proper to have the ornaments removed from the person of Rādhā here so that the ornaments to be bestowed by the Brāhmaṇas at the sacrifice, which were auspicious, could be put on. In fact, it was a tactful way of presenting Rādhā before Kṛṣṇa without the load of ornaments, for the best beauty is unadorned. Cf. *Kalidāsa : Parivrājikā* as the Judge asks Ācārya Gaṇadāsa to present Mālavikā at the dance unornamented : Refer-
‘सर्वाङ्गसौष्टवामिष्यक्तये विगतनेपथ्यवोः प्रवेशोऽस्तु ॥’ (*Mālavikāgnimitra* Act I)
also क्रिमिष्व हि मधुराणां मण्डननाङ्गीनाम् ॥ (*Śakuntala* – Act I)

52. प्राञ्जलम्...क्रियताम् = As it was not possible to pay respects by bending their heads, which were loaded with pots of *ghet*, Vynda advises them to pay respects only with folded palms.

51. निरिरञ्जयेष्वपि विरोधम् = The superiority of the Govardhana mountain over Śeṣa lies in the fact that where Lord Kṛṣṇa (Viṣṇu) simply rests during the rainy season only, on the body of Śeṣa, He uses all the parts of the mountain for His marvellous sports with his beloved belles all the time.

57. पुष्पा = Lit. insects which incise the wood and cause holes. Here it means “musical sounds” on the principle that the name of the cause is substituted for its effect. Here the insects are the cause of the holes and the musical sounds are their effect.

एतिष्यामि...मिन्दन् = destroying the darkness of the lotus-eyed belles’ firmness of mind. It is known that the rise of the Moon is an excitant (*Uddipana*) and causes the blooming young women so very infatuated with love that they forget all propriety of conduct

PAGE

which remains no longer a hindrance to their free exhibition of love

- 60 नव सदा किमक्षिणी = Śrī Kṛṣṇa's beauty ever appearing new may be due to both the facts, viz (1) His beauty was exceptionally extraordinary so that it always appeared new [cf Magha - "क्षणे क्षणे यत्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयताया ।" *Sisupalavadha* IV-17b] and (2) that Rādhā being saturated in her fondness for Kṛṣṇa always found him new and fresh. This is the characteristic of *Anurāga* - Vide *Ujjvalanilamanī* "सदानुमूलमपि यं कुवन्नवनवमिव । रागे भवन्नवनव सोऽनुराग इतीदृते ।"
- 63 मूर्च्छितवल्गुरागा &c = मूर्च्छना is normally defined as "कमात्स्वराणां सप्तानां भारोद्भवावरोहणम् । सा मूर्च्छेष्टुच्यते ॥" They are said to be twenty one सप्त स्वराख्यो ग्रामा मूर्च्छेनाक्षैकविंशति । A मूर्च्छना may be taken to be like the ṭaṭ of the modern Hindustani music or मेलकर्ता of the Karnataka music. But beyond this no exact concept of मूर्च्छना meant by ancient musicologists could be had now, as the celebrated authority on modern music Śrī Bhaṭkhaṇḍe admits in his *Lakṣya saṃhitā*
मूर्च्छनाया रसस्य तद्रसाकरप्रपञ्चितम् ।
स्फुग्मेवामवद् बोधुं न शक्त कोऽपि पण्डित ॥ (I-31)
- 64 क्षणं तावत्प्रच्छन्ना अवामि = This is to avoid being detected as an informer
- 65 मयापि बिम्बाधरे वशी निधेया = *Bimbādhara* means beautiful lips red like the Bimba fruit. The question is — how could Kṛṣṇa refer to his own lips as beautiful red lips — a self praise beyond decorum. The way of justifying is to recall that Kṛṣṇa is the Supreme God (कृष्णस्तु भगवान्सर्वम्) and it is his prerogative to refer to himself in glorious terms (cf *Gītā* — अतोऽसि लोके देवे च प्रथितं पुरुषोत्तम । XV-18)
- 66 कलस्वनस्तस्मत्पान्नाङ्गमण्ये = Fanciful'y, the poet is making an attempt to establish a new poetic convention — music of flute blossoming the plants and creepers. The accepted convention in this behalf is summed up in the following verse "वातावातादङ्गोक्तस्तिलककुम्भकौ वीक्षणा लिङ्गनाभ्यां, स्त्रीणां स्पर्शापि यद्युज्ज्वलति यत्कुलं सीमुण्डपसेकात् । मन्दारो नर्मदाक्यात्पट्टं मृदुहसनाच्चपको वक्त्रवातात् । चूतो गीताग्रमेवैकस्मिन् च पुरो नर्तनात् कर्णिकार ।" Here *kōel* (*Pika*) is compared to a *Brāhmaṇa* and its warbling to the *Vedika* recitation.
पराधरेन्द्र (m) = great mountain दम्भोलि (m) = thunderbolt
- 67 In verse 33 all the verbs are desiderative (सन्नन्त) वि + नि + √मा 2 P (> Atm) + सन् = विनिमित्तये, √ ह् 6 P to desire + सन् = ईषति आ + √ रम् 1 A to begin + सन् = आरिप्सते सदा + √ वा 3 P to join + सन् = सञ्चितसति all Pr III per sing. What is indicated by this description here is that love for Kṛṣṇa is transforming the entire personality of Rādhā into a fully blossomed youth.

PAGE

8. हरेरास्पदम् = The ocean is said to be the abode of Viṣṇu, for he rests in the Kṣīra-sāgara.
9. स्फार (adj.) √ स्फाय् 1 A+स्क् Unādi - III-13 = swollen. परिवृद्ध ।
10. हंस (m.) 1. a swan ; 2 a yogin of a particular order.
11. सन्धि (mas.) means political alliance 'in statecraft ; 2 in dramatic parlance it means Junctures which constitute the plot.
सप्तङ्ग (n.) Lit. seven divisions : In statecraft, they are king, minister, the allies, treasure, territory, fortress & army; "स्वाम्यमास-
सुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ।" 2. In dramaturgy, there are seven sub-
divisions of Bhāṇikā (a wee-monologue), viz. 1. Intimation (उपन्यास)
2. Insertion of a statement (विन्यास) 3. Vigilance (विवोध) 4. Misstate-
ment of facts (साध्वस) 5. Saracastic speech (समर्पण), 6. Citation of
an illustration' (निवृत्ति) and 7. Culmination of motive (संसार).
14. सनातन (m.) = In the case of the Lord it means eternal. 2. It also refers
to his elder brother, by name, Sangtana. It is out of modesty that
Rūpagosvāmin refers to his elder brother Sanātana as his
preceptor ; but in the Vaiṣṇava tradition, Rūpa is deemed senior,
for it was he who met the Master, Caitanya Mahāprabhu earlier
and got his blessings.
15. गान्धर्वग्राम (m.) = the third of the seven primary notes of the Indian
gamut There are the three scales in Indian music, one higher
than the other in pitch. They are Śadja-grāma, Madhyama-grāma
and Gāndharva-grāma. It is believed that only the Gandharvas
in Heaven sing or play on instruments in the Gandharva-grāma.
कुतङ्ग-धर्मे (m.) the temperament of deer who have weakness for
the melody of music and get lost.
16. नान्दीमुखी — 1. a female character in this play, 2. this play which
opens with Nandi, the Invocatory verse (नान्दी मुखे ब्रह्माः सा
नान्दीमुखी ।)
21. सान्दीपनि (m.) a celebrated scholar hailing from Kāśī, settled in
Ujjayanti — the tutor to Kṛṣṇa in his childhood.
द्वेषद्वीप (n.) Ghee (clarified butter churned from milk or curds
drawn yesterday : 'तस्य द्वेषद्वीपे यद्दोहोदोहवत् यम् ।' — Amarakośa.
23. जानकदुन्दुभि (m.) an epithet of Vasudeva, Kṛṣṇa's father, so named
because at his birth gods beat loud drums — [He performed the

PAGE

- sacrifice) "वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।"
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्रानदन् दिवि ॥
आनकार्त्ता च संहारः सुमहानभवद् दिवि ॥— इतिवशः ।
- 23 रागं (m) an *acarya*, the family priest to Nanda Rai, the chief of cowherds in Gokula
- आभिचारिक (adj) In the orthodox Hindu tradition there are sacrifices performed either for spiritual benefit or for some worldly gain. The latter is again of two kinds, the auspicious one, meant for gaining the good, called the benefic sacrifices, and the other is for doing wrong to the enemies, which is called malefic (or *abhicārika*)
- 25 मानसगङ्गा (fem) The river Gaṅgā, the holiest of the holy rivers is conceived to be present in any river or lake or water reservoir by the devotees when they bathe in it. Any river thus mentally conceived to have the presence of the Gaṅgā is called Manasa-gaṅga. In fact it is the preening deity with a corpus of a stream
- शुक्रकोटि (m) the anklet, a foot-ornament for women, चूडुर ।
- 27 आखण्डलकोदण्ड (m) the bow of Lord Indra, i. e. Rainbow.
- 31 विष्कम्भक (m) An Intermediary Scene in a play which connects events, the past and the future.
- 32 ध्वजकुलित etc These are, according to the *Samudrika*, the natural prints on the body, deemed to be the marks predicting imperial prowess.
- 33 बन्दुर (adj) undulating owing to rise and fall of musical notes.
- 34 क्वचिद् &c. this fourth foot of the verse is reconstructed by the Editors the available readings being faulty
- 39 39 सर्वदा अनिवारित विदन्ति It is believed that pleasures enjoyed here are the fruits of past merits and the miseries are the results of evil deeds done in past births. Accordingly those who enjoy the blessed sight and company of Kṛṣṇa are deemed to possess better merits. This is an expression of womanly jealousy
- 40 सीधु (m) = spirituous liquor made from molasses.
- 43 वेणुपु व्रतु etc. The flute made of reeds is enjoying the nectar of the lips of Kṛṣṇa constantly of which we are deprived. Hence it is

PAGE

68-69. लेह्यन् = caus. of लिङ् 2 P. to lick. कवलयति is a nominal verb (नामधातु) from the noun कवल = cats up.

70. बालतया (Instr. sing.) = the word बाल has two meanings : (i) hair, (ii) child ∴ बालता = crookedness of hair, and childishness.

In the verse 35 there is a beautiful figure of speech सत्प्रेक्षा fancying the cause for giving up straightforwardness. It may be noted that comparatively, the breasts and hair are much inferior to the eyes that are capable of reading intelligent works like the Vedas. The treatment given to them is, therefore, unfair and insulting.

71. महासाधवाह (m.) = the leader of the great caravan.

72. ध्याघोटन (n.) = holding them up and making them to drift hither.

73. पृष्ठमांसाद् (m.) = पृष्ठे मांसमस्तीति - अच् = a slanderer, a back-biter. Vide "पृष्ठमांसादन तद्यत्परोक्षे दोषकीर्तनम् ।" (Hemcandra).

76. पञ्चालिका = a pun on the word meaning "five friends" and "a doll".

77. कृष्णस्य &c. = By this acting Madhumaṅgala makes Rādhā and her friends guess that he is telling Kṛṣṇa that Rādhā's standing motionless as though in fear is only a ruse to escape paying tax.

In verse 37, the adjs. like मृगाधिपतिमध्यम &c. qualifying Kṛṣṇa make him appear formidable when the compound is dissolved as मृगाधिपतिः मध्यमे = कटिदेशे यस्य सः, but in fact they are meant to denote his handsome personality having a slender waist (मृगाधिपनेर्मध्यम इव मध्यमो यस्य), a stout chest etc. They also indicate His previous incarnations such as Narasiṁha and Varāha.

79. आपृच्छेमहि = आ + प्रच्छ ३ P. turned into Atm. with आ = to take leave. Pot. I per. Pl.

82. सुस्रोक् (adj.) श्लोक means कीर्ति or public opinion, reputation, i. e. highly spoken of.

86. विहम्बना (f.) strictly speaking means "imitation or acting like-^o. Here it is used colloquially meaning disgrace : cf. Marathi विहम्बना ।

87. फणिवल्लीपर्णयीटिका ' f) = a roll of betel leaves. It contains lime, catechu, slices of areca-nut, cardamom, clove, saffron and other spices. Offer of such betel rolls is a mode of honouring a distinguished visitor.

87. औपयिक (adj.) = befitting the occasion, appropriate.

88. दग्ध-वटिका (a slang) : दग्ध = a cheat, a thug, वटिका = a pill. The stupefying pills used by cheats to make the prey senseless and then rob him.

89. अनास्वादितचरि = अन + आस्वादित + चरट् (भूतपूर्वे) + क् + क् = Not tasted so far or ever before.

PAGE

94-95. By reference to Kṛṣṇa the following words in the verse 39 are to be understood as shown below -

कुहूकण्ड (voc) = Oh ! sweet-voiced, कूटं मजन् (Pr.P) = under the guise of collecting tax i. e. by fraud., रसालता (f.) = राधा । द्विरेकवति श्रिता (f.) = married to a barbarian, opposite to रसिक The word परिमल is highly significant, for परिमल means copulation as well. The adj. परिमलवती hints at her being परकीया (another's wife).

96 In verse 40, the word गुण having two meanings, viz, (1) string, (11) character, वैगुण्य means (1) having no string (11) absence of character, and गुणच्युति means (1) being free from the string, and (11) losing character.

100 जगद्जनमयं सुखा- &c = the other hemistich of this verse reads as "नारायणमयं धीरा पश्यन्ति परमार्थिनः ।" The wise seekers after truth see the world filled with Nārāyaṇa, the Supreme spirit.

101. पुण्याह (n) Technically, in the priestly language पुण्याह means an auspicious day on which some ceremony is to be performed. Before the actual ceremony of the day, there is a ritual called पुण्याहवाचन performed

102. सूर्योपासिका (f) The regular worshippers of God Sun By virtue of their worship of the Sun they are deemed to be possessed of some extraordinary strength

104 चातुरिक (m) चतुरिक, चोरोदरि &c = It seems that during the medieval India especially under the Muslim regime, there used to be an office of tax-collectors or liason officers of these names

Verse 41 It is a sarcasm full of jealousy A flute (Vamśi), a stick (Tāṣṭi) and a horn (Vijaṇikā) a sort of a bugle - were carried by Kṛṣṇa they were his constant companions All of them being in the feminine form, they are deemed as if espoused by him, and out of jealousy fault is found with them inasmuch as the first is full of holes, the second is crooked and the third is hard and curved

106. भुजङ्गेन . . बाणोति = there is a natural antipathy between a snake and mongoose (ichneumon) The latter, being stronger, in a duel the snake is sure to get killed The whole verse is full of pun and repartee.

110 मण्डपल्ली (f) = a campaka flower. मरकत (n) = an emerald. The incident which Subala sarcastically refers to seems to have taken place some what like this Perhaps some of these Sun-worshippers (Gopis) once plucked flowers from a garden and were caught red handed By way of punishment the Keeper of the garden took off their ornaments and made them offer

apology, which was signified by holding a blade of grass in between their teeth – a mark of surrender.

111. जैनदीक्षा (Lit.) the Jain order. i. e. nakedness. A euphemism for denuding.

111. अनुजगृहिरे = अनु + ग्रह १ P. Pr. Pass. III per. sing. = were obliged.

काकुः (m.) a word of negation used in such a manner that it implies the contrary, i. e. affirmative. काकूकिः means affected protest = though enjoying, protested out-wardly.

It may be noted that what the hero is saying her here is just a boast. All this Lalitā makes clear in her following dialogue with Viśākhā.

112. सखि विनाखे...!माद्रितवती = the idea is that the Gandharva pleaded on behalf of Kṛṣṇa saying that he had not committed any serious crime, but had, to extract toll from her, only undone Rādhā's bodice wherein presumably lay valuables concealed. This is to pacify Paurṇamāsī from whom a severe reprimand was apprehended for Kṛṣṇa's a bit of misdemeanour, let alone, the offence of depriving her of her garments.

114. पद्याद्य...से वैश्वमीम् = Just as a Kōel plucks a cluster of sprays from the mango tree, so shall I cleverly manage to extract the toll-tax from these belles.

116. The pun on the following words in verse 47 is :

अपश्चिमा = (i) without west (ii) behind none ;

अपूर्वा = (i) without east, (ii) unprecedented ;

अदक्षिणा = (i) without south, (ii) uncivil ;

अनुसारा = (i) without north, (ii) unresponsive, answerless.

120. The pun on महाभार is "great weight" in which sense Lalitā uses the word, (ii) 16,00,000 *tanḱas* in which sense Madhumāṅgalā takes it.

121. दारोच &c. – This signifies that bribery was well in vogue in those days. Perhaps the practice in those days was to disburse one-fourth of the revenue to the revenue officer who collected it from the tax-payer. Accordingly, the toll-gate chief was entitled to 16 lakhs of *tanḱas* as against only 4 lakhs calculated by Madhumāṅgalā, hence accusation.

- 127 महावारी = a great rope to fasten the elephant.

दुर्द्विधा = (i) difficult Lalitā (ii) rude or unruly ;

अमृतगर = (i) a lake of nectar, (ii) Rādhā.

चमरकृता = a creeper yielding white-yellow flowers (ii) Rādhā's friend of that name.

PAGE

128. सञ्जनर्दिनि (Voc.) सञ्जनि नर्दति असौ (नर्द् 1 P + इनि + ङीप् (fem) Lit "One who roars at home only" i. e. one who shouts defiance at home only, in fact a coward.
129. Note the pun on पयोधर meaning (1) breast, (11) a cloud नक्षत्रमाला meaning (1) a neckless with 27 pearls, (11) the group of 27 stars, कल्यता meaning (1) strength (11) daybreak.
130. राहुर्याने &c It is well known that Rahu eclipses the Sun
131. नागरनाग &c The sentence is full of pun नाग (1) a snake, (11) an elephant Radha uses the word नाग in the sense of a serpent, and Kṛṣṇa takes it in the sense of an elephant in his rejoinder In Prakrit विषाण could be rendered into Sanskrit as (1) विषाण = a tusk of an elephant, (11) विषाणाम् (Gen Pl) = of the poisons In this dialogue Radha uses it in the latter sense, while Kṛṣṇa takes it in the former sense महासार means great strength (महा + सार) in case of the tusk, but means (महा + आसार) = profuse outpour in case of poison.
132. Then again सुप्रतीक (adj) means handsome प्रतीक = body, as noun it means the elephant of the north east quarter (a दिग्गज). सुप्रतीक is one of the eight elephants, said to guard and preside over the eight cardinal points
They are - शेषाक्ष पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जन ।
पुष्पदन्त सावर्भौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा ॥ - Amarakosa
पद्मिनी = (1) the lotus plant (11) a woman, first in order of the four classes described by Kamasāstra Vide Ratimāñjarī -
"भवति कमलनेत्रा नासिकासुन्दरन्त्रा, अविरलकुचयुग्मा चाकेशी कृशाङ्गी ।
सुपुष्पदन्तसुशीला गीतवाणानुरक्ता, सक्कलतनुमुवेशा पादनी पद्मगन्धा ॥"
134. झुग्न (adj) [√ झृञ् 6P + क्त्यन्] = bent or stooping, झुका हुआ ।
135. भद्र (adj.) = happy or prosperous, (n) = bullock
137. सारी or शारी - सारिका or शारिका has two meanings : (i) a kind of bird, *Mainā* (thrush) which provides recreation to lovers during separation (11) a pawn or piece at chess or a die-board In verse 52, the word शारी is used in the second sense, but Rādhā takes it in the first sense with a suggestion of an *Abhisārīkā* = a woman who goes to meet her lover at the appointed place
"कान्तार्थिनी या याति सङ्केत सानिसारिका ।" - Amarakosa.
138. The word 'उत्कोषपती' (Loc sing) can be dissolved in three ways
(i) उत्कोषश्चात् पतिश्च तस्मिन्, (ii) उत्कोष उपपत्ति, तस्मिन्, (iii) उत्का उपपत्ति (two substantives), (उत्का) = eager, + उपपत्ति (m) = a paramour, उत्कोष = a tar temperad.

139. ऊरुसेवा can be dissolved as (i) ऊरु (m. - thigh), meaning service to your thighs ; (ii) उरु (adj. - great) meaning "excellent service" to you (तव) ।
141. सुकलेवरम् can be dissolved as (i) सुकले Voc. sing. of सुकला (fem. = munificent person + वरम् = excellent, adj. qualifying शुद्धम् ; (ii) सु + कलेवरम् = handsome body.
142. In verse 54, the quibble on the words : स्नेह (i) gold, (ii) iron ; हृणवर्त्मा (m.) means (i) fire, (ii) a profligate or a blackguard, (iii) the path of Kṛṣṇa.
143. In verse 55. बहुलोद्दमयी can be dissolved as (i) बहु + लोद्दमयी and (ii) बहुल + उद्दमयी (उद्दः = तर्क). Then again प्रतिमास्यद्भुता can be broken as प्रतिमा + असि + भद्भुता ; and (ii) प्रतिमासि = (every month) - भद्भुता = (fresh).
144. कुटुमित (n.) = pretended anger, an affected repulse of a lover's endearments : one of the 28 blandishments of the heroine "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सप्तभ्रमम् । प्रादुः कुटुमित नाम शिरःकरविघ्ननम् ॥" (Sāhityadarpaṇa)
146. इति सव्याजं &c. By this gesticulation Kṛṣṇa expects the belles to infer that he was giving confidential instructions to Subala to the effect that in case the sound that was being heard signalled the concourse of the King's army Subala should report to the King all that was happening at the toll-gate and bring the necessary instructions in Kṛṣṇa's favour.
151. कथं वा.....सञ्चरन्ति = Kṛṣṇa hints that gold pitchers are hidden behind the bodice (in the form of breasts).
154. In verse 60, the poet by a pun on the word "पद्ममुख" suggests that Cupid having been terribly defeated by 'पद्ममुख' = god Śiva seems to satisfy himself by taking revenge upon पद्ममुख - lion-like Kṛṣṇa.
156. शृणु, राजवृन्दस्य... .. कोटय इति =
 (a) the basis of calculation is this : according to the previous calculation 5 gold pots of fresh ghee are to be charged 16 lakhs of gold coins. Now, on the basis of 10 pots being doubled (as a fine for keeping them hidden) and 5 openly carried - total 25 the tax would be 4 crores. Then as a fine for trying to evade paying the tax it should be multiplied by 100. Thus it would be 400 crores. वृन्द means a heap. Hence it means one hundred crores. By a pun ॥ refers to one of Rādhā's friend by name Vṛnda.
 (b) कनकोटय - कनका = art. They are 64, hence the word कनका is symbolically used for 64. (c) सप्तकोटयः similarly, there

PAGE

are 25 *lativas*, the word *सत्त्व* stands for 25, and *पशुपति* means Rudra who are 11, hence *पशुपति* stands for 11.

159. *दिव्यम्* = An oath; a solemn declaration.
160. *हितकथने* = a subjective locative (*विषय सप्तमी*) ।
रक्तिका - a *ratti*, $\frac{1}{8}$ of a *Masha* - $\frac{1}{96}$ of a *Tola*.
161. Verse 62 *वृन्द* - a large number, here a hundred crore;
वृन्दा - name of a damsel, a character in the play.
163. *शतकोटिहस्तः* - *शतकोटि* (1) a hundred crore, (11) Indra's thunderbolt. So *शतकोटिहस्तः* means (1) one having = 100 crore coins in hand (possession), (11) one having a thunderbolt in his hand.
द्विपराधेवैभवः = the word *द्विपराधे* means 200,000,000,000,000,000 is generally used to indicate the age of Brahmā, the Creator. Here Lalita uses it to show that Brahma, possesses such enormous wealth.
164. *कथमेताभिर्मैत्कर्णं* - *न क्षुत्किञ्चित्* - Kṛṣṇa means Vṛnda is mine. Offering my own Vṛnda to me in lieu of the tax to be paid to me by them is as good as offering my own earrings to me.
165. *कीर्तिदा* is the name of the mother of Radhā; then literally, "bringing glory".
वनमालिने.....*Vanamālīn* is an epithet of Kṛṣṇa for he used to wear a garland known as *Vanamālā*, which is defined as —
"आलानुलम्बिनी माला सर्वसुकुसुमोज्ज्वला ।
मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता" ॥
166. *शूतकारसंसदोऽपि*.....*श्लाघ्यते* - This is sarcastic, what Vṛnda means is that the toll-gate keepers are worse than gamblers
167. *सुरङ्गव्रजचर्यं* (n.) Forced celibacy, i. e. maintaining celibacy as a consequence of non availability of the object.
168. *कायस्थविद्या* Lit., a scribe *Kayasathas* are known to be a clever community, expert in manipulating accounts etc
169. *प्रमदाशतं* - Refer *Ujjvala Nila manī* —
"अभूदकलितो रास प्रमदाशतकोटिमि ।
शुतिने यामुने तस्मिन्त्रित्येषाऽऽयमिति प्रवर ॥"
(Rādhā-prakarana, V. 2)
170. *मधुसूदनोऽसि* - The word, "*Madhu-sūdana*" means two things : (1) Kṛṣṇa, because he killed a demon *Madhu*, (11) a bee or a drone, because it prepares *Madhu* (honey)
170. *राधिकायां**अमरी* : *राधिका* is taken here to mean a bee, splitting, the word as ॥ + *राधिका* i. e. *रेषेणराधिका* having addition of a *Reṣa*. In fact, *अमर* is called *द्विरेक* because it has an additional *Reṣa* (2 *reṣa*) Here it is a weak pun.

PAGE

173. शतगुण - Here Madhumaṅgala reminds Kṛṣṇa of the King's order : "शतगुणस्तत्र शुल्को विधेयः" इति. (Vide V. 58 *supra*)
175. उपशत्यम् - vicinity : an open place in the vicinity of a town.
वर्तमानता - वर्तमानम् - way-laying (Monier-williams).
176. दोर्दण्ड-°...पीदयामि : I shall squeeze her tightly with my rodlike arms. This amounts to embracing Rādhā closely though superficially he means to say that he would punish her.
177. Verse 64 : दर्पकोष्माणम् - दर्पकः, an epithet of God of love - उष्मन् - heat or warmth. It, therefore means heat of the God of love, i. e. intensity of sexual urge.
कयमुन्मद°- etc. The meaning implied is - how can I, being the leader of the youth, look on with indifference the intense desire of these young women for mating.
178. विषमेपुरणामियोगम् - Firstly विषम - hard; इयु - arrows i. e. battle with hard missiles; or विषमेयु a separate word, Loc. pl. meaning a fight in the uneven (विषम) regions of this mountain. By taking the whole word as one compound, it may also mean विषमेयु Cupid who is said to have five विषम = odd number = five arrows - °अभियोगः = stiff engagement - battle of love.
179. अणु.....शलम् : The higher meaning is - Kṛṣṇa being the Highest God knows the secrets of all hearts (*anlar-yāmin*), and so the professions of sham devotees would be of no avail. That is, the cunning postures of a fake devotee cannot mislead him.
अणु has two meanings : (i) not small, i. e. big; (ii) having no body i. e. Cupid. So अणुसहर.....means (i) a big battle; (ii) battle of love.
180. संयुग also has two meanings : (i) a battle, (ii) union (sexual) So संयुगीन (स termination) means clever in warfare; and an expert in the art of copulation (with great stamina and engagement in various postures).
182. आग्राता (f.) lit. means "smelt". What Kṛṣṇa means is that he has already scented Rādhā's design to walk away, and his hands are, therefore, stirring to catch her and foil her attempt.
182. भोजराजस्य By changing the syllable "र" into "व" Kṛṣṇa makes the word "भोजराज" into "भोगराज", which means interest in enjoyment. भोजराज = Kāmsa, a scion of the Bhoja dynasty.

PAGE

than a lion. When broken, the word "सरसं (adv.)" = forcefully or strongly + "बलिता" = is surrounded for protection.

185. गोपिकाहार. विग्रहामिहापुक्ता - The word "विग्रह" has two meanings (i) fight, (ii) body. When the latter meaning is taken, the implied sense would be, "it is natural to be longing for a fair body (of a belle) ="

शङ्खचूड - He was a Yaksha and one of the attendants of Kubera. Once he abducted the cowherd damsels of Gokul. Śrīkṛṣṇa, therefore, killed him by beating his head from which he got a crest-jewel, which he handed over to Balarāma (who, in turn, presented it to Rādhā) Vide Bhagavata Skandha X-25-32 and 34

"शङ्खचूड इति ख्यातो वनदानुचरोऽम्भगात् । 25 b

अविदूर इवाम्बुल शिरस्तस्य दुरात्मनः ।

जहार मुष्टिनैवाह सहचूडामणिं विभु ॥ ३१ ॥

शङ्खचूड निहत्यैव मणिमादाय माखरम् ।

अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यन्तीनाञ्च योषिताम् ॥ ३२ ॥

186. पुञ्जागमिया &c पुञ्जागपञ्चमी - is the fifth day of the month of Śrāvana, and is known as *Nāga Pāñcamī*, for on that day serpents (*Nāgas*) are worshipped and propitiated, (ii) the fifth person among the five friends, i. e. Rādhā. Secondly, *Nāga* means also an elephant, and "पुञ्जाग" means an elephant among men i. e. a grand, distinguished person, here Kṛṣṇa. Therefore पुञ्जागपञ्चमी is (i) the 5th day of Śrāvana, dear to serpents, because they are propitiated on that day, (ii) Rādhā the fifth one, who is dear to पुञ्जाग (कृष्ण)

189. कौरतुभ (m.) Name of a celebrated gem obtained with thirteen other jewels at the churning of the ocean, and worn by Viṣṇu, i. e. Kṛṣṇa on his breast

190. श्रीदामन् (m) Name of a play fellow of Kṛṣṇa, a cowherd, residing at Para mandara, near Kṛṣṇa Lūnda surrounded by a thick cluster of trees with a big banyan tree. Also brother to Śrī Rādhā.

195. दुर्वासस् (m) Name of an irascible saint, son of Atri & Anasuyā. After his name there is an *āśrama* across R. Yamunā beyond the village Gopalpur. Once upon a time the cowherdresses served him with a sumptuous meal who had been then fasting for some days past and it is said that in course of conversation he praised Lord Kṛṣṇa.

महावीरयत (n.) - Mahāvīra is another name of Hanūmān who lived a celibate throughout his life. So a vow of celibacy is called a vow of Hanūmān alias Mahāvīra (Lit. a great hero).

197. नमोऽसौ.....स्थितोऽयमुन्मुखी — In fact, Rādhā was all along hearing with joy what Kṛṣṇa was saying; but in order not to betray her mind she pretended not to have heard it, appearing absolutely inattentive to what Kṛṣṇa said. This is what is technically known as blandishment *Bibbeka*, i. e. affectation of indifference towards a beloved object through pride :
- “मनाक् प्रियकथालापे विम्बोऽनादरक्रिया ।” (— *Pratāparudriyam*).
199. कुक्षिम्बर (m.) (कुक्षि + मृ १, ३ U पोषणे - गुमागम and खच् term.) those who fill their bellies.
- निष्टङ्कित (adv.) — (निस् + ङ्कित) Lit. “without cover” — openly, or clearly. The variant reading is तदनिष्टं कस्मै कथय इति, which expresses a sense of helplessness, while Rādhā's bold command is being proclaimed. Hence this other reading is not happy.
200. मुनिव्रतिनी (fem.) keeping the vow of a Muni who keeps mum.
- दक्षिण (adj.) Complaisant : “परच्छन्दानुवर्तित्वं नाम दाक्षिण्यम्” ।
206. Verse 77. चिच्छक्ति (fem.) — the sentient power of the Supreme being which illumines everything else of the world.
- वैकुण्ठ (n.) — the highest Emphyrean, the abode of Lord Nārāyaṇa.
209. आरेभिरे - (आ + रम् 1A - लिट् III per. Pl. Act.) — Though the speaker had witnessed the scene, here लिट् is used as “Narrative preterite”.
210. -°लिकुरम्ब (n.) — a group, here a series of jewelled vessels.
212. मिहिर (m.) The Sun : मिहिरदुहिष्या - (Inst.) by the daughter of the Sun, Yamunā.
- कर्मठ-° (कर्म - n. अटच्) proficient or diligent in any work.
213. कुरङ्गनाभिः - lit. obtained from the navel of a deer, i. e. musk.
- तिलक (n.) a mark on the forehead, a sign of auspiciousness.
214. अम्यधायि = (अमि + धा 3U - Aor. pass. III per. sing.) = was said.
- प्रीति (fem.) — full growth, boldness. सचिरीकृत्य (सचिद + कृि; क 8U + ल्यप्) — appointing as minister.
215. उत्कलिका (fem.) — blooming buds.
217. पिशेपक (n.) — an auspicious mark of red pigment on the forehead
218. रञ्जद्विष - म् though faltering (the उन्मेषा) in pleasant amazement.
219. प्रातिस्विनीः (acc. pl.) respectively their own.
220. मणिमण्डन (n.) — the crest-jewel, worn on the crown as a mark of beauty; or मणिमण्डनं यस्य सन् = tuft of hair on the head.
222. मा हृषाः = वा + हृषाः — the initial “म” of हृषाः is dropped in case of the particle वा ।

PAGE

223. **सद्वास्तु** (fem) lit seated on one's own cot 'having knowledge of limited environment of narrow vision'
224. **सम्मोहन** - ° = a *Vidyā* the art of bewitching.
225. Verse 85. - It is the general principle of jurisprudence that the latter promulgation of a law abrogates the previous one.
कान्ताराधीशता = the word could be split as **कान्तार** (a forest) + **अधीशता** - a sovereignty (१) **कान्ता** + **राधी** (same as *Radha* - an "ई" diminutive of endearment) + **ईशिता** = lordship
करहारिभि (fem Instr pl) by evaders of tax.
226. **शुल्कादासिका** - दास्य एव दासिका (रूप a dim term showing contempt) = purchased slaves
227. **वक्रेश्वर** (m) - Here *Radha* refers to flute-playing posture of *Kṛṣṇa* (निमङ्गी), standing on one foot, the other crossing it at the ankle. **वक्रेश्वर** also an epithet of God *Śiva*
228. Verse 87 **अष्टावक्र** = the name of a sage, the son of *Kahoda* & *Sujata*, the daughter of *Uddalaka* He was born crooked under the curse of his father.
 °-**वक्रायित** - Term क्यट् in the sense of **माचार** - behaving like
229. °-**पथीना** (adj fem) सर्वेषु पथेषु साक्षी । पथिन् + खब् term = covering all walks of life
230. **अविस्वादिनी** (fem) - not inconsistent with
कामस्य धदन्ति - the order of mention of the *Caturvarga* is *Dharma* → *artha* → *Kama* → *mokṣa*
232. **शौचिक** (m) शुल्क + ठक् term - one who collects tax customs officer
पञ्चशाखा - शाखा means offshoots : e fingers **पञ्चशास्त्र** - a hand
233. **विपणायिता** (fem) sold for consideration **बन्ध्या** - an elephantess
235. **घण्टीघण्टघोषण** a sarcastic vocative, meaning 'one who rings the bell at the toll' - a comic address full of alliteration
घोल (n) - Butter milk having no water in it : e thick
 "तच्च सस्नेहममल मयित योलमुच्यते" - *Saṣruta*
भारमटी (fem) - stiff speech **निर्यातना** - (fem) clearing dues
237. Verse 88 **घट्ना** (fem) - rubbing against, agitating practice
घृत्कृति (f) an onomatopoe for making the sound *phookh*
बाहिवुण्डिक (m.) - **महिवुण्डेन दीप्यतसौ** + ठक् term = one who plays with the hood of a snake
239. **बलात्कार** in law means detention of the debtor by the creditor

and the employment of forcible means to recover the debt ;
(ii) act of ravishing.

240. पारिषाधिकी (fcm.) पारिषार्थ (पार्थ व्याप्य) वर्त्तते + ठक् + डीप् = a member of the retinue.

What Kṛṣṇa means is that but for the presence of Nāṇḍimukhi he would have taken necessary action to see that Lalitā was served right for such indecent joke.

पादैः शापितासि - पादैः Instr. in case of शापिता ।

242. धर्मधुरीण (m.) - a sarcastic address. द्विकुलं रक्षितम् etc. it is traditionally held that a chaste woman earns merit for the two families : of her husband's as well as of her father's, by her righteous conduct.

243. तीर्थमारब्धे etc. - an idiomatic expression for "being helpful to".

246. असमवाणी etc. - a joke, a quibble on वाणी & वाण with a play on the word असम meaning uneven (harsh) and not even, i. e. odd. = ॥ arrows of Cupid, which are -

"अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमलिका ।

नीलोत्पलश्च पद्मेते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥" - (Amarakoṣa)

251. नासिकाम्.....स्पृशति - touching the nose and ears with the tip of fingers and pronouncing "शान्तं पापं शान्तं पापम्" is an expression of repentance and a mode of expiation for the wrong done. Cf. the Muslim practice "तोबा तोबा" ।

253. कृताभ्युरधानानि - तन्वन्ति - Lit. hair standing on their ends bear testimony (to the fact that you were rejoiced by the embrace of your lover) ; horripilation (रोमाञ्च) is one of the eight Sattvika Bhāvas. "स्तम्भः स्वेदाश्च रोमाञ्चः स्तम्भश्च वेपथुः ।

वैवर्धनश्च प्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः ॥

(Sāhityadarpaṇa III.)

न दुःखं पश्यमिः सह - a proverb. One does not feel misery when in the company of five, likewise afflicted.

254. पयोधरोत्थि - ०.....तमाङ्कः - The whole sentence is full of pun : पयोधरः a cloud, breasts ; दीर्घशास्त्रः long branches, long fingers (hand). Then तमाल means the blue tree, and Kṛṣṇa (through अप्यवसाय ।)

उत्तम - A clever fellow - उत्तमो-उत्तमो-उत्तमो - इत्येते त्रयोऽपि विदग्धाः ।

- Deśi-nāma-māla [Hemacandra]

म क्षयानः पतत्यधः - a proverb. "One lying low has no fear of fall".

255. कटिनोह - &c. कटिन - stiff ; उह (adj.) - long, पञ्चशास्त्र a hand (set of five fingers).

256. विदूषयति etc. - a popular saying : "A spoilt fellow becomes shameless and spoils others as well".

257. सम्दे (Loc.) - a self-praise (ironical).

PAGE

257. राधायाः... सपश्यते - a true test of a companion. cf. "Tell me who is your friend, and I will tell you who you are"
258. एनाम्.. गच्छति — The figure of speech is अपस्तुतप्रशसा (अन्योक्तिः) ।
260. पादिका - is an old *Paisa*, one fourth of an anna ; $\frac{1}{64}$ of a rupee.
युष्मन्मुखमचेक्ष्य — an idiomatic expression for "in consideration of your personahy"
261. क्षिप्यताम् अदिमूर्धनि — an expression of contempt & anger.
262. नवनिधीनां निक्षेप — a specimen of forceful illustration (दृष्टान्त).
The nine treasures of Kubera are —
"महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरवच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वेश्व निधयो नव ॥"
263. निस्पृष्टार्था वृत्ती — a technical term used in *Sahitya* denoting "a clever messenger, esp a female one, who catches the inner meaning of both the lover and the beloved, understands their grouse, and patches their differences with suitable commitments, and secures the one for the other". Here the inanimate object, "मोक्तिकावली" is poetically said to be the forerunning messenger, and Radha should follow her
264. दक्षिणा - Pnn on the word "दक्षिणा" (1) the present given to *brāhmanas* at the end of a sacrifice, (11) a complaisant woman. A sacrifice is said to be void and *tāmasa* if *Dakṣiṇā* is not given.
(Bhagavad Gita-XVII-13)
उपनिधि (m) - a pledge, security
शङ्खचूड Vide Note on p 309 *supra*
265. प्रलम्ब-° Pralamba was a demon, who infested the holy Vraja, and was killed in an engagement by Balarāma, the elder brother of Kṛṣṇa (Vide Bhagavata X 18, Viṣṇupurāṇa V 9 xxxvii)
264. स्तनगन्धु (m) "गन्धु" is a standard of comparison here, inasmuch as its phallic image (usually of soft stone) is as ample and descending as the bosom of a woman
This new उपमान for the woman's breast is an innovation of the medieval poets
- 265 V. 92 निषेव्य — It should be noted that in the ritual tradition, a wreath worn once by a celebrated deity or a being becomes "used up or consumed - निषेव्य" and cannot be welcomed by another Here it is the peculiar worth of the necklace that it is worn by Śiva in the form of Rādhā's bosom, and when taken out, it is well received by Lord Hari Hence inextollable is its greatness in not becoming निषेव्य - a hyperbole (अतिशयोक्तिरूपेण)
267. V 93 अद्वा (Indl) - In sooth, essentially.

268. कायस्थः (a scribe) - a fine pun. The second "कायस्थ" is used in the literal sense - "well settled or set up in body" = fully fed
[काये तिष्ठन् इति कायस्थः ।]
269. सप्ततन्तु (m.) another name for sacrifice, since it has seven *Samsthās*, called हविःसंस्था ; or performed with seven sacred syllables यमुंवाः etc. आक्षिरस - a species of sacrifice performed with a hymn so called, from Atharva-veda.
नवतन्तुक. - (m.) a person (*dvija*) who wears the sacred chord since initiation (उपनयन-संस्कार), which contains three strings, each having three strings again. Thus it means wearing यज्ञोपवीत, here a *brāhmaṇa* (or as a Gopa, a Vaiśya).
271. Verse 94. पारिषदाः - (Gen. sing.) of पारिषदी (fem.) - a councillor.
पराद्धं = पर + भद्धं - (i) the better half ; (ii) a huge number.
272. रक्षिषुपुत्रव - a jocular expression, = the chief of dandies, Lit. the bull among fops.
273. काकिणी (fem.) - one fourth of a cowrie, the smallest medium of exchange in good old days.
276. परमाराधिका - it is a ticklish word, full of pun. It can be split in three ways : (i) परम् + आराधिका = one who gratifies best ; (ii) पर + मार (cupid) + अधिका = one who has exuberance of cupidity ; (iii) परमा + राधिका = the best of the best, Rādhikā.
धरा (fem.) - is defined as "दिवाय दीयमानो मूल्यवदुपहारः" = a gift *par excellence*, consisting of a mass of gold and other valuables.
277. वेदिमध्या - whose waist is like that of an altar or a seal-ring.
278. जलम्.....हृदयक्षया - Since Rādhā's heart has already been won by Kṛṣṇa and it belongs to him, it is only foolhardy to prevent the body from going the way the heart has gone.
279. Verse 97. कुहङ्कुहरे (loc. sing.) in the interior of arbours and groves (कुहङ्ग m.) । काम् + अपि - beyond mention. आकलयितुम् = (infn.) to determine.
281. शुभोदकम् adj. to सर्वम् ; उदकः (future) = It will inure to your benefit.
सापीयसि (Loc. Sing.) Comp. of प्रज्ञस्य or वादम् (good) - most suitable.
282. उपकण्ठं.....pun on उपकण्ठः (i) उपकण्ठ means nearby (ii) कण्ठमुप = by your neck. कल्प्यु (adj.) - insignificant.
284. नहि प्रत्युप - &c....It is an अप्रत्युपपन्न here inasmuch as there is an indirect expression of the subject-matter (प्रष्टु) through an illustration, which too admits of a *double entendre*. प्रष्टुः = dawn.

PAGE

284. व्यभिचरिष्णुता - a tendency to deviate or disassociate. (वि + भमि + चर् 1 P + ण्णुच् + ता) ।
 पूर्णिमायां etc. The dialogue is likewise through नव्योक्ति with pun ;
 पूर्णिमा = (1) the holy woman पौर्णमासी , (11) the Full Moonday.
285. माघवीया [माघ + ईय् term] - of माघ, meaning (1) of vernal season, (11) devoted to माघ i. e. कृष्ण ।
286. विशाखासख्या (instr sing.) - There is a pun here. In astronomical sense विशाखारूपा सखी (Karmadharaya) ; in the present context, विशाखाया' सखी (Tatpurusa) = Rādhā.
287. साधयन्तु III per pl Imp. of √ साध् caus. of √ सिष् 4 P. - In Sanskrit dramatic parlance this expression is used in the sense "to depart".
288. किन्ते भूयः &c - This is a usual query towards the end of Sanskrit drama From here Conclusion (*Kāvya-upasamhāra*) starts.
289. भरतवाक्यम् - Valediction Generally it is sung in chorus by all the dramatis personæ (भरतः) fallen in line
290. Verse 99 Line 3 - वृन्दा° - &c. The idea is that Vrndavana too, like any one else, longs for its prosperity. That is its दोहद To fulfill this longing the spark of your gracious looks and the sport of your feet is the only source.
291. प्रातिस्विक° - ...स्व स्व प्राति इति (Avya. comp.) - belonging to one's own self , प्रतिस्व वर्त्तते इदमिति प्रातिस्विकम् (प्रतिस्व + ठक् term.)
 भाषिका - It is a class of sub-shows (Upa rūpakas), shorter than a Bhāṇa, which = mostly a monologue But Bhaṇika needs not be a monologue. (For details vide Intrdn.)
 दानदेलिः (fem) - Pun on the word दान (1) payment of tax , (11) offer of the person (अङ्गम्).

II ON METRICS

ŚRĪ DĀNA-KELI-KAUMUDĪ

The following measures have been adopted by the poet in this work, the number of verses being denoted by the numeral figure shown against them :—

A. JĀTI METRES (= *Mātrika Chandas*)

ĀRYĀ : (Generic term) having 12, 18, 12, 15 moræ respectively in 1-4 quarters.

Defn. यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

The Āryā¹ is classified into two varieties : one, having regular pause at the end of the first foot, consisting of 4 *kalās* of 12 moræ and also at the end of the third foot ; the other, not doing so, i. e. having a pause in the middle of the word. The former is called **PATHYĀ** ; whereas the latter is called **VIPULĀ**, which could be again either *Mukha-vipulā*, if the first foot has a pause in the middle of a word, or the *Jaghana-vipulā*, if the third foot ends in the middle of the word.

(2) Then again, from the point of view of the number of syllables with a definite number of long and short syllables occurring in the entire verse, Āryā is of various types. Each of such variety, as is used by the poet here, is mentioned below with its definition :—

I (a) **PATHYĀ** :

Defn. यत्र गणयितव्यान्ते विरतिर्देवयोश्च सैव पथ्या स्यात् ।

Verses Nos. 6, 7, 40, 51, 53, 85, 86, 87, 89, 92 & Colophon
No. 1 (Total 11)

(b) **JAGHANA-VIPULĀ** :

Defn. यत्र गणत्रयमुत्तमं परदले सा जघनविपुला ।

Verses Nos. 22 (Total 1)

II From the point of view of (2) above, following varieties

1. "पथ्या विपुला चरमा मुखपथ्या जघनचरमा च ।
तिलुपनी-गुडीतय आर्वा-निर्देश आर्वायाः ॥"

of the Āryā are used here

- (i) KSAMĀ (22 long & 13 short = 35 syllables)

Defn बाणाग्रिमिता वर्णा आकृतितुल्यास्तु यत्र गुरवः स्युः ।

ह्रस्वा विश्वनियमिता प्रोक्ता नाम्ना क्षमा साऽऽर्या ॥

Verse No 7, 87

- (ii) DAIHĪ (21 long & 15 short = 36 syllables)

Defn षट्त्रिंशन्मितवर्णा प्रकृतिसमिता सम्भवन्ति चेद्दीर्घाः ।

बाणेन्दुमिता लघवः कथिता साऽऽर्या तदा दैही ॥

Verse No 51 (Gāthā)

- (iii) GAURĪ (20 long & 17 short = 37 syllables)

Defn सहाग्रिमिता वर्णा नवसितगुरवो घनोन्मिता लघवः ।

यत्र स्युः किल साऽऽर्या तर्हि भवेन्नामतो गौरी ॥

Verse No, 86

- (iv) DHĀTRĪ (19 long & 19 short = 38 syllables)

Defn, वसुगुणतुल्या वर्णा गुरवो लघवो यदातिष्ठति तुल्या ।

कणियप्रोक्ता साऽऽर्या भवति तदा नाम्ना धात्री ॥

Verse No 40, 53

- (v) CŪRNĀ (18 long & 21 short = 39 syllables)

Defn नवगुणपरिमितवर्णा ष्टिमितदीर्घा भवन्ति चेद् ह्रस्वा ।

प्रकृतिसमिता यदि सार्या प्रोक्ता नाम्ना तदा चूर्णा ॥

Verse No 6, 22, 85, 89

- (vi) KĀNTĪH (16 long & 25 short = 41 syllables)

Defn अष्टिगुणपरिमितवर्णा अष्टिप्रमिता भवन्ति चेद्गुरवः ।

शरकृतिपरिमितलघवो नाम्ना साऽऽर्या भवेद् कान्ति ॥

Verse No 92 (only in Gāthā form), Colophon No 1

- (c) When a verse in the Āryā metre is composed in any of the Prākṛta dialects, it is called GĀTHĀ, having the same varieties as those of the Āryā

Defn पदम भारह मत्ता भीष्म अष्टादहेहि सजुता ।

जह पदम तह तीर्थ, दहपचविहसिहा गाहा ॥

Verse No 51 = Gāthā of Pathyā, Daihī type,

92 = Gāthā of Pathyā, Kānti type

- III GĪTĪH 12, 18, 12, 18 more respectively in 1-4 quarters

Defn आर्याया मुखदलरदल द्वितीयत्र यत्र सा गीति ॥

Verse No 16, 64.

[Total 2]

- IV UPAGĪTĪH 12, 15, 12, 15 more respectively in 1-4 quarters.

Defn. यत्रायान्तिमदलरयमदल सेवमुपगीति ।

Verse No 8, 52

(Total 2)

B. VṚTTA METRES (= Varna-vṛttas) ;

Regular variety (= *Sama-vṛtta*), having all the four quarters alike.

- (1) KUMĀRA-LALITĀ : (of *Uṣṇik* class = 7 syllables in each foot).
Ja, Sa, & one long syllable

Defn. कुमारललिता जग्गाः । Verse No. 45. (Total 1)

- (2) VAKTRA (*Anuṣṭubh* measure = eight syllables in a foot)

(a) Pathyāvaktram (*alias* Śloka or Padya) (Total 12)

Defn. i. Pathyāvaktram : युजोर्जेन सरिङ्गसुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥

ii. Śloka : श्लोके पठ्यं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्द्वैस्वं सप्तमं त्रीर्धमन्ययोः ॥

That is to say, in each of the odd quarters, there are 4 syllables anywise long or short & then Yagana and a long syllable; while in each even quarters, 4 syllables Jagana and a long syllable. This makes Pathyā Vaktra.

Śloka *alias* Padya is defined as having fifth syllable in all the quarters as short, the sixth as a long one, and the seventh short in the second and the fourth quarter, but long in the first and the third one.

Verse No. 42, 46, 55, 56, 61, 62, 63, 88, 96. (Total 9)

- (b) (Yugma-°) Vipulā Vaktram (*alias* Vitānam) - with variation in the first and the third foot of Śloka.

Defn. विपुला युलः सप्तमः । Verse No. 48. (Total 1)

- (c) Capalā-vaktram : with a variation in the third foot of the Pathyā Vaktra. Defn. चपलावक्त्रमयुजोर्नकारधैर्यपोरादौः ॥

Verse No. 45, Colophon Verse No. 2. (Total 2)

- (3) INDRAVAJRĀ : (Of *Triṣṭubh* class = 11 syllables)

Ta, Ta, Ja, & two long syllables.

Defn. स्वादिद्वयज्ञा यदि तौ जगौ नः ॥ Verse No. 5, 71. (Total 2)

- (4) UPJĀTĪH (*alias* Indramālā) of *Triṣṭubh* class : a combination of Indravajrā & Upendra-Vajrā in a specified order.

Defn. उपेन्द्रवज्रास्तुरदिद्वयज्ञापादौ विमिथौ यदि तौ भवेताम् ।

मानाविच्छेदरूपजातिरेषा प्रकल्पितार्थः स्वविदिन्द्रमाला ॥ (Total 2)

NOTE : Definition of Indravajrā is as given above in (3) and and of Upendravajrā is "उपेन्द्रवज्रा जतजामनो गौ". In case of varieties of Upjāti given below "इ" denotes the foot of Indravajrā, while "उ" denotes that of the Upendravajrā, in a given order.

Verse No. 31 = PREMĀ (इ इ उ उ = a a b b); and

75 = MĀYĀ (उ उ उ उ = a a a b)

- (5) RATHODDHATĀ (Of *Truṭubh* class)
Na, Na, Ra, a short & a long syllable
Defn राधराविह रयोद्धता रगौ ॥
Verse No 15, 50, 54, 72, 73 (Total 5)
- (6) INDRAVAMŚĀ (Of *Jagati* class - 12 syllables each foot)
Ta, Ta, Ja, & Ra Defn स्यादिन्द्रवामा तयुग यदा जरौ ।
Verse No 36, 70, 76 (Total 3)
- (7) KARAMBAJĀTIH (*Jagati* class, a combination of *Indravamśā* & *Vamsastha* in a specified order)
Defn यत्रेन्द्रवामाचरणो युनक्ति चेद्विशस्यपादेन सहैत्यनेकधा ।
करम्बजातिर्भवतीह सा वचचित्कुलारचक्र इव च वशमालिका ॥ (Total 3)
(a) Ratākhyānaki (= व इ व व) Verse No 14 (a b a a)
(b) Silāturā (= व व व इ) Verse No 29 (a a a b)
(c) Upameyā (= इ व इ व) Verse No 68 (b a b a)
- NOTE Defn of *Indravamśā* as given above under (6), and of *Vamsastha* is "जतौ तु वशस्यमुदीरितजरौ" । Here "इ" stands for the foot of *Indravamśā* and "व" for the foot of *Vamsastha*
- (8) DRUTAVILAMBITAM (of *Jagati* Class = 12 syllables)
Na, Bha Bha and Ra
Defn द्रुतविलम्बितमाह नभौ जरौ ॥ Verse No 20, 98 (Total 2)
- (9) VASANTA-TILAKĀ (Of *Sakvārī* class = 14 syllables a foot)
Ta, Bha, Ja, Ja, & 2 long syllables
Defn वसन्ततिलका समजा जरौ ग ॥ (Total 5)
Verse No 21, 30, 65, 81, 91
- (10) MALINI (Of *Ati sākārī* class = 15 syllables a foot)
Na, Na, Ma, Ya, Ya (Total 4)
Defn न-न म य य युतेय मालिनी भोगिलोकै । Verse No 9, 23, 24, 34
- (11) MANDĀKRĀNTĀ (Of *Atyaṣṭi* class - 17 syllables in a foot)
Ma, Bha Na, Ta, Ta & 2 long syllables
Defn मन्दाक्रान्ता जलविषदगैर्ममौ नतौ ताद्गुरु चेत् ।
Verse No 44 49 84, 95 (Total 4)
- (12) HARINI (Of *Atyaṣṭi* class - 17 syllables in a foot)
Na, Sa, Ma, Ra, Sa, a short and a long syllable
Defn वसुधैर्ममौ श्री स्तौ गो यदा हरिणी तदा ॥ (Total 2)
Verse No 38, 39
- (13) PRTHVĪ (Of *Atyaṣṭi* class = 17 syllables in a foot)
Ja, Sa, Ja Sa, Ya, one short & one long syllable
Defn जसौ जसपला वसुप्रदयतिश्च पृथ्वी गुर ॥ (Total 5)
Verse No 18, 27, 37, 57, 59

- (14) ŚIKHARINĪ : (Of *Aṭyaṣṭi* class = 17 syllables in a foot)
 Ya, Ma, Na, Sa, Bha, one short & one long syllable).
 Defn. रसै ह्रदैच्छिन्ना यमनसमल्ला गः शिखरिणी ।
 Verse No. 4, 11, 17, 19, 26, 28, 93. (Total 17)
- (15) ŚĀRDŪLA-VIKRĪḌITAM : (Of *Atidhṛti* class-19 syllables in a foot)
 Ma, Sa, Ja, Sa, Ta, Ta and a long syllable.
 Defn. सूर्याश्वमे-स-ज-सुताः सगरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥
 Verse No. 1, 3, 10, 12, 32, 33, 35, 41, 43, 60, 74, 77, 78, 79, 82, 90, 97, 99. (Total 18)
- (16) SRAGDHARĀ : (Of *Prakṛti* class = 21 syllables in a foot)
 Ma, Ra, Bha, Na, Ya, Ya, Ya.
 Defn. स्रग्धर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥
 Verse No. 58, 80. (Total 2)

SEMI-REGULAR METRES (ARDHA-SAMA Vṛttas—*abab*)

- (17) SUNDARĪ : (*alias* Viyoginī or Lalitā) :
 Odd quarters : Sa, Sa, Ja & a long syllable;
 Even quarters : Sa, Bha, Ra, a short & a long syllable.
 Defn. अयुजोर्यदि सौ जगौ,
 युजोः समरा हगौ यदि सुन्दरी तदा ॥ Verse No. 47. (Total 1)
- (18) MĀLABHĀRINĪ : (*alias* Aupacchandasaakam) :
 Odd quarters : Sa, Sa, Ja & 2 long syllables;
 Even quarters : Sa, Bha, Ra & Ya.
 Defn. विषमे ससजा यदा गुरु चेत् ।
 समरा येन तु मालभारिणीयम् ॥ Verse No. 66, 69. (Total 2)
- (19) PUṢPITĀGRĀ :
 Odd quarters : Na, Na, Ra, Ya;
 Even quarters : Na, Ja, Ja, Ra & one long syllable.
 Defn. अयुजि नयुग-रेफनो यकारो । Verse No. 2, 13, 25, 83 (Total 4)
 युजि च नजौ त्रयाश्च पुष्पिताग्रा ॥

Total varieties : 38 :

Verse : 99+2 Colophon = 101

N. B. For details refer to

S. N. Shastri : A Manual of Classical Prosody (III Edition)
 Bharati Publications.

SRĪ DĀNA KELI KAUMUDĪ

CONSPICUOUS OF METRES USED

[Serially arranged]

Verse Serial No Name of the Metre : Page	Verse Serial No Name of the Metre : Page
1. Śārdūlavikrīḍitam 1 (शार्दूलविक्रीडितम्)	17. Śikharinī 43 (शिखरिणी)
2. Puṣpitaḡrā 3 (पुष्पिताग्रा)	18. Prthvī 45 (पृथ्वी)
3. Śārdūlavikrīḍitam 7 (शार्दूलविक्रीडितम्)	19. Śikharinī 46 (शिखरिणी)
4. Śikharinī 8 (शिखरिणी)	20. Drutavilambitam 48 (द्रुतविलम्बितम्)
5. Indravajrā 10 (इन्द्रवज्रा)	21. Vasantatilakā 49 (वसन्ततिलका)
6. Āryā Pathyā-cūrṇā 11 (आर्या-पथ्या-चूर्णा)	22. Āryā-Jaghanacapalā 51 (आर्या-जघनचपला)
7. Āryā Pathyā-Ksama 14 (आर्या-पथ्या-क्षमा)	23. Mālinī 54 (मालिनी)
8. Upagatih 16 (उपगीतिः)	24. Mālinī 55 (मालिनी)
9. Mālinī 22 (मालिनी)	25. Puṣpitaḡrā 56 (पुष्पिताग्रा)
10. Śārdūlavikrīḍitam 26 (शार्दूलविक्रीडितम्)	26. Śikharinī 57 (शिखरिणी)
11. Śikharinī 28 (शिखरिणी)	27. Prthvī 58 (पृथ्वी)
12. Śārdūlavikrīḍitam 29 (शार्दूलविक्रीडितम्)	28. Śikharinī 59 (शिखरिणी)
13. Puṣpitaḡrā 32 (पुष्पिताग्रा)	29. Śilātura 60 (शीलतुरा)
14. Ratakhyānakī 33 (रताख्यानकी)	30. Vasantatilakā 61 (वसन्ततिलका)
15. Rathoddhata 40 (रथोद्धता)	31. Premā - Upajāti 63 (प्रेमा-उपजातिः)
16. Gṛuh-Prākṛta 41 (गीतिः - प्राकृत)	32. Śārdūlavikrīḍitam 66 (शार्दूलविक्रीडितम्)

Verse Serial No. Name of the Metre : Page	Verse Serial No. Name of the Metre : Page
33. Śārdūlavikrīḍitam 67 (शार्दूलविक्रीडितम्)	50. Rathoddhatā 134 (रथोद्धता)
34. Mālīnī 68 (मालिनी)	51. Gāthā - Dāhī 135 (गाथा-दैही)
35. Śārdūlavikrīḍitam 70 (शार्दूलविक्रीडितम्)	52. Upagītiḥ 137 (उपगीतिः)
36. Indravamśā 76 (इन्द्रवंशा)	53. Āryā Pathyā-Dhātṛī 141 (आर्या-पथ्या-धात्री)
37. Pṛthvī 77 (पृथ्वी)	54. Rathoddhatā 142 (रथोद्धता)
38. Hariṇī 93 (हरिणी)	55. Pathyāvaktṛam 143 (पथ्यावक्त्रम्)
39. Hariṇī 94 (हरिणी)	56. Pathyāvaktṛam 144 (पथ्यावक्त्रम्)
40. Āryā-Pathyā-Dhātṛī 96 (आर्या-पथ्या-धात्री)	57. Pṛthvī 145 (पृथ्वी)
41. Śārdūlavikrīḍitam 104 (शार्दूलविक्रीडितम्)	58. Śrāgdharā 150 (स्नग्धरा)
42. Pathyāvaktṛam 106 (पथ्यावक्त्रम्)	59. Pṛthvī 152 (पृथ्वी)
43. Śārdūlavikrīḍitam 108 (शार्दूलविक्रीडितम्)	60. Śārdūlavikrīḍitam 154 (शार्दूलविक्रीडितम्)
44. Mandākṛāntā 111 (मन्दाक्रान्ता)	61. Pathyāvaktṛam 157 (पथ्यावक्त्रम्)
45. Kumāra-lalitā 114 (कुमारललिता)	62. Pathyāvaktṛam 161 (पथ्यावक्त्रम्)
46. Pathyāvaktṛam 116 (पथ्यावक्त्रम्)	63. Pathyāvaktṛam 174 (पथ्यावक्त्रम्)
47. Sundarī 116 (सुन्दरी)	64. Gītiḥ 177 (गीतिः)
48. Āryā-Yugmavipulā 119 (आर्या-युग्मविपुला)	65. Vasantatilakā 178 (वसन्ततिलका)
49. Mandākṛāntā 125 (मन्दाक्रान्ता)	66. Mālabhāṛinī 179 (माडभारिणी)

Verse			Verse		
Serial No	Name of the Metre	Page	Serial No	Name of the Metre	Page
67.	Pathyāvaktram (पथ्यावक्त्रम्)	180	85.	Āryā Pathyā-Curnā (आर्या-पथ्या-चूर्णा)	225
68.	Upameyā (उपमेया)	181	86.	Āryā-Pathyā-Gaurī (आर्या-पथ्या-गौरी)	227
69.	Malabharinī (मालभारिणी)	183	87.	Āryā-Pathyā-Ksamā (आर्या-पथ्या-क्षमा)	228
70.	Indravamsā (इन्द्रवंशा)	184	88.	Pathyāvaktram (पथ्यावक्त्रम्)	237
71.	Indravajrā (इन्द्रवज्रा)	191	89.	Āryā-Pathyā-Curnā (आर्या-पथ्या-चूर्णा)	237
72.	Rathoddhatā (रथोद्धता)	191	90.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	238
73.	Rathoddhatā (रथोद्धता)	192	91.	Vasantatīlakā (वसन्ततिलका)	258
74.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	197	92.	Gāthā-Kāntih (गाथा-कान्तिः)	265
75.	Māyā (माया - उपजाति)	201	93.	Śikharinī (शिखरिणी)	267
76.	Indravamsā (इन्द्रवंशा)	204	94.	Mālinī (मालिनी)	271
77.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	206	95.	Mandākrāntā (मन्दाक्रान्ता)	274
78.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	208	96.	Pathyāvaktram (पथ्यावक्त्रम्)	276
79.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	209	97.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	279
80.	Sragdharā (स्रग्धरा)	214	98.	Drutavilāmbitam (द्रुतविलम्बितम्)	289
81.	Vasantatīlakā (वसन्ततिलका)	215	99.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	290
82.	Śārdūlavikrīḍitam (शार्दूलविक्रीडितम्)	217	Colophon Verse No		
83.	Puspāṅgrā (पुष्पिताम्रा)	218	1.	Āryā Pathyā Kāntih (आर्या-पथ्या-कान्तिः)	293
84.	Mandākrāntā (मन्दाक्रान्ता)	221	2.	Capalāvaktram (चपलावक्त्रम्)	293

TOPOGRAPHICAL NOTE

(Arranged in alphabetical order)

[The place of action of *Sri Dāna-keli Kammudi* is in the precincts of *Giri-rāja Govardhana* and hence the various spots referred to by *Śrī Rūpa Gosvāmi* in the present work have their location in the vicinity of *Mt. Govardhana* within *Vṇḍāvana*].

BHĀṆḌĪRA : (भण्ड + ईरच्) In the *Braja-maṇḍala* there are sixteen groves of banyan trees, called *Vaṣa-vanas*, besides the groves of *Tāla* trees and of *Tāmāla* trees. The first banyan grove is named after the *Śaṅketa Vaṣa*, and the next one is the *Bhāṇḍīra Vaṣa-vana* named after the *Bhāṇḍīra* banyan tree. (वनमण्डलान्तरे षोडशवटवनमध्ये द्वितीयं वटवनम् - यथा - "संकेतवटमादौ तु भाण्डीराल्यं वटं द्वयम् ।" - इति - [*Vraja-bhakti-vilāsa* of *Nārāyaṇa*])

BRAHMA-KUNḌA : All around *Mt. Govardhana* there are several sacred pools of water, called *Kuṇḍas*. They are dedicated after the names of various deities. *Brahma-kunḍa* is one of them, situated on the left side of the spot where *Kṛṣṇa* had held up the *Gopis* on their way to the sacrificial booth in the name of collecting toll-tax.

DĀNA-GHAṬṬA : This is the central place of action of the play in hand. Its modern name is *Dāna-ghāṭṭi*, where there is a post-office. It is situated in between *Jatipurā* and the village *Pūnchari*. There is a concrete road from *Dāna-ghāṭṭi* leading to *Mathurā*. This is the spot at the foot of *Mt. Govardhana* where *Kṛṣṇa* had installed his toll for collecting the local tax from the passers-by. *Kṛṣṇa*, mostly dallying at the top of *Mt. Govardhana* would accost the passers-by and haul them up. The following song, even now sung by the pilgrims there, testifies to the fact of *Dāna-ḍiḥ* :

GOKULA The home town of Kṛṣṇa where his parents had shifted from Nandagrama. It is the central place of the *Bhāgavat līlā* (divine sports) of Lord Kṛṣṇa and every little spot nearby has some story behind it and has a sacred character. Hence Kṛṣṇa is called the Prince of Gokula.

[Mt.] **GOVARDHANA** It is one of the holiest hills in India. It is said that he is the son of the Mt. Drona. It is on the southern side of Mathura. Mt. Govardhana is a hill dedicated to Lord Viṣṇu and is called Viṣṇu giri. The hill at Barasīna (Rādhā's native village) is dedicated to Brahmā, while the hill near Nandagrama is dedicated to Śiva.

GOVINDAKUNDA It is in the vicinity of the Temple of Dārujī & Śrī Bībarījī, beside which there is a huge Kadamba tree. According to Skandapurāṇa, it is very much near Mt. Govardhana and its water is clean and milky. It is said that after the defeat of Indra at the hands of Kṛṣṇa, Indra brought from heavens the celestial cow and the waters of the heavenly Gangā and performed the *abhiṣeka* of Kṛṣṇa with the milk of the celestial cow and the waters of the heavenly Gangā.

In the personified form of the holy Gīrājā Govardhana Govindakunda is deemed to be his lower and upper lips while Manasa ganga is his pair of eyes.

(Gīrājā bhūṣana)

HARIDEVA MANDIRA It is situated not very far from the Dārujī and is at the banks of the Manasa gangā. It is believed that Lord Kṛṣṇa resides with Mahālakṣmī in Vr̥ndāvana in five forms: (i) Harideva near Manasa gangā, (ii) Keṣavadeva in Mathurā, (iii) Baladeva at Dārujī, (iv) Govindadeva near Padmā Kṛṣṇa Kunda, and (v) bhīṣṇa Vāṭhājī in the central region.

MAKHA MANDAPA It seems the booth of the sacrifice performed by Vasudeva was situated beyond Govindakunda on the western bank of Mt. Govardhana beside R. Yamuna.

MANASA GANGĀ It is a very holy stream from the centre of which has risen the Mt. Govardhana. It is highly spoken of in the Purāṇas. Its legend is that after the demon Vāta was killed by Kṛṣṇa, his playmates all cowherds accused him of the sin caused by the killing of Vāta and called upon him to go to Gangā and perform expiation. Thereupon Kṛṣṇa raised this stream out of his mental prowess and it is believed that on the Deepāvalī night its waters appear milky and on that day a grand fair is held even nowadays (Skandapurāṇa). Another version of the Purāṇas is that this stream was raised by Lord Creator, Brahmā. (Brahma Vāivarta purāṇa).

MATHURĀ MANDALA The district of Mathurā in the Uttarā pradeśa. Mathurā is [मथुरा (री)] one of the seven holiest cities in India.

“अदध्या मथुरा माया वासी वाया भवन्निवा ।
पुरा द्वायता र्वं गमता मथुरादिना ॥”

It covers the land of Braja and has all the worth-seeing holy spots including Barasānā, Nanda-gaon, Gokula, Gīri-rāja and Vṛndāvana itself.

NANDA (I)-GRĀMA : It is a village in the Kāṁṭha-vana in the district of Mathurā, a place where Nanda and Yaśodā lived and from where they had shifted to Gokula, when troubled too much by Kāṁṣa who attempted to kill Kṛṣṇa. It is a fine township, where Śrī Rūpa Gosvāmi lived his retired life and composed *Dāna-keli-kaumudī*. The town is situated near Pāna-sarovara, and it is one of prominent places among the four holiest stations in the district of Mathurā: It is said,

“ब्रज चौरासी कोस मां चार घाम निजघाम ।

वृन्दावन और मधुपुरी, बरसानो नन्दगाम ॥”

RĀDHĀ-KUṆJA : An arbour of trees named after Rādhā which is nearby the Rādhā-kunḍa, often the love-tryst where the divine lovers used to meet and sport in Vṛndāvana.

ŚAKRA-DHVAJA : A spot where Indra had performed a ceremony after his defeat at the hands of Kṛṣṇa. It is further towards the south of Govinda-kunḍa. Rādhā and her friends, while going to the sacrificial booth, lost their way to Govinda-kunḍa and had unwittingly drifted towards this spot.

ŚYĀMALA-MANḌAPIKĀ : (श्यामं कृष्णं लातीति श्यामलः तेषां तरुणां मण्डपिकाः) i. e. the arbour which brings Kṛṣṇa. It was here that Kṛṣṇa often met his beloved Gopikās whom he invited by means of his bewitching music of the flute. This Blue Arbour is situated a furlong beyond the Surabhi-kunḍa. On its way there are several small groves of blue Tamāla trees, which are short but dense and provide a suitable place for sports. It is beyond Dāna-ghaṭṭa on way to Govinda-kunḍa.

It was the place where Śyāmālā, a friend of Rādhā had performed a religious vow, and had her altar (*vedi*) there. It was the spot where Kṛṣṇa had descended from the top of the Mt. Govardhana and diverted the courses of Rādhā and others to Dāna-ghaṭṭi while they were bound for the sacrificial booth.

UNMADA-RĀDHĪKĀ : It was a spot nearby the lower circuit of Mt. Govardhana where the Coronation of Rādhā as the sovereign of Vṛndāvana was performed by the celestial personalities and where Rādhā had been elated in high spirits.

VṚNDĀVANA : It is the holiest pilgrimage in the District of Mathurā, about 12 miles away to its west. It is situated at the banks of R. Yamunā.

Its area is of 10 Krośas according to Rūpa-Gosvāmi.

श्लोकानुक्रमणिका

प्रतीक	पद्य संख्या	Page	प्रतीक	पद्य संख्या	Page
अ			घ		
अत्र न सवयसा	७२	191	घटसुत्कप्रदा-°	४६	116
अत स्मेरतयो-°	१	1	घटाधिराजमव-°	६५	178
अनालोच्य ग्रीवा	११	28	ज		
अपदुभ्रमक-°	६६	179	जग्राह कुन्दक-°	८१	215
अपि गुरुपुर-°	३८	93	ट		
अप्रोढोद्विजराज-°	४३	108	ट्रैश्चतुर्मि	४८	119
अभ्युष्य निष्क	३६	76	त		
अमूर्खजम्बुगे-°	५७	145	तपस्याम क्षामो-°	१७	43
अयमुपरि	२५	56	तव मुकुलिता	३९	94
अयि मुकुलेवर-°	५३	141	ताराग्रिया मूर्छि-°	३१	63
अरविदृष्टा-°	४७	116	तुह णिसेवि [तव निरेव्य]	९२	265
अवगणितसन्धि-°	६	11	व्रप्ते विरोचय	२२	51
अस्मितद्वी कति-°	४४	111	त्व महासाधु-°	६७	180
आ			द		
आम्नायाध्वर-°	७७	206	दातुमिच्छसि न	७३	192
उ			दानीन्द्रस्य व्रस-°	१५	274
उत्कुर्वन् गौरौ	२६	57	दशमधिक-°	८३	218
ऊ			दवा प्रसिद्धा	७६	204
ऊर्जवृत्ति क्लि	४०	96	दम्बा दत्तविशे-°	८२	217
ए			द्राघिष्ठ उग्रनि	६३	174
एकस्य न प्रयु-°	८४	221	ध		
फ			धन्यन कुन्द-°	४२	106
कपर्दमपि	४५	114	ध्रुव निस्त्रिग्या °	१८	45
काम कायिदवा-°	६०	154	न		
कुक्कययुव-°	३४	68	नर्मणा वृत्तम-°	६१	157
कुण्डलुब्धनि	८८	237	नमोऽहौ मम नि-°	७४	197
ग			नामाहृष्टसङ्ग	७	14
गदितुमधिक-°	९४	271	निविडगर्विनि	२४	55
गभीराऽप्यध्रान्त	४	8	निरपायि पूर्वे-°	८५	225
गव्यमारमर-°	५०	134	प		
गवधंन गिरि-°	३०	61	पष्टात्मनगी-°	५९	152
गृहमेन्द्रकुमार-°	६४	177	पदनिनिर्ग-°	१३	32

प्रतीक	पद्य संख्या	Page	प्रतीक	पद्य संख्या	Page
प			व		
पश्योन्नतश्रोणि-°	६८	180	वक्त्राम्भोजमुदा-°	३३	67
पाण्डित्यं नष्ट-°	५८	150	वाचि केच मुवि	८७	228
पाश्यां पद्ममुवः	७८	208	विद्योतसे कल्प-°	७०	184
प्रकटितलालि-°	८	16	विमुरापि कल-°	२	3
प्रतिमास्पद्भुता-°	५५	143	विलसति सुसिद्ध-°	८९	237
प्रपन्नः पन्थानम्	२८	59	विशुद्धाभिः सार्धं	९३	267
प्रेमोर्जिता नर्म-°	५	10	विस्ममघातिनि	९१	258
भ			वृन्दपञ्चतये-°	६२	161
मक्तः कोऽपि तनोः	३	7	वेणोरेष कल-°	३२	66
भवतु माधव-°	२०	48	श		
मुजविक्रमिणा	६९	183	शृणोति नायं श-°	७५	201
भ्राम्यत्येष गिरेः	९७	279	शोणे मण्डित-°	१०	26
म			श्रीदामचन्द्राङ्कि-°	७१	191
मिथ्या जल्पतु ते	९०	238	श्लाघ्यते कलित-°	१५	40
मृगाधिपतिम-°	३७	77	स		
य			सखि बहुलशि-°	२३	54
यदहनि हव-°	९	22	सच्चं (सत्यं) मुरली-°	१६	41
यदा यदा पश्यसि	२९	60	सच्छिद्रा लघु-°	४१	104
या पञ्चसु सरो-°	९६	276	सदा सुधाबन्धु-°	१४	33
र			समस्तजगती-°	२७	58
राधाकुञ्जतटी-°	९९	290	सरोजानां पुञ्जे	१९	46
राधाया मुक्त-°	१२	29	सहचरी कुलसं-°	९८	289
ल			सार्धं बलीवधू-°	८०	214
लक्षैश्चतुरशी-°	५६	144	सिमारोवि-° [शृङ्गारोपि]	५१	135
लोलस्रदायंभज-°	५२	137	सेयं मुग्धे शिख-°	४९	125
लोहमयहस्तु-°	५४	142	स्थूले राधिकया-°	३५	70
व			स्वर्वाद्यधनिड-°	७९	209
वक्त्रस्त्रिषा त्वमा-°	८६	227	ह		
			हैयङ्गवीनमृ-°	२१	49

CORRIGENDA

[शुद्धिपत्रम्]

INTRODUCTION

Page पृष्ठ	Line पक्ति	Incorrect अशुद्ध	Correct शुद्ध
iv	2	Purva	Purva
x	41	hāvaprakasa—	Bhavaprakāsa(na)
xii	10	bess	bess
xxxix	42	इहादितपापम् ^१	इहादितपादम् ^१

— दानकेलिकौमुदी —

५	१४	श्लेषेण	श्लेषेण
६	११	रङ्गरूप	रङ्गस्वरूप
८	१३	मसजस्तत	मसजास्तत
१६	१५	सङ्गीतालकृत	सङ्गीतालकृत
१७	१९	आर्याजाति ॥८॥	उपगीतिरार्याजाति ॥८॥
२०	६	विज्ञानशून्यमुग्ध— ^०	त्वज्ञानशून्यतया मुग्ध— ^०
२१	३३	Sāndipini's	Sandipani's
३१	१६	विष्कम्भा	विष्कम्भो
३२	१५	पङ्कज कमलञ्च	पङ्कज कमलञ्च
३९	६	पुष्पक्षीण	पुष्पवर्दीण
३९	१६	मणिरिव श्रेष्ठा	मणिरिव श्रेष्ठा
४१	३३	मधुरस्वनेन	मधुरस्वनेन
४१	२५	हासरस मधुना	हासरसमधुरा
४५	१७	सोपक्षत्वात्	सापेक्षत्वात्
४७	४	व्याह्रियते	व्याह्रियत
४७	१०	विप्रहृणार्द्धलवीना	विप्रहृणाहर्द्धलवीना
४७	२९	buzzling	buzzing
४८	१४	दैवदुर्विलसित— ^०	दैवदुर्विलसित— ^०
५०	७	मङ्गणभारं	मङ्गणभारं
५१	६	उपलब्धि	उपलब्धि
५२	११	मुपोद्धात अपि	मुपोद्धात अपि
५२	१२	तत् एम्य	तत् एम्य
५२	२६	resh butter	fresh butter
५४	१८	प्रयसीमि	प्रयसीमि
५५	१९	पत्रवर्णी अलेखीत्	पत्रवर्णीमलेखीत्
५५	२१	विशयणानि	विशयणानि

Page पृष्ठ	Line पंक्ति	Incorrect अशुद्ध	Correct शुद्ध
५६	२१	अध्यवस्यते	अध्यवस्यन्ते
५९	१४	विशेषार्थ विगमः	विशेषार्थावगमः
६२	८	भावमिव्यक्तिरूपः	भावमिव्यक्तिरूपः
६४	२	ताव यच्छण	ताव प्यच्छणा
६४	■	जन चित्तानां	जन-चित्तानां
६६	१०	सम्याकालीनो	सम्याकालीनो
६७	७	तिर्यचामपि	तिरश्चामपि
७६	२४	वसन्ततिलका च	इन्द्रवंशा च
८१	१७	जनान्ते जनान्तिकम् ।	जनान्ते तजनान्तिकम् " ।
८९	२०	चवित	चर्वितं
९०	६	उवदिट्टाओ ता । दाणि	उवदिट्टाओ । ता दाणि
९१	२६	brahmana	brahmana
९३	१	मुवलमालिङ्गति)	मुवलमालिङ्गति)
९८	६	च्चे अ	च्चेअ
१०२	१२	ति—	इति—
१०५	२७	— ^० पनिबद्ध उत्तमं	— ^० पनिबद्धम् उत्तमं
१०६	४	हो दु अहीसो	होदु अहीसो
१०६	१३	मवगणयितु युक्तः	मवगणयितुं युक्तः
११०	२०	धीरत्वाभिगानीनां	धीरत्वप्रमिमानिनीनां
१११	८	हटा तैरस्मत्सहचरैः	हृष्टा तैरस्मत्सहचरैः
१११	१२	मिथ्यवातनोति	मिथ्यैवातनोति
१११	२८	freind !	friend !
११२	१३	जलधि रमगे	जलधिपङ्गे
१२७	१२	दुर्ल्लिता	दुर्ल्लिता
१२७	१९	पदार्थोपदानमत्र	पदार्थोपादानमत्र
१२८	२	सप्तादिनी	सप्तनदिनी
१३२	१२	कमलनीनां	कमलिनीनां
१३४	२३	रथोद्धता "	रथोद्धता लगौ "
१३४	२५	व्यङ्ग्योक्ति	व्यङ्ग्योक्ति
१३८	९	॥५१॥	॥१२॥
१४५	२	दाणगणणा प्यलावं	दाणगणणाप्यलावं
१५५	४	मप्यात्मानं न	मप्यात्मानं न
१६८	१३	उत्कोचामिप	उत्कोचामिप
१६६	३	तादिञ्जठ	ता दिञ्जठ
१७६	१०	तादृशे मपि	तादृशे मपि
१७७	१५	आर्षा जातिः	आर्षा नीतिः

Page पृष्ठ	Line पङ्क्ति	Incorrect अशुद्ध	Correct शुद्ध
१८१	१४	वसन्ततिलका ^० —	वरम्बजातीयोपमेया ^० —
१८४	११	वियोगिनी	मालभारिणी
१८६	१	ता तु तुरिअ	ता तुरिअ
१८८	१	आहरिस्स ता ।	आहरिस्स । ता
१९३	१	कणिआ-महिण्ण— ^०	कणिआणहिण्ण— ^०
१९५	१	पुच्छिज्जड	पुच्छिज्जड
१९५	६	मणिपुत्तओ	मुनि-पुत्तओ,
१९६	१	पुल्लइदगो	पुल्लइदगो
१९६	६	चावलमाहुरी	चाव - चादुरी
१९७	३४	छन्दोभङ्गाच्चिन्त्यम्	छन्दोभङ्गाच्चिन्त्यम्
१९८	३	वट्ठजइ	वट्ठ जइ
२००	३	तुआरिसीण	तुम्हारिसीण
२००	४	रुत्तु अजुतो	रुत्तु जुतो
२१७	६	सम्मुख लोकयन्ती	सम्मुखमवलोकयन्ती
२१८	१७	औपच्छन्दसक मालभारिणी	पुष्पिताप्रा
२२०	३	मणिमडण	मणिमडण
२२३	५	किं विस्तरेण	किं वित्तरेण
२२६	१५	युष्मामि	युष्माभि
२२८	२	प्रयाणेऽवगुण्ठे	प्रयाणेऽवगुण्ठने
२२८	८	कथयन्ती राधां	कथयन्ती राधां
२३८	९	॥ ८८ ॥	॥ ८६ ॥
२४३	७	तत्प्रेक्षितु	तत्प्रेक्षितु
२४६	६	सूदन्न्दे इत्थुदे	सूदन्न्दे कइत्थुदे
२५७	१८	प्रभवेदित्थाक्षिपत्ती	प्रभवेदित्थाक्षिपन्ती
२६७	४	नेत्रामिरनिश	नेत्रामिरनिश
२८४	११	राधोमाधवोरेक— ^०	राधोमाधवोरेक— ^०
२८५	२०	बीणिमास्या	बीर्णिमास्या
२८९	२४	स्यादिष्टदर्शनादिना	स्यादिष्टसम्दर्शनादिना
२९६	२८	The figure	The figures

OUR PUBLICATIONS

	Price Rs.
1. O'Neill's Tragic Vision
[A Critique of O'Neill's Mind]
By Smt. Arunā Shastri, M. A.	10/-
2. Wise Sayings of Amātya Chāṇakya
[चाणक्य-सूक्तयः] Books I-III
Sanskrit Text with English, Hindi,
Marathi Translations & Notes.	3/-
each
3. Artha-Pañchaka of Lokāchārya
[on Fundamental Tenets of
Śrī Rāmānuja's philosophy]
with Hindi & English Translations,
Explanatory Notes & Critical Introduction
by S. N. Shastri & T. Bheemāchārya.	6/-
4. Ashta-Śloki of Parāśara Bhaṭṭārya
[On the essence of Viśiṣṭādvaita philosophy]
with Hindi & English Translations,
explanatory Notes & Critical Introduction
[English] by S.N. Shastri & T.Bheemāchārya.	6/-
5. Mīmāṃsā Darśana of Jaimini
with Critical Introduction &
English Translation by Dr.N.V. Thadani.	40/-
6. The Secret of the Sacred Books
Of Hindus : by Dr. N. V. Thadani.	25/-
7. Parivahan Artha-Shāstra (Hindi)
(Economics of Transport)
By Dr.M.L. Mishra M.A.,M.Com., Ph.D.
Rajasthan University, Jaipur.	6/75

- 8 **Leading Cases [Hindi]**
Nideshak Nyāya Nirmaya [LL B I year]
By P Q. Shastri & S. J Chhajed - Advocates 3/50
- 9 **Prabhupāda Rupa Gosvāmin's**
Dāna Keli Kaumudī, with English, Hindi
translations and Sanskrit Tikā - with
explanatory Notes and Critical Introduction
by Prof S N Shastri 40/-
- 10 **Sukanasopadesa of Bānabhatta**, Critically
edited with English & Hindi Translations
Notes & Critical Introduction
by Dr Ramā Saksena M A Ph D [Gott] 7/50
- 11 **Bhāgavata stuti Ratnāvalī** A collection of prayers
from complete Śrīmad Bhagavata
(Skandha I-XII) Edited by
Prof S N Shastri and T Bheemachārya
with Hindi Translation, Notes & Introduction 10/-
- 12 **Laghu-Vāsudeva-Mananam**
by Vāsudevendra Sarasvatī
[on Fundamental tenets of Advaita philosophy]
edited with Notes & Introduction
by Prof S N Shastri 10/-
- 13 **Kālidasa's Vikramorvaiṣyam**
Nirnayasāgara Recension with Critical
Introduction and Sanskrit Commentary —
Kaṭpa latā by Dr Surendra Nath Shastri
(Second Edition) 16/-
- 14 **Sindūra Prakara** - a book of wise sayings on
tenets of Jain religion by the Jain monk,
Somaprabha Sūri with Sanskrit Tikā, Hindi
& English Translations, Notes and Critical
Introduction edited by Prof S N Shastri 10/-
- 15 **Sarvārtha Nirṇaya**
(Fundamentals of Suddhādvaita philosophy)
by Śrī Vallabhāchārya Text with Notes
and Introduction by
Prof T Bheemachārya & Dr S. N Shastri 5/-
„ (Bare text only) 2/-

16. Kāvya-kuñja — containing
 Book-I An Anthology of original Sanskrit Poems,
 Book-II An Anthology of original Hindi Poems
 including *Sama-śloka*, *Sama-vṛtta*
 Hindi Translation of Kālidāsa's *Ṛitu-saṁhāra* &
Rākṣasa Kāvya by B. G. Billore

5/-

IN PRESS

1. Uj्ज्वाला-Nīla-Mani
 by Śrī Rūpa Gosvāmin Prabhupāda —
 a classical work on Śrī Gaurāṅga School of
 Sanskrit Poetics, with three Sanskrit
 Commentaries : Locana-rocinī, Ānanda-
 Candrikā & Prabhā, and English & Hindi
 Translations, Notes and Critical Introduction
 In 2 Vols. each 40/-
 (Pre-publication price each Vol. Rs. 30/- only).
2. Nāṭaka-candrikā
 of Śrī Rūpa Gosvāmin Prabhupāda : A text
 on dramaturgy : a work complimentary to
 Uj्ज्वाला-nīla-mani with Sanskrit Tikā, Hindi &
 English Translations & Critical Introduction
 & Notes etc. (Pre-publication price 30/- only) 40/-

(SHORTLY)

3. Vedānta-sāra of Sadānand Yati
 with Hindi Translation, copious Notes, Charts,
 Introduction and topical lectures on the subject
 in Hindi
4. Tarka-bhāṣā of Keśava Miśra — Part I
 (Upto *prāmānya-vāda*) with Hindi Translation,
 Introduction, Explanatory Notes, Charts &
 topical Lectures on the subject — In Hindi.
5. Sāṅkhya-kārikā of Īśvara Kṛishṇa
 with Hindi Translation, Explanatory Notes,
 Introduction and Lectures on the subject — In Hindi

